

Imię i nazwisko autora rozprawy: **Elżbieta Nakonieczna**
Dyscyplina naukowa: **Architektura i Urbanistyka**

ROZPRAWA DOKTORSKA

Tytuł rozprawy w języku polskim:

**Powiązania między teorią konserwatorską i filozofią dziedzictwa a praktyką.
Gdańsk a lista dziedzictwa światowego UNESCO**

Tytuł rozprawy w języku angielskim:

**The Intersections Between Conservation Theory, Heritage Philosophy, and Practice:
Gdańsk versus the UNESCO World Heritage List**

Promotor	Drugi promotor
<i>podpis</i>	<i>podpis</i>
prof. dr hab. inż. arch. Jakub Szczepański	
Promotor pomocniczy	Kopromotor
<i>podpis</i>	<i>podpis</i>

ELŻBIETA NAKONIECZNA

**POWIĄZANIA MIĘDZY TEORIĄ KONSERWATORSKĄ
I FILOZOFIĄ DZIEDZICTWA A PRAKTYKĄ
GDAŃSK A LISTA DZIEDZICTWA ŚWIATOWEGO UNESCO**

ROZPRAWA DOKTORSKA

Promotor: prof. dr hab. inż. arch. Jakub Szczepański

GDAŃSK 2026

Wykaz skrótów

ACHS – *Association of Critical Heritage Studies*
AHD – *authorized heritage discourse*
CHS – *critical heritage studies*
CIAM – *Congrès international d'architecture moderne*
EAHY – *European Architectural Heritage Year*
ECS – Europejskie Centrum Solidarności
GKZ – Generalny Konserwator Zabytków
GMG – Gmina Miasta Gdańska
ICCROM – *International Centre of Conservation in Rome*
ICOM – *International Council of Museums*
ICOMOS – *International Council on Monuments and Sites*
IUCN – *International Union for Conservation of Nature*
KOBiDZ – Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków
MHMG – Muzeum Historyczne Miasta Gdańska
MKiDN – Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego
MON – Ministerstwo Obrony Narodowej
MPZP – miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego
NID – Narodowy Instytut Dziedzictwa
NID OT Gd – Narodowy Instytut Dziedzictwa Oddział Terenowy w Gdańsku
OUV – *outstanding universal value*
PMRN – Prezydium Miejskiej Rady Narodowej
WRN – Wojewódzka Rada Narodowa
PKN ICOMOS – Polski Komitet Narodowy ICOMOS
PRP – Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej
PWKZ – Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków
RMG – Rada Miasta Gdańska
ROBiDZ – Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków
S.P. – Skarb Państwa
SWP – Samorząd Województwa Pomorskiego
UNESCO – *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*
WEZ – Wojewódzka Ewidencja Zabytków
WKZ – Wojewódzki Konserwator Zabytków
WUiA UMG – Wydział Urbanistyki i Architektury Urzędu Miejskiego w Gdańsku
ZMPG S.A. – Zarząd Morskiego Portu Gdańsk S.A.

Spis treści

I. Wstęp	7
1. Wprowadzenie i uzasadnienie wyboru tematu	7
2. Cele pracy i pytania badawcze	12
3. Zakres pracy	13
4. Istniejący stan badań	14
5. Tezy pracy	16
6. Charakterystyka metody badawczej	17
7. Słownik terminów	18
II. Zarys teorii konserwatorskiej i filozofii dziedzictwa w XX wieku	21
1. Główne tendencje i paradygmaty konserwatorskie	21
a. Zabytki-pomniki	22
b. Restauracja stylistyczna	24
c. Konserwacja	28
d. Dziedzictwo	45
2. Punkty kluczowe w rozwoju teorii konserwatorskiej i filozofii dziedzictwa w XX wieku – najważniejsze wydarzenia międzynarodowe oraz dokumenty doktrynalne	56
a. I Międzynarodowy Kongres Architektów i Techników Zabytków w Atenach – Karta Ateńska – 1931	56
b. IV Międzynarodowy Kongres Architektury Nowoczesnej (CIAM) – Karta Ateńska – 1933	58
c. II Międzynarodowy Kongres Architektów i Techników Zabytków w Wenecji – Karta Wenecka – 1964	58
d. Powstanie Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków (ICOMOS) – 1965	61
e. Rok Europejskiego Dziedzictwa Architektonicznego (EAHY) – Europejska Karta Dziedzictwa Architektonicznego – Deklaracja Amsterdamska – 1975	61
f. Karta z Burra – 1979(-99)	63
g. Dokument z Nara o autentyczności – 1994	65
h. Karta Krakowska – 2000	66
3. Podstawowe zagadnienia XX-wiecznego konserwatorstwa/dziedzictwa	67
a. Autentyczność	69
b. Odtwarzalność	73
c. Odwracalność zabiegu a ograniczenie interwencji do minimum	77
d. Społeczny aspekt konserwatorstwa/dziedzictwa	79
III. Teoria konserwatorska i filozofia dziedzictwa w normach prawnych	85
1. Międzynarodowe normy prawne	85
a. Konwencja (UNESCO) w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego (Paryż 1972) oraz Wytoczne Robocze (1977–2021)	85
b. Konwencja o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy (Grenada 1985)	103

c. Konwencja ramowa Rady Europy o wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa (Faro 2005).....	115
2. Polskie normy prawne	123
a. Ustawa z dnia 15 lutego 1962 roku o ochronie dóbr kultury i o muzeach	123
b. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami	134
3. Przełożenie teorii (etyki) konserwatorskiej i filozofii dziedzictwa na przepisy prawne.....	156
a. Terminologiczne ograniczenia w przełożeniu teorii (etyki) konserwatorskiej i filozofii dziedzictwa na przepisy prawne	156
b. Problemy i zagadnienia formułowane przez teorię (etykę) konserwatorską i filozofię dziedzictwa w międzynarodowych normach prawnych.....	160
c. Problemy i zagadnienia formułowane przez teorię (etykę) konserwatorską w polskich normach prawnych	165
IV. Gdańsk a lista dziedzictwa światowego UNESCO: analiza zestawienia teorii konserwatorskiej i filozofii dziedzictwa z praktyką	169
1. Gdańsk – Główne Miasto, Opływ Motławy i Twierdza Wisłoujście (nominacja I).....	170
a. Chronologia i kontekst nominacji.....	172
b. Uzasadnienie nominacji i stanowisko ICOMOS-u – autentyczność i kryterium (vi).....	175
2. Gdańsk – Miasto (Miejsce) Pamięci i Wolności (nominacja II)	178
a. Chronologia, kontekst i koncepcja nominacji	181
b. Uzasadnienie nominacji i stanowisko ICOMOS-u – autentyczność i kryterium (vi).....	183
3. Stocznia Gdańska – miejsce narodzin „Solidarności” i symbol upadku żelaznej kurtyny w Europie (nominacja III).....	187
a. Chronologia nominacji	189
b. Kontekst i koncepcja nominacji – droga Stoczni Gdańskiej do dziedzictwa	191
c. Uzasadnienie nominacji i stanowisko ICOMOS-u – autentyczność i kryterium (vi)	211
V. Podsumowanie	215
1. Weryfikacja tez pracy	215
2. Wnioski końcowe.....	221
Bibliografia	227
Spis ilustracji.....	243
Spis tabel.....	244

I. Wstęp

1. Wprowadzenie i uzasadnienie wyboru tematu

W praktyce konserwatorskiej (nie tylko w zakresie konserwacji zabytków architektury) szczególną rolę odgrywa baza teoretyczna, zmaterializowana w tekstach teoretycznych i zapisach dokumentów doktrynalnych. Praktyka konserwatorska i ogólniej praktyka dziedzictwa kulturowego, to szeroka i trudna do precyzyjnego zdefiniowania dziedzina interdyscyplinarna, łącząca niekiedy bardzo odległe sfery działalności ludzkiej, w tym nauk – technicznych, przyrodniczych, humanistycznych, a często także sztuki. Historycy (w tym historycy sztuki i architektury), antropolodzy, archeolodzy, muzealnicy, architekci, urbaniści, administratorzy muzeów oraz konserwatorzy zabytków, a także przedstawiciele innych dziedzin, wnoszą swój wkład w prace dotyczące obiektów, budynków, budowli, miejsc, obszarów, krajobrazów, widoków, opowieści itp. Dyscypliny te posługują się często zróżnicowanym, czasem hermetycznym i wzajemnie niezrozumiałym aparatem pojęciowym oraz odmienną metodologią. W tej sytuacji niezbędną – dla ich prawidłowego i efektywnego współdziałania – podstawą wydaje się być spójna, integrująca temat teoria, zrozumiała dla wszystkich uczestników procesu i przez nich akceptowana.

Zakładając, że istnieje spójna i przystępna dla wszystkich uczestników teoria konserwatorska, to jej skuteczne wdrożenie w praktyce konserwatorskiej można zagwarantować z kolei tylko poprzez instrumenty prawne, nakładające wiążące prawnie zobowiązania. Prawo powinno zatem pełnić rolę dyscypliny regulującej wykorzystanie i stosowanie teorii konserwatorskiej w praktyce. Dlatego też w celu zrealizowania koncepcji pracy polegającej na skonfrontowaniu teorii konserwatorskiej z jej praktyką na przykładzie Gdańska¹, należałoby przede wszystkim sprawdzić, czy i w jaki sposób prawo (zarówno krajowe, jak i międzynarodowe) odpowiada na najważniejsze założenia takiej teorii.

Tymczasem teorię konserwatorską sformułowaną mniej więcej do połowy XX wieku, wywodzącą się z rozważań filozoficznych wybitnych myślicieli wieków XVIII, XIX i XX, uznaje się obecnie za „klasyczną”², „tradycyjną”³ lub „ortodoksyjną”⁴. Przedmiotem zainteresowania tej teorii były i są głównie budynki i budowle.

¹ Stanowiło to pierwotną koncepcję tej pracy, realizowanej początkowo pod kierunkiem dr hab. inż. arch. Grzegorza Bukala nt. *Współczesna teoria konserwacji zabytków w konfrontacji z praktyką. Przykład Gdańsk (1965-2015)*.

² Muñoz Viñas S.: *Contemporary Theory of Conservation*. Oxford: Elsevier, 2005; Krawczyk J.: *Nazwać, żeby ocalić. Klasycy myśli konserwatorskiej wobec relikwów przeszłości*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2020.

³ Szmygin B.: *Współczesna doktryna konserwatorska – stan obecny i prognozy rozwoju*. W: *Doktryny i realizacje konserwatorskie w świetle doświadczeń krakowskich ostatnich 30 lat*. Red. B. Krasnowolski. Kraków: Wydawnictwo WAM – Społeczny Komitet Odnowy Zabytków Krakowa, 2011, s. 105–116.

⁴ Wells J. C.: *Can Critical Heritage Studies Provide a Workable Theory for the Future of Conservation?* W: *Heritage for Future: Heritage in Transformation. Cultural Heritage Protection in XXI Century – Problems,*

W drugiej połowie XX wieku pojawiła się w konserwacji zabytków także nowa, nie wymagająca refleksji teoretycznej tendencja określana mianem *scientific conservation*⁵, w której kluczowe elementy stanowią nauki ścisłe (matematyczno-przyrodnicze). Upowszechnianie wiedzy naukowej stosowanej w praktyce konserwatorskiej w znacznym stopniu osłabiło, a może nawet położyło kres teoretycznej debacie konserwatorskiej⁶. Karta Wenecka z 1964 roku – prawdopodobnie najbardziej rozpoznawalny dokument doktrynalny – zapoczątkowała „okres doktrynalny” w zakresie konserwacji w jej najszerszym rozumieniu, charakteryzujący się „masową produkcją” różnorodnych dokumentów doktrynalnych⁷. Zdaniem Andrzeja Tomaszewskiego „filozofię i teorię zastąpiła [wówczas] doktryna”⁸.

Począwszy od lat 80. XX wieku, w konserwatorstwie zaczęły pojawiać się nowe trendy ideowe, alternatywne wobec dotychczasowych osiągnięć myśli konserwatorskiej lub wobec niej krytyczne. Ich charakter jest jednak na ogół dość rozproszony i fragmentaryczny. Niektórzy badacze tematu uważają, że ten nowy obraz konserwacji doprowadził do powstania „współczesnej teorii konserwacji”⁹.

W tych okolicznościach powstała nowa dziedzina badań – *critical heritage studies* (w skrócie CHS) – „której przedmiotem zainteresowania nie są budynki, lecz sama dziedzina konserwatorstwa [ang. *built heritage conservation*], w tym [także] osoby zajmujące się tą dziedziną”¹⁰. CHS opiera się na dotychczasowych badaniach z zakresu *heritage studies*, sięgających lat 80. Do stworzenia podstaw CHS przyczynił się David Lowenthal, który w opublikowanej w 1985 roku książce *The Past is a Foreign Country*, zwrócił uwagę na subiektywny charakter przeszłości i zarzucił klasycznej praktyce konserwatorskiej – uznając ją za działania o zasadniczo interpretacyjnym charakterze – nieuwzględnianie w niej wpływu na ludzi oraz ich relacji z dziedzictwem. Choć idee zawarte w książce były niekonwencjonalne z perspektywy konserwatorstwa, to większość dziedzin akademickich przeszła związany z kwestionowaniem istnienia obiektywnej wiedzy i rzeczywistości zwrot już w latach 70. Wydaje się, że konserwatorstwo wciąż nie było przedmiotem debaty postmodernistycznej, a misją CHS jest przypomnienie, że jeszcze tego etapu nie przeszło. Nową dziedzinę reprezentuje oficjalnie

Challenges, Predictions. Red. B. Szmygin. Florence: International Scientific Committee for Theory and Philosophy of Conservation and Restoration ICOMOS – Romualdo Del Bianco Foundatione – Polish National Committee of International Council on Monuments and Sites ICOMOS – Lublin University of Technology, 2016, s. 211–228. <file:///d:/Downloads/heritage-new.pdf> 08.09.2025

⁵ Muñoz Viñas S.: op. cit.

⁶ Ibidem.

⁷ Tomaszewski A.: *Od Aten 1931 do Wenecji 1964. Historia i stan obecny*. W: Tomaszewski A.: *Ku nowej filozofii dziedzictwa*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2012, s. 132–133.

⁸ Tomaszewski A.: *Przyszłość konserwacji jako dyscypliny i jej teoria*. W: Ibidem, s. 110.

⁹ Muñoz Viñas S.: op. cit.

¹⁰ Wells J. C.: op. cit., s. 211–212.

założone w 2012 roku *Association of Critical Heritage Studies*, a jej uznanym czasopismem naukowym jest *International Journal of Heritage Studies*.¹¹

Ze względu na swoje społeczno-naukowe podejście CHS pod wieloma względami podważa klasyczną teorię i praktykę konserwatorską. CHS zakłada, że dziedzictwo jest wszechobecne, a jego wartości nieustannie się zmieniają, podczas gdy zgodnie z klasyczną teorią i praktyką dziedzictwo jest zawsze rzadkie i niepowtarzalne, a jego wartości są niezmiennie. W przeciwieństwie do klasycznej teorii i praktyki, CHS nie stosuje arbitralnego progu czasowego do określenia tego, co stanowi dziedzictwo, a co nie. W przeciwieństwie do tradycyjnego identyfikowania i traktowania dziedzictwa architektonicznego, które kładzie nacisk głównie na cechy wizualne i materialne (uznawane za obiektywnie i naukowo rozpoznawane przez „konwencjonalnych ekspertów”, czyli profesjonalnie wyszkolonych i wykształconych praktyków w dziedzinie dziedzictwa architektonicznego, planistów lub konserwatorów przyrody), intencją CHS jest uznanie również niematerialnych elementów dziedzictwa, takich jak więzi emocjonalne oraz współczesne znaczenia społeczno-kulturowe (uznawanych za subiektywnie rozpoznawane przez „ekspertów obywatelskich” oraz osoby niebędące ekspertami). Ponadto CHS zakłada, że wszelkie dziedzictwo ma z zasady charakter niematerialny, ponieważ składa się z indywidualnych i kulturowych znaczeń. Odrzucając pozytywizm, CHS podważa zasadę „unikania fałszywego poczucia historii”¹², która skupia się na konkretnym, pożądanym wyglądzie obiektu dziedzictwa – niemającym bezpośredniego związku z wydarzeniami z przeszłości – poprzez utrwalanie w teraźniejszości określonej wersji pamięci. Tymczasem klasyczna doktryna konserwatorska, która rozwinęła się równolegle z modernizmem, ze względu na swój autoreferencyjny charakter podziela modernistyczne założenia racjonalistyczne i traktuje subiektywne przekonania jako obiektywną prawdę naukową (w szczególności w odniesieniu do kwestii autentyczności).¹³

CHS przeciwstawia systemy wartości konwencjonalnych ekspertów (charakteryzujące się „skupieniem na substancji”) wartościom ekspertów obywatelskich (charakteryzującym się „skupieniem na wartościach”). Wzywa do stosowania w konserwatorstwie angażujących zainteresowane strony podejść oddolnych. Tym samym odgórne podejście klasycznej doktryny konserwatorskiej postrzega jako „rodzaj hegemonicznego systemu jednej grupy kulturowej (tj. ekspertów konwencjonalnych), narzucającej swój ujednolicony system innym (tj. ekspertom obywatelskim)”¹⁴. Odrzucając pozytywizm, teoria CHS uznaje też relatywizm kulturowy, podważając tym samym podstawy, na których od półtora wieku opierało się konserwatorstwo, jednakże nie dostarczając w zamian praktycznej (wykonalnej) teorii służącej przyszłości konserwatorstwa.¹⁵

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem, s. 214.

¹³ Ibidem; Smith L.: *Uses of Heritage*. London: Routledge, 2006.

¹⁴ Wells J. C.: op. cit., s. 216.

¹⁵ Ibidem.

Z tak złożonego i dynamicznie rozwijającego się obrazu sytuacji panującego w „sferze teorii konserwatorskiej”, związanego przede wszystkim z przesunięciem akcentów z przedmiotu na podmiot szeroko rozumianej działalności konserwatorskiej, wynika styczność z różnymi współistniejącymi tendencjami-paradygmatami konserwatorskimi, posiadającymi odmienne – chociaż niekiedy wzajemnie powiązane – podbudowy teoretyczne.

Stosując pewne uproszczenia, na potrzeby tej pracy (z założenia mającej charakter badań podstawowych) wyróżniono dwa uznane za dominujące paradygmaty: „konserwację” jako kontynuatorkę myśli klasycznej – aczkolwiek stale ewoluującej – „teorii konserwatorskiej” oraz „dziedzictwo” – paradygmat powstający na bazie rozwijających się podmiotowych koncepcji dziedzictwa kulturowego, składających się na nową „filozofię dziedzictwa”¹⁶. Dostrzeżenie faktu współistnienia klasycznej (i ewoluującej) „teorii konserwatorskiej” z formującą się „filozofią dziedzictwa” stanowiło punkt zwrotny w badaniach i chociaż istotnie zmodyfikowało pierwotne założenia pracy (bo utrudniło dokonanie syntezy podstawowych zagadnień formułowanych w tekstach teoretycznych i dokumentach doktrynalnych dotyczących szeroko rozumianego konserwatorstwa), to w rezultacie sprowadziło proces badawczy na właściwy tor. Pozwoliło też na ostateczne sformułowanie tematu pracy i określenie jej celów.

W ten sposób pierwotna koncepcja pracy mająca polegać na „skonfrontowaniu teorii konserwatorskiej z jej praktyką na przykładzie Gdańska” wyewoluowała w kierunku badań, mających na celu sprawdzenie, „czy istnieją powiązania między teorią konserwatorską i filozofią dziedzictwa a praktyką” (a jeżeli tak, to wykazania tych powiązań na przykładzie Gdańska).

Natomiast z uwagi na to, że istnienie wyraźnych odwołań do zagadnień teoretycznych oraz przełożenia podstawowych problemów formułowanych przez teorię konserwatorską i filozofię dziedzictwa w normach prawnych, zostało stwierdzone w toku badań głównie w regulacji *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention* (UNESCO), istniejące powiązania (między teorią/filozofią a praktyką) zilustrowano przykładem z praktyki związanej ze światowym dziedzictwem, tzn. „Gdańsk jako potencjalnego miejsca światowego dziedzictwa”.

Chociaż Gdańsk nie figuruje na liście UNESCO, od prawie trzech dekad systematycznie podejmowane są starania o wpisanie Gdańska na tę listę, co stanowi przesłankę do pogłębionej refleksji naukowej i podsumowań. Na marginesie tych starań należy wspomnieć o dotychczasowych międzynarodowych wyróżnieniach dziedzictwa Gdańska. Pierwsze stanowi wpis z 2003 roku na międzynarodową listę programu UNESCO „Pamięć Świata”, powstałych w Gdańsku w sierpniu 1980 roku, tablic z 21 postulatami Międzyzakładowego Komitetu Strajkowego (wraz z kolekcją archiwalną „«Solidarność» – Narodziny Ruchu” własności Ośrodka

¹⁶ Rodzimą inspiracją do przyjęcia w pracy terminu „filozofia dziedzictwa” był pośmiertnie wydany przez Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie zbiór tekstów prof. Andrzeja Tomaszewskiego zatytułowany „Ku nowej filozofii dziedzictwa” (wyr. wł.).

KARTA w Warszawie), a drugie przyznany przez Komisję Europejską „Historycznej Stoczni Gdańskiej”¹⁷ w 2014 roku Znak Dziedzictwa Europejskiego (*European Heritage Label*).

Tematyka pracy jest przede wszystkim rezultatem naturalnej ciekawości poznawczej autorki oraz jej zainteresowań zawodowych, zapoczątkowanych jeszcze w trakcie studiów na kierunku Architektura i Urbanistyka na Wydziale Architektury Politechniki Gdańskiej poprzez obranie specjalizacji historyczno-konserwatorskiej, co odzwierciedliło się w temacie magisterskiej pracy dyplomowej zatytułowanej *Studium adaptacyjne „Reduty Napoleońskiej” w Gdańsku*. Niezbędne dopełnienie wykształcenia i formacji zawodowej stanowiły Studia Podyplomowe w zakresie Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa Dziedzictwa Architektonicznego odbyte na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Ponadto nie bez znaczenia dla sformułowania tematu oraz przyjętego zakresu terytorialnego pracy jest fakt dziesięcioletniej pracy autorki bezpośrednio na rzecz ochrony i utrzymania zabytków architektury Gdańska, najpierw, jako przedstawiciel inwestora w Dziale Inwestycji i Nieruchomości Muzeum Archeologicznego w Gdańsku, a następnie w służbach konserwatorskich w Biurze Miejskiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku (wcześniejszy Referat Ochrony Zabytków Wydziału Urbanistyki, Architektury i Ochrony Zabytków Urzędu Miejskiego w Gdańsku). Jeżeli do tego dodać kolejne ponad siedem lat wcześniej przepracowanych jako dokumentalista i rysownik w Dziale Archeologii Muzeum Historycznego Miasta Gdańska (obecnie Muzeum Gdańska), w tym na stanowiskach archeologicznych przy takich gdańskich obiektach użytkowanych przez muzeum jak Zespół Przedbramia ul. Długiej, Ratusz Głównego Miasta, Twierdza Wisłoujście czy Brama Nizinna, to *summa summarum* wychodzi ponad siedemnaście lat ciągłej pracy zawodowej w styczności z szerokim spektrum zabytków architektury Gdańska. W związku z powyższym zaproponowana tematyka stała się dla autorki sposobnością do formułowania wniosków oraz podsumowania wieloletnich obserwacji dokonanych z wyżej wymienionych perspektyw (pozycji) i doświadczeń polegających na codziennej próbie łączenia teorii z praktyką konserwatorską.

Wreszcie wstępna analiza wskazała, że praktycy konserwacji (a także przedstawiciele takich dyscyplin jak urbanistyka, architektura i konserwacja zabytków) nie są uczestnikami dialogu w ramach CHS, lecz raczej przedmiotem krytyki ze strony badaczy zajmujących się *heritage studies*. Stąd też podejście zaproponowane w niniejszej pracy, polegające na weryfikacji recepcji poglądów teoretyczno-filozoficznych w praktyce – oprócz wprowadzenia elementu nowości – stanowi próbę nawiązania konstruktywnego dialogu między środowiskiem akademickim a praktykami konserwacji. Ponadto, jak wskazuje Jeremy C. Wells¹⁸, „w zasadzie nie ma literatury dotyczącej powiązań między otoczeniem regulacyjnym a badaniami z zakresu [CHS]”, bo

¹⁷ Zakres: miejsca związane z powstaniem i upamiętnieniem „Solidarności”, tj. budynek sali BHP, brama nr 2 i plac Solidarności z Pomnikiem Poległych Stoczniovców wraz z murem i tablicami [Ryc. 10.].

¹⁸ Wells J. C.: op. cit., s. 222.

zauważalne jest unikanie przez badaczy CHS angażowania się w kwestie otoczenia regulacyjnego, np. w celu wzmocnienia pozycji ekspertów obywatelskich w ramach podejść oddolnych.

W ramach pracy powstały i zostały opublikowane w czasopismach naukowych dwa artykuły. Główne wnioski wynikające z krytycznej analizy treści zarówno tekstów teoretycznych i dokumentów doktrynalnych, jak i norm prawnych dotyczących konserwatorstwa i dziedzictwa kulturowego w zestawieniu z praktyką światowego dziedzictwa na przykładzie Gdańska, zostały opublikowane online w 2023 roku w czasopiśmie *International Journal of Cultural Policy* w często cytowanym¹⁹ artykule *Authenticity of cultural heritage vis-à-vis heritage reproducibility and intangibility: from conservation philosophy to practice*²⁰, który stanowi zasadniczo kwintesencję pracy doktorskiej autorki. Natomiast opublikowany w 2017 roku w czasopiśmie *Przestrzeń Ekonomia Społeczeństwo* artykuł *Węzłowe problemy XX-wiecznego konserwatorstwa*²¹ stanowi pierwszą szkicową wersję zamykającego II rozdział dysertacji – i zarazem stanowiącego jego syntezę – podrozdziału *Podstawowe zagadnienia XX-wiecznego konserwatorstwa/dziedzictwa*.

2. Cele pracy i pytania badawcze

Głównym celem pracy jest sprawdzenie – w ramach badań podstawowych – czy istnieją powiązania między teorią konserwatorską i filozofią dziedzictwa a praktyką (a jeżeli tak, to wykazanie tych powiązań na przykładzie Gdańska). Zostanie to zrealizowane poprzez osiągnięcie dwóch celów ujętych w sposób następujący:

Pierwszym w kolejności celem jest próba zidentyfikowania i zdefiniowania najważniejszych problemów (podstawowych zagadnień) formułowanych przez teorię konserwatorską i „formującą się” filozofię dziedzictwa w odniesieniu do dziedzictwa architektonicznego oraz dokonania ich syntezy. Aby osiągnąć ten cel, autorka zamierza odpowiedzieć na następujące pytania badawcze:

- Czy możliwe jest podsumowanie/synteza współczesnych poglądów dotyczących konserwatorstwa w oparciu o teksty teoretyczne i dokumenty doktrynalne, biorąc pod uwagę współistnienie klasycznej teorii i praktyki konserwatorskiej z jej aktualną krytyką ze strony CHS?

¹⁹ Cytowania wg: WoS – 18, Scopus – 24, CrossRef – 21, Google Scholar – 38 (09.09.2026).

²⁰ Nakonieczna E., Szczepański J.: *Authenticity of cultural heritage vis-à-vis heritage reproducibility and intangibility: from conservation philosophy to practice*. „International Journal of Cultural Policy”, nr 30(2)2024, s. 220–237. doi: [10.1080/10286632.2023.2177642](https://doi.org/10.1080/10286632.2023.2177642)

²¹ Nakonieczna E.: *Węzłowe problemy XX-wiecznego konserwatorstwa*. „Przestrzeń Ekonomia Społeczeństwo”, nr 11/I/2017, s. 33–47.

- Jeżeli tak, to które z problemów sformułowanych w tekstach teoretycznych i dokumentach doktrynalnych, i dlaczego należy uznać za najważniejsze (podstawowe) w odniesieniu do dziedzictwa architektonicznego?

Drugim założonym celem pracy jest zbadanie i określenie zakresu oraz sposobu recepcji poglądów formułowanych przez teorię (doktrynę) konserwatorską i filozofię dziedzictwa w polskiej praktyce ochrony zabytków i dziedzictwa (w tym architektury) na przykładzie Gdańska, poprzez udzielenie odpowiedzi na następujące pytania:

- Czy i w jaki sposób podstawowe zagadnienia konserwatorstwa i dziedzictwa (w tym architektury) sformułowane i zapisane w tekstach teoretycznych i dokumentach doktrynalnych znalazły odzwierciedlenie w prawie międzynarodowym (UNESCO, Rada Europy)?
- Czy i w jaki sposób podstawowe zagadnienia konserwatorstwa i dziedzictwa (w tym architektury) sformułowane i zapisane w tekstach teoretycznych i dokumentach doktrynalnych znalazły odzwierciedlenie w prawie polskim?

A jeżeli tak, to wykazanie:

- Czy i w jaki sposób podstawowe zagadnienia konserwatorstwa i dziedzictwa (w tym architektury) sformułowane i zapisane w tekstach teoretycznych i dokumentach doktrynalnych znalazły zastosowanie w polskiej praktyce konserwatorskiej/dziedzictwa (na przykładzie Gdańska), na różnych jej poziomach?

3. Zakres pracy

Charakter pracy sprawił, że na każdym z jej trzech etapów (rozdziały II–IV) rozwiązywany był odrębny problem badawczy rzutujący na etap kolejny. Stąd ścisłe określenie jej zakresu przedmiotowego i chronologicznego jest sprawą złożoną.

Stanowiący ramy teoretyczne pracy rozdział II *Zarys teorii konserwatorskiej i filozofii dziedzictwa w XX wieku*, którego konkluzję stanowi podsumowanie współczesnych poglądów dotyczących konserwatorstwa i dziedzictwa (dokonane na podstawie analizy wybranych tekstów teoretycznych i dokumentów doktrynalnych), jak wynika z tytułu objął przede wszystkim poglądy i dokumenty dotyczące szeroko rozumianej zabytkowej architektury (dziedzictwa architektonicznego/kulturowego), odpowiednio sformułowane i przyjęte w XX wieku. Niemniej jednak w celu jak najpełniejszego scharakteryzowania głównych tendencji-paradygmatów konserwatorskich funkcjonujących w XX wieku, niezbędne okazało się pokazanie ich genezy sięgającej na ogół końca XVIII wieku, a także spojrzenie z zapewniającej odpowiedni dystans czasowy perspektywy pierwszej dekady XXI wieku.

Rozdział III *Teoria konserwatorska i filozofia dziedzictwa w normach prawnych* – badanie obecności podstawowych założeń teorii (etyki) konserwatorskiej i filozofii dziedzictwa w otoczeniu regulacyjnym – objął analizę międzynarodowych/polskich norm prawnych, przede wszystkim jednoznacznie odnoszących się do zagadnień szeroko rozumianej zabytkowej architektury (dziedzictwa architektonicznego/kulturowego). W przypadku polskich norm istotne było też prawdopodobieństwo zidentyfikowania w danej regulacji problemów formułowanych przez teorię (etykę) konserwatorską i filozofię dziedzictwa. Analiza objęła ratyfikowane przez Polskę konwencje (umowy międzynarodowe) z lat 1972, 1985 i 2005 oraz uchwalone w powojennej Polsce ustawy z zakresu ochrony zabytków z lat 1962 i 2003 wraz z przepisami wykonawczymi. Istotny wpływ na dalszy przebieg badań miała analiza systematycznie aktualizowanej regulacji wykonawczej do konwencji UNESCO *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention* z lat 1977–2021.

Natomiast rozdział IV, którego meritum stanowi zestawienie poglądów teoretyczno-filozoficznych (do których odniesiono się przede wszystkim w *Operational Guidelines*) z praktyką światowego dziedzictwa na przykładzie Gdańska, objął trzy procesy nominacyjne (wraz z ich kontekstem) związane z oficjalnym zgłoszeniem przez Polskę kandydatury Gdańska do wpisu na listę UNESCO, odpowiednio, z lat 1997–1998, 2005–2007 i 2020–2021.

4. Istniejący stan badań

Wstępne badania przeprowadzone przez autorkę wykazały, że nie powstały jak dotąd całościowe polskie opracowania poświęcone tematyce niniejszej pracy, mimo że pewne zbliżone, choć fragmentaryczne wątki pojawiały się w różnych, rozproszonych tekstach o zróżnicowanym charakterze (artykułach, referatach, głosach w dyskusji itp.), napisanych w różnych okresach przez różnych autorów. Z uwagi na różnorakie odmienności występujące w recepcji teorii oraz w specyfice praktyki i polityki konserwatorskiej innych krajów, świadomie zrezygnowano z poszukiwań zagranicznych prac o podobnym charakterze.

Próby merytorycznego i krytycznego analizowania dokumentów doktrynalnych – co stanowiło jeden z celów tej pracy – podejmowano dotychczas na gruncie polskim sporadycznie, np. podczas Konferencji naukowej „Karta Wenecka 1964–2014” w Toruniu w 2014 roku²². Ze względu na brak „wyjściowych założeń doktrynalnych” dokonanie merytorycznej oceny zbioru dokumentów doktrynalnych uznawane jest za sprawę trudną, a nawet niewykonalną, dlatego jak dotychczas ICOMOS (*International Council on Monuments and Sites*) – najważniejsza światowa

²² *Karta Wenecka 1964–2014*. Red. W. Bukowska, J. Krawczyk. Toruń: Wydział Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2015.

organizacja konserwatorska – dokonał wyłącznie analizy formalnej tych dokumentów²³. Analiza ta wskazała jednak, że zbiór ten wymaga również analizy merytorycznej²⁴. W pracy podjęto zatem próbę merytorycznej analizy dokumentów doktrynalnych, a także wynikającej z niej syntezy poglądów dotyczących konserwatorstwa i dziedzictwa, co stanowi *novum* pracy i może przyczynić się do opracowania postulowanych „założeń wyjściowych”.

Szczegółowej analizy poglądów klasyków myśli konserwatorskiej dokonał na gruncie polskim Janusz Krawczyk w pracy *Nazwać, żeby ocalić. Klasyki myśli konserwatorskiej wobec relikwów przeszłości*²⁵ z 2020 roku. W niniejszej pracy dokonano bardziej syntetycznego przeglądu stanowisk teoretyczno-filozoficznych zarówno klasyków myśli konserwatorskiej²⁶, jak i zwolenników współczesnych koncepcji dziedzictwa (tj. Ashworth, Tunbridge, Smith). Podjęto także próbę wyodrębnienia podstawowych zagadnień XX-wiecznego konserwatorstwa i dziedzictwa. Praktyczne narzędzia podczas realizacji tego zadania stanowiły prace przeglądowe Jukki Jokilehto²⁷, Milesa Glendinninga²⁸, a także w mniejszym stopniu (z uwagi na przyjętą w nich górną cezurę czasową, tj. połowę XX stulecia) Mariana Arsyńskiego²⁹ i Alfredo Barbacciego³⁰. W tym kontekście nie można pominąć także przełomowego i krytycznego wobec klasycznej teorii konserwacji stanowiska Salvadora Muñoza Viñasa³¹.

Próbie zbadania powiązań pomiędzy teorią konserwatorską i filozofią dziedzictwa kulturowego a praktyką, w sposób nieco zbliżony do zamierzeń autorki, stanowiła zorganizowana w 2008 roku w Krakowie sesja naukowa „Doktryny i realizacje konserwatorskie w świetle doświadczeń krakowskich ostatnich 30 lat”³². Niemniej jednak w skali kraju doświadczenia Krakowa stanowią wyjątek. Po pierwsze, w 1978 roku historyczne centrum miasta zostało wpisane na listę UNESCO, a także powołano Społeczny Komitet Odnowy Zabytków Krakowa, który na mocy ustawy z 1985 roku³³ jest dysponentem Narodowego Funduszu Rewaloryzacji Zabytków

²³ Szmygin B.: *Teksty doktrynalne w ochronie dziedzictwa – analiza formalna, zasady tworzenia, dalsze działania*. W: *Vademecum Konserwatora Zabytków. Międzynarodowe Normy Ochrony Dziedzictwa Kultury /edycja 2015/*. Wybór tekstów i opracowanie B. Szmygin. Warszawa: PKN ICOMOS, 2015, s. 11–24.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Krawczyk J.: op. cit.

²⁶ Należy zauważyć, że wybór klasyków myśli konserwatorskiej uznanych przez Krawczyka za postaci o poglądach reprezentatywnych dla najważniejszych etapów w jej rozwoju, potwierdził – za wyjątkiem Viollet-le-Duc’a (wiodącego przedstawiciela nurtu restauracji stylistycznej) – wybór dokonany w tej pracy przez autorkę. Autorka opublikowała pierwsze wyniki swoich badań w 2017 r., *vide* Nakonieczna E.: op. cit.

²⁷ Jokilehto J.: *A History of Architectural Conservation*. Amsterdam: Elsevier Butterworth-Heinemann, 2011.

²⁸ Glendinning M.: *The Conservation Movement: A History of Architectural Preservation: Antiquity to modernity*. London: Routledge, 2013.

²⁹ Arsyński M.: *IDEA–PAMIĘĆ–TROSKA. Rola zabytków w przestrzeni społecznej i formy działań na rzecz ich zachowania od starożytności do połowy XX wieku*. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2007.

³⁰ Barbacci A.: *Konserwacja zabytków we Włoszech*. Warszawa: Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków. Seria B – Tom XVI, [1956] 1966.

³¹ Muñoz Viñas S.: op. cit.

³² *Doktryny i realizacje konserwatorskie w świetle doświadczeń krakowskich ostatnich 30 lat*. Red. B. Krasnowolski. Kraków: Wydawnictwo WAM – Społeczny Komitet Odnowy Zabytków Krakowa, 2011.

³³ Ustawa z dnia 18 kwietnia 1985 r. o Narodowym Funduszu Rewaloryzacji Zabytków Krakowa (Dz.U. 1985 nr 21 poz. 90).

Krakowa (Kraków jest jedynym miastem w Polsce, które posiada tego typu instytucję oraz wsparcie finansowe na rewaloryzację i konserwację „architektonicznych zespołów zabytkowych”). Po drugie, tradycje ochrony zabytków w Krakowie sięgają końca XVIII wieku, a co najmniej od połowy XIX wieku Kraków należy do najważniejszych w Polsce ośrodków refleksji teoretycznej i praktycznych działań w zakresie ochrony zabytków. Istnieje duże prawdopodobieństwo, że dzięki tej ciągłości tradycji, pielęgnowanej przez silne i władne lokalne środowisko konserwatorskie, Kraków wypracował własną doktrynę konserwatorską.³⁴

Kompleksowych badań, mających na celu zmierzenie się z podstawowymi zagadnieniami teorii konserwatorskiej i filozofii dziedzictwa w kontekście praktyki, w odniesieniu do Gdańska jak dotychczas nie przeprowadzono.

5. Tezy pracy

Tematyka, która jest przedmiotem pracy nie została dotychczas w wystarczającym stopniu zbadana (por. pkt. 4 *Istniejący stan badań*), a jednym z celów pracy było przeprowadzenie badań podstawowych (por. pkt. 2 *Cele pracy i pytania badawcze*), zatem na etapie wstępnym nie było możliwe postawienie kwalifikujących się do udowodnienia tez.

Realizacja pierwszego etapu badań, który stanowiła próba zidentyfikowania i scharakteryzowania głównych współistniejących nurtów, tendencji-paradygmatów i wątków obrazujących całokształt teorii konserwatorskiej i filozofii dziedzictwa w XX wieku (łącznie z próbą wyodrębnienia punktów kluczowych w ich ewolucji oraz podstawowych zagadnień), pozwoliła natomiast na sformułowanie następujących szczegółowych tez badawczych:

- (1) W końcu XX wieku podejście do kwestii autentyczności zabytków / dziedzictwa (w tym architektury) zrelatywizowało się. Uwzględnienie niematerialnych przejawów autentyczności zaczęło dopełniać / wypierać jej wyłącznie materialny charakter;
- (2) Zagadnienia autentyczności i możliwości odtwarzania zabytków / dziedzictwa (w tym architektury) są powiązane³⁵;
- (3) Pod koniec XX wieku wzrosło i upowszechniło się znaczenie czynnika społecznego w poglądach i normach prawnych dotyczących konserwatorstwa / dziedzictwa oraz praktyce konserwatorskiej/dziedzictwa i jej kontekście, co wiąże się z rozpowszechniającym się także uznaniem niematerialnego wymiaru ochrony zabytków / dziedzictwa.

³⁴ *Doktryny...*, op. cit.; Kornecki M.: *Granice interwencji i aranżacji konserwatorskiej*. „Ochrona Zabytków”, nr 4/1976, s. 298–305.

³⁵ Teza (2) stanowi rozwinięcie tezy (1).

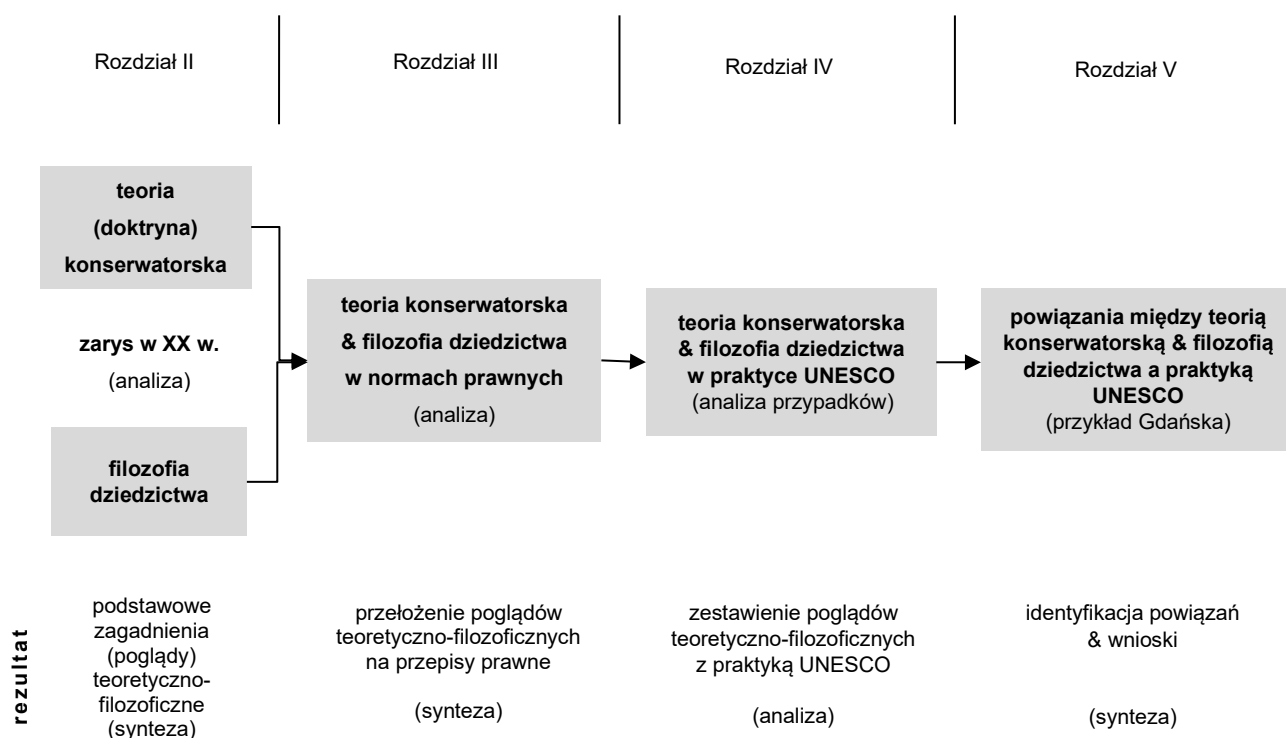
6. Charakterystyka metody badawczej

W badaniach przyjęto podejście dedukcyjne. Podstawową metodę badawczą zastosowaną w pracy stanowiła metoda porównawcza oparta na analizie (merytorycznej³⁶). Praca obejmowała następujące analizy:

- (1) analizę źródeł (tj. dokumenty doktrynalne, normy prawne międzynarodowe/polskie, dokumentacje konserwatorskie, dokumenty UNESCO, dokumentacje-wnioski nominacyjne dot. kandydatury Gdańska do wpisu na listę UNESCO, decyzje administracyjne dot. wpisów do rejestru, archiwalne/obowiązujące MPZP, plany i mapy, portale mapowe itp.);
- (2) analizę opracowań (tj. monografie, prace zbiorowe, artykuły naukowe/przeglądowe itp.);
- (3) analiza przypadków (trzy procesy nominacyjne dot. kandydatury Gdańska do wpisu na listę UNESCO).

Schemat dochodzenia do wniosków z poszczególnych analiz porównawczych był następujący: analiza → synteza → wnioski.

Wnioski stanowiły podstawę do przeprowadzenia w dalszej kolejności kompleksowej syntezy danych, a ostatecznie do weryfikacji postawionych tez i sformułowania wniosków końcowych.

Ryc. 1. Schemat metody badawczej w kontekście struktury pracy

³⁶ W odróżnieniu od analizy formalnej.

7. Słownik terminów

ADAPTACJA – dostosowanie obiektu do obecnego lub planowanego przeznaczenia; może polegać na całościowej lub częściowej zmianie sposobu użytkowania (użytkowanego lub nieużytkowanego) obiektu, skutkującej wprowadzeniem niezbędnych zmian w jego układzie funkcjonalno-przestrzennym; adaptacja zazwyczaj połączona jest z → *modernizacją*; założeniem adaptacji konserwatorskiej jest – po rozważeniu rozwiązań alternatywnych – zminimalizowanie powstałego w jej wyniku uszczerbku → *substancji zabytkowej* obiektu oraz poszanowanie jego wartości kulturowych

ANASTYLOZA – złożenie oryginalnych fragmentów zabytku, który uległ zburzeniu, rozbiciu lub rozpadowi, z wykluczeniem → *rekonstrukcji* oraz ograniczeniem wprowadzenia nowych elementów do zakresu uzasadnionego względami konstrukcyjnymi

DOKTRYNA KONSERWATORSKA – zespół założeń, zasad, twierdzeń i poglądów na sposoby, formy i metody postępowania konserwatorskiego z zabytkami dla ich zachowania, możliwie najpełniejszego wyeksponowania ich wartości przy jednoczesnym zapewnieniu możliwości wykorzystania dla potrzeb współczesnego społeczeństwa

DZIEDZICTWO (KULTUROWE) – przeszłość kulturowa (materialna/niematerialna) konstruowana, interpretowana i wartościowana w teraźniejszości; kształtująca/kwestionująca tożsamość; także dyskurs o tej przeszłości legitymizujący/delegitymizujący władzę/kontrolę oraz nadający/negocjujący jej znaczenia / jeżeli w pracy nie określono inaczej, termin → *dziedzictwo* odnosi się do dziedzictwa kulturowego

DZIEDZICTWO ARCHITEKTONICZNE – dobra trwale wyróżniające się szczególną wartością historyczną, archeologiczną, artystyczną, naukową, społeczną lub techniczną, obejmujące zabytki (pojedyncze budowle i obiekty), a także jednolite zespoły zabudowy oraz miejsca (wspólne dzieła człowieka i natury) tworzące wyodrębnione jednostki urbanistyczne

ETYKA KONSERWATORSKA – zespół norm i zasad obowiązujących osobę zawodowo zajmującą się ochroną i konserwacją zabytków; etyka konserwatorska nie jest skodyfikowana, jej normy i zasady są przekazywane w trakcie kształcenia i praktyki

FILOZOFIA DZIEDZICTWA – interdyscyplinarna wiedza/refleksja, której celem jest poznanie istoty → *dziedzictwa*, zasad myślenia o dziedzictwie oraz najogólniejszych praw rządzących dziedzictwem, a także krytyczna analiza metod/pojęć tej wiedzy

HERITOLOGIA – (ang. *heritage studies*) badania nad → *dziedzictwem*

KONSERWACJA – działania mające na celu wzmocnienie i utrwalenie substancji/struktury zabytku, które nie zakłócają postrzegania i odbioru jego wartości kulturowych

KONSERWACJA-RESTAURACJA – zespół działań mających na celu wydobywanie, utrwalenie, przywrócenie lub odtworzenie wartości zabytku (z naciskiem położonym na wartość użytkową w przypadku zabytku architektury) z maksymalnym poszanowaniem jego oryginalnej → *substancji zabytkowej* i formy (w przypadku zabytku architektury układu funkcjonalno-przestrzennego) / pojęcie wprowadzone w latach 90. XX w. dla ujednolicenia terminologii konserwatorskiej

KONSERWATORSTWO – dziedzina działalności architektonicznej, której celem jest przedłużenie istnienia spuścizny architektonicznej i jej wartości kulturowych; konserwatorstwo ma charakter interdyscyplinarny, wykorzystuje dorobek i metody nauk humanistycznych, przyrodniczych oraz różnych dziedzin techniki

KOPIA – dokładne powtórzenie istniejącego zabytku w skali 1:1; stosowane, gdy zachodzi konieczność zastąpienia oryginału (np. w przypadku braku możliwości zabezpieczenia zabytku przed zniszczeniem dostępnymi metodami konserwatorskimi)

MODERNIZACJA – wyposażenie zabytku architektury w instalacje/urządzenia odpowiadające współczesnym wymogom cywilizacyjnym (np. sanitarne, ciepłne, elektryczne) oraz technicznym (np. zabezpieczenia przeciwpożarowe, monitoring wizyjny); modernizacja często prowadzona jest łącznie z → *adaptacją* lub → *restauracją*

ODBUDOWA – przywrócenie zabytkowi lub zespołowi zabytków wartości użytkowych utraconych w następstwie pożaru, wybuchu, katastrofy budowlanej, długotrwałego zaniedbania, kataklizmu

ODTWORZENIE – odtworzenie w skali 1:1 na podstawie ikonografii zabytku częściowo zachowanego lub całkowicie nie istniejącego; zazwyczaj przywraca się wygląd z wybranego okresu z historii zabytku, a zakres odtworzenia warunkuje/ogranicza dostępność przekazów źródłowych; odtworzenie uznawane jest za działanie z dziedziny ochrony zabytków, gdy wynika z potrzeby przywrócenia ważnego elementu układu przestrzennego lub dotyczy miejsca, obiektu czy przedmiotu odgrywającego szczególną rolę w świadomości społecznej

PASTISZ – w architekturze budowla, jej część lub element wystroju świadomie naśladowące styl wybranej epoki; wykonywany, gdy nie ma wystarczających przekazów źródłowych do → *odtworzenia* lub → *rekonstrukcji*, a istnieje potrzeba dopełnienia zabytkowego zespołu lub budowli brakującymi składnikami; wynika ze znajomości zasad kształtowania architektury i jej wystroju w danym okresie historycznym

PEŁNA REKONSTRUKCJA – całkowita/wierna → *odbudowa*, pełne → *odtworzenie*; pełna rekonstrukcja tworzy iluzję kompletności zniszczonego dzieła, lecz nie przywraca mu materialnej autentyczności (w pewnej mierze przywraca oryginalną ideę, ale nie raz zniszczoną materię)

REHABILITACJA – rzadko stosowany synonim → *rewaloryzacji*

REINTEGRACJA – → *scalenie*

REKOMPOZYCJA – złożenie i skomponowanie w artystycznie wartościową całość zachowanych fragmentów zabytku z ewentualnym → *odtworzeniem* (→ *rekonstrukcją*) elementów brakujących

REKONSTRUKCJA – wierna → *odbudowa*, uzupełnienie ubytków i → *odtworzenie* zniszczonych elementów zabytku na podstawie zachowanych fragmentów, przekazów, dokumentacji, także rekonstruowanie wartości kulturowych, użytkowych, kontekstu historycznego itp.; rekonstrukcją często nazywa się: → *odbudowę*, → *odtworzenie*, → *renowację* (*odnowienie*), → *kopię*, → *restytucję*, → *pastisz*

RENOWACJA (ODNOWIENIE) – działania podejmowane dla poprawienia estetyki zabytku; dopuszczalne, gdy nie powodują zniszczeń jego → *substancji zabytkowej* oraz gdy nie są wykonywane zamiast → *konserwacji*

RESTAURACJA – zespół działań mających na celu wyeksponowanie i przywrócenie wartości zabytku (w zabytku architektury w szczególności przywrócenie lub nadanie wartości użytkowej) z maksymalnym poszanowaniem wartościowych nawarstwień jego → *substancji zabytkowej* oraz ograniczeniem zakresu podejmowanych zabiegów (np. uzupełnień) do niezbędnego minimum; w praktyce restaurację stosuje się na ogół łącznie z → *konserwacją*

RESTITUCJA – przywrócenie zabytku z dokończaniem brakujących elementów; → *odtworzenie* połączone z wbudowaniem w przynależne im miejsca zachowanych elementów oryginalnych, np. restytucja Zamku Królewskiego w Warszawie

REWALORYZACJA – przywrócenie wartości kulturowych, technicznych i użytkowych poprzez działania prawne, konserwatorskie i restauratorskie, podejmowane w celu stworzenia możliwości funkcjonowania zabytku we współczesnym organizmie społecznym

REWITALIZACJA – „ożywienie” zespołu lub pojedynczego zabytku (przywrócenie mu „sił vitalnych”) poprzez włączenie w organizm społeczny, w wyniku odtworzenia funkcji dawnych lub nadania nowych, stwarzających warunki dla jego istnienia w sferze przestrzennej, ekonomicznej i społecznej

SCALENIE – działanie odnoszące się do zabytku wykazującego tak znaczne ubytki → *substancji zabytkowej*, że jego kompozycja stała się nieczytelna, a brakuje dostatecznych przekazów źródłowych do → *odtworzenia*; partie scalające powinny być odróżnialne (nie powinny imitować zachowanych), nie zakłócając jednocześnie odbioru całości kompozycji

SUBSTANCJA ZABYTEKOWA (AUTENTYCZNA, ORYGINALNA) – ukształtowana przez artystę, rzemieślnika, robotnika lub maszynę materia (posiadająca wartość dokumentu), z której wykonany jest

zabytek; chociaż ubytki substancji zabytku stanowią nieodwracalne straty, dopuszczalne jest zastępowanie nowymi materiałami elementów, które z natury rzeczy są wymienne (np. pokrycie dachowe)

TEORIA KONSERWATORSKA – wiedza o istocie i egzystencji zabytków, zajmująca się definiowaniem pojęcia zabytku, dociekaniem istoty wartości zabytku oraz uzasadnieniem konieczności ochrony zabytków, poprzez badanie ich znaczenia dla kształtowania świadomości zbiorowej/jednostkowej, dla zaspokajania potrzeb intelektualnych/emocjonalnych oraz dla rozwoju kultury/cywilizacji; teoria konserwatorska podlega ciągłej ewolucji; z teorii konserwatorskiej wynika → *etyka konserwatorska*

WYTYCZNE ROBOCZE – ang. *Operational Guidelines (for the Implementation of the World Heritage Convention)*

Własne definicje / propozycje definicji: ADAPTACJA, DZIEDZICTWO (KULTUROWE), FILOZOFIA DZIEDZICTWA, HERITOLOGIA, KONSERWACJA, KONSERWACJA-RESTAURACJA, RESTAURACJA

Definicje opracowane w oparciu o *Mały słownik ochrony zabytków* Mieczysława Kurzątkowskiego: ANASTYLOZA, ETYKA KONSERWATORSKA, KOPIA, MODERNIZACJA, ODBUDOWA, ODTWORZENIE, PASTISZ, REHABILITACJA, REINTEGRACJA, RESTYTUCJA, SCALENIE, SUBSTANCJA ZABYTEKOWA, TEORIA KONSERWATORSKA

Definicje opracowane w oparciu o referat Bogumiły J. Rouby *Proces ochrony dóbr kultury. Pojęcia, terminologia* opublikowany w materiałach konferencyjnych *Ars longa – vita brevis. Tradycyjne i nowoczesne metody badania dzieł sztuki*: PEŁNA REKONSTRUKCJA, REKOMPOZYCJA, REKONSTRUKCJA, RENOWACJA, REWALORYZACJA, REWITALIZACJA

Definicja Piotra Dobosza z referatu *Prawne granice doktryny konserwatorskiej i jej początki na ziemiach polskich* opublikowanego w materiałach konferencyjnych *Doktryny i realizacje konserwatorskie w świetle doświadczeń krakowskich ostatnich 30 lat*: DOKTRYNA KONSERWATORSKA

Definicja opracowana na podstawie *Konwencji o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy* (Grenada 1985): DZIEDZICTWO ARCHITEKTONICZNE

Definicja opracowana na podstawie podręcznika Edmunda Małachowicza *Konserwacja i rewaloryzacja architektury w środowisku kulturowym*: KONSERWATORSTWO

II. Zarys teorii konserwatorskiej i filozofii dziedzictwa w XX wieku

1. Główne tendencje i paradygmaty konserwatorskie

Pierwszych zwiastunów konserwatorstwa w obecnym rozumieniu tego terminu można doszukiwać się w połowie XVIII wieku. Dominujący wówczas w Europie prąd społeczno-kulturalny – oświecenie – sprzyjał formułowaniu nowych koncepcji filozoficznych oraz wprowadzaniu współczesnych metod badań naukowych i wzorców estetycznych, fundamentalnych również dla rozwoju szeroko rozumianej działalności konserwatorskiej. Od tego też czasu działalność ta podlega systematycznej i wielotorowej ewolucji. W 1999 roku – w dotychczasowym rozwoju konserwatorstwa – Jokilehto³⁷ wyróżnił cztery współlistniejące tendencje [ang. *influences*] w sposobie traktowania zabytków. Zdaniem Jokilehto rozwijają się one praktycznie równolegle od XVIII wieku oraz przekładają przede wszystkim na praktykę konserwatorską, lecz posiadają także podbudowę teoretyczną. Każdą z czterech tendencji-paradygmatów należy rozpatrywać bowiem jako złożony zespół zasad i idei, a praktyka konserwatorska stanowi zwykle wypadkową kilku z nich. Jokilehto³⁸ wymienia i opisuje te tendencje z zachowaniem kolejności, w jakiej się kształtowały, pod następującymi tytułami/nagłówkami:

- zabytki-pomniki [ang. *monuments as memorials*];
- restauracja stylistyczna [ang. *stylistic restoration*];
- współczesna konserwacja [ang. *modern conservation*];
- kontinuum tradycji [ang. *traditional continuity*].

Natomiast Ashworth³⁹ – uznawany za jednego z pionierów nowego myślenia o dziedzictwie – wyróżnia i wymienia w kolejności ich powstania (od najwcześniej do najpóźniej wykształconego) następujące trzy paradygmaty dotyczące użytkowania dziedzictwa:

- ochrona,
- konserwacja,
- dziedzictwo.

Istnienie trzeciego (najnowszego) paradygmatu „dziedzictwo” zostało dostrzeżone przez Ashworth’a w latach 90. XX wieku. Co interesujące, Ashworth, podobnie jak Jokilehto, wskazuje na współlistnienie i „nawarstwianie się” zarówno w refleksji teoretycznej, jak i w praktyce tych niekiedy sprzecznych paradygmatów odnośnie sposobu traktowania i wykorzystania przeszłości.⁴⁰

Natomiast autorka w tej części pracy wyodrębniła trzy paradygmaty, które przedstawiła w zasadzie z zachowaniem nomenklatury Jokilehto (jedynie z pominięciem określnika

³⁷ Jokilehto J.: op. cit., s. 301.

³⁸ Ibidem, s. 301–304.

³⁹ Ashworth G.: *Planowanie dziedzictwa*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2015.

⁴⁰ Ibidem.

„współczesna” w przypadku „konserwacji”⁴¹) oraz w zaproponowanej przez niego kolejności. Wyodrębniła też czwartą tendencję, którą nazwała za Ashworth'em „dziedzictwem”⁴². *Summa summarum* w toku pracy badawczej zostały wyróżnione i scharakteryzowane następujące cztery tendencje-paradygmaty:

- **zabytki-pomniki,**
- **restauracja stylistyczna,**
- **konserwacja,**
- **dziedzictwo.**

a. Zabytki-pomniki

W okresie renesansu w Rzymie, tendencja polegająca na uznaniu zabytków za pomniki przejawiała się w ochronie budynków o rodowodzie klasycznym, które posiadały inskrypcje łacińskie. Obiekty te, stanowiące świadectwa/symbole starożytności i historii miast, wzbudzały szacunek i „zachęcały” do objęcia ochroną państwową.⁴³ Nie tylko odgrywały istotną rolę w przywoływaniu pamięci o starożytności – będącej źródłem wzorców do naśladowania, ale były wykorzystywane także do opracowywania projektów budowli współczesnych. Uznawano też ich powiązania z męczennikami chrześcijańskimi i historią kościoła. Doceniano wartości artystyczne ich antycznych rzeźb i architektury, co zrodziło tendencję do przywracania tym obiektom integralności estetycznej jako dziełom sztuki.⁴⁴

Związek pomiędzy znaczeniem politycznym (ideowym) i artystycznym zabytków starożytnych nabrał nowego sensu wraz z osiemnastowiecznym rozwojem świadomości historycznej, i od tego czasu zaczął dominować w zasadach dotyczących ich ochrony. Później odczytywanie oraz interpretację przekazu niesionego przez zabytki antyczne przeprowadzano analogicznie do dokumentów historycznych z dziedziny piśmiennictwa.⁴⁵ W praktyce konserwatorskiej tendencja ta zaowocowała zrealizowaną na przykład w latach 1820-21 w Rzymie restauracją Łuku Tytusa. Obiekt⁴⁶ ten został starannie „oczyszczony” z zasłaniającej go wtórnej zabudowy, umocniony oraz schematycznie uzupełniony⁴⁷, zarazem dla przywrócenia artystycznej

⁴¹ Określenie „współczesna konserwacja” jest nieadekwatne, ponieważ z ustaleń autorki wynika, że paradygmat „konserwacja” jest aktualnie uznawany za podejście klasyczne. Stąd właściwszym terminem w tym kontekście wydaje się być „klasyczna konserwacja” lub po prostu „konserwacja”.

⁴² Ashworth G.: op. cit.

⁴³ Jokilehto J.: op. cit., s. 32-33. Wynika to z treści brewe papieża Leona X z 27 sierpnia 1515 r., na mocy którego Rafael Santi został nominowany na pierwszego w historii urzędnika odpowiedzialnego za ochronę zabytków, tzw. „prefekta nad wszystkimi marmurami i murami w Rzymie”. Ochrona obiektów z inskrypcjami łacińskimi była istotna także dla kultywowania wiedzy o łacinie jako języku.

⁴⁴ Ibidem, s. 301.

⁴⁵ Ibidem, s. 302.

⁴⁶ Barbacci A.: op. cit., s. 42.

⁴⁷ Ibidem, s. 166. Giuseppe Valadier (1762-1839) „kończąc pracę zaczęta przez Raffaele Sterna /1820/, odbudowuje łuk Tytusa, z marmuru pentelijskiego, okaleczony na bokach i w attyce. Jako architekt – dodaje

jednorodności poprzez estetyczną reintegrację, jak i dla czytelnego wyeksponowania zachowanej substancji autentycznej.

W tendencji uznawania zabytków za pomniki mieszczą się też takie przykłady postępowania konserwatorskiego, którego celem nie jest zachowanie pierwotnego znaczenia obiektu, lecz redefinicja istniejącego lub wybudowanie nowego obiektu z jednoczesnym nadaniem mu specjalnych polityczno-patriotycznych wartości. W wielu przypadkach taki zamiar odzwierciedlił się w uznaniu szczególnych budynków historycznych za „pomniki narodowe” [ang. *national monuments*], a w konsekwencji w ich restauracji w celu upamiętnienia istotnego momentu/etapu w dziejach narodu m.in. zamek królewski w Windsorze, katedra w Kolonii, czy zamek w Pierrefonds. Idea „pomnika narodowego” może być powiązana także z wizerunkiem utraconej struktury historycznej, która została odbudowana w nowym znaczeniu na zasadzie rekonstrukcji, m.in. dzwonnica bazyliki św. Marka w Wenecji, Stare Miasto w Warszawie, historyczne centrum w Hildesheim, czy kościół Marii Panny w Dreźnie.⁴⁸

Zrealizowana na podstawie decyzji politycznej, nagłośniona przez państwową propagandę, początkowo budząca kontrowersje w środowisku konserwatorskim odbudowa Starego Miasta w Warszawie była pierwszym po II wojnie światowej wyzwaniem rzuconym międzynarodowej doktrynie konserwatorskiej.⁴⁹ „W decyzji politycznej reżimu nie było miejsca na sentymenty i pietyzm dla zabytków, pozwalające na ich szczególne traktowanie. Pozwolono konserwatorom zbudować typowe osiedle mieszkaniowe, tyle że w historycznych formach, co było prawdziwą kwadraturą koła.”⁵⁰ „Zgodnie z oficjalną nazwą była to budowa osiedla mieszkaniowego Stare Miasto. Główny projektant i współdziałający z nim profesorowie (...) czynili jednak wszystko, co możliwe, aby ocalić jak najwięcej autentycznej substancji i formy.”⁵¹ Jednak w powszechnej świadomości całe przedsięwzięcie stało się legendą. A była to legenda o zasięgu międzynarodowym, a nawet światowym, w której efekcie zbudowane po zniszczeniach wojennych w miejscu autentycznego warszawskie Stare Miasto zostało wpisane w 1980 roku na listę dziedzictwa światowego (UNESCO) i tym samym stało się dobrem kultury światowej.⁵²

Podobna polityczno-narodowa ideologia przyświecała powojennej odbudowie Głównego Miasta w Gdańsku. W tym przypadku politycy i fachowcy postanowili odbudować „polskie miasto”, którym Gdańsk w istocie nigdy nie był, z wykluczeniem późniejszych „pruskich” nawarstwień. Ogromny zakres przedsięwzięcia i okoliczności jego realizacji uniemożliwiły jednak rekonstrukcję

Valadier części brakujące, zaś jako historyk sztuki, choć jeszcze w załączku – wykonuje je z trawertynu i nadaje im kształty powtarzające w uproszczeniu linie oryginału /1821/”.

⁴⁸ Jokilehto J.: op. cit., s. 302.

⁴⁹ Tomaszewski A.: *Prehistoria i historia odbudowy Starego Miasta w Warszawie – legenda i rzeczywistość*. W: Tomaszewski A.: *Ku nowej filozofii dziedzictwa*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2012, s. 183.

⁵⁰ Ibidem, s. 171.

⁵¹ Ibidem, s. 172.

⁵² Ibidem, s. 165.

we właściwym znaczeniu tego terminu. Starając się przywrócić „historyczny” obraz Głównego Miasta odbudowano przede wszystkim fasady budynków w formach sprzed XIX wieku.⁵³ W przypadku gdańskiej odbudowy – w odróżnieniu od Warszawy – ewenementem socjologicznym tego państwowego przedsięwzięcia było to, że Gdańsk wzniesiono z gruzów rękoma społeczności napływowej, która z natury rzeczy nie utożsamiała się ze zrujnowanym, obcym w charakterze miastem germańskim.⁵⁴

Obie odbudowy, Starego Miasta w Warszawie oraz Głównego Miasta w Gdańsku, stanowią zasadniczą część zespołów uznanych w 1994 roku za pomniki historii⁵⁵, co stanowi najwyższe wyróżnienie dla zabytku w Polsce.

Podsumowując, tendencja polegająca na uznaniu zabytków za pomniki w praktyce konserwatorskiej dotyczy na ogół takich sytuacji, gdy względy konserwatorskie zostają podporządkowane czynnikom politycznym, ideologicznym lub emocjonalnym.

b. Restauracja stylistyczna

Do zapoczątkowania pod koniec XVIII wieku tendencji konserwatorskiej polegającej na restaurowaniu zabytków przyczyniły się następujące nowe prądy i koncepcje myślowe: relatywizm wartości kulturowych wynikający z osiemnastowiecznego postępu w rozwoju nauk takich jak historia i filozofia, uznanie budynków średniowiecznych za integralną część narodowego dziedzictwa w krajach Europy Północnej w związku z „odkryciem” średniowiecza, a także romantyzm, który pojawił się jako ideowa reakcja na naukowo-racjonalne oświecenie. Podejście restauratorskie w konserwatorstwie podlegało dalszej ewolucji, w szczególności w drugiej połowie XIX wieku ze względu na powszechnie dominujący historyzm i eklektyzm.⁵⁶ Tendencję tę zainicjowały na przełomie XVIII/XIX wieku pierwsze „upiększające” przebudowy katedr angielskich, które „ignorowały” bądź traktowały dowolnie ich średniowieczny charakter.⁵⁷ Początkowo – w związku z rozmiarem zaistniałego w czasie rewolucji francuskiej wandalizmu kulturalnego – celem tendencji restauratorskiej była też ochrona zabytków, która z czasem rozwinęła się w kierunku przywracania im utraconej kompletności stylistycznej. Klasycystyczne pojęcie absolutnego „piękna” zostało skojarzone z pojęciem „stylu” wraz ze stanowiącym wówczas *novum* odniesieniem tych koncepcji do samego obiektu, a nie jak do tej pory do stylu epoki, w której były prowadzone prace – co stanowiło idealne założenie dla powstania teorii restauracji

⁵³ Majewski P.: *Ideologia i konserwacja. Architektura zabytkowa w Polsce w czasach socrealizmu*. Warszawa: Wydawnictwo TRIO, 2009, s. 233-235.

⁵⁴ Tomaszewski A.: *Gdańsk jako miejsce pamięci*. W: Tomaszewski A.: *Ku nowej filozofii dziedzictwa*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2012, s. 304-305.

⁵⁵ Zarządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 8 września 1994 r. w sprawie uznania za pomnik historii (M.P. 1994 nr 50 poz. 415 i 423).

⁵⁶ Jokilehto J.: op. cit., s. 302.

⁵⁷ Ibidem, s. 101-106.

stylistycznej.⁵⁸ Restaurację stylistyczną budynku historycznego można uważać za działalność naukową, której zamierzeniem jest osiągnięcie jednorodności stylistycznej, będącej odwzorowaniem pewnego ideału.⁵⁹

Niewątpliwie, postacią najbardziej utożsamianą z ruchem restauratorskim był wszechstronnie utalentowany francuski architekt-konserwator Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc (1814-79). Szeroka działalność Viollet-le-Duc'a, której spuścizna oraz wpływy znacznie przekroczyły granice Francji, a z czasem rozpowszechniły się praktycznie na całym świecie⁶⁰, obejmowała obok znamiennej restauracji zabytków, także badania naukowe, twórczość artystyczną, dydaktykę i organizację⁶¹. Viollet-le-Duc w VIII tomie opublikowanego w latach 1854-68 słownika naukowego *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle* (Słownik architektury francuskiej od XI do XVI wieku) definiuje termin „restauracja” w sposób następujący:

Restaurować budynek – nie znaczy dbać, naprawiać, czy też go odnawiać, lecz przywrócić mu stan kompletności, w jakim, być może, w żadnym określonym czasie się nie znajdował.⁶²

W konfrontacji z przesłaniem zacytowanego fragmentu definicji interesująca jest konstatacja, że wcześniej we wspólnym raporcie dla *Commission des arts et édifices religieux* (Komisja Sztuki i Budynków Sakralnych) z 1849 roku Viollet-le-Duc i Prosper Mérimée⁶³ (1803-70) kładą zdecydowany nacisk na konserwację zapobiegawczą, uznając ją za najlepszy sposób ochrony budynków historycznych, ponieważ „jakkolwiek zręcznie przeprowadzona restauracja budynku, jest zawsze przykrą koniecznością, której przemyślana konserwacja powinna zawsze zapobiegać”⁶⁴. Niewątpliwie czynniki takie jak, poszerzenie wiedzy dotyczącej historii architektury średniowiecznej, przeszkolenie architektów i robotników oraz znaczny rozwój technik budowlanych w latach 40. XIX wieku, przyczyniły się do zweryfikowania poglądów dotyczących restauracji.⁶⁵

Według Viollet-le-Duc'a nowa tendencja restauratorska oparta była „na zasadzie, iż każdy budynek lub każdą część budynku powinno się restaurować z zachowaniem przynależnego im stylu, nie tylko pod względem wyglądu, ale także struktury”⁶⁶. W związku z tym najważniejszym

⁵⁸ Ibidem, s. 151 i 302-303.

⁵⁹ Ibidem, s. 101.

⁶⁰ Ibidem, s. 140-141.

⁶¹ Arszyński M.: op. cit., s. 122-123.

⁶² Viollet-le-Duc E. E.: *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*. T. 8. Paryż: A. Morel, Éditeur, 1866, s. 14: *Restaurer un édifice, ce n'est pas l'entretenir, le réparer ou le refaire, c'est le rétablir dans un état complet qui peut n'avoir jamais existé à un moment donné.* (tł. własne)

⁶³ W latach 1834-53 Generalny Inspektor Pomników Historycznych we Francji [fr. *Inspecteur général des monuments historiques de la France*] – na podstawie Jokilehto J.: op. cit., s. 129-131.

⁶⁴ Jokilehto J.: op. cit., s. 150-151, 170. (tł. własne)

⁶⁵ Ibidem, s. 151.

⁶⁶ Viollet-le-Duc E. E.: op. cit., s. 22.: *Ce programme admet tout d'abord en principe que chaque édifice ou chaque partie d'un édifice doivent être restaurés dans le style qui leur appartient, non-seulement comme apparence, mais comme structure.* (tł. własne)

zadaniem przed podjęciem prac remontowych w budynku było przeprowadzenie badań polegających na precyzyjnym określeniu wieku i charakteru każdej z jego części, w celu stworzenia swoistej specyfikacji opartej na wiarygodnych dokumentach i sporządzonej w formie opisu lub zestawień graficznych.⁶⁷

W tej koncepcji styl był efektem harmonii, którą intelekt był w stanie wytworzyć pomiędzy formami, środkami i przedmiotem zainteresowania.⁶⁸ W dosłownym tłumaczeniu Viollet-le-Duc'a „styl jest przejawem ideału opartego na zasadzie”⁶⁹. Natomiast formy architektoniczne stanowiły logiczną konsekwencją reguł budowlanych zależnych od zastosowanych materiałów, wymagań konstrukcyjnych, założonych programów przestrzennych, a także od logicznych wniosków wyprowadzonych z tak przyjętych zasad, od kształtu ogólnego do najmniejszego szczegółu.⁷⁰ Bowiem „tylko ludzki umysł może wprowadzić powiązania pomiędzy poszczególnymi częściami, każdej z nich przyporządkować właściwe miejsce, i nadać dziełu nie tylko spójność, lecz pewien efekt spójności w rzeczywistym następstwie działań, które powinny ją tworzyć”⁷¹.

Viollet-le-Duc miał silne przeświadczenie o umiejętnościach projektantów, a także o przesądzającym perfekcjonizmie życia i rozwoju.⁷² Dowodził, że gdy architekt podejmuje zadanie wykonania restauracji budynku: „w takich okolicznościach najlepiej postawić się w sytuacji pierwotnego architekta [tego budynku] i wyobrazić sobie, co by zrobił, gdyby po [hipotetycznym] powrocie na ten świat, zadano mu identyczny zakres prac, który sobie sami zadajemy”⁷³. Taka koncepcja otwierała przed restauratorami nową możliwość działania w roli kreatywnych architektów. Jej realizację można dostrzec w przeprowadzonej pod nadzorem Viollet-le-Duc'a restauracji bazyliki św. Marii Magdaleny w Vézelay. Prace w obiekcie rozpoczęto pod hasłem wzmocnienia jego struktury, a zakończono wykonaniem ozdobnych detali nawet tam, gdzie ich wcześniej nie było. Początkowo odtwarzanie detali rzeźbiarskich (m.in. w katedrze Nôtre Dame w Paryżu) było akceptowane jedynie w drodze wyjątku. Z czasem wprowadzanie zmian, a nawet dodatkowych elementów stało się dopuszczalne, jak w przypadku Vézelay.⁷⁴

Stworzenie podstawowych zasad teoretycznych oraz precedensów w praktyce dla restauracji stylistycznej należy przypisywać przede wszystkim Viollet-le-Duc'owi. Znaczne

⁶⁷ Ibidem, s. 23.

⁶⁸ Jokilehto J.: op. cit., s. 151.

⁶⁹ Viollet-le-Duc E. E.: op. cit., s. 475.: *Le style est la manifestation d'un idéal établi sur un principe.* (tł. własne)

⁷⁰ Jokilehto J.: op. cit., s. 152.

⁷¹ Viollet-le-Duc E. E.: *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle.* T. 9. Paryż: A. Morel, Éditeur, 1868, s. 345.: *La raison seule peut établir le lien entre les parties, mettre chaque chose à sa place, et donner à l'oeuvre non-seulement la cohésion, mais l'apparence de la cohésion, par la succession vraie des opérations qui la doivent constituer.* (tł. własne)

⁷² Jokilehto J.: op. cit., s. 154.

⁷³ Viollet-le-Duc E. E.: *Dictionnaire...* (T.8), op. cit., s. 31.: *Dans des circonstances pareilles, le mieux est de se mettre à la place de l'architecte primitif et de supposer ce qu'il ferait, si, revenant au monde, on lui posait les programmes qui nous sont posés à nous-mêmes.* (tł. własne)

⁷⁴ Jokilehto J.: op. cit., s. 154.

upowszechnienie tej tendencji w konserwatorstwie doprowadziło – w szczególności we Francji – do wielu nadużyć w realizacjach i w konsekwencji wywołało falę silnej krytyki. Z dzisiejszego punktu widzenia kontrowersyjne wydaje się zwłaszcza dążenie dziewiętnastowiecznych konserwatorów francuskich w trakcie prowadzenia prac restauratorskich do tego, by dotwarzane części nie były odróżnialne od autentycznych fragmentów obiektu.⁷⁵ Dyskusyjne jest też nagminnie praktykowane w dobie romantyzmu „oczyszczanie” zabytkowych gmachów średniowiecznych z późniejszych „dodatków”, wówczas zwłaszcza barokowych i klasycystycznych.⁷⁶ A także to, że jak to ujął Barbacci „po oczyszczeniu zabytków średniowiecznych z naleciałości renesansowych, barokowych i neoklasycystycznych, gorliwcy nie są jeszcze zadowoleni. Dążą do osiągnięcia jedności stylu przez usunięcie także i śladów gotyku późniejszego. Wzorcem absolutnego piękna jest dla nich styl trzynastego wieku i do takiego wyglądu starają się doprowadzić wszystkie zabytki gotyckie.... Co prowadzi nieuchronnie do częściowego a nawet całkowitego zniszczenia niektórych zabytkowych gmachów, odbudowywanych nie tak jak wyglądały, ale tak jak «powinny były wyglądać»”⁷⁷.

Jednym z surowszych głosów sprzeciwu wobec tej tendencji okazało się następujące stanowisko czołowego krytyka restauracji we Francji Adolphe’a Napoléona Didrona (1806-67): „Tak jak żaden poeta nie odważyłby się nic dopisywać do nie ukończonych wierszy Eneidy, jak żaden malarz nie śmiałby kończyć obrazu Rafaela, a rzeźbiarz posągu Michała Anioła, tak żaden rozsądny architekt nie zgodziłby się kończyć katedry.”⁷⁸ Stanowisko to pozwoliło na skuteczne obalenie zamiaru uzupełnienia w duchu restauracji stylistycznej katedry w Reims. Didron jest też autorem złotej myśli: „Tam gdzie chodzi o zabytki, lepiej jest konserwować niż reperować, reperować niż restaurować, restaurować niż upiększać. W żadnym wypadku nie wolno nic dodawać, ani ujmować.”⁷⁹ Podobne powyższym głosy krytyczne i protesty były dość liczne, i mimo powszechnego uznania dla osiągnięć restauratorskich Viollet-le-Duc’a, jego działalność stała się przede wszystkim synonimem restauracji niszczyielskiej.⁸⁰

W miarę upowszechniania się tendencji restauratorskiej, stało się oczywistym, że takie podejście do zabytkowego obiektu służy głównie celom praktycznym. Viollet-le-Duc utrzymywał, że „najlepszym sposobem na zachowanie budynku, jest znalezienie dla niego funkcji, która wykorzystywałaby do tego stopnia wszystkie jego uwarunkowania, by nie było potrzeby

⁷⁵ Barbacci A.: op. cit., s. 61. Dochodziło do tego, że dla zastąpienia brakujących rzeźb w odbudowywanym budynku, ogałano z nich inny. Przykładowo w połowie XIX wieku Viollet-le-Duc przenosi do katedry Notre Dame trzynastowieczne rzeźby z kościoła św. Andrzeja w Bordeaux.

⁷⁶ Ibidem, s. 63.

⁷⁷ Ibidem, s. 64.

⁷⁸ Ibidem, s. 66.

⁷⁹ Ibidem, s. 66.

⁸⁰ Jokilehto J.: op. cit., s. 155-156.

wprowadzać w nim zmian.”⁸¹ Pozycję restauracji stylistycznej umocniło pragmatyczne stanowisko architektów, którzy przedkładali potrzebę użytkowania zabytkowych budynków nad kultywowanie ich jako dokumentów historii. Za sprzyjające tej tendencji należy uznać także ambicje mocodawców, dla których restauracja stała się przede wszystkim sprawą prestiżu. Restauracja „przeszła ewolucję od ujednolicania do puryfikacji stylistycznej w ramach środkowoeuropejskiego historyzmu, *restauro storico*⁸² we Włoszech oraz *period restoration*⁸³ w Stanach Zjednoczonych”⁸⁴. W związku z poszerzeniem wiedzy historycznej oraz rozwojem turystyki jako istotnego beneficjenta, restauracja stylistyczna jako tendencja konserwatorska jest niezmiennie obecna i oddziałuje właściwie we wszystkich rejonach świata, jako dominujący nurt w praktyce konserwatorskiej.⁸⁵

Dlaczego restauracja stylistyczna znajduje nieustannie wielu zwolenników? Zwłaszcza w wersji „zmanierowanej”, polegającej na „przywracaniu” obiektom ich domniemanych pierwotnych kształtów i dopuszczającej znaczną dowolność wprowadzanych przekształceń? Nie ma na to prostej odpowiedzi. Najprawdopodobniej wynika to z wszechobecnej tendencji do instrumentalnego traktowania dziedzictwa. Co przejawia się w jego „utowarowieniu”, imperatywie „komercjalizacji” i wynikających z tych procesów wymiernych oczekiwań mocodawców, według których (neoromantyczna) „wrażliwa restauracja” stanowi „atrakcyjne dla mas opakowanie” historycznego dziedzictwa.

c. Konserwacja

Świadomość historyczna, która ukształtowała się w drugiej połowie XVIII wieku, odegrała kluczową rolę w zmianie podejścia do oceny budowli zabytkowych i zapoczątkowała rozwój tego, co uznaje się obecnie za klasyczną myśl konserwatorską. Z czasem ta nowa świadomość przejawiała się w narastającej krytyce restauracji stylistycznych oraz podkreślaniu potrzeby zachowania autentyczności i oryginalności zabytków, ich historycznych nawarstwień i przekształceń, a także patyny czasu. Pojęcie „autentyczności” nabrało nowego znaczenia,

⁸¹ Viollet-le-Duc E. E.: *Dictionnaire...* (T.8), op. cit., s. 31.: *le meilleur moyen pour conserver un édifice, c'est de lui trouver une destination, et de satisfaire si bien à tous les besoins que commande cette destination, qu'il n'y ait pas lieu d'y faire des changements.* (tł. własne)

⁸² *restauro storico* – postępowanie restauratorskie zakładające, że dokumentacja stanowi podstawę wszelkiej restauracji; reprezentowane przez Luca Beltrami (1854-1933) uznanego za pierwszego współczesnego architekta-restauratora we Włoszech /na podstawie Jokilehto J.: op. cit., s. 205.

⁸³ *period restoration* – postępowanie restauratorskie, którego założeniem jest restauracja historycznego aspektu obiektu zabytkowego z konkretnego okresu w jego historii, np. przeprowadzona w latach 20. i 30. XX w. restauracja osiemnastowiecznego kolonialnego charakteru miasta Williamsburg w Stanach Zjednoczonych, tzw. *Colonial Williamsburg*; uznana za najbardziej ekstensywną restaurację XX w., porównywalną w jakości, skali i oddziaływaniu z restauracjami Viollet-le-Duc'a /na podstawie Glendinning M.: op. cit., s. 225-226.

⁸⁴ Jokilehto J.: op. cit., s. 303.

⁸⁵ Ibidem, s. 303.

wyrażając „uniwersalną wartość” ludzkości w podważaniu wiarygodności nawet najbardziej „wiernych” restauracji, które zadowalały się jedynie odtworzeniem dawnych form [Por. teza (2)].⁸⁶

Do stworzenia w połowie XVIII wieku podwalin zasad klasycznej konserwacji w znacznym stopniu przyczynił się Johann Joachim Winckelmann (1717-68), który nowatorsko wykorzystywał oświeceniowe metody historiograficzne w badaniach z dziedziny historii sztuki i archeologii⁸⁷. Prekursorski wkład Winckelmanna (piastującego stanowisko konserwatora zabytków starożytnych w Państwie Kościelnym) w procesie tworzenia zasad konserwatorskich polegał nie tylko na zainicjowaniu stosowania metod naukowych podczas studiowania i opisywania obiektów starożytnych oraz w trakcie oceny ich historycznych i artystycznych wartości, ale przede wszystkim na położeniu nacisku na wyraźne odróżnienie stanu pierwotnego od wtórnych nawarstwień w obiekcie, co miało sprzyjać skupieniu uwagi na ochronie jego części oryginalnej. Chociaż Winckelmann akceptował w zasadzie praktykę restauracji, to podkreślał konieczność przeprowadzania tego zabiegu z wykluczeniem fałszowania oryginalnej koncepcji artystycznej dzieła sztuki oraz dodawania jakichkolwiek nowych elementów wprowadzających w błąd „ważnego obserwatora”.⁸⁸ Powyższe, wówczas nowatorskie koncepcje odnośnie postępowania z zabytkami starożytnymi, skonkretyzowały się w praktyce w związku z restauracją w latach 1790-92 staroegipskiego obelisku na Piazza di Montecitorio w Rzymie.⁸⁹ Natomiast przetłumaczenie dzieł Winckelmanna na język włoski przyczyniło się na początku XIX wieku do upowszechnienia jego prekursorskiego podejścia do zabytków starożytnych w Rzymie.⁹⁰

Proces tworzenia zasad konserwacji postępował stopniowo pod wpływem myśli Winckelmanna oraz krytycyzmu wobec restauracji reprezentowanego przez pierwszych zwolenników nurtu konserwatorskiego, takich jak angielski architekt John Carter (1748-1817), który w artykule poświęconym kaplicy Henryka VIII w Opactwie Westminster w *The Gentleman's Magazine* z 1804 roku zdecydowanie przedkłada naprawę obiektu nad możliwość jego restauracji.⁹¹

Pół wieku później angielski krytyk i teoretyk sztuki John Ruskin (1819-1900) dokonuje wyraźniejszego rozpoznania wartości obiektów historycznych, niż ktokolwiek wcześniej i w ten sposób tworzy podstawy filozofii konserwacji.⁹² W pewnym uproszczeniu konserwatorskie poglądy Ruskina można sprowadzić do postulatu, „by w działaniach na rzecz zapewnienia zabytkom

⁸⁶ Ibidem, s. 303.

⁸⁷ Glendinning M.: op. cit., s. 51.

⁸⁸ Jokilehto J.: op. cit., s. 63.

⁸⁹ Ibidem, s. 63-64. Zgodnie z otrzymanymi instrukcjami nakazującymi uwzględnienie wartości archeologicznej obiektu, architekt Giovanni Antinori (1734-92) uzupełnił oryginalne wykończone hieroglifami fragmenty obelisku wyraźnie odróżniającymi się gładkimi ciosami jednolitego czerwonego granitu egipskiego (pochodzącego z dawnej kolumny cesarza rzymskiego Antoninusa Piusa).

⁹⁰ Ibidem, s. 64-65.

⁹¹ Ibidem, s. 108. Za Jokilehto (cytat): *For my part, I am for no restoration of the building; I am content with it even as it is. For repair, indeed, I am ready enough to agree to that.*

⁹² Ibidem, s. 175.

dalszego trwania, powstrzymać się od wszelkiej ingerencji w ich substancję oraz strukturę i ograniczyć się jedynie do podtrzymywania ich aktualnego stanu zachowania – przede wszystkim drogą neutralizacji destrukcyjnych wpływów czynników zewnętrznych”⁹³. Ruskin utożsamiany jest ze skutecznym rozpowszechnianiem sugestywnych poglądów antyrestauratorskich, których założenie stanowiła całkowita ochrona „materialnej prawdy” historycznej architektury, a które zawarł w książce *The Seven Lamps of Architecture*⁹⁴. Z rozdziału VI tej pozycji, zatytułowanego *The Lamp of Memory*, pochodzi kategoryczne stwierdzenie, że restauracja jest „kłamstwem od początku do końca”⁹⁵.

Wyznawcą idei Ruskina był angielski projektant William Morris (1834-1896), przywódca ruchu na rzecz odrodzenia rzemiosła artystycznego *Arts and Crafts*, a także inicjator-współzałożyciel i przewodniczący społecznego stowarzyszenia działającego na rzecz ochrony zabytków *The Society for the Protection of Ancient Buildings* (w skrócie SPAB) powołanego do życia w 1877 roku i działającego nieprzerwanie do dzisiaj. Powstanie SPAB-u, który stał się protoplastą wielu stowarzyszeń zwolenników klasycznej konserwacji, miało istotne znaczenie dla rozwoju konserwatorstwa, a Morrisowi w przeciwieństwie do utopijnych postulatów Ruskina, umożliwiło wykorzystanie uznanych przez niego zasad w działaniach praktycznych.⁹⁶ Program stowarzyszenia został określony w napisanym przez Morrisa „wiecznie żywym” dokumencie *The Manifesto* z 1877 roku, a zaczerpnięte z niego motto dla działalności SPAB-u dotyczące historycznych budynków brzmi „zamiast restaurować – chronić, powstrzymać niszczenie poprzez codzienną troskę”⁹⁷ i nadal obowiązuje.

The Manifesto, mimo tego, że samo słowo „konserwacja” nie zostało w nim użyte⁹⁸, miał istotne znaczenie dla rozwoju paradygmatu konserwacji. Przede wszystkim pojawiły się w nim dwa podstawowe przy wartościowaniu historycznych budynków założenia. Po pierwsze, ochrona nie zawężała się już do określonych stylów w architekturze, lecz jej podstawą stawała się krytyczna ocena istniejących zasobów budynków. Po drugie, zabytki odpowiadały pewnym okresom historycznym, o ile ich substancja autentyczna była nienaruszona i zachowana *in situ*, gdyż jakakolwiek próba restauracji lub naśladownictwa skutkowałą utratą autentyczności i stworzeniem falsyfikatu.⁹⁹ Ponadto w manifestie został zdefiniowany – innowacyjnie szeroko –

⁹³ Arszyński M.: op. cit., s. 188.

⁹⁴ Jokilehto J.: op. cit., s. 175.

⁹⁵ Ibidem, s. 175.: *Do not let us talk then of restoration. The thing is a Lie from beginning to end.* (tł. własne)

⁹⁶ Glendinning M.: op. cit., s. 122-124.

⁹⁷ SPAB Manifesto (cytat): *to put Protection in the place of Restoration, to stave off decay by daily care* (tł. własne). Pełen tekst dokumentu dostępny na: <https://www.spab.org.uk/about-us/spab-manifesto> 24.05.2025

⁹⁸ Pierwsze użycie terminu „konserwacja” – w rozumieniu „zabezpieczenie i utrzymywanie” [w przeciwieństwie do dzisiejszego znaczenia „zabiegu fachowego”] – zostało odnotowane w 1855 r., kiedy stowarzyszenie *The Society of Antiquaries* zgodziło się wspomóc specjalny „fundusz na konserwację”, w celu przeciwstawienia się „złu” i „zgubnemu oddziaływaniu” dominującego wówczas nurtu restauratorskiego. /na podstawie Glendinning M.: op. cit., s. 122.

⁹⁹ Jokilehto J.: op. cit., s. 185.

przedmiot ochrony konserwatorskiej, którym stały się budynki reprezentujące „wszystkie okresy i style”, a które zawierałyby „cokolwiek, co można określić mianem artystycznego, malowniczego, historycznego, starożytnego lub istotnego, mówiąc krótko, cokolwiek, co wykształceni ludzie sztuki uznaliby wartym toczenia sporów.”¹⁰⁰ Budynki uważane za zabytkowe, miały być traktowane jako całość wraz z ich historycznymi przekształceniami oraz dodatkami, a generalnym założeniem była ich „konserwacja” materialna oraz przekazanie bez uszczerbku jako przesłania dla przyszłych pokoleń.¹⁰¹

Głównym zajęciem stowarzyszenia kierowanego przez Morrisa pozostawało jednak zaciekle zwalczanie restauracji – zgodnie z angielską tradycją polemiki architektonicznej – przejawiające się zwłaszcza w „druzgocących atakach” na George’a Gilbert’a Scott’a¹⁰² (1811-78). Ataki te kontynuowano nawet po śmierci Scott’a. Sam Morris zgadzał się z Ruskinem, że należy potępiać nie tylko restauracje niskiej jakości, lecz z zasady wszystkie.¹⁰³

Najpełniejszego i najbardziej szczegółowego sformułowania zasad konserwacji – szczególnie ważnego dla konserwacji zabytków architektury – dokonał pod koniec XIX wieku włoski architekt, historyk sztuki, konserwator zabytków i teoretyk profesor Akademii Sztuk Pięknych w Mediolanie Camillo Boito (1836-1914). Boito był wprawdzie nastawiony krytycznie wobec restauracji stylistycznej realizowanej w stylu Viollet-le-Duc’a, ale skrajne poglądy Ruskina także nie znalazły jego akceptacji¹⁰⁴. Uznawał słuszość szeroko pojętej konserwacji zabytków pod warunkiem, że prowadzi się ją według właściwych zasad¹⁰⁵. Gdy w 1883 roku zgromadzony w Rzymie III Kongres Inżynierów i Architektów zaproponował debatę, której tematem miała być zasadność tendencji restauratorskiej oraz potrzeby odróżniania dodatków i uzupełnień w zabytkowej architekturze, Boito zaproponował podejście alternatywne, które nie wykluczało z założenia możliwości restauracji, ale polegało na dostosowaniu zakresu i stopnia interwencji konserwatorskiej do indywidualnego charakteru obiektu.¹⁰⁶

Sformułowane przez Boito zasady – przyjęte jako zalecenia przez nadzorujące sprawy ochrony i konserwacji zabytków we Włoszech Ministerstwo Oświecenia Publicznego¹⁰⁷ – brzmiały następująco:

¹⁰⁰ SPAB Manifesto, op. cit.: *anything which can be looked on as artistic, picturesque, historical, antique, or substantial: any work, in short, over which educated, artistic people would think it worth while to argue at all.* (tł. własne)

¹⁰¹ Jokilehto J.: op. cit., s. 185.

¹⁰² Scott był najbardziej wziętym architektem epoki wiktoriańskiej, specjalizującym się w szczególności w restauracjach kościołów i uważnym za angielski odpowiednik Viollet-le-Duc’a. /na podstawie Jokilehto J.: op. cit., s. 156 i 159.

¹⁰³ Glendinning M.: op. cit., s. 123-125.

¹⁰⁴ Arszyński M.: op. cit., s. 198.

¹⁰⁵ Barbacci A.: op. cit., s. 76.

¹⁰⁶ Jokilehto J.: op. cit., s. 201.

¹⁰⁷ Ibidem, s. 201.

1. Zabytki architektury, jeżeli nie ulega wątpliwości, że stan ich wymaga interwencji konserwatorskiej, winny być raczej umacniane niż naprawiane, raczej naprawiane niż restaurowane, przy czym za wszelką cenę należy unikać dodatków i innowacji.
2. W wypadku, gdyby takie dodatki i innowacje okazały się całkowicie niezbędne dla zapewnienia trwałości budynku lub dla innych nieuniknionych przyczyn, a także w wypadku gdyby dotyczyły one części budynku, które nigdy nie istniały bądź istnieć przestały, a co do których nie istnieje pewność jakim był ich kształt pierwotny, wówczas dodatki i innowacje winny być wykonane odmiennie niż całość zabytku, z tym, aby w widoku ogólnym nie odbijały one zbyt rażąco od ogólnego wyrazu artystycznego obiektu.
3. Tam natomiast, gdzie chodzi o odbudowę fragmentów zniszczonych lub pierwotnie z przyczyn niezależnych nie ukończonych, albo też o zastąpienie elementów tak zużytych że nie mogą one dłużej spełniać swojej roli, i gdy przy tym istnieją całkowicie pewne wzorce, których przy odtwarzaniu tych elementów można się trzymać, wówczas zaleca się, aby części dodane lub odnowione, mimo iż dokładnie odtwarzają kształty oryginalne, były wykonane z wyraźnie odmiennego materiału i miały wyryty znak lub lepiej datę odbudowy, aby i co do tego ważny obserwator nie mógł być wprowadzony w błąd. W zabytkach starożytności i innych o wybitnym znaczeniu ściśle archeologicznym, fragmenty dodane, niezbędne dla umocnienia i zachowania zabytku, winny składać się z prostych geometrycznych elementów szkicowych o gładkiej powierzchni, nawet wówczas gdy wydają się być niczym innym jak kontynuacją lub niewątpliwym odbiciem innych części zachowanych o kształtach urozmaiconych i ozdobnej powierzchni.
4. W zabytkach, które czerpią piękno, oryginalność i poetycki urok swego wyglądu z różnorodności marmurów, mozaik, malowideł, lub też z kolorytu szarości lub malowniczości usytuowania, albo wreszcie ze stanu zrujnowania w jakim się znajdują, prace umacniające, ograniczone do niezbędnego minimum, nie powinny możliwie w niczym zmieniać tych wewnętrznych i zewnętrznych czynników ich estetycznego układu.
5. Będą uważane za zabytki i traktowane jako takie wszelkie dodatki i zmiany wprowadzane w różnych epokach do pierwotnego budynku, chyba że z uwagi na ich wartość artystyczną i historyczną wyraźnie niższą od samego budynku, a także z uwagi na to, że psują lub przesłaniają istotne fragmenty tegoż budynku, uzna się za wskazane ich przesunięcie lub rozebranie. We wszystkich wypadkach, gdy będzie to możliwe i opłacalne, dzieła, o których mowa, zostaną zachowane w całości lub w najważniejszych fragmentach obok zabytku, z którego zostaną zdjęte.
6. Przed przystąpieniem do jakichkolwiek, nawet najdrobniejszych prac naprawczych lub konserwatorskich, wykonywane będą zdjęcia zabytku, następnie, w miarę postępu robót, zdjęcia poszczególnych ich faz, a wreszcie zdjęcia obiektu ukończonego. Takie serie fotografii przesyłane będą do Ministerstwa Oświecenia Publicznego łącznie z rysunkami planów, elewacji i detali, w razie potrzeby barwionymi akwarelą, na których zaznaczone będą z największą dokładnością wszystkie fragmenty zachowane, umocnione, przerobione, odnowione, zmienione, przeniesione lub zburzone. Rysunki i zdjęcia zaopatrzone będą w dokładne i metodyczne sprawozdania opisowe, zawierające uzasadnienie i opis wykonanych prac i wszelkiego rodzaju wprowadzonych zmian. Kopie wszystkich tych dokumentów składane będą w kancelariach konserwowanych kościołów lub w urzędach sprawujących opiekę nad zabytkiem.
7. W budynek zostanie wmurowany kamień z wyrytą datą i głównymi pracami dokonanymi w ramach konserwacji.¹⁰⁸

Zasady te, stanowiące syntezę opinii wielu architektów i inżynierów z całego terytorium Włoch, przyczyniły się do powstania w tym samym roku pierwszego włoskiego dokumentu doktrynalnego nazywanego *Carta italiana del restauro* (Boito był jego współautorem), i stały się zarazem

¹⁰⁸ Barbacci A.: op. cit., s. 91-93.

fundamentem alternatywnego dla restauracji stylistycznej podejścia w konserwatorstwie określanego terminem *restauro filologico*.¹⁰⁹ W tej koncepcji, analogicznie do badań lingwistycznych, zabytek był uznawany za dokument, który sam w sobie jest nośnikiem historycznego przekazu.¹¹⁰

Boito zaproponował także – wynikający ze specyfiki zasobów zabytkowych we Włoszech – podział architektury według kryterium czasu jej powstania na następujące trzy klasy: starożytną, średniowieczną i współczesną (uwzględniającą obiekty datowane począwszy od renesansu). Interwencje konserwatorskie miały być dostosowane do ochrony wartości reprezentowanych przez poszczególne grupy obiektów i zostały zdefiniowane odpowiednio jako: *restauro archeologico* dla zachowania wartości archeologicznych w klasie obiektów starożytnych, *restauro pittorico* dla zachowania malowniczności w klasie obiektów średniowiecznych oraz *restauro architettonico* dla zachowania architektonicznego piękna w klasie obiektów współczesnych.¹¹¹

Chociaż zasady konserwatorskie sformułowane przez Boito wydawały się przejrzyste, przy ich wdrażaniu sam autor wykazywał pewną niejednoznaczność¹¹². Niemniej jednak, trzeba uznać, że jego prekursorskie koncepcje miały niebagatelne znaczenie dla dalszego rozwoju myśli konserwatorskiej.¹¹³

Za „ojca nowoczesnej ochrony dziedzictwa kultury”¹¹⁴ w środowisku konserwatorskim uważa się wszechstronnie wykształconego humanistę związanego wiele lat z Austriackim Muzeum Rzemiosł Artystycznych, profesora historii sztuki Uniwersytetu Wiedeńskiego piastującego pod koniec życia stanowisko Generalnego Konserwatora¹¹⁵ monarchii austro-węgierskiej – Aloisa Riegla (1858-1905). Nowatorstwo Riegla polega na tym, że jako pierwszy sformułował poglądy w sposób na tyle pełny i spójny, by stworzyły podstawy teoretyczne konserwatorstwa jako samodzielnej dyscypliny (tzn. o wyraźnie określonym przedmiocie zainteresowań i własnych metodach postępowania). W opublikowanej w 1903 roku pracy *Der 33oderne Denkmalkultus. Sein Wesen und seine Entstehung* (Nowoczesny kult zabytków. Jego istota i powstanie) w toku rozbudowanego wywodu Riegl definiuje pojęcie zabytku oraz dopełnia swoją koncepcję doktryną konserwatorską, czyli wskazaniem jak z zabytkami należy postępować.¹¹⁶

Riegl zadaje sobie na pozór banalne i oczywiste pytanie: „Dlaczego współczesny człowiek czci i chroni zabytki?” Parafrazując: „Jakie wartości zabytku decydują o jego społecznym kulcie?”

¹⁰⁹ Jokilehto J.: op. cit., s. 201.

¹¹⁰ Ibidem, s. 200.

¹¹¹ Ibidem, s. 202.

¹¹² Ibidem, s. 203.

¹¹³ Arszyński M.: op. cit., s. 198.

¹¹⁴ Tomaszewski A.: *Alois Riegl «in memoriam»*. W: Tomaszewski A.: *Ku nowej filozofii dziedzictwa*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2012, s. 134.

¹¹⁵ *Generalkonservator der Zentralkommission für die Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale* (nm.)

¹¹⁶ Szmygin B.: *Teoria zabytku Aloisa Riegla*. „Ochrona Zabytków”, nr 3-4/2003, s. 148-150.

Pytanie to kieruje jego zainteresowania ku teorii wartości słynnej wówczas szkoły wiedeńskiej¹¹⁷. Szukając na nie odpowiedzi, wprowadza zagadnienie wartości, na którym buduje swoją teorię zabytku. Podstawowe pojęcie w stworzonym przez Riegla systemie wartości stanowi „wartość dawności” [nm. *Alterswert*]¹¹⁸. Wartość dawności jest także najbardziej współczesną¹¹⁹ (ujawnioną pod koniec XIX wieku) zdefiniowaną przez Riegla wartością, która jego zdaniem miała nabrać szczególnego znaczenia dopiero w XX wieku¹²⁰. Poszanowanie wartości dawności wymaga bezwarunkowego unikania wszelkich ingerencji w zastany stan zabytku¹²¹. Według Riegla „kult” wartości dawności charakteryzuje jednak następująca sprzeczność: „z jednej strony działa [ona] na rzecz zachowania zabytku, lecz także piętnuje, przynajmniej jako zasadę, wszelką działalność konserwatorską, wszelką restaurację jako niesprawiedliwą ingerencję we władztwo praw natury, tym samym bezpośrednio przeciwdziałając zachowywaniu zabytków”¹²².

Dokonując systematycznej analizy wartości zabytków, Riegl dzieli je na dwie główne grupy: „wartości upamiętniające” [nm. *Erinnerungswerte*] oraz „wartości współcześnie doniosłe” [nm. *Gegenwartswerte*]. Do pierwszej przyporządkowuje omówioną już „wartość dawności”, „wartość historyczną” i „wartość pomnikową”, natomiast w drugiej grupie wyróżnia „wartość użytkową” oraz „wartość artystyczną”, w ramach której rozróżnia jeszcze „wartość nowości” i „względną wartość artystyczną”¹²³. Status zabytku konstytuują wartości upamiętniające¹²⁴. Rozpoznana w tej grupie wartość dawności obejmuje względnie największą liczbę zabytków¹²⁵. „Jej materialną podstawą jest fizyczne zużycie materiału, patyna. Natomiast w sferze niematerialnej objawia się przez wyobrażenie sobie czasu, jaki upłynął od powstania dzieła”¹²⁶. Konflikt pomiędzy wartościami zabytków zaostriżył się i uwidocznił dopiero pod koniec XIX wieku, kiedy wartość dawności zaczęła pozyskiwać coraz więcej zwolenników¹²⁷. Riegl uznawał poszanowanie wartości dawności za

¹¹⁷ Tomaszewski A.: *Alois Riegl...*, op. cit., s. 135.

¹¹⁸ Termin *Alterswert* (nm.) jest tłumaczony jako „wartość starożytnicza” w Riegl A.: *Der moderne Denkmalkultus, sein Wesen und seine Entstehung*, Wien 1903. Tłum. K. Piwocki. W: Małachowicz E.: *Konserwacja i rewitalizacja architektury w środowisku kulturowym*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, 2007, s. 522-533. oraz w Riegl A.: *Nowoczesny kult zabytków. Jego istota i powstanie*. W: *Alois Riegl, Georg Dehio i kult zabytków*. Przekład i wstęp R. Kasperowicz. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Mówią wieki”, 2006, s. 27-70. lub jako „wartość dawności” w Krawczyk J.: *Kompromis i metoda – wybrane aspekty teorii konserwatorskich Aloisa Riegla i Cesare Brandiego*. „Ochrona Zabytków”, nr 2/2009, s. 67. Autorka przyjmuje drugą wersję.

¹¹⁹ Jokilehto J.: op. cit., s. 216.

¹²⁰ Riegl A.: *Nowoczesny kult...*, op. cit., s. 37-38. Według Riegla wartość dawności jest „logicznym produktem wartości historycznej, wyprzedzającej ją o cztery stulecia”. „Jeżeli wiek XIX był wiekiem wartości historycznej, to zdaje się, że wiek XX powinien być wiekiem wartości starożytnej [dawności – przyp. autorki]”.

¹²¹ Ibidem, s. 43-44.

¹²² Ibidem, s. 44.

¹²³ Ibidem, s. 54.

¹²⁴ Szmygin B.: *Teoria zabytku...*, op. cit., s. 150.

¹²⁵ Riegl A.: *Nowoczesny kult...*, op. cit., s. 41.

¹²⁶ Szmygin B.: *Teoria zabytku...*, op. cit., s. 150.

¹²⁷ Jokilehto J.: op. cit., s. 217.

kwestię zasadniczą w „nowoczesnej ochronie zabytków”¹²⁸. Jest ono też podstawowym założeniem paradygmatu konserwatorskiego – stanowiącego kontynuację jego teorii.

W swojej pracy Riegl dokonuje także podziału zabytków na „zabytki zamierzone” [nm. *Gewollte Denkmale*] i „zabytki niezamierzone” [nm. *Ungewollte Denkmale*]¹²⁹. Zabytek zamierzony to tradycyjny pomnik, czyli „dzieło ludzkiej ręki, wzniesione dla określonego celu po to, aby w sposób żywotny i zawsze aktualny zachować poszczególne ludzkie czyny i losy w świadomości późniejszych pokoleń”¹³⁰. Natomiast druga grupa, którą tworzą zabytki artystyczne i historyczne, odpowiada nowej koncepcji i dotyczy budynków, które wzniesiono pierwotnie w celu zaspokojenia rozmaitych konkretnych potrzeb, a które z czasem nabrały wartości historycznej wynikającej z percepcji współczesnej.

Opublikowana w 1903 roku praca Riegla stała się podstawowym tekstem teoretycznym dwudziestowiecznego konserwatorstwa. W tym czasie w Niemczech, Austrii i Szwajcarii konserwacja zabytków zaczęła wyodrębniać się jako samodzielna dyscyplina naukowo-techniczna. W 1907 roku na Politechnice Berlińskiej i Politechnice Wiedeńskiej do programów nauczania wprowadzono po raz pierwszy przedmiot *Denkmalpflege* (opieka nad zabytkami) poświęcony konserwacji zabytków¹³¹. W 1905 roku w mowie wygłoszonej na uniwersytecie w Strasburgu zatytułowanej *Denkmalschutz und Denkmalpflege in neunzehn Jahrhundert* (Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami w XIX stuleciu) Georg Dehio zauważył, że termin *Denkmalpflege* wszedł w użycie w Niemczech około 1880 roku¹³².

Kontynuatorem istotnego dla rozwoju myśli konserwatorskiej wątku włoskiego był inżynier, architekt, urbanista, historyk i krytyk architektury, a także wykładowca restauracji zabytków na pierwszym autonomicznym uniwersyteckim Wydziale Architektury we Włoszech (w Rzymie) – Gustavo Giovannoni (1873-1947). W odróżnieniu od wcześniejszych włoskich teoretyków, Giovannoni uważał restaurację za problem oceny kulturowej i w przeciwieństwie do zamysłu przywracania budynkom historycznym domyślnej idealnej postaci, akceptował ich rewaloryzację z poszanowaniem wartościowych nawarstwień z różnych okresów. Teorię restauracji stylistycznej Viollet-le-Duc’a uznawał bowiem za „antynaukową”. Jednocześnie kwestię wykorzystywania współczesnych form architektonicznych do uzupełniania budynków zabytkowych uważał za niefortunną, z braku dostatecznego wykształcenia i umiejętności stosowania współczesnego języka architektonicznego. Przede wszystkim Giovannoni dokonał jednak syntezy zasad włoskiej konserwacji, akcentując wagę krytycznego podejścia naukowego w konserwatorstwie i stwarzając

¹²⁸ Riegl A.: *Nowoczesny kult...*, op. cit., s. 46.

¹²⁹ Jokilehto J.: op. cit., s. 215.

¹³⁰ Riegl A.: *Nowoczesny kult...*, op. cit., s. 27.

¹³¹ Szmygin B.: *Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku*. Lublin: Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, 2000, s. 13.

¹³² Dehio G.: *Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami w XIX stuleciu*. W: *Alois Riegl, Georg Dehio...*, op. cit., s. 72.

w ten sposób podstawy postępowania konserwatorskiego określanego terminem *restauro scientifico*.¹³³

Sformułowane i opublikowane przez Giovannoniego w 1929 roku zasady nawiązywały do przepisów opracowanych pół wieku wcześniej przez Boito¹³⁴. Giovannoni położył nacisk na konserwację bieżącą, naprawę oraz wzmacnianie strukturalne zabytkowej architektury. W przypadku wzmacniania obiektu, w razie potrzeby dopuszczał możliwość zastosowania współczesnych technologii. Zasadniczym celem było zachowanie autentycznej struktury oraz poszanowanie całokształtu procesów artystycznych dokonanych w budynku, a nie tylko ich pierwszej fazy. Współczesne dodatki miały być oznaczone datą ich wprowadzenia oraz traktowane raczej jako uzupełnienie bryły budynku, niż jej upiększenie. Miały też opierać się na absolutnie pewnych danych. Zasady Giovannoniego zostały zaprezentowane przez autora na poświęconej konserwacji zabytków architektury międzynarodowej konferencji w Atenach w 1931 roku i wykorzystane do sformułowania wniosków pokonferencyjnych w formie dokumentu nazwanego później Kartą Ateńską. Po powrocie do Rzymu Giovannoni przygotował dokument *Norme per il restauro dei monumenti* nazywany „kartą włoską”, który został zatwierdzony do stosowania przez Radę Najwyższą Starożytności i Sztuk Pięknych oraz oficjalnie opublikowany w 1932 roku.¹³⁵

Porównując przesłanie jego zasad z etyką Boito, który traktował zabytek przede wszystkim jako dokument, Giovannoni reprezentował podejście dużo szersze, uwzględniające aspekty architektoniczne i urbanistyczne, w tym kontekst historyczny, otoczenie oraz użytkowanie budynku. Jako urbanista zwrócił uwagę na rolę „architektury mniejszej” w zachowaniu ciągłości tkanki w mieście historycznym. Miał przeświadczenie, że owa zabytkowa „architektura mniejsza” wyraża interesy i oczekiwania społeczne lepiej, niż ważne i imponujące pałace, określane przez niego mianem „architektury większej”. Ponadto podkreślał znaczenie wartości wizualnych i malowniczych oraz niespodziewanych zaskoczeń wywoływanych przez kontrast okazałej architektury pałaców z „architekturą mniejszą”. W poszukiwaniu kompromisu pomiędzy „starym” i „nowym” w historycznych miastach, Giovannoni stworzył teorię „pełnego poszanowania” modernizowania obszarów historycznych, nazwaną *diradamento edilizio*.¹³⁶

Giovannoni dokonał także podziału zabytków architektury na zabytki „martwe” i „żywe”. Pierwszą kategorię stanowiły obiekty uszkodzone lub nie, nie odpowiadające już ani historycznym, ani nowym funkcjom, których z założenia nie należało uzupełniać/użytkować, m.in. Koloseum. Do

¹³³ Jokilehto J.: op. cit., s. 220-221.

¹³⁴ Barbacci A.: op. cit., s. 93. Barbacci zamieszcza kompletną treść ujętych w siedmiu punktach zasad sformułowanych przez Giovannoniego (s. 93-94 cyt. publikacji).

¹³⁵ Jokilehto J.: op. cit., s. 221-222.

¹³⁶ Ibidem, s. 219-220 i 222.

kategorii zabytków żywych zakwalifikował natomiast budynki, które mogły być konserwowane i przystosowywane do dawnych lub nowych, lecz pokrewnych wcześniejszym funkcji.¹³⁷

W kwestii restauracji zabytkowej architektury Giovannoni był zgodny z Boito co do tego, że najlepszym efektem jest restauracja „niewidoczna”, i że można ją osiągnąć przy użyciu nowoczesnych metod i technologii. Jednocześnie stał na zdecydowanym stanowisku, że owa nowoczesność nie powinna być na tyle dominująca, by budynek historyczny doznał uszczerbku. Uznawał słuszość usuwania wtórnych nawarstwień i przekształceń w przypadku, gdy wartość tego, co zostało odkryte, była znacznie donioślejsza od substancji utraconej. Giovannoni wyróżnił następujące cztery typy restauracji: restaurację poprzez wzmocnienie, restaurację poprzez rekompozycję (anastylozę), restaurację poprzez usuwanie wtórnych bezwartościowych nawarstwień oraz restaurację poprzez uzupełnienie lub renowację.¹³⁸

W latach 30. XX wieku koncepcje szeroko rozumianej konserwacji architektury zostały szczegółowo przedyskutowane i określone w formie ogólnych wytycznych. Tymczasem postępowanie konserwatorskie dotyczące dzieł sztuki nadal pozostawało wyłącznie w sferze zainteresowania artystów i rzemieślników, i w związku z powyższym wymagało zaktualizowania. Potrzebę stworzenia ujednoliconej podstawy naukowej dla współczesnej konserwacji zarówno architektury, jak i dzieł sztuki dostrzegli kolejni Włosi – Giulio Carlo Argan (1909-92) oraz Cesare Brandi (1906-88). Jako historyk sztuki, Argan wyróżniał dwie metody postępowania z dziełami sztuki. Pierwsza, którą zdefiniował jako *restauro conservativo*, przyznawała pierwszeństwo wzmacnianiu materii dzieła sztuki oraz zapobieganiu jego niszczeniu. Druga metoda określana jako *restauro artistico*, polegała na wykonaniu serii zabiegów konserwatorskich, których podstawę miała stanowić historyczno-krytyczna ocena dzieła sztuki. Ta druga (metoda) ukierunkowała dalszy rozwój teorii konserwacji we Włoszech.¹³⁹ Jako wpływowy polityk, w 1938 roku Argan zaproponował założenie państwowego instytutu oraz szkoły współczesnej konserwacji dzieł sztuki. W zamierzeniu instytut miał zapewnić techniczno-naukowe środki niezbędne do zebrania i wyboru metod oraz kryteriów współczesnej konserwacji, a także umożliwić dogłębną analizę doświadczeń praktycznych. Propozycja Argana została przyjęta i w 1939 roku w Rzymie powstał *Istituto Centrale del Restauro*.¹⁴⁰

Kontynuację myśli konserwatorskiej Argana (*restauro artistico*) stanowią rozważania Brandiego zawarte przede wszystkim w wydany w 1963 roku zbiorze jego tekstów zatytułowanym *Teoria del restauro* (Teoria konserwacji-restauracji¹⁴¹). Poziom wykładni

¹³⁷ Barbacci A.: op. cit., s. 86.

¹³⁸ Jokilehto J.: op. cit., s. 222.

¹³⁹ Ibidem, s. 224.

¹⁴⁰ Ibidem, s. 223-224.

¹⁴¹ Stanowiącą przedmiot pracy Brandiego „restaurację” – będącą terminem ogólnym, należy sprowadzić zgodnie ze współczesnym rozumieniem tego terminu do właściwszego i pojemniejszego (przyjętego w latach 90. XX w.) pojęcia „konserwacji-restauracji”. /na podstawie Szmelter I.: *Wprowadzenie – Cesare*

filozoficznej wywodów teoretycznych oraz skomplikowany w narracji styl pisarski Brandiego – z wykształcenia prawnika, czynnego pisarza, krytyka sztuki, wykładowcy historii, teorii i praktyki restauracji; wieloletniego dyrektora założonego z inicjatywy Argana rzymskiego instytutu oraz profesora historii sztuki na uniwersytetach w Palermo i w Rzymie – był i wydaje się trudny w odbiorze, zwłaszcza dla „środowiska architektów i techników konserwacji” o wyłącznie technicznym wykształceniu. Stąd też jego teoria od początku spotykała się z wyraźną krytyką¹⁴².

Brandi opracował i opisał teorię konserwacji-restauracji dzieł sztuki w odniesieniu do czynników artystyczno-estetycznego i historycznego. W związku z tym zasadniczym przedmiotem jego refleksji było również określenie specyfiki szeroko rozumianego dzieła sztuki. Uważał, że szczególność dzieła sztuki polega na tym, że jest ono efektem niepowtarzalnego procesu twórczego. W konsekwencji także percepcja dzieła sztuki wymaga krytycznego procesu umożliwiającego odbiór jego znaczenia przez ludzką świadomość.¹⁴³ Główną myślą w teorii Brandiego było zdefiniowanie koncepcji wytworu inwencji twórczej „nie jako próby imitacji natury, jak wyobrażano to sobie przez całe wieki, lecz jako rezultatu oryginalnego procesu twórczego, w którym główną rolę odgrywał artysta”¹⁴⁴. Także architektura mogła być wynikiem procesu twórczego, stając się jednocześnie dziełem sztuki¹⁴⁵. Według Brandiego utożsamienie czasu aktu konserwacji-restauracji z momentem powstania dzieła sztuki skutkowałoby – sprzeczną z koncepcją dzieła sztuki jako skończonego procesu – fantazją twórczą, którą jest przykładowo restauracja stylistyczna. Uważał też, że dziewiętnastowieczne historyzmy, w związku z powielaniem starych wzorców i schematów, nie umożliwiły wykształcenia nowego języka architektonicznego¹⁴⁶.

Według Brandiego pomiędzy konserwacją-restauracją i dziełem sztuki istniał ścisły związek, w którym to „dzieło sztuki warunkowało restaurację, a nie odwrotnie”¹⁴⁷. Podstawę restauracji stanowiło rozpoznanie nie tylko materii, lecz także odbieranej przez ludzką świadomość „bipolarnej natury” dzieła sztuki. Zgodnie z tą teorią dzieło sztuki podlegało bowiem dwóm czynnikom [wł. *istanza*]: estetycznemu, dzięki któremu było ono dziełem sztuki oraz historycznemu.¹⁴⁸ Powiązanie restauracji z rozpoznaniem dzieła sztuki pozwoliło na sformułowanie następującej definicji:

Brandi współcześnie. W: Brandi C.: *Teoria restauracji*. Warszawa: Międzyuczelniany Instytut Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki – Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie i Krakowie, 2006, s. 7.

¹⁴² Tomaszewski A.: *Cesare Brandi: u źródeł teorii i oddziaływania „włoskiej szkoły restauracji dzieł sztuki”*. W: Tomaszewski A.: *Ku nowej filozofii dziedzictwa*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2012, s. 158-159.

¹⁴³ Jokilehto J.: op. cit., s. 228.

¹⁴⁴ Ibidem, s. 230.

¹⁴⁵ Ibidem, s. 231.

¹⁴⁶ Ibidem, s. 233 i 236.

¹⁴⁷ Brandi C.: op. cit., s. 24.

¹⁴⁸ Ibidem, s. 24-25.

Restauracja jest metodologicznym momentem rozpoznania dzieła sztuki w jego fizycznej strukturze i jego dwubiegowości estetycznej oraz historycznej, w perspektywie jego oddziaływania na przyszłość.¹⁴⁹

Zatem zasadnicze założenia dla praktycznej konserwacji-restauracji powinny skoncentrować się na podstawowej strukturze dzieła sztuki oraz jego odbiorze przez jednostkową świadomość. Dlatego pierwsza zasada restauracji Brandiego brzmiała: „Restauruje się jedynie materię dzieła sztuki”¹⁵⁰. W przypadku, gdy stan zachowania dzieła sztuki wymagałby poświęcenia jakiejś części jego materialnej struktury – czynnik estetyczny, od którego bezpośrednio uzależniona była wartość artystyczna dzieła, należało traktować jako priorytetowy, jednakże bez zaniedbywania czynnika historycznego. Założenie współistnienia obu czynników jest odzwierciedleniem dialektycznego charakteru restauracji w koncepcji Brandiego.¹⁵¹ W konsekwencji druga przyjęta przez niego zasada restauracji brzmiała: „Restauracja powinna dążyć do przywrócenia potencjalnej jedności dzieła sztuki, starając się nie popełniać zafałszowania artystycznego lub historycznego i nie zacierać w dziele sztuki śladów czasu”.¹⁵²

Kontynuując ten tok myślenia Brandi sformułował także trzy zasady określające warunki przywrócenia potencjalnej jedności dzieła sztuki bez powodowania uszczerbku dla jego estetyki oraz popełniania historycznego fałszu. Pierwsza zasada mówiła o tym, że „uzupełnianie ubytków powinno być zawsze łatwo rozpoznawalne, lecz należy uważać, by przez to «nie rozbijać» jedności rekonstruowanego dzieła”¹⁵³. Druga zasada odnosiła się do materii składającej się na wyobrażenie [wł. *immagine*] dzieła sztuki i brzmiała: „Nie można zastępować materii tylko, jeśli bezpośrednio dotyczy figuratywności wyobrażenia, czyli wyglądu [*aspetto*], a nie struktury.”¹⁵⁴ W trzeciej zasadzie Brandi odniósł się do przyszłości stwierdzając, że „interwencja restauratorska nie może uniemożliwiać, lecz powinna ułatwiać przyszłe ewentualne zabiegi”¹⁵⁵.

W konserwacji-restauracji zabytków architektury zdaniem Brandiego powinny obowiązywać takie same zasady, jak w przypadku pozostałych dzieł sztuki, przy czym restauracja architektury – także posiadającej dwoistą naturę świadectwa historycznego i zarazem dzieła sztuki – miała w równym stopniu zależeć od czynników historycznego i estetycznego. W przypadku architektury rozumianej jako „zewnątrze”, w związku z koegzystencją jej własnej przestrzennej natury z otaczającą przestrzenią, jej struktura wymagała również konserwacji otoczenia. Działania restauratorskie dotyczące otoczenia zabytku architektury można było rozważać z dwóch różnych perspektyw: z punktu widzenia samego zabytku lub z punktu widzenia otoczenia, w którym ten zabytek się znajdował. Bowiem „oprócz nierozzerwalnego związku otoczenia z zabytkiem (...),

¹⁴⁹ Ibidem, s. 25.

¹⁵⁰ Ibidem, s. 25.

¹⁵¹ Ibidem, s. 26.

¹⁵² Ibidem, s. 26.

¹⁵³ Ibidem, s. 32.

¹⁵⁴ Ibidem, s. 33.

¹⁵⁵ Ibidem, s. 33.

otoczenie może tworzyć także zabytek sam w sobie, w którym to otoczeniu sama budowla rozpatrywana będzie jako element całości”¹⁵⁶.

W swoich rozważaniach Brandi poruszył, starając się także znaleźć rozwiązania praktyczne, wiele ponadczasowych problemów konserwatorstwa. Dużo uwagi poświęcił zagadnieniu traktowania ubytków [wł. *lacunae*], syntetycznie ujętemu w pierwszej z zasad określających warunki przywrócenia potencjalnej jedności dziełu sztuki, co stanowiło założenie podstawowe dla konserwacji-restauracji zgodnej z jego koncepcją. Natomiast możliwość identyfikowania rekonstrukcji z oryginałem uznawał za historyczne i estetyczne fałszerstwo. W tej kwestii był na przykład zdecydowanym przeciwnikiem rekonstrukcji dzwonnicy bazyliki św. Marka w Wenecji, ponieważ realia tamtej sytuacji wymagały jedynie odtworzenia pionowego elementu w przestrzeni miejskiego placu, a nie jego pełnej rekonstrukcji. Nie widział też możliwości „przenoszenia” zabytków architektury z przestrzeni, w której historycznie powstały. Dopuszczał takie działanie jako ostateczność w przypadku, gdyby był to jedyny możliwy sposób na ich zachowanie.¹⁵⁷

Ważnym problemem poruszonym przez Brandiego było zagadnienie zachowywania bądź usuwania dodatków na dziełach sztuki stanowiących historyczne nawarstwienia. Czynniki historyczne stawiał na pierwszym miejscu zachowanie dodatków, natomiast artystyczna natura dzieła sztuki utożsamiana z czynnikiem estetycznym zezwalała na pewne (m.in. uzasadnione odzyskaniem oryginalnej jedności) usunięcia, co stwarzało możliwość konfliktu na tym polu.¹⁵⁸ Za szczególny przypadek dodatku, bo nie będącego efektem działalności człowieka, uważał patynę. I w tym przypadku, z historycznego punktu widzenia „zachowanie patyny, jako tej specyficznej warstwy, którą otrzymuje materia w czasie, i która jest świadectwem minionego czasu jest nie tylko dopuszczalne, ale wręcz wymagane”¹⁵⁹. Natomiast mając na uwadze czynnik estetyczny, „patyna jest prawie niedostrzegalnym przytłumieniem na materii, które ogranicza jej rolę w wyobrażeniu”. I to miało być „wyznacznikiem w zabiegu ewentualnego usuwania patyny” oraz decydować „do jakiego momentu można ją zdjąć by zachować równowagę”. Zatem z punktu widzenia estetyki istniała także potrzeba zachowania patyny.¹⁶⁰

Brandi podkreślał znaczenie zachowania historycznej i artystycznej autentyczności w przypadku każdej interwencji konserwatorskiej. Jego teoria ilustrowała proces krytyczny, który trzeba przeprowadzić, ilekroć konserwacja-restauracja jest rozważana, i była zbiorem reguł, których stosowanie wymagało rozwiniętej świadomości historycznej. Należy ją uważać także za uznany na szczeblu międzynarodowym wzorzec dla rozwoju zasad postępowania konserwatorskiego. Stanowiła ważne odniesienie przy formułowaniu w 1964 roku treści Karty

¹⁵⁶ Ibidem, s. 69-70.

¹⁵⁷ Jokilehto J.: op. cit., s. 228-237.

¹⁵⁸ Brandi C.: op. cit., s. 43-44, 48.

¹⁵⁹ Ibidem, s. 44.

¹⁶⁰ Ibidem, s. 49.

Weneckiej, a sam Brandi został zaangażowany do opracowania wytycznych dla włoskiej administracji rządowej, które zostały zawarte w dokumencie doktrynalnym nazywanym *Carta del Restauro* 1972.¹⁶¹

Główną motywacją Brandiego było „znalezienie kompromisu pomiędzy pryncypiami *restauro filologico e critico*, opartego na wszechstronnym badaniu dzieła sztuki i bezwzględnym poszanowaniu oryginału, a prawem restauratora do respektującej te pryncypia ingerencji i ingerencji artystycznej na styku z oryginałem”¹⁶². Zamiast zaprzeczać zasadom *restauro critico*¹⁶³, Brandi nadał im *de facto* ogólniejszy kontekst¹⁶⁴.

Paradygmat konserwacji nakreślony przez włoskie i austriackie środowiska konserwatorskie w postaci założeń teoretycznych położył w praktyce nacisk na rozwój nowych naukowych metod badawczych, a także technik analizowania i dokumentowania stanu istniejącego obiektów i struktur historycznych, przyczyn ich rozkładu, wzmacniania oryginalnej substancji oraz sposobów konserwacji zapobiegawczej i bieżących napraw. Takie podejście przesunęło konserwację-restaurację ze sfery sztuki w sferę krytyki, i zamiast proponowania gotowych wzorców do stosowania spowodowało, że określenie tego, co i jak ma być konserwowane stało się wynikiem każdorazowo przeprowadzanego krytycznego procesu badawczego. Na przestrzeni XX wieku efekty tych działań obejmowały coraz szerzej rozumiany przedmiot ochrony konserwatorskiej. Powstały w wyniku tych przemian model konserwacji dziedzictwa kulturowego stanowi odniesienie oraz sposób postępowania, który odzwierciedla się w międzynarodowych kartach i zaleceniach.¹⁶⁵

W drugiej połowie XX wieku wcześniejsze teorie konserwatorskie uznane za przynależne do nurtu „estetyzującego”¹⁶⁶, zaczęły współistnieć z nową, coraz powszechniejszą w konserwatorstwie tendencją nazwaną *scientific conservation* lub *new scientific conservation*¹⁶⁷ – będącą raczej orientacją nastawioną na techniki konserwatorskie, niż właściwą teorią konserwacji. *Scientific conservation* nie wypracowała bowiem podbudowy teoretycznej, a kluczową rolę odgrywają w niej nauki ścisłe, takie jak chemia czy fizyka. Warto zauważyć, że podejście to w odróżnieniu od wypracowanej przez Giovannoniego metody określanej jako *restauro scientifico*, odnosi się do szerszego zakresu dziedzictwa (a nie przede wszystkim do zabytków architektury) oraz zakłada rozszerzone wykorzystanie nauk ścisłych (matematyczno-

¹⁶¹ Jokilehto J.: op. cit., s. 237.

¹⁶² Tomaszewski A.: *Cesare Brandi...*, op. cit., s. 154.

¹⁶³ *Restauro critico* – postępowanie konserwatorskie, którego najważniejszym założeniem jest uznanie indywidualnej specyfiki każdego historycznego obiektu, a także niemożności zastosowania z góry przyjętych zasad i dogmatów. Głównymi teoretykami *restauro critico* byli Roberto Pane (1897-1987) i Renato Bonelli (1911-2004). /na podstawie Jokilehto J.: op. cit., s. 227-228.

¹⁶⁴ Jokilehto J.: op. cit., s. 237.

¹⁶⁵ Ibidem, s. 303-304.

¹⁶⁶ Za teorie przynależne do nurtu „estetyzującego” uznaje się scharakteryzowane wcześniej przez autorkę teorie Riegla, Giovannoniego i Brandiego.

¹⁶⁷ Muñoz Viñas S.: op. cit., s. 6-7.

przyrodniczych).¹⁶⁸ *Scientific conservation* nie zajmuje się poglądami, lecz materiałami. Wykorzystuje swoje narzędzia, żeby rozwikłać świat materiałów na sposób praktykowany w naukach ścisłych. Nauka – traktowana jako „uniwersalna religia” nie wymaga uzasadniania użycia w żadnej z dziedzin, dlatego jej zastosowania w konserwacji-restauracji nie poprzedza refleksja teoretyczna. Może to oznaczać, że rozpowszechnienie *scientific conservation* zakończyło wszelką teoretyczną debatę konserwatorską.¹⁶⁹

W konsekwencji *scientific conservation* posługuje się zbiorem zasad opierającym się na potrzebie zachowania materialnej prawdy historycznej obiektu oraz na głębokim przeświadczeniu o naukowym ugruntowaniu wiedzy¹⁷⁰. Uznaje wyższość obiektywizmu polegającego na wykorzystaniu wiedzy naukowej na każdym z etapów procesu konserwatorskiego. Jest uważana za doskonalszą formę konserwacji-restauracji z uwagi na lepsze efekty od tych uzyskiwanych przez jej wersję nienaukową: jej rezultaty są bardziej odwracalne, wydajniejsze, bardziej długotrwałe, prawdziwsze, obiektywniejsze i mniej kontrowersyjne¹⁷¹.

W drugiej połowie XX wieku podejście naukowe w konserwacji-restauracji zostało uznane za optymalny sposób rozwiązywania problemów konserwatorskich. Konserwacja stała się samodzielną dyscypliną wykładaną powszechnie na uniwersytetach, tworzone stowarzyszenia zawodowe, pojawiły się organizacje państwowe i międzynarodowe, rozkwitła także publicystyka. Rola nauki w konserwatorstwie uwidoczniła się też w jej symbolach: mikroskopach mnożących się w pracowniach konserwatorskich, które przeobrażały się w laboratoria naukowe, w coraz powszechniejszym widoku konserwatorów w białych fartuchach oraz rozlicznych próbkach i chemikaliach na półkach laboratoryjnych.¹⁷²

Począwszy od lat 80. XX wieku w konserwatorstwie zaczęły pojawiać się nowe trendy ideowe, alternatywne wobec dotychczasowych osiągnięć myśli konserwatorskiej lub wobec niej krytyczne. Ich charakter jest na ogół bardzo rozproszony i fragmentaryczny. W wydanej w 2005 roku pracy *Contemporary Theory of Conservation* Salvador Muñoz Viñas (1963-) – historyk sztuki i profesor Wydziału Konserwacji i Restauracji Dóbr Kultury Politechniki w Walencji, przedstawił ten nowy obraz konserwacji, stawiając tezę o istnieniu wynikającej z niego „współczesnej teorii konserwacji”¹⁷³. Zdaniem autora ta nowa teoria zasługuje na miano „współczesnej”, nie tylko dla odróżnienia od wcześniejszych, w pewnym stopniu jej przeciwstawnych teorii uważanych przez niego za „klasyczne”, lecz także dlatego, że szybko zyskuje akceptację coraz większej części

¹⁶⁸ Ibidem, s. 75.

¹⁶⁹ Ibidem, s. 78-80.

¹⁷⁰ Ibidem, s. 81.

¹⁷¹ Ibidem, s. 88-90.

¹⁷² Ibidem, s. 70.

¹⁷³ Przykładowo Szmygin kwestionuje spójność dotychczasowej – „tradycyjnej” teorii konserwatorskiej, jednocześnie stwierdzając, że „do tej pory (...) nowa teoria konserwatorska jeszcze nie powstała”. Uważa, że obecnie „teoria konserwatorska nie spełnia swoich zasadniczych funkcji” i przechodzi kryzys. /na podstawie Szmygin B.: *Współczesna doktryna...*, op. cit., s. 111–115.

świata konserwatorskiego jako preferowane narzędzie pojęciowe przy podejmowaniu decyzji konserwatorskich. W przeciwieństwie do wszystkich teorii „klasycznych”, „współczesna teoria konserwacji” nie wyznaje zasady bezwzględnego dążenia do prawdy, a swoją genezę zawdzięcza przede wszystkim potrzebie przeciwdziałania *scientific conservation* (także uznanej przez Muñoza Viñasa za trend klasyczny). Z tą ostatnią łączy ją jednak uniwersalność przejawiająca się głównie w szerokim zakresie zastosowania. Do powstania „współczesnej teorii konserwacji” przysłużyli się bowiem zarówno architekci, jak i konserwatorzy reprezentujący wiele różnych dziedzin.¹⁷⁴

Według Muñoza Viñasa „współczesna teoria konserwacji” apeluje o zdrowy rozsądek, decyzje podejmowane z wyczuciem i sensowne działania, których nie determinowałyby bezwzględne podążanie za prawdą historyczną i przesłanki naukowe, lecz funkcje, wartości i znaczenia, jakie dany obiekt przedstawia dla ludzi. Bowiem najważniejszym celem konserwacji jest dostarczenie większej satysfakcji ludziom, dla których dany obiekt przedstawia jakies znaczenie, spełnia symboliczną funkcję lub stanowi symboliczną wartość.¹⁷⁵

Zaletą współczesnej etyki konserwatorskiej, w przeciwieństwie do zasad *scientific conservation*, jest jej predyspozycja adaptacyjna. W przypadku *scientific conservation* decyzje podejmowane są na obiektywnym gruncie w oparciu o obiektywne kryteria, nie ma obiektów uprzywilejowanych – wszystkie traktowane są w jednolity sposób jako równie ważne, oceny wartościujące obiektów nie są brane pod uwagę jako nienaukowe, a w praktyce konserwatorskiej obowiązuje jeden standard. Natomiast współczesna etyka konserwatorska jest dużo bardziej elastyczna, domagając się czegoś, co należałoby nazwać „etyką adaptacyjną”. Etyka ta uznaje, że proces konserwacji może być przeprowadzany z bardzo różnych względów i w rozmaitych okolicznościach. Współczesna etyka konserwatorska szczególnie akcentuje wagę znaczenia motywacji subiektywnych i ma charakter negocjacyjny. Podejście elastyczne demonstruje także w przypadku innych konserwatorskich zagadnień etycznych. Przykładowo, w pewnych sytuacjach uznaje możliwość wykonania kopii, czy zastosowanie zabiegu nieodwracalnego, gdy nie istnieje inne lepsze rozwiązanie. Odwracalność zabiegu i ograniczenie interwencji do minimum nie są traktowane jako imperatyw w postępowaniu konserwatorskim, lecz stanowią wartości dodane.¹⁷⁶

W praktyce konserwatorskiej nie ma powodu – zdaniem Muñoza Viñasa, żeby uwzględniająca ludzkie potrzeby i odczucia „współczesna teoria konserwacji” pociągała jakies radykalne zmiany. Obecne metody i cechy pozostają ważne w wielu przypadkach, o ile interesariusze uznają je za wartościowe i trafne. Zmiany czy korekty praktyki wymagałaby jedynie sytuacja, w której zainteresowani byliby nieusatysfakcjonowani efektem działań konserwatorskich. Teorii tej nie można uznać za rewolucyjną. „Współczesną teorię konserwacji” Muñoza Viñasa należy raczej przyjąć jako zwycięstwo rozwiązań zdroworozsądkowych albo zrewidowanie

¹⁷⁴ Muñoz Viñas S.: op. cit., s. xi, 7, 74–75, 81.

¹⁷⁵ Ibidem, s. 212–213.

¹⁷⁶ Ibidem, s. 202–204, 214.

rozumienia, dlaczego i dla kogo rzeczy są konserwowane, a także jako zaproszenie do dyskusji naukowej.¹⁷⁷

Od drugiej połowy lat 90. XX wieku w paradygmacie konserwacji coraz istotniejszą rolę odgrywa też *digital preservation for heritage* – „metoda zachowywania dziedzictwa dla przyszłych pokoleń (...) w formie naukowo wypreparowanego cyfrowego zapisu jego formy i przypisanych jej atrybutów, możliwego do odtworzenia nie tylko w pamięci komputera, ale także przeznaczonego do zachowania w pamięci zbiorowej społeczeństwa i indywidualnej człowieka, a jeśli społeczność uzna to za potrzebne, także w formie materialnej *restytucji*”¹⁷⁸. *Summa summarum* polega to na tworzeniu trójwymiarowych digitalizacji dziedzictwa¹⁷⁹ w różnych skalach z wykorzystaniem technik fotogrametrii, skanowania laserowego m.in. Przyjęcie takiego widzenia dziedzictwa istotnie upowszechniło w środowisku konserwatorskim praktykę rekonstrukcji cyfrowej i podważając dotychczasowy dogmat o autentyczności materii zabytków, doprowadziło do szerokiego wykorzystania technologii wirtualnej rzeczywistości w dziedzictwie (nie tylko) architektonicznym, w jego powszechnym udostępnianiu i w sferze edukacji.

Tymczasem Bogumiła Rouba (1947-) – profesor Instytutu Konserwatorstwa i Zabytkoznawstwa Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, reprezentująca otwarte podejście do klasyki konserwatorskiej – uważa, że podstawą współczesnej teorii konserwacji-restauracji jest „nakaz indywidualnego traktowania każdego zabytku”, tj. traktowania „opartego na podstawach naukowych głębokiego zrozumienia samej jego istoty, dolegliwości, postawienia diagnozy i poszukiwania umiejętnego leczenia”¹⁸⁰. Nakazu tego nie można absolutnie utożsamiać z dowolnością w traktowaniu zabytku, ponieważ dotyczy on znalezienia rozwiązań zapewniających „przekazanie zabytku następnym pokoleniom w stanie możliwie niezmiennym, wraz ze wszystkimi jego wartościami”¹⁸¹. Według Rouby¹⁸² współczesna teoria konserwacji-restauracji nie jest więc „sztywnym gorsetem nakazującym ślepe trzymanie się jednej linii postępowania”, ani „sztywną doktryną dopasowującą rzeczywistość do teoretycznych wymogów”, lecz teorią elastyczną, akceptującą różnorodność i dopuszczającą „twórcze poszukiwanie optymalnych rozwiązań”. Jej „otwartość” stanowi nieocenione narzędzie w rękach ludzi kompetentnych, lecz bywa też „nieszczęściem w zetknięciu z niekompetencją, brakiem doświadczenia, (...) machiną zbiurokratyzowanych procedur”¹⁸³.

¹⁷⁷ Ibidem, s. xiii, 214.

¹⁷⁸ Kadłuczka A.: *Ochrona dziedzictwa architektury i urbanistyki. Doktryny, teoria, praktyka*. Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, 2018, s. 232.

¹⁷⁹ Projekty pionierskie: *Rome Reborn* i *Digital Michelangelo Project*.

¹⁸⁰ Rouba B. J.: *Teoria w praktyce polskiej ochrony, konserwacji i restauracji dziedzictwa kultury*. W: *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*. Red. B. Szmygin. Warszawa/Lublin: Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, 2008, s. 102. <https://bc.pollub.pl/Content/629/PDF/wspolczesneproblemy.pdf> 24.02.2025

¹⁸¹ Ibidem, s. 102.

¹⁸² Ibidem, s. 103.

¹⁸³ Ibidem, s. 103.

Rouba¹⁸⁴ uważa też, że na styku teorii z praktyką konserwatorską – podobnie jak w medycynie – niezbędne są proste zasady pozwalające szybko podejmować trafne decyzje. W związku z tym wielokrotnie powołuje się na następujące podstawowe zasady konserwatorskie (wypracowane zespołowo w krajowym środowisku konserwatorskim w ramach pracy nad Kodeksem Etyki Konserwatorskiej), do których przestrzegania zobowiązani są wszyscy w odniesieniu do zabytków:

1. zasada PRIMUM NON NOCERE,
2. zasada maksymalnego poszanowania oryginalnej substancji zabytku i wszystkich jego wartości (materialnych i niematerialnych),
3. zasada minimalnej niezbędnej ingerencji (powstrzymywania się od działań niekoniecznych),
4. zasada, zgodnie z którą usuwać należy to (i tylko to), co na oryginał działa niszcząco,
5. zasada czytelności i odróżnialności ingerencji oraz ich estetycznego podporządkowania oryginałowi (niekonkurencyjności),
6. zasada odwracalności metod i materiałów,
7. zasada wykonywania wszelkich prac zgodnie z najlepszą wiedzą i na najwyższym poziomie.¹⁸⁵

d. Dziedzictwo

Zaakcentowanie w latach 80. i 90. XX wieku stwierdzenia, że dziedzictwo kulturowe (ang. *cultural heritage*) jest czynnikiem/procesem/zjawiskiem politycznym, kulturowym i społecznym, miało kluczowe znaczenie dla rozwoju badań nad dziedzictwem (ang. *heritage studies*) jako rozpoznawalnej dziedziny badawczej¹⁸⁶ oraz paradygmatu konserwatorskiego określanego jako „dziedzictwo”. Aczkolwiek zwiastunów takiego myślenia o dziedzictwie można doszukiwać się już w latach 50. Ubiegłego wieku¹⁸⁷. Istotne jest jednak to, że chociaż dziedzictwo stało się czynnym dyskursem w drugiej połowie XX wieku, to procesy, które obecnie definiuje się jako dziedzictwo i z nim się utożsamia, stanowią od zawsze (tj. bez możliwości określenia jakiejś arbitralnej daty początkowej) element kultury człowieka¹⁸⁸.

Analizując genezę badań nad dziedzictwem jako dyscypliny naukowej, trzeba uwzględnić w tej sferze dominację zachodnią, w szczególności anglosaską. Od połowy lat 70. Zainteresowania naukowe dziedzictwem charakteryzuje też eurocentryzm. Podobnie jest

¹⁸⁴ Ibidem, s. 107.

¹⁸⁵ Ibidem, s. 107.

¹⁸⁶ Gentry K., Smith L.: *Critical heritage studies and the legacies of the late-twentieth century heritage canon*. „International Journal of Heritage Studies”, nr 25(11)2019, s. 1148–1168. doi: <https://doi.org/10.1080/13527258.2019.1570964>

¹⁸⁷ Ibidem.

¹⁸⁸ Harvey D. C.: *Heritage Pasts and Heritage Presents: temporality, meaning and the scope of heritage studies*. „International Journal of Heritage Studies”, nr 7(4)2001, s. 319–338. doi: <https://doi.org/10.1080/13581650120105534>

z literaturą na temat praktyki dziedzictwa, w której dominują języki europejskie (z angielskim na pierwszej pozycji). Wzmocnienie takiego ograniczenia kulturowego pojęcia „dziedzictwo” zostało z kolei spowodowane dominacją Europy i Stanów Zjednoczonych jako światowych centrów akademickich oraz hegemonią języka angielskiego w upowszechnianiu wiedzy. W definiowaniu dziedzictwa istotne było też oddziaływanie międzynarodowych organizacji pozarządowych, w szczególności Komitetu Dziedzictwa Światowego (UNESCO) – hołdującego poglądom starożytników, architektów i archeologów – bazującym na założeniu, że dziedzictwo stanowią obiekty wyjątkowe, które zostały rozpoznane i przebadane przez znawców-ekspertów. Nie bez znaczenia jest też pewna odmienność (w stosunku do krajów europejskich, w których państwowa ochrona konserwatorska dominuje już od XIX wieku) dynamiki zaangażowania państwa w sprawy dziedzictwa w Wielkiej Brytanii, gdzie wysiłki mające na celu ugruntowanie jego wpływu na ochronę dziedzictwa rozpoczynają się *de facto* wraz z przyjęciem stosownych norm prawnych po II wojnie światowej – w 1947¹⁸⁹ i 1953¹⁹⁰ roku.¹⁹¹

Wprawdzie znaczna część brytyjskich badań naukowych z lat 80. XX wieku uwzględnia polityczny wymiar dziedzictwa, to częściowo – z uwagi na ograniczoną obecność optyki politycznej w naukach wówczas dominujących w obszarze badań nad dziedzictwem, tzn. historii i geografii – za wyjątkiem muzealnictwa miało to niewielki wpływ na praktykę i wytyczne odnośnie dziedzictwa. Mimo tego, że w latach 90. Badania były już bardziej zniuansowane i wszechstronne, to w połowie pierwszej dekady XXI wieku w grupie najczęściej jednocześnie cytowanych pozycji na temat dziedzictwa znalazły się następujące trzy prace pochodzące z lat 80.: *The Past Is a Foreign Country* Davida Lowenthala z 1985 roku, *The Heritage Industry: Britain in a Climate of Decline* Roberta Hewison'a z 1987 roku oraz *On Living in an Old Country: The National Past in Contemporary Britain* Patricka Wright'a z 1985 roku¹⁹². Zauważona dominacja powyższych prac – nazwanych anglosaskim „kanonem dziedzictwa” – skutkująca relatywnym brakiem zainteresowania wśród badaczy dziedzictwa dla innych prac dotyczących dziedzictwa z lat 90., przyczyniły się do założenia w 1994 roku przez geografa Petera Howard'a czasopisma *International Journal of Heritage Studies*, które miało służyć za platformę łączącą badaczy dziedzictwa reprezentujących różne dyscypliny oraz zachęcać do szerszego i bardziej interdyscyplinarnego spojrzenia na zagadnienia związane z dziedzictwem. Niemniej jednak „kanon dziedzictwa” – mimo tego, że wynikająca z niego wizja dziedzictwa była mocno uproszczona – okazał się być przełomowym we wczesnej krytyce dziedzictwa i odegrał istotną rolę w problematyzowaniu i upolitycznieniu apriorycznej neutralności kultury i dziedzictwa, która dominowała w latach 70.¹⁹³

¹⁸⁹ *Town and Country Planning Act, 1947.*

¹⁹⁰ *Historic Buildings and Ancient Monuments Act, 1953.*

¹⁹¹ Gentry K., Smith L.: op. cit.

¹⁹² Więcej w: Ibidem.

¹⁹³ Ibidem.

Analizując genezę anglosaskich badań nad dziedzictwem, nie można pominąć istotnego udziału muzealnictwa, którego dyskretne powiązania z heritologią dostrzegają nawet obecni badacze dziedzictwa. Istotnym wkładem ze strony muzealnictwa była teoria. „Nowe muzealnictwo” drugiej połowy lat 80. Było zakorzenione w nowościach tamtego okresu, takich jak historia społeczna i kulturoznawstwo, wraz z ich akcentowaniem alternatywnego stosunku do przeszłości, a także w postmodernistycznej krytyce władzy, wiedzy i autorytetu. Częścią tego był również powrót do zainteresowania „pamięcią” – obecny w rozważaniach wielu teoretyków. Pierre Nora¹⁹⁴ twierdził, że współczesne zaabsorbowanie przeszłością jest zakorzenione w śmierci „prawdziwej” pamięci, a „współczesna” pamięć jest tak pojemna i wszechogarniająca, że zaczęła być wykorzystywana jako substytut „historii”. Nora był jednym z wielu wpływowych odkryć w kwestii tego, skąd wzięła się tradycja (i co za tym idzie dziedzictwo), które miały miejsce w późnych latach 70. oraz wczesnych latach 80., będących odpowiedzią, bądź na szersze zmiany w społecznym postrzeganiu racjonalności i odrzucenie dogmatów, bądź powiązanych z transformacją polityczno-ustrojową. Chociaż siły napędowe zmian i periodyzacje różniły się w zależności od dyscypliny i perspektywy danego kraju, to wszyscy byli zgodni co do tego, że rola i miejsce „przeszłości” uległy zmianie. Co prawda podobną tezę stawiał już na początku lat 30. Karl Jaspers, który uważał, że we współczesnym społeczeństwie życie ludzkie było zagrożone i wyobcowane przez nowoczesność industrialną, co w konsekwencji miało prowadzić do wykorzenionej egzystencji pozbawionej ciągłości. Jaspers zarzucał współczesnej edukacji (z jej naciskiem na fakty i umiejętności techniczne) odrzucenie historii i tradycji, których stratę rekompensował wymuszony w ten sposób, a wykraczający poza wyłączność wiedzy zwrot ku przeszłości.¹⁹⁵

Widoczne rozróżnienie między „historią” a „dziedzictwem” będzie kluczowe dla badań nad dziedzictwem lat 80., z Hewison’em, i Lowenthalem utrzymującymi, że dziedzictwo jest „anemicznym” krewnym historii. Zdaniem Lowenthala dziedzictwo jest nie tylko odseparowane od historii i stanowi część „kultu nostalgii”, ale ma także charakter społecznego i psychologicznego zdarzenia. U Lowenthala dziedzictwo jest nie tyle konieczne, ile nieuniknione, bo nie można uniknąć poczucia, że przeszłość jest w pewnym stopniu naszą własną kreacją. Nora zaszedł dalej utrzymując, że wzajemne relacje pomiędzy historią i pamięcią z zasady cechuje wrogość. U Nory pamięć istnieje bowiem jako nieświadoma, dynamiczna forma służąca teraźniejszości, podczas gdy historia jest intelektualna, krytyczna i uniwersalna. Przyjęcie tych rozróżnień na wczesnym etapie badań było najprawdopodobniej związane z próbą konsolidacji badań nad dziedzictwem jako dziedziny nauki, ale prowadziło do nadmiernych uproszczeń, gdyż badacze

¹⁹⁴ Więcej w: Nora P.: *Between memory and history: les lieux des mémoire*. „Representations”, nr 26(Spring)1989, s. 7–24. <https://www.jstor.org/stable/2928520>

¹⁹⁵ Gentry K., Smith L.: op. cit.

dziedzictwa rzadko zajmowali się krytyką i zaangażowaniem teoretycznym w tak złożonej kwestii jak „historia-pamięć-dziedzictwo”.¹⁹⁶

Od tego momentu badania nad dziedzictwem podążyły dwoma dominującymi, lecz nieco zawężającymi pracę badawczą nurtami. W pierwszym – szczególnie dominującym w architekturze, archeologii i historii sztuki, a zakładającym, że polityczne wykorzystanie dziedzictwa można zignorować lub kontrolować poprzez zapewnienie dobrze zorientowanych w instrumentach polityczno-prawnych „obiektywnych” ekspertów – przeważały zagadnienia techniczne i studia przypadków. W tej tendencji chodziło o „zamazanie/zatarcie” systemowych lub szerszych politycznie i kulturowo zagadnień przyjętą metodologią – polegającą na indywidualnej analizie każdego przypadku, która utrudniała debatę teoretyczną, w połączeniu z niechęcią do analizowania skutków praktyki konserwatorskiej, wykraczających poza jej bezpośredni wpływ na tkankę architektoniczną lub archeologiczną (tzw. substancję autentyczną). Drugie stanowisko – kluczowe dla rozważań m.in. Lowenthala i Nory – opierało się na elitarniej koncepcji dziedzictwa jako formy przeciwstawiającej się lub popularyzującej historię, którą należy traktować z nieufnością i poddać kontroli takich specjalistów jak historycy, archeolodzy i kuratorzy muzeów. W pozytywniejszym rozumieniu tej tendencji podkreślano zarówno świadomość o upolitycznieniu dziedzictwa (tj. Hewison), jak i troskę o zgłębianie dziedzictwa jako zjawiska społecznego i kulturowego (tj. Lowenthal i Nora). Niemniej jednak prace te charakteryzowały się brakiem rygoru metodologicznego i teoretycznego oraz zaangażowania w szerszą debatę na temat dziedzictwa i pamięci jako koncepcji będących przedmiotem sporu.¹⁹⁷

Lata 90. XX wieku przyniosły wiele znaczących wyjątków od wyżej opisanych dwóch tendencji¹⁹⁸, obejmujących rygorystyczniejsze pod względem teorii krytyczne badania dziedzictwa m.in. takich badaczy jak Tunbridge i Ashworth, lecz prace te pozostały – zarówno pod względem liczby, jak i dynamiki – w cieniu anglosaskiego kanonu z lat 80. Wraz z jego postrzeganiem dziedzictwa zawężonym do perspektywy geograficznej, historycznej i archeologicznej. Wzrost tempa liczby szerzej zakrojonych badań z lat 90. Następuje w latach 2005–2007, to znaczy w okresie, w którym zaczyna też rosnąć zainteresowanie naukowców bardziej krytycznym podejściem do dziedzictwa.¹⁹⁹

Paradoksalnie, dominujące w ramach kanonu pod względem ilości cytowań prace Davida Lowenthala (1923-2018) – historyka i geografa z wykształcenia – przyczyniły się jednak do niezwykle ważnego dla dziedziny zwrotu od „badań nad dziedzictwem” do „krytycznych badań nad dziedzictwem” (ang. *critical heritage studies*, w skrócie CHS)²⁰⁰. Zaistnienie u progu trzeciego

¹⁹⁶ Ibidem.

¹⁹⁷ Ibidem.

¹⁹⁸ Więcej w: Ibidem.

¹⁹⁹ Ibidem.

²⁰⁰ Ibidem. Autorzy wskazują na pojawienie się terminu CHS w systematycznym użyciu ok. 2007 r. jako etykiety firmującej krytyczny zwrot w badaniach nad dziedzictwem.

tysiąclecia CHS miało przenieść centrum zainteresowań dotychczasowych badań nad dziedzictwem poza tradycyjne zagadnienia techniczne dotyczące wyłącznie praktyki i zarządzania, by przypomnieć badaczom, że dziedzictwo jest przede wszystkim zjawiskiem kulturowym²⁰¹. U podstaw tej zmiany było odejście od dyskusji o „przeszłości jako obcym kraju”²⁰² do tej „o dziedzictwie jako potężnym zasobie służącym «tworzeniu przyszłości» oraz do uznania, że istotne przededefiniowanie dziedzictwa ma wyjątkowe znaczenie nie tylko dla rozstrzygania kwestii tożsamości, pochodzenia i przekazu kulturowego, lecz także by zająć się kluczowymi zagadnieniami moralno-etycznymi naszych czasów”²⁰³.

Chociaż prace Lowenthala, w których wątek dziedzictwa jest wyraźny, nie pasują ani do profilu CHS, ani też do innych prac z kanonu, to jego sposób postrzegania dziedzictwa odzwierciedla niektóre z głównych wyzwań stawianych sobie przez badaczy z nurtu CHS. Krytyczni badacze dziedzictwa zarzucają Lowenthalowi, że unika on określenia swojego stanowiska teoretycznego, bo ogranicza się wyłącznie do wybiórczego cytowania prac innych badaczy dziedzictwa, nie wdając się z nimi w polemikę²⁰⁴. Lowenthal pomija też niektóre aspekty oddziaływania polityki w sferze dziedzictwa, nie doceniając na przykład hegemonicznej roli, jaką dziedzictwo oraz praktyka dziedzictwa mogą w niej odgrywać. Wypominany jest mu też brak pełnego odniesienia się do obszernej literatury z ostatnich kilku dekad, która zajmuje się – jako dziedziną badań – zagadnieniem złożoności pamięci. Wreszcie, jego rozróżnienie między „historią” a „dziedzictwem”, które na początku lat 90. stało się zasadniczym elementem optyki Lowenthala, jest zdaniem badaczy CHS problematyczne. Sprowadzając przeszłość do „ikon tożsamości”, narracja Lowenthala o dziedzictwie staje się częściowa i wybiórcza, oferując „fałszywą” historię, która cenzuruje przeszłość oraz ignoruje złożone procesy historyczne. W połowie lat 90. Zobrazowanie i dyskurs odnośnie tego rozróżnienia stają się u niego wręcz biblijne, z dziedzictwem coraz częściej krytykowanym jako przypominającym kult i niestosownie usakralizowanym. Kluczową dla tego rozróżnienia wówczas staje się sugestia Lowenthala, że dziedzictwo jest raczej sposobem na dotarcie do teraźniejszości, niż zrozumieniem przeszłości, która pozostaje domeną historii.²⁰⁵

Kanoniczny charakter *The Past Is a Foreign Country* sprawia, że praca – zamiast zajmować się nią krytycznie – jest raczej omawiana w kontekście rozwoju zainteresowań

²⁰¹ Ibidem.

²⁰² Aluzja do tytułu „kanonicznej” pracy Lowenthala: *The Past Is a Foreign Country*.

²⁰³ Butler B.: *Heritage and the Present Past*. W: *Handbook of Material Culture*. Red. C. Tilley, W. Keane, S. Küchler, M. Rowlands, P. Spyer. London: Sage, 2006, s. 463. Za Gentry K., Smith L.: op. cit. (cytat): *of heritage as a powerful resource for 'creating a future' and to the recognition of how a fundamental reconceptualization of heritage is uniquely placed not only to address claims about identity, ancestry and cultural transmission but to engage with key moral-ethical issues to our times*. (tł. własne)

²⁰⁴ Zamierzenie świadome – podtrzymane przez autora w jego kredo zawartym w nowym zmienionym wydaniu *The Past Is a Foreign Country*. Por. Lowenthal D.: *The Past Is a Foreign Country – Revisited*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015, s. 2–3.

²⁰⁵ Gentry K., Smith L.: op. cit.

naukowych dziedzictwem oraz stanowi cenne i popularne wprowadzenie do dziedzictwa. Jest to napisany z imponującą łatwością i erudycją „interdyscyplinarny amalgamat” zawierający szeroki wachlarz cytatów, anegdot, przypadków i przykładów z literatury, krytyki, sztuk pięknych, architektury i szeroko rozumianej popkultury²⁰⁶. Chociaż nie jest to metodologiczna historiografia *sensu stricto*, to może być podstawą do opracowania historiografii rozwijającej się dziedziny badań nad dziedzictwem (z uwzględnieniem muzealnictwa)²⁰⁷. Częściowo ma na to wpływ sam styl pisarski Lowenthala, w którym dominuje świadoma narracja i „przeładowany” opis, a brakuje czynnego zaangażowania i treści krytycznej. Problemy z odbiorem pracy oraz jej odmienność mogą być także konsekwencją przyjęcia przez Lowenthal’a za metodologię fenomenologii²⁰⁸ – zamiast etnografii²⁰⁹, co powoduje, że zastosowana w niej narracja uznawana jest niekiedy za „dyskurs hegemoniczny”²¹⁰. Chociaż niektórzy badacze z nurtu krytycznego uważają, że praca ta ma niewielkie osiągnięcia w zakresie CHS i należy do innej generacji²¹¹, przez innych uważana jest za tekst założycielski dla tej dyscypliny²¹², jeszcze inni dopatrują się w niej nawiązań do klasycznego dzieła Riegla z 1903 roku²¹³. Sam Lowenthal uchodzi za „najbardziej wpływowy głos” w temacie dziedzictwa²¹⁴, a dziś uznawany jest za „ojca założyciela dyscypliny [tj. heritologii]”²¹⁵. Niemniej jednak, szukając prekursorów CHS, bardziej przydatne są mniej kanoniczne publikacje z lat 80. i 90. XX wieku, które powiązały dziedzictwo ze stosunkami władzy²¹⁶.

Zdaniem Gregory’ego Ashworth’a (1941-2016) – geografa społecznego oraz profesora planowania dziedzictwa i turystyki miejskiej na Uniwersytecie w Groningen – „dziedzictwo polega na współczesnym użytkowaniu przeszłości, a nie na ochronie pozornie utrwalonego dorobku, którego nie wolno w żaden sposób zmieniać”²¹⁷. „Podejście oparte na dziedzictwie polega [bowiem] na tym, że zainteresowanie przenosi się z obiektu-zasobu na proces i wynik działań w czasach obecnych.”²¹⁸ Ashworth, który jest uważany za pioniera nowego myślenia o dziedzictwie i jego relacjach z ekonomią i zarządzaniem – przyznaje, że jeszcze w 1990 roku do

²⁰⁶ Lekson S. H.: *The Past Is a Foreign Country, Revisited. 2nd ed. David Lowenthal. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. 675 pp.* „Museum Anthropology”, nr 40(2)2017, s. 169–170. doi: 10.1111/muan.12149

²⁰⁷ Ibidem.

²⁰⁸ „Podejście fenomenologiczne różni się od naturalnego nastawienia bezzakończonością.” / w: <https://pl.wikipedia.org/wiki/Fenomenologia> 11.09.2024

²⁰⁹ Wells J. C.: op. cit.

²¹⁰ Gentry K., Smith L.: op. cit.

²¹¹ Ibidem.

²¹² Wells J. C.: op. cit.

²¹³ Kowalski K.: *O istocie dziedzictwa europejskiego – rozważania*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2013.

²¹⁴ Tunbridge J.: *Zmiana warty. Dziedzictwo na przełomie XX i XXI wieku*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2018, s. 292.

²¹⁵ Kusek R.: *John Tunbridge – heritolog przełomu wieków*. W: Ibidem, s. 5–9.

²¹⁶ Gentry K., Smith L.: op. cit.

²¹⁷ Ashworth G.: op. cit., s. 90. Cytat pochodzi z zamieszczonego w tym tomie polskiego tłumaczenia artykułu Ashworth’a z 1996 r.

²¹⁸ Ibidem, s. 8.

opisania działań dotyczących zachowania budynków i obszarów w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym – zamiast pojęcia „dziedzictwo” – użyto by raczej terminów „konserwacje” lub „ochrona”.²¹⁹ Zdaniem Ashworth’a przeniesienie dziedzictwa z dziedziny kultury do sfery polityki i zagospodarowania przestrzennego nastąpiło w wyniku przemian, jakie dokonały się w refleksji i ustawodawstwie na przełomie lat 60. i 70. XX wieku. W ich wyniku „dziedzictwo stało się funkcją i procesem w takiej samej mierze, w jakiej do tej pory było zasobem czy stanem.”²²⁰

W paradygmacie „dziedzictwa”, w którym jest ono traktowane jako proces, niezbędne jest uznanie zmiany jako nieodłącznego parametru tego procesu. Takie podejście jest sprzeczne z klasyczną, dogmatyczną koncepcją konserwacji (por. tendencja trzecia – „konserwacja”). Zwolennik klasycznej konserwacji uznaje, że jej zadaniem jest wybór i ochrona (na ogół materialnych) elementów odziedziczonej przeszłości, by możliwe było ich przekazanie przyszłym pokoleniom w nienaruszonym/niezmienionym stanie. Natomiast w paradygmacie dziedzictwa priorytetem jest ponowne wykorzystanie zasobów, z naciskiem położonym na ich wartości współczesne, ponieważ dziedzictwo i zmiana wzajemnie się nie wykluczają.²²¹

Zdaniem Jokilehto od XVIII wieku coraz większą wagę przywiązuje się do utrwalania świadectw twórczości i sztuki ludowej jako wyrazu tożsamości kulturowej. W konsekwencji zaowocowało to staraniami o ochronę tradycyjnych obszarów i społeczności, a pod koniec XX wieku o zapewnienie różnorodności kulturowej i ciągłości *living cultures*. O ile klasyczna dbałość o zasoby historyczne miała na celu przywrócenie *status quo*, o tyle przestawienie się na ochronę tradycyjnego *know-how* i *living cultures* wymaga akceptacji zmiany jako istotnego parametru tego procesu. Podstawowym celem w tej optyce staje się określenie istoty tego, co jest zachowywane oraz kryteriów zarządzania ciągłą zmianą.²²²

Wśród młodszej generacji badaczy zajmujących się dziedzictwem, którzy sugerują, że dziedzictwo nie powinno być traktowane jako „rzecz” (fizyczny artefakt czy przedmiot), lecz jako proces społeczno-kulturowy, należy wymienić Laurajane Smith (1962-) – profesor *Heritage and Museum Studies* na *Australian National University* w Canberrze (archeologa z wykształcenia), a także założycielkę *Association of Critical Heritage Studies* (w skrócie ACHS), która w wydanej w 2006 roku pracy *Uses of Heritage* przeformułowuje teorię dziedzictwa. Rozpoczynając od stwierdzenia, że „wszelkie dziedzictwo jest niematerialne”²²³, Smith kwestionuje tradycyjne zachodnie postrzeganie dziedzictwa, które faworyzuje „okazałe, estetyczne i monumentalne”²²⁴

²¹⁹ Ibidem, s. 7–8. Ashworth przyznaje się do pierwszego świadomego użycia terminu „dziedzictwo” w tym nowym wówczas znaczeniu w roku 1991, kiedy zmienił tytuł swojej książki z „Planowanie ochrony w miastach” (ang. *Urban conservation planning*) na „Planowanie dziedzictwa” (ang. *Heritage planning*).

²²⁰ Ibidem, s. 13.

²²¹ Ibidem.

²²² Jokilehto J.: op. cit., s. 304.

²²³ Smith L.: op. cit., s. 3.: *all heritage is intangible*. (tł. własne)

²²⁴ Ibidem, s. 244.

i przejawia się w „konserwatorskim pragnieniu zatrzymania momentu dziedzictwa oraz zachowaniu dziedzictwa jako niezmiennego pomnika przeszłości”²²⁵. Smith rozwija i uzasadnia alternatywną koncepcję dziedzictwa, łącząc ideę dziedzictwa z następującymi wzajemnie powiązanymi tematami:

- doświadczenie (ang. *experience* – dziedzictwo oznacza zarówno doświadczenie, jak i bycie doświadczeniem);
- tożsamość (ang. *identity* – dziedzictwo jako ważne narzędzie w konstruowaniu i legitymizacji tożsamości, a także istotny zasób w kwestionowaniu otrzymanej tożsamości);
- władza/kontrola (ang. *power* – dziedzictwo jako dyskurs legitymizujący lub delegitymizujący);
- niematerialność (ang. *intangibility* – nieodłączna niematerialność wszelkiego dziedzictwa);
- pamięć/zapamiętywanie (ang. *memory/remembering* – dziedzictwo samo w sobie jest procesem nadawania znaczeń, bierze udział w procesie tworzenia i odtwarzania znaczeń poprzez wspomnianie i zapamiętywanie);
- performance (ang. *performance* – performatywność/sprawczość dziedzictwa);
- miejsce (ang. *place* – „dziedzictwo wiąże się z poczuciem miejsca”²²⁶);
- dysonans (ang. *dissonance* – „kłopotliwe dziedzictwo” [ang. *dissonant heritage*²²⁷] ze względu na dysonansowy/sporny charakter dziedzictwa).

Smith zwraca uwagę na sporny charakter dziedzictwa, bo uznaje je za:

podstawowy proces społeczny, który z jednej strony polega na regulowaniu i legitymizowaniu, z drugiej zaś na wypracowywaniu, kwestionowaniu i podważaniu szeregu tożsamości kulturowych i społecznych, poczucia przynależności do miejsca, pamięci zbiorowej, wartości i znaczeń, które dominują w teraźniejszości i mogą być przekazywane przyszłym pokoleniom.²²⁸

Istotą jest jednoczesna zmiana i ciągłość. Smith uznaje także dziedzictwo za odnoszący się do form praktyki społecznej dyskurs, a precyzyjniej za „dyskursywną konstrukcję” z materialnymi konsekwencjami. Zauważa też współistnienie szeregu dyskursów i praktyk dotyczących dziedzictwa.

²²⁵ Ibidem, s. 6.: *the preservationist desire to freeze the moment of heritage and to conserve heritage as an unchanging monument to the past.* (tł. własne)

²²⁶ Ibidem, s. 75.: *Heritage is about a sense of place.* (tł. własne)

²²⁷ Ibidem, s. 80. Koncepcja *dissonant heritage* („kłopotliwe dziedzictwo” – polskie tłumaczenie na podstawie Ashworth G.: op. cit.) została wprowadzona w 1996 r. przez J. E. Tunbridge’a i G. J. Ashworth’a w pracy *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*.

²²⁸ Ibidem, s. 82.: *a constitutive social process that on the one hand is about regulating and legitimizing, and on the other hand is about working out, contesting and challenging a range of cultural and social identities, sense of place, collective memories, values and meanings that prevail in the present and can be passed to the future.* (tł. własne)

W szczególności, Smith w swojej pracy poddaje krytyce dominujący w sferze dziedzictwa zachodni dyskurs, który nazywa „usankcjonowanym dyskursem dziedzictwa”²²⁹ (ang. *authorized heritage discourse*, w skrócie AHD). W dyskursie tym postrzeganie dziedzictwa ogniskuje się przede wszystkim na „rzeczach” estetycznych, a dziedzictwa nie definiuje się „jako aktywnego procesu lub doświadczenia, ale raczej jest to coś, do czego odwiedzający są prowadzeni, o czym są informowani, ale potem nie zachęca się ich do bardziej aktywnego udziału”²³⁰. AHD bazuje na szeregu założeń o „wrodzoności” i niezmienności wartości kulturowych dziedzictwa, powiązanych i zdefiniowanych koncepcjami monumentalności i estetyki. W efekcie zgodnie z tym dyskursem, dziedzictwo nie jest aktywnie wykorzystywane, przerabiane i negocjowane, lecz raczej ogląda się je z daleka, jak nie zmieniający się malowniczy widok. Natomiast odbiorca/użytkownik dziedzictwa redukowany jest w AHD do roli gościa, przechodnia lub pasywnego konsumenta, który bezkrytycznie „skonsumuje” skonstruowane przez ekspertów przesłanie o dziedzictwie. AHD jest bowiem dyskursem „profesjonalnym”, w którym uprzywilejowane są wartości eksperckie i wiedza o przeszłości i jej materialnych przejawach. Dominuje on także w praktyce dziedzictwa i ją reguluje. Pasywność odwiedzających lub konsumentów dziedzictwa w AHD (zgodnie z obecną tendencją coraz chętniej nazywanych w większości obcymi kulturowo „turytami”) wynika m.in. z kultywowania „etosu «zachowaj w stanie znalezionym», który identyfikuje miejsca-objekty, jako coś co należy dostrzec oraz przekazać przyszłości w niezmienionej formie”²³¹. Według AHD dziedzictwo jest „ocalane dla przyszłych pokoleń”, i tym samym dyskurs ten pozbawia teraźniejszość możliwości modyfikacji i zmiany jego znaczeń i wartości (a jeśli w ogóle, to tylko pod profesjonalnym okiem specjalistów m.in. dziedzictwa).²³²

W związku z tym, że w AHD chodzi o pozyskiwanie mądrości i wiedzy na temat dziedzictwa od historyków, archeologów i innych ekspertów, brakuje w nim poczucia sprawczości lub krytycznego zaangażowania ze strony nie będących specjalistami użytkowników dziedzictwa. Takie podejście przesłania też oddziaływanie pamięci, performatywność oraz reminiscencje zwykle występujące w miejscach stanowiących dziedzictwo. Ponadto uprzywilejowanie ekspertów i ich wartości (m.in. skupienie na materialności dziedzictwa) oraz autoreferencyjny charakter tego dyskursu powodują, że AHD może wykluczać historyczne, kulturowe i społeczne doświadczenia szeregu grup społecznych, a także działać na rzecz ograniczania i ograniczać krytykę z ich strony.²³³

²²⁹ Polskie tłumaczenie na podstawie Tunbridge J.: op. cit.

²³⁰ Smith L.: op. cit., s. 31.: *as an active process or experience, but rather it is something visitors are led to, are instructed about, but are then not invited to engage with more actively.* (tł. własne)

²³¹ Ibidem, s. 32.: *‘conserve as found’ ethos that identifies sites as something to be looked upon and passed unchanged on to the future.* (tł. własne)

²³² Ibidem.

²³³ Ibidem.

John Tunbridge (1943-2024) – pionier heritologii, uznawany za jednego z założycieli tej dyscypliny; profesor *Carleton University* w Ottawie (geograf z wykształcenia) – uważa, że rozczarowanie młodszej generacji badaczy oficjalnym dyskursem dziedzictwa (utożsamianym z AHD) doprowadziło do założenia w 2012 roku ACHS – stowarzyszenia, które oficjalnie reprezentuje dyscyplinę CHS, i które dzięki dużym organizowanym co dwa lata międzynarodowym konferencjom jest obecnie liderem akademickich badań nad dziedzictwem. Częstym obiektem krytyki ACHS jest UNESCO, a precyzyjniej definicje, regulacje i procedury tej organizacji dotyczące dziedzictwa, które kwestionują badacze z nurtu CHS, a które w wielu przypadkach okazują się niedostosowane do realiów lokalnych społeczności.²³⁴

Chociaż – jak twierdzi Tunbridge – pod koniec lat 70. XX wieku dla niektórych było oczywiste, że „dziedzictwo oznacza selektywne i nakierowane na teraźniejszość wykorzystanie zasobów z przeszłości i jako takie może służyć do uzasadniania konkretnej polityki, jednoczenia społeczeństw i generowania zysków”²³⁵, dylemat badaczy dziedzictwa w kwestii znalezienia odpowiedzi na pytanie „czym jest dziedzictwo?” trwa. W powszechnej świadomości, a także wśród osób zawodowo zajmujących się ochroną dziedzictwa, niezmiennie uznawane jest ono za „zasób odziedziczony z przeszłości”, mimo rozróżniania dziedzictwa materialnego i niematerialnego (m.in. UNESCO). Tymczasem zdaniem badaczy związanych z krytycznym nurtem badań nad dziedzictwem (m.in. ACHS), dziedzictwo to całkowicie niematerialne i definiowane w sposób subiektywny/indywidualny znaczenia oraz wartości tego zasobu. Tunbridge uważa nawet, że w miarę rozwoju heritologii ta interpretacyjna przepaść w definiowaniu dziedzictwa może się pogłębiać.²³⁶

Tunbridge, który przez ponad trzydzieści lat współpracował z Ashworth’em, podkreśla, że już w epoce zimnej wojny (tj. na długo przed krytycznym zwrotem w heritologii) zadawali sobie pytanie i debatowali o tym „czyje jest dziedzictwo”, a po upadku żelaznej kurtyny – jeszcze przed końcem ubiegłego wieku – zaproponowali koncepcję „kłopotliwego dziedzictwa” (ang. *dissonant heritage*) i czynnie tę kwestię podnosili (oprócz innych „krytycznych” koncepcji). Koncepcja „kłopotliwego dziedzictwa” Tunbridge’a i Ashworth’a zakłada, że każde dziedzictwo z natury rzeczy jest wybiórcze i kogoś wydziedzicza (całkowicie lub częściowo, czynnie lub potencjalnie), dlatego zawsze znajdzie się ktoś, kto nie akceptuje danego dziedzictwa. Tym samym, jako że „każde dziedzictwo może być przedmiotem sporu”²³⁷, „wszelkie dziedzictwo jest w pewnym sensie kłopotliwe: (...) [bo] różnice opinii – czy to faktyczne, czy potencjalne – stanowią nieodłączną część każdego dziedzictwa”^{238, 239}.

²³⁴ Tunbridge J.: op. cit.

²³⁵ Ibidem, s. 292.

²³⁶ Ibidem. Por. w szczególności zamykający tom rozdział „Zmiana warty?”.

²³⁷ Ibidem, s. 294.

²³⁸ Ibidem, s. 278.

²³⁹ Ibidem; Ashworth G.: op. cit.

Wprawdzie Smith zgadza się z Tunbridge'm i Ashworth'em, co do tego, że sporność (ang. *dissonance*) jest nieodłączną cechą każdego dziedzictwa, lecz plasuje tę obserwację w szerszym kontekście politycznym, nie tylko narodowym. Uznanie sporności dziedzictwa, to zarazem uznanie nieuchronności kwestionowania i podważania wielogłosowości znaczeń wartości przypisanych dziedzictwu, co z kolei będzie miało wpływ na legitymizację znaczenia danego dziedzictwa lub też jej brak. Zdaniem Smith nieodłącznym elementem wszystkich konstrukcji dziedzictwa, także tych lokalnych (poniżej szczebla krajowego/narodowego), jest sens polityczny. Przez politykę Smith rozumie po prostu to, że niektóre grupy, jednostki lub społeczności będą mieć większą zdolność do manifestowania i legitymizowania swoich wartości i znaczeń niż pozostałe, a w tym procesie władza/kontrola jest zarówno czynnikiem kształtującym, jak i sama się kształtuje.²⁴⁰ W tym kontekście trafne jest też spostrzeżenie innych badaczy²⁴¹, że sposób postrzegania dziedzictwa w danym społeczeństwie nieuchronnie odzwierciedla wizję dziedzictwa dominującej w nim nacji, społeczności, czy też kulturowej, religijnej, bądź etnicznej grupy.

Na gruncie polskim wielowątkowe, aczkolwiek zawężone do kontekstu europejskiego, rozważania na temat dziedzictwa prowadzi Krzysztof Kowalski (z wykształcenia etnolog; pracownik naukowy Uniwersytetu Jagiellońskiego) w pracy *O istocie dziedzictwa europejskiego – rozważania* wydanej w 2013 roku przez Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie w ramach serii *Heritologia*²⁴². Kowalski posługuje się terminem *heritage studies / heritology*, gdy pisze o „nowej nauce”, której przedmiotem jest „dziedzictwo”, a której zadaniem jest określenie tego, „co za dziedzictwo powinno uchodzić”²⁴³. Kowalski nie odnosi się do CHS, chociaż odwołuje się do prac badaczy z krytycznego nurtu badań nad dziedzictwem.

Zdaniem Kowalskiego „dziedzictwo” jest kolejnym terminem odnoszącym się do przeszłości, który „zamiast porządkować, wzmacnia efekt płynności”²⁴⁴. Przestrzeń dla „dziedzictwa” wytworzyła się w związku z zaistnieniem (wynikających z postmodernistycznego zwrotu) wątpliwości wobec klasycznych paradygmatów, takich jak wiara w jedną prawdę (również tę o przeszłości), czy wszelka uniwersalność, a także w związku z pozbyciem się uprzedzeń do lokalności, doraźności, czy niepełności. Jako forma opisu przeszłości, dziedzictwo jest efektem zmian, które zaszły w świecie (m.in. globalizacja) i w naukach o przeszłości. Dziedzictwo „jest to taka formuła interpretacji, rozumienia i odczuwania przeszłości, która nie boi się nienarratywności,

²⁴⁰ Smith L.: op. cit., s. 81.

²⁴¹ Graham B., Ashworth G. J., Tunbridge J. E.: *A Geography of Heritage: Power, Culture and Economy*. London: Routledge, [2000] 2016, s. 25.

²⁴² Kowalski K.: op. cit. „Heritologia” jest w polszczyźnie neologizmem (polskie tłumaczenie angielskiego *heritage studies*), najprawdopodobniej użytym po raz pierwszy w ww. nazwie serii wydawniczej MCK pod redakcją Jacka Purchli. W tej pracy preferowany jest termin „badania nad dziedzictwem”, jako bardziej naturalny i zrozumiały.

²⁴³ Ibidem, s. 176.

²⁴⁴ Ibidem, s. 69.

nieobiektywności (subiektywności), nieautentyczności (symulakrum)²⁴⁵. Kowalski definiuje „dziedzictwo” następująco:

nie jest [ono] ani rodzajem zbiorów, ani nie definiują go substancja, prawda czy autentyzm. Określa je konwencja, czyli sposób wykorzystania przeszłości, który jest instrumentalny. Dziedzictwo jest skonstruowaną wokół historycznej substancji przeszłością, która spełnia się całkowicie nie w byciu, ale w realizowaniu jakiegoś przydzielonego jej – społecznego, kultowego, ekonomicznego, politycznego – zadania. Dziedzictwo jest przeszłością z misją dotyczącą teraźniejszości i przyszłości.²⁴⁶

Chociaż Kowalski ogranicza się w swoich rozważaniach do kontekstu europejskiego – zauważa, że obecne zachodnie postrzeganie przeszłości i w konsekwencji dziedzictwa wynika z pojmowania historii w kategoriach linearnych związków przyczynowo-skutkowych. Tymczasem jednowymiarowość i niepowtarzalność nie zawsze charakteryzowały zachodni ogląd świata, gdyż w starożytności, w Grecji i Rzymie, opowiadano się za cyklicznością czasoprzestrzeni. Co więcej, w odróżnieniu od Zachodu, większość cywilizacji pozaeuropejskich „nie definiuje siebie jako będących w drodze ku przyszłości, która jest inna, niż przeszłość i dodatkowo od niej lepsza. Wynikają [też] z tego różne, bo kulturowo uwarunkowane, definicje dziedzictwa i związanych z nimi praktyk społecznych i konserwatorskich.”²⁴⁷

2. Punkty kluczowe w rozwoju teorii konserwatorskiej i filozofii dziedzictwa w XX wieku – najważniejsze wydarzenia międzynarodowe oraz dokumenty doktrynalne

a. I Międzynarodowy Kongres Architektów i Techników Zabytków w Atenach – Karta Ateńska – 1931

I Międzynarodowy Kongres Architektów i Techników Zabytków²⁴⁸ został zorganizowany w Atenach w dniach 21-30 października 1931 roku przez *Office international des Musées* (Międzynarodowe Biuro Muzeów)²⁴⁹. Celem kongresu było przedyskutowanie – po raz pierwszy w historii na międzynarodowym forum konserwatorskim – głównych problemów konserwacji zabytków architektury oraz opracowanie na tej podstawie stosownych wniosków na użytek Ligi Narodów. Wyniki konferencyjnych debat zostały ujęte w siedmiu punktach w dokumencie końcowym zatytułowanym *Conclusions de la Conférence d'Athènes* (Wnioski z konferencji w Atenach), który z czasem został nazwany Kartą Ateńską²⁵⁰. Zalecenia sformułowane podczas konferencji zostały

²⁴⁵ Ibidem, s. 167.

²⁴⁶ Ibidem, s. 171–172.

²⁴⁷ Ibidem, s. 32.

²⁴⁸ Pełna nazwa konferencji na podstawie strony internetowej ICOMOS-u:

<http://www.icomos.org/fr/chartes-et-normes/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/425-la-charte-dathenes-pour-la-restauration-des-monuments-historiques-1931> 08.04.2017

²⁴⁹ Międzynarodowe Biuro Muzeów z siedzibą w Paryżu zostało powołane w 1926 r. przez utworzoną przy Lidze Narodów Międzynarodową Komisję Współpracy Intelktualnej (fr. *Commission internationale de Coopération intellectuelle*).

²⁵⁰ Dokument po raz pierwszy nazwano „Kartą Ateńską” w 1964 r. – w preambule Karty Weneckiej. /na podstawie Tomaszewski A.: *Od Aten...*, op. cit., s. 131.

przyjęte dnia 10 października 1932 roku przez Zgromadzenie Ligi Narodów i znalazły się w uchwalonej przez zgromadzenie „Rekomendacji dla państw członkowskich”, która do dzisiaj stanowi „najwyższy rangą międzynarodowy dokument dotyczący ochrony zabytków”²⁵¹.

W punkcie I Karty Ateńskiej²⁵², w związku z przyjęciem generalnego założeniu istnienia różnorodności przypadków wymagających indywidualnego postępowania, zostały ustalone następujące trzy ogólne zasady:

- zaniechanie pełnych restytucji budowli na rzecz systematycznego utrzymywania ich w należytym stanie technicznym;
- poszanowanie historycznego i artystycznego dzieła przeszłości – bez eliminowania stylu jakiegokolwiek epoki – w przypadku zaistnienia konieczności jego restauracji;
- zapewnienie ciągłego użytkowania zabytków poprzez nadanie im funkcji respektujących ich historyczno-artystyczny charakter.

W punkcie II dokumentu, interes społeczny w ochronie prawnej zabytków przedłożono nad interes prywatny, podkreślając jednocześnie konieczność uwzględniania opinii publicznej. W punkcie III, wkraczając w problematykę ochrony zabytkowych zespołów miejskich, uznano potrzebę ochrony otoczenia zabytków, a także określonych zespołów zabudowy i szczególnie malowniczych perspektyw. W punkcie IV zaakceptowano stosowanie nowoczesnych materiałów do wzmacniania dawnych budowli pod warunkiem zachowania ich wyglądu i charakteru.

Natomiast w punkcie VI poświęconym technice konserwacji – w przypadku ruin – zalecono anastylozę oraz dopuszczono ewentualne użycie nowych, jednakże zawsze odróżnialnych materiałów. Ruiny odkryte w wyniku wykopalisk archeologicznych, gdyby niemożliwa była ich konserwacja, należało po wykonaniu dokładnej dokumentacji z powrotem zakopać. W sprawie innych zabytków eksperci zalecili, akcentując indywidualność każdego przypadku, poprzedzenie wzmacniania czy częściowej restauracji obiektu zabytkowego przeprowadzeniem skrupulatnej analizy jego „schorzeń”.

W Karcie Ateńskiej podkreślono także znaczenie współpracy międzynarodowej w dziedzinie ochrony zabytków (pkt. VII a), zalecono współpracę konserwatorów zabytków i architektów z przedstawicielami nauk ścisłych i przyrodniczych w rozwiązywaniu konkretnych problemów konserwatorskich (pkt. V) oraz położono nacisk na szczególną rolę edukacji w poszanowaniu zabytków, gdyż jak to zostało stwierdzone: „najlepszą gwarancją konserwacji zabytków i dzieł sztuki jest szacunek i przywiązanie narodów, do których należą”²⁵³ (pkt. VII b).

²⁵¹ Ibidem, s. 125.

²⁵² Analizę treści karty przeprowadzono na podstawie wersji oryginalnej – francuskiej – zamieszczonej na stronie ICOMOS-u: <http://www.icomos.org/fr/chartes-et-normes/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/425-la-charte-dathenes-pour-la-restauration-des-monuments-historiques-1931> 08.04.2017

²⁵³ Tomaszewski A.: *Od Aten...*, op. cit., s. 129.

Do sformułowania tekstu Karty Ateńskiej przyczyniło się 120 uczestników konferencji ateńskiej reprezentujących 23 kraje, głównie europejskie²⁵⁴. Nadal zaskakująco aktualna karta²⁵⁵, stała się pierwszym dokumentem o zasięgu międzynarodowym promującym zasady współczesnej konserwacji²⁵⁶.

b. IV Międzynarodowy Kongres Architektury Nowoczesnej (CIAM) – Karta Ateńska – 1933

Na IV Międzynarodowym Kongresie Architektury Nowoczesnej (fr. *Congrès international d'architecture moderne*, w skrócie CIAM) obradującym w dniach 29 lipca – 13 sierpnia 1933 roku na płynącym z Marsylii do Aten s/s „Patris II” sformułowano ustalenia i rezolucje stanowiące wykładnię modernizmu w architekturze i urbanistyce, które po zredagowaniu i opatrzeniu komentarzem przez Le Corbusiera, zostały opublikowane w 1943 roku we Francji jako Karta Ateńska (fr. *La Charte d'Athènes*).²⁵⁷ Rozdział V Karty Ateńskiej (§ 65–70) poświęcono w całości historycznemu dziedzictwu miast. Ustalenia kongresu w tym zakresie – z pominięciem późniejszego komentarza – brzmiały następująco:

§ 65. Wartości architektoniczne powinny być chronione (poszczególne gmachy czy zespoły miejskie).

§ 66. Powinny być zachowane jeśli są wyrazem poprzednich kultur i odpowiadają interesom ogółu.

§ 67. ...jeżeli ich konserwacja nie pociąga ofiar ze strony społeczeństwa znajdującego się w złych warunkach materialnych.

§ 68. ...jeżeli jest możliwe znalezienie lekarstwa na ich szkodliwą obecność, używając radykalnych sposobów jak na przykład zmiana najżywniejszych elementów ruchu miejskiego, a nawet przeniesienie ośrodków uważanych dotąd za nienaruszalne.

§ 69. Burzenie ruder wokół historycznych zabytków da możliwości stworzenia pasów zieleni.

§ 70. Użycie stylów przeszłości pod pretekstem estetyki w budynkach nowych wzniesionych w dzielnicach historycznych, ma zgubne skutki. Utrzymywanie lub wprowadzanie tego zwyczaju nie powinno być tolerowane pod żadną postacią.²⁵⁸

c. II Międzynarodowy Kongres Architektów i Techników Zabytków w Wenecji – Karta Wenecka – 1964

II Międzynarodowy Kongres Architektów i Techników Zabytków został zorganizowany w dniach 25–31 maja 1964 roku w Wenecji na zaproszenie rządu włoskiego. Najważniejszym rezultatem

²⁵⁴ Jokilehto J.: op. cit., s. 284.

²⁵⁵ Tomaszewski A.: *Od Aten...*, op. cit., s. 130.

²⁵⁶ Jokilehto J.: op. cit., s. 284.

²⁵⁷ Syrkus H.: *Ku idei osiedla społecznego 1925 – 1975*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1976, s. 135-141.

²⁵⁸ Treść dokumentu na podstawie tekstu pierwszego polskiego wydania Karty Ateńskiej, będącego przekładem oryginalnej wersji francuskiej z 1943 r., pochodzącego z publikacji: *Karta Ateńska. Urbanistyka C.I.A.M.* Tł. K. Szeronos. Warszawa: Koło Naukowe Wydziału Architektury Wnętrz ASP, 1947, s. 92-97.

obrad kongresu było powstanie drugiego w historii międzynarodowego dokumentu konserwatorskiego nazwanego Międzynarodową Kartą Konserwacji i Restauracji Zabytków i Miejsc Zabytkowych, który w powszechnej świadomości funkcjonuje jako Karta Wenecka. Zamiarem gremium konserwatorskiego zgromadzonego w Wenecji²⁵⁹ opracowującego treść nowego dokumentu było zweryfikowanie w realiach powojennych zasad określonych w Karcie Ateńskiej z 1931 roku. W Karcie Weneckiej dostrzegalne są echa aktualnej w momencie jej przyjęcia dyskusji na temat «konserwacja *versus* restauracja», odnoszącej się do wydanej rok wcześniej teorii Brandiego. Karta Wenecka została przełożona na wiele języków. Nawiązania do niej są obecne w licznych później przyjętych kartach, zaleceniach i wytycznych dotyczących wszelkich aspektów ochrony dziedzictwa kulturowego. W efekcie, ten ponad 60 lat temu opublikowany dokument przyczynił się do upowszechnienia idei konserwatorskich praktycznie na całym świecie.²⁶⁰ Wreszcie sama Karta Wenecka stała się przedmiotem różnorodnych badań i tematem konferencji.

Za pierwszą, uznawaną za źródłową wersję Karty Weneckiej, uważa się tekst francuski²⁶¹. Polskiego przekładu²⁶² dokonano na podstawie tej wersji językowej²⁶³. Analizy przeprowadzone przez Monikę Bogdanowską wykazały znaczną niespójność polskiej wersji karty z jej wersją angielską²⁶⁴. Wobec powyższego, w celu zoptymalizowania rezultatów prowadzonych badań oraz zminimalizowania skutków nieuniknionych błędów translatorsko-interpretacyjnych, najsłuszniejszym rozwiązaniem wydaje się przeanalizowanie francuskiego tekstu Karty Weneckiej²⁶⁵.

W preambule Karty Weneckiej zostały po raz pierwszy użyte dwa nowe pojęcia: „wspólne dziedzictwo” oraz „autentyczność”²⁶⁶. Ponadczasowe przesłanie tej części dokumentu jest następujące: ludzkość uznaje solidarną odpowiedzialność wobec przyszłych pokoleń za

²⁵⁹ Ponad 600 uczestników z 61 państw; reprezentanci organizacji międzynarodowych, UNESCO, ICCROM, ICOM oraz Rady Europy.

²⁶⁰ Jokilehto J.: op. cit., s. 288-289.

²⁶¹ Którego autorami jest dwóch Belgów: Paul Philippot zredagował preambułę, a Raymond Lemaire zasadniczy tekst karty.

²⁶² Zamieszczonego na stronie internetowej ICOMOS-u Polska: <http://www.icomos-poland.org/dokumenty-doktrynalne.html> 27.04.2017

²⁶³ Krawczyk J.: *50 lat Karty Weneckiej – idee, kontynuacje, konteksty*. W: *Karta Wenecka 1964-2014*. Red. W. Bukowska, J. Krawczyk. Toruń: Wydział Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2015, s. 8-9.

²⁶⁴ Bogdanowska M.: *Słowa, pojęcia i terminy – o zawiłościach konserwatorskiego słownictwa*. W: *Karta Wenecka...*, op. cit., s. 73.

²⁶⁵ Zamieszczonego na stronie internetowej ICOMOS-u: https://admin.icomos.org/wp-content/uploads/2025/03/Venice_Charter_FR.pdf 03.06.2025

²⁶⁶ Tomaszewski A.: *Od Aten...*, op. cit., s. 131. Tomaszewski posłużył się terminem „autentyzm”, autorka przyjmuje „autentyczność”. W środowisku konserwatorskim obu terminów używa się zamiennie.

przekazanie w całym bogactwie ich autentyczności ogólnoludzkich wartości, które stanowią wspólne dziedzictwo²⁶⁷.

W zasadniczej części dokumentu, oprócz szerszego – nie zawężającego się do wyodrębnionego dzieła architektury zdefiniowania pojęcia „zabytek” (m.in. 1), postulowano dwie formy działań konserwatorskich odnośnie zabytków: konserwację i restaurację. Celem obu działań miała być ochrona wszelkiego dzieła sztuki, jak i świadectwa historii (m.in. 3). Postulat konserwacji zabytków obligował do zapewnienia ciągłości ich utrzymania (m.in. 4). Konserwacji miało sprzyjać przeznaczenie zabytku na cele użyteczne społecznie, wykluczające jednak ewentualność zmiany układu lub wystroju budynków (m.in. 5). Imperatyw konserwacji zabytku implikował także zachowanie otoczenia w jego skali (m.in. 6). Przemieszczanie zabytku – uznanego za zespolony ze swoim otoczeniem – z założenia było niedopuszczalne, chyba że warunkowało to jego zachowanie lub podyktowane było interesem nadrzędnym (m.in. 7).

Natomiast zabieg restauracji miał być stosowany w drodze wyjątku, poprzedzony i prowadzony równoległe z badaniami zabytku, z wykluczeniem wszelkiego domysłu (m.in. 9). Niezbędne uzupełnienia miały harmonijnie dopełniać kompozycję architektoniczną obiektu i jednocześnie odznaczać się od partii autentycznych jako wykonane współcześnie (m.in. 9 i 12). W przypadku nieadekwatności technik tradycyjnych, do wzmocnienia zabytku dopuszczono zastosowanie sprawdzonych doświadczalnie i naukowo nowoczesnych technik konserwatorsko-budowlanych (m.in. 10). Należało uszanować wartościowe nawarstwienia z każdej epoki, ponieważ jedność stylistyczna nie miała stanowić celu zabiegu restauracji (m.in. 11). Wyeksponowanie nawarstwień wcześniejszych mogła ewentualnie usprawiedliwić znikoma wartość nawarstwień usuwanych oraz wysoka wartość i zadowalający stan zachowania nawarstwień odkrywanych (m.in. 11). Osąd i decyzja w tej materii nie miały należeć wyłącznie do autora projektu restauracji (m.in. 11). Dobudowy dopuszczono pod warunkiem poszanowania historycznej budowli (równowaga kompozycyjna), jej historycznego otoczenia oraz relacji z otaczającym środowiskiem (m.in. 13).

W dokumencie termin „rekonstrukcja” pojawił się wyłącznie odnośnie archeologii. W tym kontekście rekonstrukcję kategorycznie wykluczono, przyzwalając na samą anastylozę z użyciem niezbędnych i rozpoznawalnych elementów scalających (m.in. 15). Wszelkie działania konserwatorskie (konserwacja, restauracja, prace archeologiczne) wymagały według końcowego artykułu Karty Weneckiej wykonania precyzyjnej dokumentacji, której publikacja była zalecana (m.in. 16).

Tekst Karty Weneckiej jest dość chaotyczny, niedopracowany i stanowi źródło wielu kontrowersji. Dyskusja dotycząca treści karty podzieliła jej uczestników w środowisku

²⁶⁷ Sroczyńska J.: *Karta Wenecka jako dokument doktrynalny o znaczeniu międzynarodowym, ponadczasowym i uniwersalnym – dylematy środowiska konserwatorskiego*. W: *Karta Wenecka...*, op. cit., s. 60.

konserwatorskim na trzy grupy: zdecydowanych zwolenników dokumentu, zwolenników korekt i uzupełnień adaptujących kartę do zmieniającej się rzeczywistości oraz rzeczników sporządzenia nowego dokumentu odpowiadającego wymogom współczesności.²⁶⁸ Według Andrzeja Tomaszewskiego „wraz z powstaniem Karty Weneckiej dla wielu skończył się okres eksperymentalny w konserwacji (...) Zaczął się drugi okres, doktrynalny, charakteryzujący się bardziej masową produkcją różnych «kart» o bardzo zróżnicowanym poziomie intelektualnym i wiarą w ich magiczne działanie, bez udziału myślenia.”²⁶⁹

d. Powstanie Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków (ICOMOS) – 1965

II Międzynarodowy Kongres Architektów i Techników Zabytków w Wenecji podjął także uchwałę o utworzeniu międzynarodowej organizacji pozarządowej do spraw zabytków i miejsc zabytkowych. Rok później – w 1965 roku na kongresie założycielskim w Warszawie powołano Międzynarodową Radę Ochrony Zabytków (ang. *International Council on Monuments and Sites*, w skrócie ICOMOS). Kodeksem dla działalności nowopowstałej organizacji stały się zasady zawarte w Karcie Weneckiej, którą ICOMOS uznał za programowy dokument doktrynalny i w krótkim czasie rozpowszechnił w swoich oddziałach na całym świecie. Do głównych zadań ICOMOS-u należy „rozpowszechnianie metod ochrony dziedzictwa kulturowego i konserwacji zabytków, wspieranie nowych badań dotyczących teorii i technologii służących przetrwaniu historycznego dziedzictwa: budowli i zespołów architektonicznych, założeń urbanistycznych i historycznych miast, założeń pałacowo-ogrodowych i rezydencjonalnych oraz miejsc archeologicznych i krajobrazu kulturowego”²⁷⁰.

e. Rok Europejskiego Dziedzictwa Architektonicznego (EAHY) – Europejska Karta Dziedzictwa Architektonicznego – Deklaracja Amsterdamska – 1975

Rok Europejskiego Dziedzictwa Architektonicznego (ang. *European Architectural Heritage Year*, w skrócie EAHY) w 1975 roku stanowił zwieńczenie obszerniejszego pięcioletniego programu ukierunkowanego na opracowanie nowej międzynarodowej karty uwzględniającej specyfikę europejskich uwarunkowań konserwatorskich. Idea EAHY zrodziła się w elitarnym środowisku konserwatorskim Rady Europy oraz federacji Europa Nostra, a inicjatywa zrealizowana w 1975 roku była współfinansowana przez ICOMOS, UNESCO, Radę Europy oraz Unię Europejską. Uczestnikami było 20 państw zachodnioeuropejskich i kilka socjalistycznych, w tym również Polska. W zasadniczej strategii EAHY wyodrębniono dwa etapy. Pierwszy polegał na organizacji przez komitety narodowe 50 pilotażowych projektów konserwatorskich (koordynowanych przez

²⁶⁸ Ibidem, s. 61.

²⁶⁹ Tomaszewski A.: *Od Aten...*, op. cit., s. 132-133.

²⁷⁰ <http://www.icomos-poland.org/o-nas.html> 06.05.2017

Radę Europy) w celu sprawdzenia w praktyce nowych koncepcji dotyczących rewitalizacji dziedzictwa kulturowego w ramach planowania regionalnego i urbanistycznego. W drugim etapie wyniki przeprowadzonych projektów pilotażowych miały być ocenione i podsumowane w dwóch dokumentach doktrynalnych – Europejskiej Karcie Dziedzictwa Architektonicznego oraz Deklaracji Amsterdamskiej – na stanowiącym punkt kulminacyjny EAHY Kongresie Europejskiego Dziedzictwa Architektonicznego (ang. *Congress on the European Architectural Heritage*), odbywającym się w Amsterdamie w dniach 21–25 października 1975 roku. Kongres zgromadził w sumie ponad 1000 delegatów z 25 krajów, łącznie z 18 państwami członkowskimi Rady Europy.²⁷¹

Europejska Karta Dziedzictwa Architektonicznego²⁷² (ang. *European Charter of the Architectural Heritage*) została uchwalona przez Komitet Ministrów Rady Europy i ogłoszona na kongresie w Amsterdamie. Wprowadzone w dokumencie pojęcie (europejskie) „dziedzictwo architektoniczne” miało obejmować zarówno najważniejsze zabytki architektury z uwzględnieniem ich otoczenia, jak również zespoły mniej istotnych budynków, charakteryzujące się nastrojowością nadającą im wartość dzieł sztuki, a polegającą na zespoleniu elementów różnych okresów i stylów w harmonijną całość (pkt. 1). Znaczenie tego dziedzictwa polegało przede wszystkim na: stanowieniu środowiska niezbędnego dla zrównoważonego i pełnowartościowego życia (pkt. 2), byciu rezerwuarem niezastąpionych wartości duchowych, kulturalnych, społecznych i ekonomicznych (pkt. 3) oraz odgrywaniu kluczowej roli w wychowaniu młodych pokoleń (pkt. 5). Zasadniczym – określonym w preambule karty – zamierzeniem dokumentu było wypromowanie wspólnej europejskiej etyki konserwatorskiej oraz prowadzenie zdecydowanych działań mających na względzie ochronę dziedzictwa architektonicznego w oparciu o zasady *integrated conservation*.

Założeniem *integrated conservation* było stosowanie delikatnych technik restauratorskich oraz właściwy dobór nowych funkcji (pkt. 7). Ochrona dziedzictwa architektonicznego miała stanowić jedno z najważniejszych zadań każdego projektowania urbanistycznego i regionalnego (pkt. 7). *Integrated conservation* nie wykluczała bowiem wprowadzania współczesnej architektury na obszarach mieszczących zabudowę historyczną, pod warunkiem respektowania istniejących kontekstów, proporcji, form, wielkości i skal oraz zastosowania tradycyjnych materiałów (pkt. 7). *Integrated conservation* miała zależeć od wsparcia prawnego, administracyjnego, finansowego oraz technicznego (pkt. 8). Za ważny czynnik skuteczności koncepcji *integrated conservation* uznano także uwzględnienie w niej aspektu społecznego (pkt. 9).

²⁷¹ Glendinning M.: op. cit., s. 405.

²⁷² <https://rm.coe.int/09000016807aac18> 03.06.2025

Uchwalona przez Kongres Europejskiego Dziedzictwa Architektonicznego w Amsterdamie Deklaracja Amsterdamska (ang. *Amsterdam Declaration*)²⁷³ stanowi w zasadzie rozwinięcie ujętej bardziej syntetycznie treści Europejskiej Karty Dziedzictwa Architektonicznego. Retoryka obu dokumentów charakteryzuje się żarliwością kontrastującą z technicznym charakterem Karty Weneckiej.

f. Karta z Burra – 1979(-99)

Karta z Burra została przyjęta dnia 19 sierpnia 1979 roku przez ICOMOS Australia²⁷⁴. Dokument w znacznym stopniu odnosił się i inspirował treścią Karty Weneckiej. W Karcie z Burra została wprowadzona jako *novum* koncepcja szeroko rozumianego „miejsca”²⁷⁵ zamiast znanego z Karty Weneckiej „zabytku i miejsca zabytkowego”. W dokumencie – co okazało się brzemienne w skutkach – mimo jego narodowego charakteru, zaakcentowane zostało uniwersalne znaczenie różnorodności kulturowej. W ten sposób Karta z Burra nieoczekiwanie zdobyła międzynarodową sławę konserwatorską. Odzwierciedlała bowiem polaryzację poglądów dotyczących dziedzictwa historycznego pomiędzy materialistyczną kulturą europejską a niematerialnością stanowiącą istotę kultury aborygeńskiej. Łącząca obie postawy różnorodność kulturowa, będąca głównym przesłaniem karty, stała się nowym głównym kryterium autentyczności.²⁷⁶ Zdaniem Glendinninga Karta z Burra odegrała rolę konia trojańskiego, który wprowadził do zdominowanego przez kulturę zachodnią autorytarnego konserwatorstwa wartości postmodernistycznego relatywizmu, co podważyło oświeceniową koncepcję liniowego rozwoju dziedziny oraz jej misternie budowane przez dwa stulecia struktury²⁷⁷.

Ostatnia z czterech wydanych w XX wieku wersja Karty z Burra, która została przyjęta dnia 26 listopada 1999 roku, odzwierciedla najpełniej relatywizm wartości znamieny dla współczesnej myśli konserwatorskiej. Przedmiot ochrony, czyli miejsce [ang. *place*] – oznacza w tej wersji dokumentu (M.in. 1.1) oprócz ujętych we wcześniejszych jego wersjach miejsca [ang. *site*], obszaru [ang. *area*], budynku [ang. *building*] lub innego obiektu [ang. *other work*], grupy budynków [ang. *group of buildings*] lub innych obiektów [ang. *other works*], także grunt [ang. *land*] i krajobraz [ang. *landscape*], a może obejmować nawet przestrzeń [ang. *spaces*] i widoki [ang. *views*]. Natomiast charakteryzujące miejsce „znaczenie kulturowe” [ang. *cultural significance*] zaczęło oznaczać (M.in. 1.2), poza wartością estetyczną, historyczną, naukową lub społeczną, także

²⁷³ *Vademecum Konserwatora Zabytków. Międzynarodowe Normy Ochrony Dziedzictwa Kultury /edycja 2015/*. Wybór tekstów i opracowanie B. Szmygin. Warszawa: PKN ICOMOS, 2015, s. 55-60.

²⁷⁴ Pierwotna wersja Karty z Burra z 1979 r. oraz jej aktualizacje z lat 1981, 1988 i 1999 zamieszczone są na stronie internetowej ICOMOS Australia: <http://australia.icomos.org/publications/burra-charter-practice-notes/burra-charter-archival-documents/#BCOLDER> 22.07.2017

²⁷⁵ We wszystkich czterech wersjach Karty z Burra przyjętych w XX w. definicja „miejsca” obejmuje m.in. „budynek lub inny obiekt” oraz „grupę budynków lub innych obiektów”.

²⁷⁶ Glendinning M.: op. cit., s. 413-414.

²⁷⁷ Ibidem, s. 414.

wartość duchową „dla przeszłych, obecnych lub przyszłych pokoleń”. Znaczenie kulturowe mogło odzwierciedlać się „w samym miejscu, jego substancji, otoczeniu, użytkowaniu, powiązaniach, znaczeniach, zapisach, powiązanych z nim miejscach i przedmiotach” (M.in. 1.2). Wreszcie „miejscą mogły stanowić różne wartości dla różnych osób lub grup” (M.in. 1.2), a relatywny odbiór ich znaczenia kulturowego „mógł prowadzić do różnych działań konserwatorskich w danym miejscu” (M.in. 5.2). W myśl dokumentu zasadą konserwatorską było także uwzględnienie współistnienia wszelkich wartości kulturowych – w szczególności odnoszących się do przekonań politycznych, religijnych, duchowych czy moralnych – zwłaszcza w sytuacjach konfliktu wartości (M.in. 13).

W czwartej wersji dokumentu nacisk został położony także na ostrożne podejście do zmian (preambuła). Ta ostrożność podczas procesu konserwacji miała polegać na wprowadzaniu koniecznych zmian, lecz w możliwie najmniejszym zakresie, by zachować znaczenie kulturowe miejsca (preambuła i M.in. 3.1). Jednocześnie w pewnych przypadkach zmiany mogły okazać się konieczne właśnie w celu zachowania znaczenia kulturowego miejsca (M.in. 15.1). Natomiast zmiany pomniejszające to znaczenie, miały być odwracalne i należało je usunąć, jak tylko pozwolą na to możliwości (M.in. 15.2).

W tej wersji dokumentu konserwacja²⁷⁸ [ang. *conservation*] miejsca – zależnie od okoliczności – mogła obejmować procesy: zachowania lub przywrócenia użytkowania [ang. *retention or reintroduction of a use*], zachowania powiązań i znaczeń [ang. *retention of associations and meanings*], utrzymania [ang. *maintenance*], zachowania [ang. *preservation*], restauracji [ang. *restoration*], rekonstrukcji [ang. *reconstruction*], adaptacji [ang. *adaptation*] oraz interpretacji [ang. *interpretation*] (M.in. 14). Podstawowym procesem w konserwacji miało być jednak utrzymanie (M.in. 16).

Zasadniczym *novum* Karty z Burra było zdefiniowanie „rekonstrukcji”²⁷⁹ i uznanie jej za jeden z „procesów konserwacji”. Rekonstrukcja i restauracja stanowiły kategorie naprawy miejsca (M.in. 1.5) oraz miały odkrywać istotne aspekty miejsca dla znaczenia kulturowego (M.in. 18). Rekonstrukcja została dopuszczona jedynie w przypadku, gdy dane miejsce było niekompletne z powodu zniszczenia lub zmian oraz wyłącznie, gdy istniały dostateczne dowody pozwalające na odtworzenie wcześniejszego stanu jego substancji (M.in. 20.1). Należało także zapewnić możliwość rozpoznania dokonanej rekonstrukcji (M.in. 20.2).

Natomiast za najbardziej „nienamacalny” proces konserwacji wyszczególniony w wersji karty z 1999 roku należy uznać „zachowanie powiązań i znaczeń” [ang. *retaining associations and meanings*]. Zgodnie z przesłaniem dokumentu należało szanować, zachować i nie taić istotnych

²⁷⁸ We wszystkich wersjach Karty z Burra przyjętych w XX w. terminem „konserwacja” zostały określone „wszelkie procesy mające na uwadze zadbanie o miejsce w celu zachowania jego znaczenia kulturowego”.

²⁷⁹ Termin „rekonstrukcja” został zdefiniowany już w pierwszej wersji dokumentu z 1979 r., w wersji z 1999 r. „rekonstrukcja” oznaczała „przywrócenie miejsca do znanego wcześniej stanu i różniła się od restauracji wprowadzeniem nowego materiału do istniejącej substancji” (Art. 1.8).

powiązań łączących ludzi z miejscem (M.in. 24.1) oraz uszanować istotne znaczenia miejsca, w tym jego wartości duchowe (M.in. 24.2). W tej wersji dokumentu nacisk położono także na społeczny aspekt konserwacji, a w szczególności na udział społeczeństwa w konserwacji, interpretowaniu oraz zarządzaniu miejscem: w tych działaniach należało uwzględnić udział osób, dla których dane miejsce miało szczególne powiązania czy znaczenia, lub które ponosiły za miejsce społeczną, duchową lub inną kulturową odpowiedzialność (M.in. 12).

g. Dokument z Nara o autentyczności – 1994

Wstępną wersję „Dokumentu z Nara o autentyczności” opracowało 45 uczestników konferencji poświęconej zagadnieniu autentyczności, która została zorganizowana w Nara w Japonii w dniach 1–6 listopada 1994 roku przez *Agency for Cultural Affairs* (Agencja m.in. Kulturalnych) japońskiego rządu we współpracy z UNESCO, ICCROM i ICOMOS. Inicjatywa japońska była związana z planowanym przystąpieniem Japonii do *Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego* (UNESCO) oraz niepokojami jej rządu o dostosowanie japońskiej praktyki konserwatorskiej²⁸⁰ do dominującego w międzynarodowym środowisku konserwatorskim światopoglądu zachodniego. Oficjalna wersja dokumentu została zredagowana – co miało znaczenie symboliczne – przez współautora Karty Weneckiej Raymonda Lemaire’a oraz reprezentującego młodsze pokolenie Sekretarza Generalnego ICOMOS-u Herba Stovela²⁸¹. Mimo starań i intencji autorów Dokument z Nara stał się wyrazem poparcia dla postmodernistycznego relatywizmu. Chociaż „autentyczność” zdawała się być „zasadniczym czynnikiem decydującym o wartościach”, niemożliwym okazało się ustalenie jej jednoznacznej i obiektywnej definicji²⁸².

W dokumencie²⁸³ stwierdzono, że oceny wartości i autentyczności odnoszące się do dziedzictwa różnych kultur nie powinny opierać się na jednakowych kryteriach, lecz każde dzieło należy traktować i oceniać w oparciu o kryteria właściwe dla kontekstu kulturowego, z którego się wywodzi (pkt. 11). Podobnie jak w Karcie z Burra, w dokumencie przyjętym w Nara zaakcentowano znaczenie różnorodności kulturowej dziedzictwa oraz konieczności jej

²⁸⁰ Powszechną, sięgającą końca VII w. praktyką w Japonii (w której budownictwo drewniane dominowało do XIX w.) była rytualna rekonstrukcja świątyni szintoistycznych, np. kompleks chramów Ise Jingū jest rozbierany i odtwarzany co 20 lat (ostatnią, tj. 62-gą w historii zespołu rekonstrukcję zrealizowano w 2013 r.; kolejna planowana jest na 2033 r.). Tradycję tę interpretuje się jako odzwierciedlenie cyklu życiowego w kulturze tradycyjnej albo odnosi do początków szintoizmu, gdy na specjalne okazje wznoszono bóstwom chramy tymczasowe. /na podstawie Jokilehto J.: op. cit., s. 278.

²⁸¹ Glendinning M.: op. cit., s. 429.

²⁸² Ibidem, s. 429.

²⁸³ Z uwagi na stwierdzoną niezgodność polskiego tłumaczenia tekstu dokumentu w publikacji *Vademecum...*, op. cit., s. 111-113. z jego wersją angielską, analizie poddano wersję angielską zamieszczoną na stronie internetowej ICOMOS-u: <https://publ.icomos.org/publicomos/technica/2F347E381BE10CFAF370B3D3A9453C91> 03.06.2025

uszanowania (pkt. 6). Za wymagające poszanowania uznano – stanowiące dziedzictwo wszystkich kultur i społeczeństw – szczególne formy i środki zarówno materialnej, jak i niematerialnej ekspresji (pkt. 7). Ocena autentyczności mogła zostać powiązana z wartością wielu różnych źródeł informacji, których aspekty mogły uwzględniać: formę i projekt [ang. *form and design*], materiały i substancję [ang. *materials and substance*], przeznaczenie i funkcję [ang. *use and function*], tradycje i techniki [ang. *traditions and techniques*], położenie i otoczenie [ang. *location and setting*], ducha i atmosferę [ang. *spirit and feeling*] oraz inne czynniki wewnętrzne i zewnętrzne [ang. *other internal and external factors*] (pkt. 13).

Pomimo wprowadzenia elementu relatywizmu kulturowego, dla międzynarodowego dziedzictwa kulturalnego dokument miał okazać się „przełomem Nara odnośnie autentyczności”, ponieważ zakwestionował uniwersalizm „autentyczności” jako podstawowej międzynarodowej normy dziedzictwa kulturalnego²⁸⁴. Zdaniem sceptyków zawarte w nim sformułowania, zamiast precyzować, czym autentyczność jest, poszerzyły zakres tego, co można przez nią rozumieć, przez co jasność wytycznych wynikających z dokumentu jest dyskusyjna²⁸⁵. Do jego treści przeniknęła „kolektywistyczna retoryka (...) zawłaszczona przez globalizację i ponowoczesność”²⁸⁶: uwzględnienie autentyczności w praktyce konserwatorskiej miało służyć „wyjaśnieniu i objaśnieniu wspólnej pamięci ludzkości” (pkt. 4 – preambuła).

h. Karta Krakowska – 2000

Karta Krakowska została uchwalona w dniach 23-26 października 2000 roku na Sesji Plenarnej kończącej trwającą od 1997 roku Międzynarodową Konferencję Konserwatorską „Kraków 2000”. Celem konferencji, zorganizowanej z inicjatywy Instytutu Historii Architektury i Konserwacji Zabytków Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej, a popartej przez europejskie ośrodki akademickie i instytucje działające na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego, było podjęcie próby określenia zasad ochrony architektonicznego dziedzictwa kulturowego u progu nowego milenium. Przyjęta w formie „zasad konserwacji i restauracji dziedzictwa architektoniczno-budowlanego” Karta Krakowska „choć nie stała się oficjalnym dokumentem ICOMOS-u jest stale obecna we współczesnej literaturze naukowej i często przywoływana przez gremia eksperckie i autorów prestiżowych programów badawczych jako manifestacja pryncypiów współczesnej ochrony dziedzictwa kulturowego”²⁸⁷.

²⁸⁴ Gfeller A. É.: *The Authenticity of Heritage: Global Norm-Making at the Crossroads of Cultures*. „The American Historical Review”, nr 122(3)2017, s. 790. <https://doi.org/10.1093/ahr/122.3.758>

²⁸⁵ Brumann C.: *How to be authentic in the UNESCO World Heritage system: copies, replicas, reconstructions, and renovations in a global conservation arena*. W: *The transformative power of the copy: a transcultural and interdisciplinary approach*. Red C. Forberg, P. W. Stockhammer. Heidelberg: Heidelberg University Publishing, 2017, s. 269–287. <https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/29518> 03.07.2023

²⁸⁶ Glendinning M.: op. cit., s. 429.

²⁸⁷ http://a-1.pk.edu.pl/?page_id=142 18.08.2017

Mimo tego, że Karta Krakowska²⁸⁸ w preambule odwoływała się bezpośrednio do Karty Weneckiej, główne przesłanie dokumentu stanowiły zagadnienia pluralizmu oraz relatywizmu wartości dziedzictwa architektoniczno-urbanistycznego [ang. *built heritage*]. Odpowiedzialność za identyfikację oraz zarządzanie dziedzictwem miała należeć do wspólnoty społecznej będącej jego właścicielem, samego dziedzictwa nie można było jednak zdefiniować w z góry ustalony sposób. Poszczególne elementy dziedzictwa były bowiem nośnikami wielu zmieniających się w czasie wartości. W tych warunkach jedyną możliwością było określenie sposobu identyfikowania dziedzictwa architektoniczno-urbanistycznego. W dokumencie wyodrębniono następujące rodzaje dziedzictwa: dziedzictwo archeologiczne (pkt. 5), budynki historyczne (pkt. 6), dekoracje architektoniczne, rzeźby i zabytki ruchome stanowiące integralną część dziedzictwa architektoniczno-urbanistycznego (pkt. 7); historyczne miasta i wsie (pkt. 8) oraz krajobrazy (pkt. 9).

Cel działalności konserwatorskiej miała stanowić ochrona dziedzictwa realizowana poprzez takie interwencje jak: prewencyjna konserwacja środowiska, utrzymanie, naprawa, restauracja, renowacja czy rehabilitacja (pkt. 1). Podstawowymi zabiegami w ochronie dziedzictwa architektoniczno-urbanistycznego miały pozostać utrzymanie oraz naprawa dziedzictwa (pkt. 2), a sama ochrona miała być realizowana poprzez określający długoterminową strategię projekt konserwatorski (pkt. 3). W Karcie Krakowskiej zostało określone w sposób pełny i szczegółowy stanowisko odnośnie rekonstrukcji budynków (pkt. 4), „zasada minimalnej interwencji” konserwatorskiej przypisana ochronie dziedzictwa archeologicznego (pkt. 5), a zachowanie autentyczności i integralności uznane za cel konserwacji budynków historycznych łącznie z ich wnętrzami, wyposażeniem i dekoracją (pkt. 6). Duży nacisk położono na znaczenie edukacji w problematyce dziedzictwa kulturowego, w tym na potrzebę interdyscyplinarności w kształceniu konserwatorów, na nieodzowność starannego szkolenia w zakresie historii architektury, teorii i technik konserwacji (pkt. 13), a także na konieczność stworzenia regulacji prawnych określających zasady zdobywania praktycznego doświadczenia w ramach autoryzowanych programów szkoleniowych (pkt. 14).

3. Podstawowe zagadnienia XX-wiecznego konserwatorstwa/dziedzictwa²⁸⁹

W XX wieku doszło do pierwszych sformułowań teorii konserwatorskiej, uznawanej obecnie za klasyczną lub tradycyjną. W 1903 roku Riegl jako pierwszy sprecyzował poglądy w sposób na tyle pełny i spójny, by stworzyły teoretyczne podstawy nowoczesnego konserwatorstwa. W 1929 roku

²⁸⁸ *Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska Kraków 2000: materiały konferencyjne*. Red. A. Kadłuczka. Kraków: Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków - Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej, 2000, s. 189-190.

²⁸⁹ Pierwszą szkicową wersję tego podrozdziału stanowi opublikowany w 2017 r. w czasopiśmie *Przestrzeń Ekonomia Społeczeństwo* artykuł autorki pt. *Węzłowe problemy XX-wiecznego konserwatorstwa*, vide Nakonieczna E.: op. cit.

Giovannoni dokonał syntezy zasad współczesnej włoskiej konserwacji, podkreślając znaczenie krytycznego podejścia naukowego w konserwatorstwie. Chociaż zasady konserwatorskie Giovannoniego nawiązywały w znacznym stopniu do przepisów opracowanych pół wieku wcześniej przez Boito, to w porównaniu z etyką Boito – traktującym zabytek architektury jak dokument piśmiennictwa – Giovannoni reprezentował podejście uwzględniające również architektoniczne i urbanistyczne aspekty zabytku, w tym jego kontekst historyczny, otoczenie oraz użytkowanie. Potrzebę stworzenia ujednoliconej podstawy naukowej dla współczesnej konserwacji zarówno zabytkowej architektury, jak i dzieł sztuki dostrzegł natomiast Brandi i opisał w wydany w 1963 roku zbiorze tekstów *Teoria del restauro*.

W drugiej połowie XX wieku pojawił się w konserwatorstwie nurt nazwany *scientific conservation*, w którym kluczową rolę odgrywają nauki matematyczno-przyrodnicze. Stanowiący naczelną zasadę *scientific conservation* imperatyw dążenia do prawdy łączy go z klasyczną teorią i etyką konserwatorską. Tymczasem upowszechnienie zastosowania nauki w praktyce konserwatorskiej, jeżeli nie zakończyło, to w znacznym stopniu osłabiło teoretyczną debatę konserwatorską. Wraz z przyjęciem w 1964 roku Karty Weneckiej, w szeroko rozumianej konserwacji rozpoczął się okres doktrynalny, charakteryzujący się „masową produkcją” różnorodnych dokumentów doktrynalnych²⁹⁰.

Począwszy od lat 80. XX wieku w konserwatorstwie zaczęły pojawiać się też nowe trendy ideowe, alternatywne wobec dotychczasowych osiągnięć myśli konserwatorskiej lub wobec niej krytyczne. W 2005 roku Muñoz Viñas przedstawił ten nowy obraz współczesnej konserwacji, stawiając tezę o istnieniu wynikającej z niego „współczesnej teorii konserwacji”. Tę współczesną teorię, w której nie obowiązuje zasada bezwzględnego dążenia do prawdy, należy przede wszystkim traktować jako zrewolucjonizowanie rozumienia, dlaczego i dla kogo rzeczy/obiekty są konserwowane.

Równolegle, w ramach sięgających lat 80. XX wieku badań z zakresu *heritage studies*, rozwijają się podmiotowe koncepcje dziedzictwa (kulturowego). Kluczowe znaczenie dla ich rozwoju miało uznanie w latach 80. i 90. Dziedzictwa kulturowego za czynnik/zjawisko/proces polityczny, kulturowy i społeczny. Na bazie rozwijających się koncepcji powstała tendencja-paradygmat określana jako „dziedzictwo” oraz kształtuje się „nowa” filozofia dziedzictwa.

Dokonana w tej części pracy (pierwszy etap pracy badawczej) próba scharakteryzowania całokształtu XX-wiecznego konserwatorstwa i dziedzictwa, poparta przeprowadzoną analizą wybranych tekstów, zawierających elementy teorii i etyki konserwatorskiej oraz współistniejącej

²⁹⁰ „Doktryna” to „system poglądów, twierdzeń i założeń z określonej dziedziny wiedzy”, natomiast „teoria” to „całościowa koncepcja zawierająca opis i wyjaśnienie określonych zjawisk i zagadnień”. Definicje pojęć na podstawie: <http://sjp.pwn.pl/> 01.01.2018. Teoria charakteryzuje się zawierającym wyjaśnienia podejściem całościowym, w doktrynie przeważa dogmatyzm.

z nią filozofii dziedzictwa, pozwoliła na wyodrębnienie i określenie następujących podstawowych zagadnień formułowanych odnośnie konserwatorstwa i dziedzictwa kulturowego:

- **autentyczność,**
- **odtworzalność,**
- **odwracalność zabiegu a ograniczenie interwencji do minimum,**
- **społeczny aspekt konserwatorstwa/dziedzictwa.**

a. Autentyczność

Zgodnie z definicją słownikową „autentyczny” to „zgodny z rzeczywistością; niebędący kopią, falsyfikatem ani przeróbką”²⁹¹. „Tu i teraz oryginału stanowią abstrakcyjną ideę jego autentyczności”²⁹², a „technologia reprodukcji usuwa rzecz reprodukowaną ze sfery tradycji”²⁹³. W tym (tradycyjnym) sensie autentyczność nie jest bowiem odtwarzalna. Tak u schyłku XIX wieku rozumiał to pojęcie Boito, gdy pisał, że „zabytek [architektury] jest (...) jak książka, którą pragnę czytać bez skrótów, dodatków ani przeróbek. Chcę mieć pewność, że wszystko co jest w niej napisane wyszło spod pióra jej autora”²⁹⁴. Tymczasem Riegl, próbując znaleźć odpowiedź na pytanie „dlaczego współczesny człowiek czci i chroni zabytki?”, wprowadził fundamentalne – w stworzonej przez siebie klasyfikacji wartości zabytków – pojęcie „wartości dawności”. Wartość dawności była uważana przez Riegla za wartość najbardziej przyszłościową²⁹⁵, która miała nabrać szczególnego znaczenia dopiero w XX wieku²⁹⁶. Poszanowanie wartości dawności wymagało bezwarunkowego unikania „arbitralnej ingerencji ludzkiej w zastany kształt zabytku; nie wolno [było] (...) tolerować ani żadnego dodatku, ni uzupełniania tego, co w przebiegu czasu rozpadło się pod wpływem sił natury, ani też usuwania tego, co w ten sam sposób weszło w skład zabytku, zniekształcając jego pierwotną, zamkniętą w sobie formę”²⁹⁷. Według Giovannoniego zasadniczym celem konserwacji architektury było zachowanie autentycznej struktury oraz poszanowanie całokształtu procesów artystycznych dokonanych w zabytku, a nie tylko ich pierwszej fazy²⁹⁸.

Teoretykiem, który podkreślał znaczenie zachowania historycznej i artystycznej autentyczności w przypadku każdej interwencji konserwatorskiej był Brandi²⁹⁹. Jedną z dwóch

²⁹¹ <https://sjp.pwn.pl/szukaj/autentyczny.html> 01.01.2018

²⁹² Benjamin W.: *The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction*. London: Penguin Books, [1936] 2008, s. 5.: *The here and now of the original constitute the abstract idea of its genuineness.* (tł. własne)

²⁹³ Ibidem, s. 7.: *Reproductive technology (...) removes the thing reproduced from the realm of tradition.* (tł. własne)

²⁹⁴ Barbacci A.: op. cit., s. 77.

²⁹⁵ Riegl A.: *Nowoczesny kult...*, op. cit., s. 41-46.

²⁹⁶ Ibidem, s. 37-38.

²⁹⁷ Ibidem, s. 43-44.

²⁹⁸ Jokilehto J.: op. cit., s. 222.

²⁹⁹ Ibidem, s. 237.

kardynalnych zasad Brandiego (uwzględniających również zabytki architektury) brzmi: „Restauracja powinna dążyć do przywrócenia potencjalnej jedności dzieła sztuki, starając się nie popełniać zafałszowania artystycznego lub historycznego i nie zacierać w dziele sztuki śladów czasu.”³⁰⁰ Brandi uważał też, że „restabilizacja jedności potencjalnej dzieła sztuki nie powinna posuwać się tak daleko, by niszczyć autentyczność. Nie powinna przedkładać nowej nieautentyczności rzeczywistości historycznej nad rzeczywistość autentyczną.”³⁰¹ Poruszył też istotną dla zagadnienia autentyczności kwestię zachowywania bądź usuwania dodatków na dziełach sztuki, które stanowią historyczne nawarstwienia. Czynnikiem historycznym, któremu podlega dzieło sztuki, nakazuje bezwzględne zachowywanie dodatków i niejednokrotnie koliduje z czynnikiem estetycznym (utożsamianym z jego naturą artystyczną), który zezwala na usunięcia uzasadnione odzyskaniem przez dzieło oryginalnej jedności. Hołdowanie czynnikowi historycznemu wymaga także kategorycznego zachowania patyny – uznawanej przez Brandiego za szczególnie przypadek dodatku, który chociaż nie jest efektem działalności ludzkiej, stanowi niewątpliwe świadectwo minionego czasu.

Stanowisko Brandiego w sprawie autentyczności stało się ważnym odniesieniem przy formułowaniu Karty Weneckiej, w której zawarty został dezyderat o przekazaniu przyszłym pokoleniom wartości ogólnoludzkich „w całym bogactwie ich autentyczności” (preambuła) oraz stwierdzenie, że restauracja polega na „poszanowaniu dawnej substancji i autentycznych dokumentów przeszłości” (M.in. 9). W Europejskiej Karcie Dziedzictwa Architektonicznego znalazło się podobne przesłanie o przekazaniu przyszłym pokoleniom dziedzictwa architektonicznego „w autentycznym stanie oraz w całej różnorodności, jako istotnej części pamięci ludzkości” (pkt. 2).

Generalnie w latach 70. i 80. XX wieku problem autentyczności pozostawał w cieniu rozwoju znaczenia nauki w konserwatorstwie³⁰². *Notabene* w tym czasie na polskim gruncie autentyczność (w zasadzie wyłącznie w odniesieniu do zabytków architektury) wnikliwie analizował Olgierd Czerner³⁰³, uznając ją za „wartość sumaryczną, na którą składają się: autentyzm materiału, technologicznej i konstrukcyjnej struktury obiektu, autentyzm funkcji, formy, oddziaływania i skojarzeń”, a ponadto za wartość, która „powinna wystąpić przed innymi”, ponieważ mającą „wpływ na możliwość zaistnienia i wysokość innych wartości” przypisywanych danemu obiektowi architektury. W szczególności nowatorski charakter ma wyróżniony przez Czernera „autentyzm oddziaływania i skojarzeń” zależny od perceptora i powiązany – w przeciwieństwie do pozostałych wymienionych elementów autentyzmu – z niematerialnym aspektem percepcji obiektu.

³⁰⁰ Brandi C.: op. cit., s. 26.

³⁰¹ Ibidem, s. 42.

³⁰² Jokilehto J.: op. cit., s. 296.

³⁰³ Czerner O.: *Wartość autentyzmu w zabytkach*. „Ochrona Zabytków”, nr 3/1974, s. 183.

Uznawany przez znaczną część środowiska konserwatorskiego za przełom w percepcji autentyczności nastąpił w 1994 roku – 30 lat po przyjęciu Karty Weneckiej, gdy zaistniała potrzeba poszerzenia koncepcji dziedzictwa o kontekst ogólnoswiatowy, w szczególności uwzględniający relacje łączące cywilizację zachodnią ze społecznościami reprezentującymi kulturę tradycyjne. W przyjętym wówczas „Dokumencie z Nara o autentyczności” stwierdzono, że ocena autentyczności odnosząca się do dziedzictwa różnych kultur nie może opierać się na jednakowych kryteriach, a każde dzieło należy traktować/oceniać w oparciu o kryteria właściwe dla kontekstu kulturowego, z którego się wywodzi (pkt. 11). Ocena autentyczności, której podstawę miały w związku z tym stanowić znajomość, zrozumienie i interpretacja zarówno pierwotnych, jak i późniejszych cech dziedzictwa kulturowego, jego historycznego rozwoju i znaczenia, miała dotyczyć zarówno formy, jak i materii danego dzieła³⁰⁴ (pkt. 9). W ten sposób Dokument z Nara – pomimo wprowadzenia elementu relatywizmu kulturowego – „stanowił pierwszą krytyczną analizę rzekomego uniwersalizmu podstawowej normy międzynarodowego dziedzictwa kulturowego [tj. autentyczności], która w rzeczywistości była zakorzeniona w historii Europy końca XIX wieku”³⁰⁵. Założenie zatwierdzonych w 2003 roku na Zgromadzeniu Generalnym ICOMOS-u w Victoria Falls (Zimbabwe) „Zasad analizy, konserwacji i strukturalnej restauracji dziedzictwa architektonicznego”³⁰⁶ było już analogiczne do przesłania Dokumentu z Nara: określanie autentyczności dziedzictwa architektonicznego nie może opierać się na stałych kryteriach, ponieważ fizyczne dziedzictwo wszystkich kultur należy rozpatrywać w przynależnym kontekście kulturowym (pkt. 1.2).

Element nowości przyjętej w 2000 roku „Karty Ryskiej w sprawie autentyczności i rekonstrukcji historycznej w odniesieniu do dziedzictwa kulturowego”³⁰⁷ stanowi zawarta w niej niezbyt pomocna definicja „autentyczności”³⁰⁸. Definicja ta była używana już podczas konferencji w Nara, lecz nie została uwzględniona w końcowym dokumencie³⁰⁹. W Karcie Ryskiej przede wszystkim zwraca uwagę jednak powiązanie w jednym dokumencie doktrynalnym zagadnień autentyczności i rekonstrukcji dziedzictwa kulturowego [Por. teza (2)].

Rouba zauważa dwoistość współzależnych i uzupełniających się autentyczności w samej istocie zabytku. Twierdzi, że „zachowanie pełni wartości zabytku jest (...) możliwe tylko wtedy,

³⁰⁴ Na podstawie wersji francuskiej Dokumentu z Nara zamieszczonej na stronie internetowej ICOMOS-u: <https://publ.icomos.org/publicomos/technica/2F347E381BE10CFAF370B3D3A9453C91> 03.06.2025

³⁰⁵ Gfeller A. É.: op. cit., s. 790.

³⁰⁶ *Vademecum...*, op. cit., s. 155-157.

³⁰⁷ Ang. *Riga Charter on Authenticity and Historical Reconstruction in Relationship to Cultural Heritage*. (tł. własne) Tekst karty w: Stovel H.: *The Riga Charter on Authenticity and Historical Reconstruction in Relationship to Cultural Heritage: Riga, Latvia, October 2000*. „Conservation and Management of Archaeological Sites”, 4(4)2001, s. 241–244. doi: <https://doi.org/10.1179/135050301793138173>

³⁰⁸ Ang. *authenticity is a measure of the degree to which the attributes of cultural heritage (including form and design, materials and substance, use and function, traditions and techniques, location and setting, and spirit and feeling, and other factors) credibly and accurately bear witness to their significance* (pkt. 4).

³⁰⁹ Stovel H.: *Origins and Influence of the Nara Document on Authenticity*. „APT Bulletin: The Journal of Preservation Technology”, nr 39(2/3)2008, s. 9–17.

kiedy utrwalamy i konserwujemy jego pierwotną materię, chroniąc najważniejsze cechy decydujące o treści, o indywidualności i niepowtarzalności zabytku – *cechy, które są nośnikiem jego wartości niematerialnych*³¹⁰. Wynika z tego, że – w pewnym sensie – tylko autentyczność materii zabytku pozwala na zachowanie cech będących nośnikiem jego niematerialnej autentyczności. Równocześnie (tj. przy okazji przedstawiania powyższego stanowiska odnośnie autentyczności) Rouba stwierdza, że „zabytek zrekonstruowany, odbudowany, poddany renowacji (odnowieniu) może być także nośnikiem wartości, ale już zupełnie innych, odnoszących się do innego czasu, przestaje natomiast być pełnowartościowym dokumentem czasu, w którym powstał”³¹¹, co może świadczyć o wiązaniu przez Roubę³¹² zagadnienia autentyczności zabytków z kwestią możliwości ich odtwarzania [Por. teza (2)].

Ashworth przyznaje, że w paradygmacie „konserwacji” autentyczność jest „głównym hasłem rozpoznawczym”³¹³. Jednakże proces zniekształcania „wiernego odzwierciedlenia przeszłości”³¹⁴ następuje na ogół jeszcze przed rozpoczęciem jego ochrony, która „nigdy nie jest dostateczna”³¹⁵. Przetrawanie w czasie stanowi bowiem wypadkową wielu czynników, takich jak klęski żywiołowe, wojny, trwałość materiałów, naciski ekonomiczne czy społeczny konserwatyzm. Tymczasem dla samego dziedzictwa (w paradygmacie „dziedzictwa”) autentyczność jako zagadnienie-kryterium nie jest istotna, bo „jedyną autentyczną rzeczą w dziedzictwie jest autentyczność doznań konsumenta”³¹⁶.

Zdaniem Smith³¹⁷ autentyczność dziedzictwa polega na znaczeniach konstruowanych dla niego przez ludzi w codziennym życiu. Smith³¹⁸ sądzi, że do podważenia idei „materialnej” autentyczności dziedzictwa przyczyniło się zauważenie jego „niematerialności”. Zainteresowanie kwestią niematerialności z kolei wywołała krytyka dominującego zachodniego postrzegania dziedzictwa, związana z konsekwencjami wynikającymi z wpływu dominacji takiej percepcji dziedzictwa na wyrażanie tożsamości przez społeczności spoza zachodniego kręgu kulturowego.

Kowalski³¹⁹ uważa, że w „tradycyjnej polityce dotyczącej dziedzictwa”, której przedmiotem jest zabytek (najchętniej monumentalnej architektury), dziedzictwem zarządzają opłacani przez państwo eksperci kierujący się w swoich decyzjach „kryteriami narodowymi”, z silnie akcentowaną wśród nich autentycznością. Tymczasem na początku XXI wieku dziedzictwo „przestało być

³¹⁰ Rouba B. J.: *Autentyczność i integralność zabytków*. „Ochrona Zabytków”, nr 4/2008, s. 43.

³¹¹ Ibidem, s. 43.

³¹² Praktycznie identyczne zestawienie stanowisk Rouby odnośnie autentyczności i możliwości odtwarzania zabytków zawiera też publikacja Rouba B. J.: *Teoria w praktyce...*, op. cit., s. 105.

³¹³ Ashworth G.: op. cit., s. 96.

³¹⁴ Ibidem, s. 49.

³¹⁵ Ibidem, s. 50.

³¹⁶ Ibidem, s. 96.

³¹⁷ Smith L.: op. cit., s. 6.

³¹⁸ Ibidem, s. 5–6.

³¹⁹ Kowalski K.: op. cit., s. 26.

wyłącznie domeną wszechogarniającej narodowej narracji³²⁰ i stało się opisującą siebie „iluzoryczną, wyobrażoną przeszłością, w której granicach niemożliwe okazuje się klasyczne rozróżnienie m.in. i fałsz, rzeczywistość (przeszłość) i jej obraz”³²¹. W tej nowej perspektywie, w której dziedzictwo postrzegane jest jako doskonała symulacja przeszłości, a inscenizacja dziedzictwa zaczyna zastępować historyczną prawdę, oryginał zaczyna być po prostu zbędny. Centralne w refleksji nad dziedzictwem – wizualizacja i symulacja, które wkradają się w miejsce klasycznie rozumianej prawdy, nie umożliwiają akademickiego poznania przeszłości, lecz jej doświadczanie. A „dla dziedzictwa osi (...) [staje się] autentyzm doświadczenia przeszłości, czyli jest możliwych wiele różnych autentyzmów wyrastających z różnych – indywidualnych, okazjonalnych, politycznych, ideologicznych etc. – interpretacji przeszłości.”³²² To przywrócenie małych narracji sprawia, że uznanych za wartościowe zostaje wiele autentyzmów i prawd „zależnych nie od przedmiotu (...), ale od podmiotu, który przeżywa przeszłość i jej doświadcza”³²³.

Na początku zeszłego stulecia autentyczność – rozumiana jako historyczna prawda czy autentyczna materia zabytku (z uwzględnieniem śladów jej starzenia) lub utożsamiana z rzeźbiarską wartością dawności – stanowiła czynnik przesądzający o ochronie i społecznym kulcie zabytków architektury. Proces relatywizacji kryteriów oceny autentyczności, związany z tym, że dziedzictwo pod koniec XX wieku zaczęło być postrzegane szerzej (nie tylko z perspektywy zachodniej – europocentrycznej, lecz także (lub po prostu) w kontekście kulturowym, z którego się wywodzi) spowodował, że ocena autentyczności zaczęła dotyczyć, zarówno materialnych, jak i niematerialnych atrybutów zabytków / dziedzictwa (w tym architektury) [Por. teza (1)]. Niemniej jednak warto zauważyć, że w „Deklaracji Yamato w sprawie zintegrowanego podejścia do ochrony materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego”³²⁴ z 2004 roku zaznaczono, że „termin «autentyczność» stosowany w odniesieniu do materialnego dziedzictwa kulturowego nie ma znaczenia przy identyfikacji i ochronie niematerialnego dziedzictwa kulturowego”³²⁵.

b. Odtwarzalność

Termin „odtworzalność” [ang. *reproducibility*] (...) wywodzi się od słowa „reprodukcja” w jego najszerszym znaczeniu, które obejmuje takie działania fizyczne i duchowe [niefizyczne] – mieszczące się zarówno w ramach klasycznej filozofii i praktyki konserwatorskiej, jak i poza nie

³²⁰ Ibidem, s. 107.

³²¹ Ibidem, s. 108.

³²² Ibidem, s. 172.

³²³ Ibidem, s. 172.

³²⁴ Ang. *Yamato Declaration on Integrated Approaches for Safeguarding Tangible and Intangible Cultural Heritage*. (tł. własne) Tekst deklaracji: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000137634> 12.03.2025

³²⁵ Ang. *the term ‘authenticity’ as applied to tangible cultural heritage is not relevant when identifying and safeguarding intangible cultural heritage* (pkt. 8). (tł. własne)

wykraczające – jak: anastyloza, restauracja, rekonstrukcja, restytucja, odbudowa, odtworzenie, replikacja, kopiowanie, „wskrzeszanie”, przywołanie, interpretacja itd.³²⁶

Problem odtwarzania zabytków wiąże się z zagadnieniem ich autentyczności. W klasycznej myśli konserwatorskiej nie było pełnego przyzwolenia na działalność odtwórczą. W przypadkach konieczności odbudowy jakiegoś fragmentu zabytku architektury, gdy istniały absolutnie pewne wzorce, Boito zalecał by części dodane, chociaż dokładnie odwzorowujące kształty oryginalne, „były wykonane z wyraźnie odmiennego materiału i miały wryty znak lub lepiej datę odbudowy, aby i co do tego uważny obserwator nie mógł być wprowadzony w błąd” (zasada 3). Podobnie Giovannoni, przy ewentualnych uzupełnieniach widział konieczność oparcia się na absolutnie pewnych danych, a „niezbędne dla odtworzenia całości gmachu elementy pośrednie mniejszego znaczenia winny posiadać [jego zdaniem] wygląd całkowicie neutralny”³²⁷. W Karcie Ateńskiej z 1931 roku odnotowano przeważającą tendencję do zaniechania pełnych restytucji i unikania związanego z nimi ryzyka poprzez stałe i regularne utrzymywanie budowli w należytym stanie (pkt. I). W Karcie Ateńskiej z 1933 roku (CIAM) zawarto przestrożę przed „zgubnym w skutkach” użyciem „stylów przeszłości pod pretekstem estetyki w budynkach nowych wzniesionych w dzielnicach historycznych”³²⁸ (§ 70).

Dużo uwagi złożoności kwestii odtwarzania zabytków poświęcił w swoich rozważaniach teoretycznych Brandi. Według niego podstawowym założeniem procesu konserwacji-restauracji było dążenie do przywrócenia „potencjalnej jedności” dzieła sztuki. W poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób bez popełniania fałszu historycznego lub pogwałcania estetyki można tę jedność dzieła przywrócić, określił następujące zasady:

1. Uzupełnienie ubytków powinno być zawsze i łatwo rozpoznawalne, lecz należy uważać, by przez to „nie rozbijać” jedności rekonstruowanego dzieła³²⁹;
2. Nie można zastępować materii tylko, jeśli bezpośrednio dotyczy figuratywności wyobrażenia, czyli wyglądu (*aspetto*), a nie struktury³³⁰ [zasada ta odnosi się do materii³³¹, z jakiej składa się wyobrażenie];
3. Interwencja restauratorska nie może uniemożliwiać, lecz powinna ułatwiać przyszłe ewentualne zabiegi³³².

Powyższe zasady nie wyczerpywały jednak tematu, bo pozostawał zawsze otwarty problem ubytków będących brakiem w „tkance figuratywnej” dzieła sztuki³³³.

³²⁶ Nakonieczna E., Szczepański J.: op. cit., s. 221.

³²⁷ Barbacci A.: op. cit., s. 94.

³²⁸ *Karta Ateńska...*, op. cit., s. 97.

³²⁹ Brandi C.: op. cit., s. 32.

³³⁰ Ibidem, s. 33.

³³¹ W teorii Brandiego materię dzieła sztuki definiowały dwa odmienne, ale nierozdzielne elementy: struktura oraz będący nośnikiem idei wygląd [wł. *aspetto*].

³³² Brandi C.: op. cit., s. 33.

³³³ Ibidem, s. 33.

Według Brandiego w zakresie procesu konserwacji-restauracji nie mieściły się – jako nieobliczalne w konsekwencjach – takie zabiegi jak rekonstrukcja, restytucja czy kopiowanie³³⁴. W jego przekonaniu podstawowe „niebezpieczeństwo” rekonstrukcji polegało na dążeniu „do ponownego ukształtowania dzieła, do wnikięcia w proces tworzenia w sposób analogiczny do oryginalnego procesu kreacji”, co z kolei powodowało „«stopienie się w jedno» starego i nowego, tak, że nie można odróżnić oryginału od rekonstrukcji”³³⁵. Natomiast kopię uznawał za fałszerstwo historyczne i estetyczne, które usprawiedliwić mogło jedynie pełnienie roli dydaktycznej lub upamiętniającej. Jakkolwiek udana kopia nie mogła zastąpić oryginału bez szkody dla aspektów historycznego i estetycznego.³³⁶

W Karcie Weneckiej, w kwestii prac uzupełniających towarzyszących zabiegowi restauracji (M.in. 9 i 12) pobrzmiewały jeszcze echa etyki konserwatorskiej Boito i Giovannoniego. Tymczasem najbardziej dyskusyjny w powojennych realiach problem odbudowy zniszczonych przez wojnę zabytków został w ogóle pominięty. *A priori* karta wykluczyła rekonstrukcję wyłącznie w przypadku prac archeologicznych (M.in. 15). Natomiast Czerner³³⁷ nazywa rekonstrukcję „odsuniętą w czasie repliką obiektu”, gdy typuje elementy formy architektonicznej mające wpływ na doświadczenie autentyczności obiektu architektury, nie widząc szans pełnego powodzenia rekonstrukcji w tym względzie. W jego przekonaniu autentyzm zabytku – zdeterminowany jako jego wartość dodatnia – sprawia, że „nie jest możliwe zestawienie na jednej płaszczyźnie zabytku z rekonstrukcją, kopią”³³⁸ – rozumianą jako obiekt pozbawiony autentyzmu [Por. teza (2)].

Odnosnie rekonstrukcji przełomowy charakter miała Karta z Burra, w której termin „rekonstrukcja” został po raz pierwszy w doktrynie konserwatorskiej zdefiniowany. Nowością karty było też uznanie rekonstrukcji za jeden z dopuszczalnych „procesów konserwacji”, chociaż rekonstrukcja, o której mowa w dokumencie, nie była bezwarunkowa. Została dopuszczona tylko w przypadku, gdy dane miejsce było niekompletne z powodu zniszczenia lub zmian oraz wyłącznie, gdy istniały wystarczające dowody do odtworzenia wcześniejszego stanu jego substancji. Należało także zapewnić możliwość rozpoznania dokonanej rekonstrukcji.

W Karcie Krakowskiej stanowisko dotyczące rekonstrukcji zostało określone precyzyjnie w punkcie 4. „Rekonstrukcji całych części w stylu budynku” należało z założenia unikać. Dopuszczono w drodze wyjątku rekonstrukcję „bardzo małych fragmentów o architektonicznym znaczeniu” na podstawie wiarygodnej dokumentacji. Natomiast niezbędne dla właściwego użytkowania budynku „większe części przestrzenne czy funkcjonalne” należało projektować w duchu współczesnym. Rekonstrukcja całego budynku zniszczonego w wyniku kataklizmu

³³⁴ Ibidem, s. 41-42.

³³⁵ Ibidem, s. 44.

³³⁶ Ibidem, s. 50.

³³⁷ Czerner O.: op. cit., s. 182-183.

³³⁸ Ibidem, s. 183.

(konflikt zbrojny, klęska żywiołowa) była akceptowalna „ze względu na wyjątkowe społeczne czy kulturowe wskazania związane z tożsamością całej wspólnoty”.

W Karcie Ryskiej uznano generalnie, że odtwarzanie dziedzictwa kulturowego to „fałszywe przedstawianie dowodów przeszłości”, oraz że „każde dzieło architektoniczne powinno odzwierciedlać czas swojego powstania”³³⁹ (pkt. 5), lecz „w wyjątkowych okolicznościach rekonstrukcja dziedzictwa kulturowego utraconego w wyniku klęski żywiołowej lub katastrofy spowodowanej przez człowieka może być dopuszczalna” (pkt. 6). W myśl karty „rekonstrukcja” dziedzictwa kulturowego może oznaczać przywołanie [ang. *evocation*], interpretację [ang. *interpretation*], restaurację [ang. *restoration*] lub odtworzenie [ang. *replication*] jego poprzedniej formy.

Tymczasem w „Zasadach analizy, konserwacji i strukturalnej restauracji dziedzictwa architektonicznego” przyjętych w Victoria Falls poglądy uległy dalszej liberalizacji: gdyby konserwacja innymi środkami miała okazać się niemożliwa lub szkodliwa, dopuszczono jako środek opcjonalny możliwość rozbiórki i odbudowy (pkt. 3.17). Można to podsumować myślą Muñoza Viñasa, że „adaptacyjna [do oczekiwań społecznych] etyka”, którą posługuje się „współczesna” teoria konserwatorska w pewnych sytuacjach, gdy nie istnieje lepsze rozwiązanie, uzasadnia także możliwość wykonania kopii³⁴⁰.

Ashworth zauważa, że w kontekście zarządzania obiektem ochrona przed jego zniszczeniem nieuchronnie prowadzi do „do zachowania tego, co istnieje, wymiany części brakujących lub uszkodzonych (...), odtworzenia tego, co było, lecz już nie istnieje (!), stworzenia repliki tego, co mogło być (...), kopiowania czegoś, co istniało, lecz w innym miejscu (...), stworzenia czegoś, co mogło lub powinno było istnieć, ale nigdy nie istniało”³⁴¹.

Zdaniem Kowalskiego dziedzictwo – traktowane jako część świata, która zamiera, i w konsekwencji naznaczona wymagowaną i/lub przeżywaną stratą – nabiera znaczenia, gdy pojawia się ryzyko jego utraty i już po utracie. Polityka ochrony dziedzictwa „prowadzi albo do waloryzacji pozostałości, albo do generowania replik i substytutów świata odchodzącego w przeszłość”³⁴². Jednocześnie, dziedzictwo przeżywane społecznie oraz jako analityczne pojęcie humanistyki proponuje szybkie, następujące po sobie interpretacje przeszłości, które prowadzą do nieustannego odkrywania przeszłości na nowo i jej ciągłej reinterpretacji. To stale zmieniające się znaczenie przeszłości nie potrzebuje autentycznego obiektu, bo wystarcza mu symulakrum³⁴³. Co istotne, to symulakra przeszłości dla dużej części społeczeństwa stanowią jedyne źródło

³³⁹ Wszystkie cytaty z Karty Ryskiej w tłumaczeniu autorki.

³⁴⁰ Muñoz Viñas S.: op. cit., s. 202-204.

³⁴¹ Ashworth G.: op. cit., s. 50.

³⁴² Kowalski K.: op. cit., s. 100.

³⁴³ Ibidem, s. 116. Symulakrum to kopia nie posiadająca/bez oryginału, inaczej czysta symulacja. Autorem opublikowanej w 1981 roku „teorii symulaków” – stanowiącej ripostę na wszechobecność „epoki symulacji” – jest postmodernista Jean Baudrillard. Więcej w: Baudrillard J.: *Symulakry i symulacja*. Warszawa: Wydawnictwo Sic!, 2005.

wiedzy o przeszłości i często za ich pośrednictwem przeszłość zyskuje masowego odbiorcę³⁴⁴. A „dziedzictwo jako symulakrum oznacza pomieszanie faktu z wyobraźnią, wydarzenia z jego interpretacjami, przedmiotów z ich znaczeniami. Tym samym wszelka próba rytualnej rekonstrukcji przeszłości ma w sobie istotny komponent iluzji i wyobraźni. Obarczona jest błędem przybliżenia i niedokładności.”³⁴⁵

Reasumując można pokusić się o stwierdzenie, że na przestrzeni XX wieku podejście do kwestii odtwarzalności zabytków/dziedzictwa (w tym architektury) zmieniało się w korelacji z ewolucją poglądów dotyczących autentyczności [Por. teza (2)]. Początkowo stosunek do działalności odtwórczej w dwudziestowiecznej myśli konserwatorskiej nacechowany był wieloma ograniczeniami i obostrzeniami, by z czasem w szczególnych przypadkach dopuścić możliwość rekonstrukcji czy wykonania kopii zabytku. Natomiast w rozwijającej się filozofii dziedzictwa, której podstawę stanowi przekonanie o nieustannej zmianie znaczenia przeszłości, i w której „autentyczność obiektu” nie ma istotnego znaczenia, dostrzegalna jest świadomość iluzoryczności klasycznego podejścia konserwatorskiego do kwestii odtwarzania zabytków/dziedzictwa.

c. Odwracalność zabiegu a ograniczenie interwencji do minimum

Postulat odwracalności zabiegu konserwatorskiego – stale obecny w klasycznych tekstach teoretycznych i dokumentach doktrynalnych – jest kontrowersyjny. Zasada wymagająca zapewnienia odwracalności metod, materiałów i przeprowadzonych zabiegów jest bowiem uważana za jedną z najtrudniejszych lub wręcz tę najtrudniejszą do zrealizowania w praktyce konserwatorskiej³⁴⁶. Świadczy o tym sama ewolucja konserwacji, która od XVIII wieku dokonuje się właśnie poprzez poszukiwanie coraz doskonalszych materiałów i metod – drogą eliminacji tych, które okazały się nieskuteczne, czy wręcz niebezpieczne dla substancji zabytkowej³⁴⁷.

Natomiast wymóg ograniczania interwencji konserwatorskiej do minimum w pewnym sensie zawdzięcza ciągłość istnienia niepowodzeniu koncepcji uzyskania pełnej odwracalności w procesie konserwacji-restauracji. Boito i Giovannoni zalecali ograniczanie się do niezbędnego minimum przy „pracach umacniających” zabytki architektury³⁴⁸. Karta z Burra w preambule opowiada się za ostrożnym podejściem do zmian. Należy zmieniać jak najmniej, żeby zachować znaczenie kulturowe miejsca. Podobne obostrzenia wynikają z zawartej w karcie definicji pojęcia „konserwacja”, która ma polegać na ostrożnym podejściu, przejawiającym się w zmienianiu tylko tyle ile potrzeba – możliwie jak najmniej (Art. 3.1). Zmiany pomniejszające znaczenie kulturowe miejsca mają być odwracalne i usuwalne, gdy tylko pozwolą na to okoliczności (Art. 15.2).

³⁴⁴ Ibidem, s. 117.

³⁴⁵ Ibidem, s. 118.

³⁴⁶ Szmelter I. M.: *Współczesna teoria konserwacji i restauracji dóbr kultury. Zarys zagadnień*. „Ochrona Zabytków”, nr 2/2006, s. 31. (także Rouba B. J.: *Teoria w praktyce...*, op. cit., s. 107.)

³⁴⁷ Ibidem, s. 31.

³⁴⁸ Barbacci A.: op. cit., s. 92-93.

Adaptacja jest dopuszczalna pod warunkiem wywierania minimalnego wpływu na znaczenie miejsca (Art. 21.1). Naruszenie mającej znaczenie substancji miejsca do celów dowodowo-badawczych także ma być zminimalizowane (Art. 28.1).

Według przyjętych w 1999 roku w Meksyku „Zasad ochrony historycznych struktur drewnianych”³⁴⁹ każda interwencja powinna umożliwiać odwracalność działań albo przynajmniej nie uniemożliwiać przyszłych prac konserwatorskich (pkt. 5, b i c). Każdorazowo też celem ma być „minimalna interwencja w tkankę historycznej struktury drewnianej”, która w pewnych sytuacjach może oznaczać „kompletny lub częściowy demontaż i ponowny montaż w celu umożliwienia naprawy konstrukcji”. W Karcie Krakowskiej zwrócono uwagę na zapewnienie możliwości potencjalnej odwracalności interwencji w przypadku zastosowania nowych technik w obiekcie *in situ* (pkt. 10). Natomiast w przyjętych w Victoria Falls „Zasadach analizy, konserwacji i strukturalnej restauracji dziedzictwa architektonicznego” określono, że zakres każdej interwencji powinien być proporcjonalny do założonych celów odnośnie bezpieczeństwa, stąd aby zapewnić stabilność i trwałość wartości dziedzictwa przy najniższym poziomie szkód, należy go ograniczyć do minimum (pkt. 3.5). Przy doborze technik podstawowe kryterium ma stanowić ich minimalna inwazyjność (pkt. 3.7). W niektórych sytuacjach najbardziej pożądane jest „podejście przyrostowe”, w którym „rozpoczyna się od minimalnego poziomu interwencji, z możliwością zastosowania szeregu dalszych środków dodatkowych lub korygujących” (pkt. 3.8). Wszelkie zastosowane środki i działania mają być odwracalne, „aby można było je usunąć i zastąpić środkami bardziej odpowiednimi, kiedy zdobyta zostanie nowa wiedza. Jeśli interwencje nie są całkowicie odwracalne, nie powinny (...) ograniczać dalszych interwencji w przyszłości” (pkt. 3.9). W „Zasadach Dublińskich”³⁵⁰ z 2011 roku także zawarto postulat odwracalności zmian i modyfikacji „wszędzie tam gdzie to tylko możliwe” (pkt. 11).

Zdaniem Muñoz Viñasa³⁵¹ – w związku z postępującą krytyką – status postulatu odwracalności we „współczesnej” teorii konserwatorskiej istotnie się zmienia. Z perspektywy naukowej i konserwatorskiej nie jest możliwe osiągnięcie pełnej odwracalności w procesie konserwacji: prawa fizyki dowodzą, że przywrócenie obiektu do stanu sprzed zabiegu jest niemożliwe. Mimo krytyki, odwracalność nadal pozostaje ważnym postulatem, o ile nie jest traktowana jako wymóg bezwzględny. Rouba³⁵² zasadę odwracalności uważa po prostu za drogowskaz – zobowiązanie do ciągłego rozwoju badań w poszukiwaniu materiałów, które będzie można całkowicie oraz bez uszczerbku dla obiektów z nich usuwać.

Niepowodzenie koncepcji odwracalności sprzyja natomiast upowszechnianiu postulatu ograniczania interwencji konserwatorskiej do minimum. Zasada minimalnej interwencji jest

³⁴⁹ *Vademecum...*, op. cit., s. 125-127.

³⁵⁰ *Ibidem*, s. 191-194.

³⁵¹ Muñoz Viñas S.: op. cit., s. 186-188.

³⁵² Rouba B. J.: *Teoria w praktyce...*, op. cit., s. 107.

interesująca ze względu na to, że wprowadza element względności. Decydującym zagadnieniem staje się bowiem określenie celu interwencji konserwatorskiej, bo *de facto* dla danego obiektu – w zależności od założonego celu – można przewidzieć wiele różnych „minimalnych interwencji”. Sugeruje ona także, że interwencja konserwatorska jest „złem koniecznym”. Konserwacja-restauracja jest jednak akceptowana, bo płynące z niej korzyści są zazwyczaj dużo większe, niż wynikające z niej szkody. W ogólnym założeniu koncepcja ograniczania interwencji do minimum jest po prostu przypomnieniem, że konserwator powinien minimalizować zatajanie lub niszczenie dowodów historycznych, tak samo jak chirurg nie powinien wycinać więcej tkanki, niż jest to absolutnie niezbędne.³⁵³

Zatem postulat ograniczania interwencji do minimum pozostaje kanoniczną zasadą konserwatorską, którą można skojarzyć (przez analogię) z medyczną zasadą *primum non nocere*³⁵⁴. Zasada ta jest obecna praktycznie we wszystkich klasycznych tekstach teoretycznych oraz dokumentach doktrynalnych, nawet jeżeli nie została w nich literalnie przywołana. Jej znaczenie jest wzmacniane fizyczną niemożnością uzyskania pełnej odwracalności zabiegu w procesie konserwacji-restauracji.

d. Społeczny aspekt konserwatorstwa/dziedzictwa

W konserwatorstwie, jak w każdej działalności architektonicznej, czynnikiem pożądanym, bo umożliwiającym efektywne praktykowanie, jest akceptacja społeczna celów tej działalności. Natomiast adaptacja do społecznie użytecznych funkcji zapewnia zabytkowej architekturze przetrwanie. „Klasyczna” teoria i etyka konserwatorska pomijała w zasadzie społeczny aspekt ochrony zabytków architektury. Tradycyjnie, ochrona ta stanowiła domenę wąskiej grupy wszechstronnie wykształconych specjalistów, która arbitralnie ustanawiała obowiązujące zasady postępowania.

Rola społeczeństwa w ochronie zabytków została dostrzeżona w Karcie Ateńskiej z 1931 roku. Zgodnie z tym dokumentem w kwestiach zarządzania i ustawodawstwa dotyczących ochrony zabytków interes społeczny miał zostać przedłożony nad prywatny, a legislacje dostosowane do warunków lokalnych i wymagań opinii publicznej w taki sposób, by napotkać możliwie najmniejszy sprzeciw właścicieli, z uwagi na ich poświęcenie *pro publico bono* (pkt. II). W stwierdzeniu, że najlepsze gwarancje zachowania zabytków stanowią szacunek i przywiązanie ze strony ich narodów, zauważone zostało znaczenie wychowania w poszanowaniu zabytków (pkt. VII). Według Karty Ateńskiej (CIAM) wartości architektoniczne powinny być zachowane, „jeśli są

³⁵³ Muñoz Viñas S.: op. cit., s. 188-191.

³⁵⁴ „Dbałość o dobro zabytku – zasada *primum non nocere*” stanowi pierwszą, a „wprowadzanie jedynie niezbędnej ingerencji (powstrzymywanie się od działań niekoniecznych)” trzecią z siedmiu podstawowych zasad konserwatorskich rozpowszechnianych przez Roubę. / na podstawie: Szmelter I. M.: op. cit., s. 30-31.

wyrazem poprzednich kultur i odpowiadają interesom ogółu”³⁵⁵ (§ 66) oraz „jeżeli ich konserwacja nie pociąga ofiar ze strony społeczeństwa znajdującego się w złych warunkach materialnych”³⁵⁶ (§ 67).

Europejska Karta Dziedzictwa Architektonicznego jest uważana za pierwszy dokument, który „odniósł się do «wartości społecznej» zabytków architektury”³⁵⁷, „wartości społecznej” definiowanej jako „potencjał generowanych przez zabytek architektury wartości (...), które są odczytywane i wyróżniane w procesie zmiennej interakcji zachodzącej w kontakcie z zabytkiem”³⁵⁸. W karcie przetrwanie dziedzictwa architektonicznego zostało uwarunkowane rozumieniem potrzeby jego ochrony przez jak największą część społeczeństwa, w szczególności przez młode pokolenie, które w przyszłości będzie opiekunem tego dziedzictwa (pkt. 5), ponieważ „*integrated conservation* nie może powieść się bez współpracy ogółu”³⁵⁹ (pkt. 9). W tej kwestii analogiczną wymowę ma Deklaracja Amsterdamska, w której szansa na przetrwanie dziedzictwa architektonicznego została uwarunkowana pozyskaniem akceptacji społecznej, zwłaszcza ze strony młodego pokolenia, co z kolei uzależnione miało być od efektywnych programów wychowawczych w tej dziedzinie na wszystkich poziomach edukacji. W deklaracji stwierdzono też, że „ochrona dziedzictwa nie może pozostawać wyłącznie sprawą ekspertów. Nacisk opinii publicznej jest sprawą istotną. Ludność powinna, na podstawie obiektywnej i rzetelnej informacji być dopuszczona do brania w niej udziału, zarówno w momencie sporządzania inwentarzy, jak i podejmowania decyzji”³⁶⁰.

W Karcie z Burra specjalnie posłużono się bardziej włączającym pojęciem „miejsce” (ang. *place*) od użytych m.in. w Karcie Weneckiej terminów „zabytek” czy „miejsce-obiekt” (ang. *site*), ponieważ domyślnie uwzględnia ono wartość społeczną, jaką mogą posiadać miejsca dziedzictwa, niemniej jednak substancja fizyczna miejsc ma w tym dokumencie również ogromne znaczenie³⁶¹. Chociaż karta podkreśla potrzebę partycypacji społecznej w konserwacji, interpretowaniu oraz zarządzaniu miejscem, bo w działaniach tych należy „uwzględnić udział osób, dla których dane miejsce ma szczególne powiązania lub znaczenia lub które ponoszą społeczną, duchową lub inną kulturową odpowiedzialność za miejsce” (M.in. 12), to jednak jej inkluzywność budzi zastrzeżenia, gdyż w dokumencie brakuje jasnej wykładni, co faktycznie ten udział społeczności oznacza³⁶². Niemniej jednak karta postrzegana jest jako dokument

³⁵⁵ *Karta Ateńska...*, op. cit., s. 93.

³⁵⁶ Ibidem, s. 94.

³⁵⁷ Sroczyńska J.: *Wartość społeczna zabytków architektury w świetle wybranych dokumentów UNESCO, ICOMOS, Rady Europy, kształtujących teorię ochrony dziedzictwa kulturowego*. „Wiadomości Konserwatorskie”, nr 65/2021, s. 8.

³⁵⁸ Ibidem.

³⁵⁹ Cytat – tł. własne.

³⁶⁰ *Vademecum...*, op. cit., s. 57.

³⁶¹ Smith L.: op. cit., s. 103.

³⁶² Ibidem, s. 104.

świadczący o uznaniu wartości społecznych miejsc dziedzictwa i o przyznaniu „prymatu wartościom niematerialnych nad wartościami autentycznej substancji zabytkowej”³⁶³.

Podobna do Karty z Burra koncepcja odnośnie partycypacji społecznej wynika w warstwie deklaratywnej z Karty Krakowskiej: pluralizm wartości dziedzictwa oraz różnorodność interesów implikują konieczność zapewnienia udziału w procesie planowania i zarządzania nie tylko specjalistom i administratorom, lecz także samym mieszkańcom (pkt. 12). Zgodnie z Kartą Ryską rekonstrukcję dziedzictwa kulturowego – dopuszczalną wyłącznie w wyjątkowych okolicznościach – zawsze warunkuje ustalenie jej potrzeby w drodze pełnych i otwartych konsultacji pomiędzy władzami (krajowymi i lokalnymi) a zainteresowaną społecznością (pkt. 6). „Zasady Dublińskie” podkreślają znaczenie wpływu lokalnych inicjatyw społecznych na docenianie wartości dziedzictwa (w tym przypadku przemysłowego) oraz wspólnych działań właścicieli, interesariuszy oraz specjalistów z zakresu konserwacji zabytków (preambuła). Za najważniejsze czynniki skutecznej konserwacji uznano w tym dokumencie „świadomość i zrozumienie dziedzictwa przemysłowego wśród społeczeństwa i przedsiębiorców” (pkt. 13).

Zdaniem Muñoza Viñasa najważniejszym celem konserwacji jest dostarczenie większej satysfakcji ludziom, dla których konserwowany obiekt przedstawia jakieś znaczenie, spełnia symboliczną funkcję lub stanowi symboliczną wartość. W przeciwieństwie do teorii „klasycznych”, „współczesna” etyka konserwatorska oferuje w tym zakresie trafniejsze, lecz trudniejsze rozwiązania. Proces podejmowania decyzji nie sprowadza się do wdrożenia zestawu ściśle określonych wytycznych mających na celu wyegzekwowanie materialnej prawdziwości obiektu, co implikują „klasyczne” teorie konserwatorskie, ale polega na wzięciu pod uwagę rozmaitych znaczeń, jakie przedstawia on dla różnych grup ludzi i zadecydowaniu, które znaczenia miałyby przeważać, przede wszystkim jednak jak je pogodzić, by usatysfakcjonować jak największą liczbę interesariuszy. Stanowiącą wyzwanie intencją „współczesnej” etyki konserwatorskiej jest bowiem zachęta do otwartej dyskusji przed rozpoczęciem procesu konserwacji. Dla pozyskania akceptacji społeczności „współczesna teoria konserwacji” rozwija się na kanwie aktualnie obowiązujących narracji demokratycznych.³⁶⁴ Tej sytuacji nie ułatwia konieczność uwzględnienia spadkobierców jako szczególnej grupy interesariuszy. W celu zabezpieczenia ich praw „współczesna teoria konserwacji” wprowadza leżącą u jej podstaw zasadę zrównoważonego rozwoju. Zasada ta nakazuje, by przyszli użytkownicy byli brani pod uwagę na etapie podejmowania decyzji konserwatorskich, a w ich imieniu w roli ekspertów wypowiadali się konserwatorzy. Bez tak kluczowej przesłanki jak rozwój zrównoważony – zdaniem Muñoza Viñasa – „współczesna teoria konserwacji” byłaby rodzajem „radykalnego demokratycznego intersubiektywizmu”, zgodnie z którym możliwe byłoby praktycznie wszystko, co zostało demokratycznie uzgodnione.³⁶⁵

³⁶³ Sroczyńska J.: *Wartość społeczna...*, op. cit., s. 9.

³⁶⁴ Muñoz Viñas S.: op. cit., s. 194, 213-214.

³⁶⁵ Ibidem, s. 183, 194-196.

Smith³⁶⁶ uważa, że idea niematerialności dziedzictwa („wszelkie dziedzictwo jest niematerialne”) – powiązana z krytyką dominacji zachodnich wyobrażeń o dziedzictwie – umożliwiła oderwanie się od jego fizycznych aspektów, zwykle stanowiących przedmiot zainteresowania AHD. Konsekwencją tej zmiany w percepcji dziedzictwa było ujawnienie innych jego aspektów i elementów, m.in. zauważenie elementów łączących dziedzictwo z wartościami i znaczeniami społecznymi. Według Smith samo dziedzictwo jest bowiem procesem społeczno-kulturowym: „to doświadczenia, które mogą zdarzyć się w określonych miejscach lub podczas odgrywania pewnych wydarzeń; to proces zapamiętywania i tworzenia wspomnień – pośredniczenia w zmianach kulturowych i społecznych, negocjowania, tworzenia oraz odtwarzania wartości, znaczeń, rozumień i tożsamości”³⁶⁷. Co istotne, z badań Smith³⁶⁸ wynika także, że nawet w krajach należących do kręgu kultury zachodniej, dziedzictwo nie jest powszechnie postrzegane w kategoriach materialnych, bo:

w rzeczywistości ludzie nie przywiązują większej wagi do tego, co imponujące i materialne. Cenią sobie natomiast szereg często „niematerialnych” skojarzeń o charakterze osobistym, rodzinnym i geograficznym, które w mniejszym stopniu wynikają z podziwu dla „rzeczy”, a w większym z odwoływania się do przeszłości w celu kształtowania na różne sposoby tożsamości w teraźniejszości.³⁶⁹

Rouba³⁷⁰ uważa, że zrozumienie społecznej roli zabytków – „zabytków rozumianych jako istotny, aktywny składnik dziedzictwa” – nie stanowi żadnego *novum*, gdyż ten sposób myślenia był obecny już wcześniej. Zabytki generują bowiem „zjawiska odnoszące do wielu sfer życia i aktywności ludzkiej”³⁷¹. Osiągnięciem współczesności jest natomiast „upowszechnianie tego sposobu myślenia i pozyskanie dla niego, znacznie szerszej niż w przeszłości, akceptacji społecznej”³⁷².

Kowalski³⁷³ zauważa, że w latach 90. I na przełomie wieków nastąpiła zmiana w wyznawanej przez Radę Europy filozofii dziedzictwa, polegająca m.in. na redefinicji relacji między dziedzictwem a wspólnotą. Akcent został przesunięty z dziedzictwa (którego zakres pojęciowy się rozszerzył) na wspólnotę – do tej pory pełniącą służebną rolę wobec dziedzictwa, której to dziedzictwo odtąd miało służyć. „Nowa perspektywa patrymonialna [bowiem] koncentruje się na ludziach, czyli nie na tym, co ktoś posiada, ale na tych, którzy posiadają.”³⁷⁴ Można mówić o dokonującej się demokratyzacji dziedzictwa – polegającej na tym, że już nie tylko elity decydują

³⁶⁶ Smith L.: op. cit.

³⁶⁷ Ibidem, s. 307. Cytat – tł. własne.

³⁶⁸ Smith L., Campbell G.: *The Tautology of “Intangible Values” and the Misrecognition of Intangible Cultural Heritage*. „Heritage & Society”, nr 10(1)2017, s. 26–44. doi: <https://doi.org/10.1080/2159032X.2017.1423225>.

³⁶⁹ Ibidem, s. 37. Cytat – tł. własne.

³⁷⁰ Rouba B. J.: *Autentyczność...*, op. cit., s. 38.

³⁷¹ Ibidem, s. 38.

³⁷² Ibidem, s. 38.

³⁷³ Kowalski K.: op. cit., s. 24.

³⁷⁴ Ibidem, s. 29.

o tym, co jest dziedzictwem, jak je chronić i przekazywać, ale także społeczność lokalna może aktywnie wyrażać wolę/brak woli dziedziczenia oraz chęć wykorzystania/adaptowania dziedzictwa do celów, które sama określi³⁷⁵. W efekcie można zgodzić się z Kowalskim, że „dziedzictwo przetrwa fizycznie pod warunkiem, że zostaną znalezione dla niego nowe funkcje (...) oraz gdy zostanie zauważona w nim jakaś wartość podzielana społecznie lub wyznawana indywidualnie”³⁷⁶.

W posumowaniu można pokusić się o stwierdzenie, że z końcem XX wieku w poglądach dotyczących konserwatorstwa i dziedzictwa coraz bardziej dostrzegane jest znaczenie partycypacji społecznej w ochronie zabytków / dziedzictwie, co można wiązać z coraz szerszym uznaniem niematerialnego wymiaru konserwatorstwa i dziedzictwa [Por. teza (3)].

³⁷⁵ Ibidem, s. 25.

³⁷⁶ Ibidem, s. 139.

III. Teoria konserwatorska i filozofia dziedzictwa w normach prawnych

1. Międzynarodowe normy prawne

A priori w celu dokonania wyboru międzynarodowych norm prawnych do przeanalizowania w tej części pracy, za podstawowe kryterium przyjęto ich jednoznaczne odniesienie do zagadnień ochrony zabytków (zabytkowej) architektury. Drugie kryterium stanowiła możliwość oddziaływania danej regulacji na obowiązujące przepisy prawa krajowego, które to dopiero *de facto* stwarzają ramy dla właściwej i skutecznej ochrony konserwatorskiej w praktyce. Takimi normami prawnymi są ratyfikowane przez Polskę konwencje dotyczące zagadnień związanych z ochroną konserwatorską. Konwencja jest umową międzynarodową zawierającą postanowienia skutkujące konsekwencjami prawnymi, do których zachowania zobowiązuje się będące jej stroną państwo w momencie ratyfikacji. Powyższe kryteria spełniają: *Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego* z 1972 roku (UNESCO) oraz *Konwencja o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy* z 1985 roku.

Ponadto, w związku ze stwierdzonym w toku dotychczasowych badań funkcjonowaniem (obok tradycyjnej „konserwacji”) i rosnącym znaczeniem paradygmatu konserwatorskiego nazwanego przez autorkę „dziedzictwem”³⁷⁷, badania w tej części pracy zostały poszerzone o analizę *Konwencji ramowej Rady Europy o wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa* z 2005 roku (w skrócie Konwencja z Faro), chociaż nie spełnia ona wyżej sprecyzowanych kryteriów. Konwencyjna definicja „dziedzictwa kulturowego” nie koncentruje się na obiektach-składnikach dziedzictwa, stąd w regulacji nie ma dosłownych i szczegółowych odniesień do zagadnień ochrony zabytków (zabytkowej) architektury. Konwencja z Faro dotyczy bowiem bardziej ogólnych aspektów dziedzictwa kulturowego i jest uznawana za formalną cezurę wyrażającą się „przejściem od starej do nowej formuły dziedzictwa”, bo ujmuje „w ramy prawne ewolucję, która dokonuje się między tradycyjnym a nowym sposobem konstruowania dziedzictwa, wyrażania stosunku do niego i korzystania z jego zasobów”³⁷⁸. Konwencja zrównuje „dziedzictwo materialne z niematerialnym, narodowe z lokalnym, przedmiot z pejzażem”³⁷⁹.

a. Konwencja (UNESCO) w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego (Paryż 1972) oraz Wytyczne Robocze (1977–2021)

Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego (ang. *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*) została przyjęta w dniu 16 listopada 1972 roku przez zebraną w Paryżu Konferencję Generalną Organizacji

³⁷⁷ Por. II rozdział pracy.

³⁷⁸ Kowalski K.: op. cit., s. 28.

³⁷⁹ Ibidem, s. 28.

Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury (ang. *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*, w skrócie UNESCO)³⁸⁰. Konwencja weszła w życie w dniu 17 grudnia 1975 roku³⁸¹. Polska ratyfikowała ją w dniu 29 czerwca 1976 roku³⁸². Konwencja uznawana jest za „najważniejszy instrument międzynarodowej ochrony konserwatorskiej w skali światowej”³⁸³.

Wytyczne Robocze³⁸⁴ (ang. *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*) są systematycznie uaktualnianym przepisem wykonawczym służącym praktycznemu wdrażaniu założeń konwencji. Pierwsza wersja wytycznych została przyjęta w 1977 roku³⁸⁵. Oprócz regulowania kwestii proceduralnych, Wytyczne Robocze powstały przede wszystkim w celu określenia kryteriów „wyjątkowej powszechnej wartości” (ang. *outstanding universal value*, w skrócie OUV), ponieważ pojęcie OUV nie zostało nigdy zdefiniowane w tekście konwencji³⁸⁶. Tymczasem to właśnie posiadanie OUV warunkuje umieszczenie oraz pozostanie danego dobra na „liście dziedzictwa światowego”.

i. analiza merytoryczna treści Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego

Pierwszy rozdział Konwencji poświęcono definicjom dziedzictwa kulturalnego oraz dziedzictwa naturalnego. W art. 1 zdefiniowano pojęcie „dziedzictwa kulturalnego”³⁸⁷. Mianem dziedzictwa kulturalnego określono następujące trzy kategorie dóbr:

- zabytki [ang. *monuments*] – w tym dzieła architektury, dzieła monumentalnej rzeźby i malarstwa, elementy i budowle o charakterze archeologicznym, napisy i groty oraz zgrupowania tych elementów, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki;

³⁸⁰ Szerzej o genezie konwencji UNESCO w: Szmygin B.: *Światowe dziedzictwo kultury UNESCO – charakterystyka, metodologia, zarządzanie*. Warszawa/Lublin: PKN ICOMOS / Politechnika Lubelska, 2016.

³⁸¹ Dz.U. 1976 nr 32 poz. 191.

³⁸² Ibidem. Konwencja zaczęła obowiązywać w Polsce w dn. 29.09.1976 r. Adres publikacyjny: Dz.U. 1976 nr 32 poz. 190.

³⁸³ Cameron C.: *The evolution of the concept of Outstanding Universal Value*. W: *Conserving the authentic: essays in honour of Jukka Jokilehto*. Red. N. Stanley-Price, J. King. Rome: ICCROM Conservation Studies 10, 2009, s.127.

https://www.iccrom.org/sites/default/files/publications/2019-11/iccrom_ics10_jukkafestchrift_en.pdf 06.07.2020

³⁸⁴ Tłumaczenie terminu *Operational Guidelines* przyjęto za Szmygin B.: *Światowe dziedzictwo...*, op. cit.

³⁸⁵ Wszystkie wersje Wytycznych Roboczych zamieszczone są na stronie internetowej UNESCO: <https://whc.unesco.org/en/guidelines/> 26.06.2023.

³⁸⁶ Cameron C.: op. cit., s. 127–128.

³⁸⁷ W oficjalnym polskim tłumaczeniu Konwencji posłużono się pojęciem „dziedzictwo kulturalne” (ang. *cultural heritage*). Według autorki w tym kontekście właściwsze byłoby użycie terminu „dziedzictwo kulturowe”. „Kulturalny” to „odnoszący się do tworzenia i upowszechniania kultury lub stanowiący jej składnik” (wg Słownika języka polskiego PWN), natomiast „kulturowy” to „związany z kulturą – całokształtem dorobku materialnego i duchowego ludzkości” (wg Słownika języka polskiego pod red. W. Doroszewskiego). Definicje pojęć na podstawie: <http://sjp.pwn.pl/> 03.10.2019.

- zespoły [ang. *groups of buildings*] – budowli oddzielnych lub łącznych, które ze względu na swą architekturę, jednolitość lub zespolenie z krajobrazem mają wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki;
- miejsca zabytkowe [ang. *sites*] – dzieła człowieka lub wspólne dzieła człowieka i przyrody, jak również strefy, a także stanowiska archeologiczne, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historycznego, estetycznego, etnologicznego lub antropologicznego.

Konwencyjna definicja „dziedzictwa kulturalnego” objęła zatem dzieła architektury, ich zgrupowania lub zespoły budowli. W dokumencie zabrakło definicji „wyjątkowej powszechnej wartości”, która powinna te dobra charakteryzować, aby pretendowały do miana „dziedzictwa kulturalnego”.

Odpowiednio w art. 2 Konwencji zostało zdefiniowane pojęcie „dziedzictwa naturalnego”. Do kompetencji państwa-strony Konwencji miała należeć identyfikacja oraz wyznaczenie granic dziedzictwa kulturalnego i naturalnego na własnym terytorium (art. 3).

W Konwencji przewidziano możliwość poddania tego dziedzictwa następującym działaniom konserwatorskim: konserwacji [ang. *conservation*, fr. *conservation*], rewaloryzacji [ang. *presentation*, fr. *mise en valeur*] i ożywianiu [ang. *rehabilitation*, fr. *réanimation*]. W dokumencie nie zdefiniowano tych pojęć. Porównanie obowiązującego polskiego tekstu Konwencji z oryginalnymi wersjami językowymi tego dokumentu (angielską³⁸⁸ i francuską³⁸⁹) wykazało jednak istotną niezgodność. W polskiej wersji dokumentu przewidziano jako alternatywę dla wyżej wymienionych działań konserwatorskich, wskazanych wobec dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, także możliwość jego „odtworzenia”³⁹⁰.

W drugim rozdziale Konwencji (art. 4-7) określono ogólne zasady ochrony dziedzictwa kulturalnego i naturalnego na szczeblu krajowym i międzynarodowym. Do zobowiązań poszczególnych państw-stron Konwencji miało należeć zadbanie o:

- wyznaczenie temu dziedzictwu odpowiedniej funkcji w życiu społecznym oraz włączenie jego ochrony do programów ogólnego planowania;
- ustanowienie na własnym terytorium (jeżeli nie są jeszcze ustanowione) jednej lub kilku służb ochrony, konserwacji i rewaloryzacji dziedzictwa kulturalnego i naturalnego;
- rozwijanie studiów i badań naukowych i technicznych oraz doskonalenie metod interwencyjnych pozwalających sprostać zagrożeniom dla dziedzictwa będącego przedmiotem Konwencji;

³⁸⁸ <https://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf> 06.02.2019

³⁸⁹ <https://whc.unesco.org/archive/convention-fr.pdf> 21.02.2019

³⁹⁰ art. 5 pkt d, art. 13 ust. 1, art. 22 pkt a i c, art. 23 i art. 24 Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego (Dz.U. 1976 nr 32 poz. 190).

- zapewnienie środków prawnych, naukowych, technicznych, administracyjnych i finansowych w celu identyfikacji, ochrony, konserwacji, rewaloryzacji i ożywiania tego dziedzictwa;
- powstanie i rozwijanie ośrodków kształcenia w dziedzinie ochrony, konserwacji i rewaloryzacji dziedzictwa kulturalnego i naturalnego oraz zachęcanie do podejmowania badań naukowych w tej dziedzinie.

W ochronie – uznanego przez strony Konwencji za dziedzictwo powszechne – dziedzictwa kulturalnego i naturalnego poszczególnych państw, miała współdziałać cała społeczność międzynarodowa. Państwa-strony zobowiązywały się do udzielenia pomocy przy identyfikacji, ochronie, konserwacji i rewaloryzacji tego dziedzictwa w przypadku, gdy ubiegałoby się o nią państwo, na którego terytorium takie dobra się znajdują. Ponadto każde państwo-strona Konwencji zobowiązywało się „nie podejmować świadomie żadnych działań mogących wyrządzić bezpośrednio lub pośrednio szkodę dziedzictwu kulturalnemu i naturalnemu (...) znajdującemu się na terytorium innych Państw będących Stronami niniejszej Konwencji”. Za międzynarodową ochronę światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego uznano ustanowienie systemu współpracy i pomocy międzynarodowej, przeznaczonego do udzielania wsparcia państwom-stronom Konwencji w wysiłkach na rzecz zachowania i zidentyfikowania tego dziedzictwa.

Trzeci rozdział Konwencji (art. 8-14) poświęcono powołaniu przy UNESCO Międzynarodowego Komitetu Ochrony Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego o Wyjątkowej Powszechnej Wartości, nazywanego „Komitetem Dziedzictwa Światowego”. W myśl postanowień Konwencji, członkami komitetu stają się państwa-strony Konwencji wybierane na sesjach UNESCO, w taki sposób by „zapewnić sprawiedliwą reprezentację regionów i kultur świata”. Na swojego przedstawiciela każdy z członków komitetu jest zobowiązany wybrać reprezentanta wykwalifikowanego w zakresie dziedzictwa kulturalnego lub naturalnego. Ciało doradcze podczas posiedzeń komitetu stanowią po jednym: przedstawiciel Międzynarodowego Ośrodka Studiów nad Ochroną i Restauracją Dóbr Kultury (obecnie ICCROM), przedstawiciel Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków (ICOMOS) oraz przedstawiciel Międzynarodowej Unii Ochrony Przyrody (IUCN), do których mogą przyłączyć się przedstawiciele innych organizacji o zbliżonych celach. Komitet jest też uprawniony do powoływania organów doradczych, jakie uzna za konieczne do wykonania swoich zadań.

Do podstawowych zadań Komitetu Dziedzictwa Światowego należy ustalanie, aktualizacja i rozpowszechnianie pod mianem „Listy dziedzictwa światowego” (art. 11 ust. 2) – w oparciu o kryteria przyjęte przez komitet – wykazu dóbr dziedzictwa kulturalnego i naturalnego posiadających wyjątkową powszechną wartość. Podstawę do sporządzenia tego wykazu stanowią wykazy przedstawione komitetowi przez poszczególne państwa-strony Konwencji, uwzględniające dobra znajdujące się na ich terytorium i zasługujące na wpisanie na listę. Ponadto komitet ustala, aktualizuje i rozpowszechnia pod mianem „Listy dziedzictwa światowego

w niebezpieczeństwie” (art. 11 ust. 4) wykaz dóbr znajdujących się na liście, dla których ocalenia niezbędne jest podjęcie znacznych robót, i w sprawie których wniesiono o pomoc w ramach Konwencji.

Komitet przyjmuje także i rozpatruje wnioski państw-stron Konwencji o udzielenie pomocy międzynarodowej, dotyczącej dziedzictwa wpisanego lub zasługującego na wpisanie na obie listy. Przedmiotem wniosków może być ochrona, konserwacja, rewaloryzacja i ożywianie tego dziedzictwa. Jeżeli wstępne badania potwierdzają celowość ich kontynuowania, przedmiotem wniosków może być także identyfikowanie dziedzictwa kulturalnego i naturalnego. Komitet ustala, aktualizuje i rozpowszechnia listę dóbr, w sprawie których udzielono pomocy międzynarodowej. Współdziała także z organizacjami mającymi cele podobne do celów Konwencji, w szczególności z ICCROM, ICOMOS oraz IUCN.

Czwarty rozdział Konwencji (art. 15-18) dotyczy utworzenia oraz procedur organizacyjnych Funduszu Ochrony Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego nazwanego „Funduszem Dziedzictwa Światowego”. W rozdziale piątym (art. 19-26) określono ogólne warunki i tryb udzielania pomocy międzynarodowej na rzecz dóbr dziedzictwa kulturalnego i naturalnego. Określenie procedury rozpatrywania wniosków o przyznanie takiej pomocy należy do kompetencji Komitetu Dziedzictwa Światowego. W Konwencji przewidziano następujące formy pomocy z funduszu udzielane przez komitet:

- studia nad zagadnieniami związanymi z ochroną, konserwacją, rewaloryzacją i ożywianiem dziedzictwa wpisanego na obie listy;
- delegowanie rzeczoznawców, techników i wykwalifikowanych robotników;
- kształcenie specjalistów wszelkich szczebli w tej dziedzinie;
- dostarczanie urządzeń;
- udzielanie długoterminowych pożyczek nisko oprocentowanych lub nie oprocentowanych;
- w wyjątkowych sytuacjach przyznawanie subwencji bezzwrotnych.

W ramach programów oświatowych, o których mowa w szóstym rozdziale Konwencji (art. 27-28), jej sygnatariusze poprzez ustalenie odpowiednich programów informacyjno-edukacyjnych zobowiązywali się do wzmacniania w swoich społeczeństwach poszanowania i przywiązania do dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, a także do rozpowszechniania wiedzy o podjętych działaniach zgodnie z Konwencją oraz o istniejących zagrożeniach dla dziedzictwa. Ponadto państwa-strony Konwencji korzystające z pomocy międzynarodowej miały szeroko informować o znaczeniu dóbr, na które pomoc została przeznaczona oraz o roli tej pomocy. Wreszcie sygnatariusze Konwencji zobowiązywali się do informowania w okresowych sprawozdaniach o dyspozycjach administracyjno-prawnych oraz innych podjętych przez siebie środkach w celu

stosowania Konwencji, a także o zdobytych doświadczeniach w tej dziedzinie (rozdział siódmy – art. 29).

ii. analogie do dokumentów doktrynalnych w Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego

W toku przeprowadzonej analizy merytorycznej treści *Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego* z 1972 roku **autorka nie stwierdziła w tej regulacji bezpośrednich i jednoznacznych odwołań do przyjętych wcześniej dokumentów doktrynalnych oraz do problemów formułowanych przez teorię (etykę) konserwatorską.** Natomiast warto odnotować kilka analogii i podobieństw do Karty Ateńskiej z 1931 roku oraz Karty Weneckiej z 1964 roku.

Konwencja (art. 4) zobowiązywała państwa będące jej sygnatariuszami do zapewnienia identyfikacji, ochrony, konserwacji, rewaloryzacji oraz **„przekazania przyszłym pokoleniom dziedzictwa kulturalnego i naturalnego”** znajdującego się na ich terytoriach. W preambule Karty Weneckiej postulowano uznanie zachowania oraz przekazania wspólnego dziedzictwa w całym bogactwie autentyczności za solidarny obowiązek wobec przyszłych pokoleń.

Zgodnie z Konwencją (art. 5 pkt. a), państwa będące jej stronami, miały starać się o **„wyznaczenie dziedzictwu kulturalnemu i naturalnemu odpowiedniej funkcji w życiu zbiorowym”** oraz **„włączyć ochronę tego dziedzictwa do programów planowania ogólnego”**. W Karcie Ateńskiej (pkt. I) zalecono **„utrzymanie takiego użytkowania zabytków, które zapewnia ciągłość ich istnienia przeznaczając je jednak funkcjom, które szanują ich charakter historyczny lub artystyczny”**³⁹¹, a w Karcie Weneckiej (art. 5) uznano wykorzystanie zabytków na cele społecznie użyteczne za czynnik sprzyjający ich konserwacji.

Sygnatariusze Konwencji (art. 5 pkt c) zobowiązywali się do **rozwijania studiów oraz badań naukowych i technicznych oraz do udoskonalania metod interwencyjnych** pozwalających sprostać niebezpieczeństwom zagrażającym ich dziedzictwu. Udzielenie pomocy międzynarodowej w poważnym zakresie w ramach Konwencji zostało uwarunkowane wykonaniem szczegółowych badań naukowych, gospodarczych i technicznych w oparciu o najnowocześniejsze metody ochrony, konserwacji, rewaloryzacji i ożywiania dziedzictwa (art. 24). W Karcie Ateńskiej (pkt. V ppkt 1) w celu wypracowania metod możliwych do zastosowania w różnorodnych przypadkach, w każdym z państw zalecano **„współpracę konserwatorów zabytków i architektów z reprezentantami nauk fizycznych, chemicznych i przyrodniczych”**. Natomiast w Karcie Weneckiej³⁹², konserwację i restaurację zabytków uznano za **„dyscyplinę, która odwołuje się do wszystkich gałęzi nauki i techniki, mogących wnieść wkład do badań**

³⁹¹ *Vademecum...*, op. cit., s. 27-29. Cytaty z Karty Ateńskiej w tłumaczeniu K. Pawłowskiego.

³⁹² Cytaty z Karty Weneckiej na podstawie polskiej wersji językowej zamieszczonej na stronie ICOMOS-u Polska: <http://www.icomos-poland.org/dokumenty-doktrynalne.html> 27.04.2017

i ochrony dziedzictwa zabytkowego” (art. 2), a w przypadku, gdy techniki tradycyjne okazałyby się niewydolne, zalecano wzmacnianie zabytku z wykorzystaniem „wszelkich nowoczesnych technik konserwatorskich i budowlanych, których skuteczność wykazałyby dane naukowe i zapewniało doświadczenie” (art. 10).

W zakresie współpracy międzynarodowej w preambule Konwencji postulowano, że „cała społeczność międzynarodowa powinna wziąć udział w ochronie dziedzictwa kulturalnego i naturalnego o wyjątkowej powszechnej wartości przez udzielenie zbiorowej pomocy” uzupełniającej działania zainteresowanego państwa oraz, że w tym celu niezbędne jest przyjęcie „nowych postanowień umownych, wprowadzających skuteczny system zbiorowej ochrony” dziedzictwa, „zorganizowany w sposób stały i w oparciu o nowoczesne metody naukowe”. Ponadto w art. 6 ust. 1 Konwencji **uznano dziedzictwo kulturalne i naturalne za „dziedzictwo powszechne**, w którego obronie ma obowiązek współdziałać cała społeczność międzynarodowa”. W Karcie Ateńskiej (pkt. VII a) zostało wyrażone przekonanie, że „zachowanie dziedzictwa artystycznego i archeologicznego ludzkości interesuje społeczeństwa państw stojących na straży cywilizacji”. W preambule Karty Weneckiej stwierdzono natomiast, że „ludzkość, z każdym dniem bardziej świadoma jednolitego charakteru wartości ogólnoludzkich, uważa je za dziedzictwo wspólne i uznaje swą solidarną odpowiedzialność za ich zachowanie wobec przyszłych pokoleń”. W związku z czym uznano, że istotne jest, by zasady dotyczące konserwacji i restauracji zabytków były wspólnie ustalane i formułowane na płaszczyźnie międzynarodowej, pozostawiając każdemu narodowi troskę o ich implementację w ramach własnej kultury i tradycji.

Sygnatariusze Konwencji (art. 6 ust. 2) zobowiązywali się także do udzielania pomocy w identyfikowaniu, ochronie, konserwacji i rewaloryzacji dziedzictwa kulturalnego i naturalnego państwu, na którego terytorium takie dobra się znajdują, i które o taką pomoc się zwraca. W Karcie Ateńskiej (pkt. VII a) zawarto postulat, „aby Państwa działające w duchu Paktu Ligi Narodów skłaniały się do coraz szerszej i konkretniejszej współpracy dla dobra konserwacji zabytków sztuki i historii”. Zgodnie z Konwencją (art. 7) za międzynarodową ochronę dziedzictwa kulturalnego i naturalnego uznano **„ustanowienie systemu współpracy i pomocy międzynarodowej** mającego na celu udzielenie Państwom będącym Stronami Konwencji pomocy w ich wysiłkach podejmowanych w celu zachowania i zidentyfikowania tego dziedzictwa”. Do koordynowania kwestii związanych ze współpracą oraz udzielaniem pomocy międzynarodowej w ramach Konwencji został powołany Komitet Dziedzictwa Światowego. Zgodnie z Kartą Ateńską (pkt. VII a) „wypowiedzenie się, co do niezbędnych kroków i właściwej procedury” w każdym przypadku w sprawie „zachowania arcydzieł, w których wyraziła się w najwyższym stopniu cywilizacja i które wydają się zagrożone” miało należeć – po rozpoznaniu przez Międzynarodowe Biuro Muzeów – do kompetencji utworzonej przy Lidze Narodów Międzynarodowej Komisji Współpracy Intelktualnej.

Odniesienie roli wychowania w ochronie zabytków sygnatariusze Konwencji (art. 27) zobowiązywali się do wzmocnienia w swoich społeczeństwach poszanowania i przywiązania do dziedzictwa kulturalnego i naturalnego poprzez wprowadzanie odpowiednich programów oświatowych i informacyjnych oraz do ich informowania o zagrażających temu dziedzictwu niebezpieczeństwach. Natomiast w Karcie Ateńskiej (pkt. VII b) wyrażone zostało przekonanie, że „najlepszą gwarancją dla zachowania zabytków wynika z szacunku i przywiązania do nich samych narodów”³⁹³ oraz życzenie, „by wychowawcy przyzwyczajali dzieci i młodzież do unikania niszczenia zabytków przyuczając ich do wielkiego zainteresowania ochroną świadectw każdej cywilizacji”.

iii. odniesienia do dokumentów doktrynalnych oraz problemów formułowanych przez teorię (etykę) konserwatorską / filozofię dziedzictwa w Wytycznych Roboczych

W toku przeprowadzonej analizy merytorycznej autorka stwierdziła istnienie bezpośrednich i jednoznacznych odwołań do dokumentów doktrynalnych oraz do problemów formułowanych przez teorię (etykę) konserwatorską / filozofię dziedzictwa w treści Wytycznych Roboczych z lat 1977–2021³⁹⁴.

Od początku (tzn. od pierwszej wersji przyjętej w 1977 roku) Wytyczne Robocze odnoszą się do kluczowego dla teorii konserwatorskiej zagadnienia autentyczności³⁹⁵. W wytycznych autentyczność jest przede wszystkim warunkiem koniecznym (kryterium) przesądzającym o „wyjątkowej powszechnej wartości” (OUV) dziedzictwa kulturalnego. Początkowo (przed rokiem 1994) autentyczność dóbr kulturalnych mogła być określana – zgodnie z perspektywą zachodnią – w kategoriach atrybutów głównie materialnych (tj. projekt [ang. *design*]; materiały [ang. *materials*]; wykonawstwo [ang. *workmanship*]; otoczenie [ang. *setting*]). Z czasem wykaz atrybutów autentyczności dziedzictwa kulturalnego w wytycznych został istotnie poszerzony (przede wszystkim od 2005 roku) o atrybuty niematerialne (takie jak m.in. duch i atmosfera [ang. *spirit and feeling*]), a nawet otwarty na nieograniczoną ich liczbę (np. inne czynniki wewnętrzne i zewnętrzne [ang. *other internal and external factors*]).³⁹⁶ [Por. teza (1)]

W związku z tym, że od 2005 roku za praktyczną podstawę do badania i określania autentyczności dziedzictwa kulturalnego wytyczne uznają Dokument z Nara z 1994 roku (§ 79), od tego czasu z założenia autentyczność powinna być rozpatrywana i oceniana w kontekście kulturowym, do którego dane dziedzictwo przynależy. Syntetyczne streszczenie tego dokumentu

³⁹³ Składnia i fleksja w cytatach z Karty Ateńskiej zgodnie z: *Vademecum...*, op. cit.

³⁹⁴ Przeprowadzona analiza objęła w sumie 23 angielskie wersje *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention* (Wytyczne Robocze) przyjęte w latach 1977–2021.

³⁹⁵ W tekście konwencji UNESCO termin „autentyczność” [ang. *authenticity*] nie został w ogóle użyty, natomiast w Wytycznych Roboczych użyto go odpowiednio: 14 razy (1997 – pierwsza cyfrowa wersja), 94 razy (2005 – gruntowna zmiana dokumentu) i 100 razy (2021 – ostatnia analizowana wersja).

³⁹⁶ Szczegółowa historia definicji „autentyczności” w Wytycznych Roboczych z lat 1977–2021 została zawarta w: Nakonieczna E., Szczepański J.: op. cit.

doktrynalnego zawarto w paragrafach 80–85 wytycznych, a cały dokument został włączony w Aneksie 4 do wytycznych, stanowiąc odtąd ich integralną część.

Tylko zastrzeżenia odnośnie rekonstrukcji (odtworzenia) zawarte w paragrafie 86 wytycznych, formalnie **dotyczącym kryterium autentyczności** dziedzictwa kulturalnego [Por. teza (2)], odbiegają od opartego na relatywizmie przesłania Dokumentu z Nara. Paragraf 86 stanowi, że: (1) rekonstrukcja jest uzasadniona jedynie w wyjątkowych okolicznościach; (2) „rekonstrukcja jest dopuszczalna wyłącznie w oparciu o kompletną i szczegółową dokumentację [inwentaryzację], z całkowitym wykluczeniem domysłu”³⁹⁷. Powyższe sformułowania w przeciwieństwie do pozostałych paragrafów wytycznych dotyczących autentyczności odbiegają od intencji Dokumentu z Nara i bliższe są przesłaniu Karty Weneckiej, ponieważ odrzucają założenie, że autentyczność może dotyczyć także niematerialnych atrybutów dziedzictwa³⁹⁸. Ponadto drugie z zastrzeżeń jest nierealistyczne w przypadku, gdy oryginał nie został zinwentaryzowany przed zniszczeniem, spowodowanym np. klęską żywiołową, konfliktem zbrojnym, itp. Istniejąca niespójność w przepisach wykonawczych konwencji UNESCO przyczynia się do niekonsekwencji widocznej w decyzjach Komitetu Dziedzictwa Światowego³⁹⁹, dlatego postulowana jest nowelizacja paragrafu 86 wytycznych⁴⁰⁰.

Nawiasem mówiąc, pojawienie się w Wytycznych Roboczych warunku o dopuszczalności rekonstrukcji wyłącznie w przypadku istnienia kompletnej i szczegółowej inwentaryzacji oryginału oraz z wykluczeniem wszelkiego domysłu, który funkcjonuje w definicji „autentyczności” od czasu aktualizacji wytycznych w październiku 1980 roku w praktycznie niezmienionej formie⁴⁰¹, zostało spowodowane faktem wpisu we wrześniu tego roku na listę UNESCO odbudowanego Starego Miasta w Warszawie⁴⁰². Warunek ten zastąpił wówczas wcześniejsze **zastrzeżenie odnośnie autentyczności** wprowadzone do tej definicji w 1977 roku w pierwszej wersji wytycznych, które brzmiało: „autentyczność nie ogranicza się wyłącznie do pierwotnej formy i struktury, ale obejmuje również wszelkie późniejsze modyfikacje i uzupełnienia, które na przestrzeni czasu nabrały

³⁹⁷ Ang. *Reconstruction is acceptable only on the basis of complete and detailed documentation and to no extent on conjecture*. (wszystkie cytaty z Wytycznych Roboczych – tł. własne)

³⁹⁸ Khalaf R. W.: *World Heritage on the move: abandoning the assessment of authenticity to meet the challenges of the twenty-first century*. „Heritage”, nr 4(1)2021, s.371–386. doi: <https://doi.org/10.3390/heritage4010023>

³⁹⁹ Brumann C.: op. cit.

⁴⁰⁰ Cameron C.: *Shifting doctrine for reconstruction at World Heritage sites*. W: *The challenges of World Heritage recovery*. Red. M. Marcinkowska, K. Zalasinska. Warsaw: Narodowy Instytut Dziedzictwa, 2019, s. 55–63.

<https://ksiegarnia.nid.pl/wpcontent/uploads/2022/08/TheChallengesOfWorldHeritageRecovery.pdf> 03.07.2023

⁴⁰¹ Przed rokiem 2005 w brzmieniu (cytat): *reconstruction is only acceptable if it is carried out on the basis of complete and detailed documentation on the original and to no extent on conjecture*.

⁴⁰² Więcej o historii definicji „autentyczności” w: Nakonieczna E., Szczepański J.: op. cit.

wartości artystycznej lub historycznej”⁴⁰³. W tym zastrzeżeniu zauważalne są echa teorii konserwatorskiej Giovannoniego oraz przesłania Kart Ateńskiej (1931) i Weneckiej (1964). Poszanowanie historycznego i artystycznego dzieła przeszłości bez eliminowania stylu jakiegokolwiek epoki⁴⁰⁴ postulowano w Karcie Ateńskiej (pkt. I), którą sformułowano na podstawie zasad konserwatorskich metodyki opracowanej przez Giovannoniego (*restauro scientifico*). Karta Wenecka zawiera podobny postulat: „wartościowy wkład każdej epoki do dziejów budowy zabytku powinien być uszanowany, jako że jedność stylistyczna nie jest celem restauracji”⁴⁰⁵ (art. 11). Generalizując można stwierdzić, że w tym pierwszym zastrzeżeniu dotyczącym autentyczności z wytycznych z 1977 roku obecne były nawiązania do krytyki restauracji stylistycznej realizowanej w stylu Viollet-le-Duc’a (w skrajnym wydaniu jako puryfikacji stylistycznej). Krytyka ta znacząco przysłużyła się rozwojowi myśli konserwatorskiej od końca XIX wieku⁴⁰⁶.

Ponadto odnośnie autentyczności w Wytycznych Roboczych, niezmiennie od 1983 roku „**istotna utrata historycznej autentyczności**”⁴⁰⁷ stanowi jedno z kryteriów wpisu dobra kulturalnego na „Listę dziedzictwa światowego w niebezpieczeństwie” w przypadku rozpoznania istnienia bezpośredniego niebezpieczeństwa.

Odnośnie zagadnienia odtwarzalności, Wytyczne Robocze przede wszystkim włączają, jak ma to miejsce w przypadku wyżej opisanego obowiązującego paragrafu 86, zastrzeżenia odnośnie **potencjalnej rekonstrukcji dziedzictwa kulturalnego** do przepisów dotyczących autentyczności. Jest to jedyny przepis w wytycznych (istnieje w nieznacznie zmienianej wersji od 1980 roku), który wzmiankuje kwestię rekonstrukcji⁴⁰⁸, łącząc ją zarazem z zagadnieniem autentyczności dziedzictwa kulturalnego [Por. teza (2)]. W myśl wytycznych – parafrazując ten przepis – uznanie lub dopuszczenie rekonstrukcji ma charakter wyjątkowy i jest możliwe wyłącznie, gdy istnieje na tyle szczegółowa inwentaryzacja danego dobra kulturalnego, że wszelki domysł podczas jego rekonstrukcji byłby wykluczony. Zgodnie z wytycznymi z lat 1984–1996, specjalna dokumentacja wymagana w przypadku nominacji zespołów (budowli) oraz miejsc zabytkowych⁴⁰⁹ miała zawierać także informacje, czy obecna ochrona prawna **zapobiega „rozbiórce i rekonstrukcji budynków zlokalizowanych w strefach chronionych”**⁴¹⁰. Od 1980 roku wytyczne uznają istnienie **możliwości restauracji dobra światowego dziedzictwa**, którego

⁴⁰³ Ang. *authenticity does not limit consideration to original form and structure but includes all subsequent modifications and additions, over the course of time, which in themselves possess artistic or historical values*.

⁴⁰⁴ Fr. *respecter l'oeuvre historique et artistique du passé, sans proscrire le style d'aucune époque*.

⁴⁰⁵ Fr. *Les apports valables de toutes les époques à l'édification d'un monument doivent être respectés, l'unité de style n'étant pas un but à atteindre au cours d'une restauration*. (tł. własne)

⁴⁰⁶ Por. II rozdział pracy.

⁴⁰⁷ Ang. *significant loss of historical authenticity*.

⁴⁰⁸ Od 1997 roku jest to w ogóle jedyne użycie terminu „rekonstrukcja” [ang. *reconstruction*] w wytycznych.

⁴⁰⁹ Definicje „zespołów” i „miejsc zabytkowych” jako kategorii dziedzictwa kulturalnego: por. art. 1 oficjalnej polskiej wersji konwencji UNESCO.

⁴¹⁰ Ang. *demolition and reconstruction of buildings situated within the protected zones*.

stan istotnie się pogorszył, za czynnik warunkujący pozostawienie na liście UNESCO⁴¹¹. Od 1992 roku w wytycznych istnieje również postulat niezwłocznego powiadamiania Komitetu Dziedzictwa Światowego przez państwa-strony o **znaczących restauracjach** lub nowych budowach przewidywanych **na obszarach objętych ochroną w ramach konwencji**, które mogłyby wpłynąć na wartość (OUV od 2005 roku) tych dóbr⁴¹². Ten postulat dotyczy wymienionych interwencji jeszcze przed podjęciem jakichkolwiek decyzji, które byłyby trudne do odwrócenia, żeby umożliwić komitetowi uczestnictwo w poszukiwaniu rozwiązań zapewniających pełne zachowanie wartości (OUV) dobra.

W Wytycznych Roboczych wiele miejsca poświęcono **społecznemu aspektowi ochrony światowego dziedzictwa**. Zauważalna jest ogólna tendencja: im późniejsza wersja tej systematycznie uaktualnianej regulacji, tym więcej zawiera przepisów wzmiankujących różne kwestie społeczne. W pierwszych wersjach wytycznych z lat 1977–1978 były to 3 przepisy, ponad 10 w 1994 roku, a po znaczącej zmianie dokumentu w 2005 roku – ponad 20 przepisów. [Por. teza (3)] Wśród poruszonych w wytycznych kwestii społecznych służących wdrażaniu założeń konwencji UNESCO można wyróżnić: partycypację społeczną; społeczny wymiar zrównoważonego rozwoju (tzw. inkluzywny rozwój społeczny); upowszechnianie misji konwencji (promocję); edukację i szkolenie; pomoc międzynarodową przede wszystkim w zakresie finansowania promocji, edukacji i szkolenia; organizację finansowania na szczeblu krajowym.

Nieodzowność aktywnego **udziału** świadomej i bezpośrednio zainteresowanej **społeczności** – jako czynnika gwarantującego realizację wszelkich programów ochrony⁴¹³ – została po raz pierwszy uwzględniona w Wytycznych Roboczych w 1987 roku w dodanych wówczas wytycznych dotyczących zespołów budowli miejskich (§ 31). W 2005 roku postulat ten został przeniesiony do wytycznych dotyczących wpisywania na listę historycznych miast i śródmieść (Aneks 3 do Wytycznych Roboczych), a usunięty w 2021 roku (w związku z likwidacją tego aneksu). Od 1994 roku wytyczne uznają też partycypację lokalnej społeczności podczas procesu nominacyjnego za czynnik zapewniający jej współodpowiedzialność wraz z państwem-stroną za utrzymanie nominowanej nieruchomości (§ 14), z tymże w 2015 roku poszerzono „partycypację społeczności lokalnej” o partycypację ludności rdzennej, organizacji rządowych, pozarządowych i prywatnych oraz pozostałych interesariuszy (§ 123). W szczególności odnośnie nominacji krajobrazów kulturowych (ang. *cultural landscapes*), od 1994 roku wymagana jest pełna aproba i współpraca społeczności lokalnych. Od 2015 roku zachęca się państwa-strony do

⁴¹¹ Przed rokiem 2005 przepis ten był zawarty w procedurze dotyczącej ewentualnego usunięcia dóbr z listy, a od 2005 roku w przepisach dotyczących tzw. reaktywnego monitorowania [ang. *Reactive Monitoring*], które dotyczy stanu zabezpieczenia zagrożonych dóbr światowego dziedzictwa.

⁴¹² Podobnie jak ww. przepis: przed rokiem 2005 zawarty w procedurze dotyczącej ewentualnego usunięcia dóbr z listy, a od 2005 roku w przepisach dotyczących reaktywnego monitorowania.

⁴¹³ Ang. *Informed awareness on the part of the population concerned, without whose active participation any conservation scheme would be impractical, is also essential.*

przygotowywania nominacji przy jak najszerszym udziale zainteresowanych stron oraz do wykazania – stosownie do sytuacji, że uprzednio uzyskano świadomą i dobrowolną zgodę ludności rdzennej, między innymi poprzez opublikowanie dokumentacji nominacyjnej w stosownych językach oraz konsultacje i przesłuchania publiczne (§ 123). Aktualnie zachęca się także, by państwa-strony angażowały właściwych interesariuszy i uprawnione podmioty już na etapie sporządzania wniosków w ramach wprowadzonej w 2021 roku obowiązkowej procedury wstępnej oceny nominacji (ang. *Preliminary Assessment*) (§ 123).

Generalnie od 2005 roku wytyczne zachęcają państwa-strony konwencji do zapewniania **partycypacji szerokiej gamy interesariuszy** (m.in. kierowników budów, samorządów lokalnych i regionalnych, lokalnych społeczności, organizacji pozarządowych, innych zainteresowanych stron i partnerów) w procesach identyfikacji, nominacji oraz ochrony dóbr światowego dziedzictwa (§ 12). Od 2019 roku partycypacja ma odbywać się z poszanowaniem praw człowieka i zapewniać równowagę pod względem płci, a także obejmować ludność rdzenną (§ 12). Analogiczne przepisy w wytycznych dotyczą list informacyjnych (ang. *Tentative Lists*)⁴¹⁴, które od 2005 roku również mają być przygotowywane przez państwa-strony z udziałem wszelkich interesariuszy (§ 64). W tym wypadku partycypacja – także od 2019 roku – ma odbywać się z poszanowaniem praw człowieka i zapewniać równowagę pod względem płci oraz obejmować ludność rdzenną, której świadoma i dobrowolna zgoda jest wymagana przed umieszczeniem przez państwo-stronę na liście informacyjnej miejsc oddziałujących na grunty, obszary i zasoby tej ludności (§ 64). Ponadto jako *conditio sine qua non* posiadania OUV, każde nominowane dobro od 2005 roku powinno posiadać odpowiedni plan lub udokumentowany system zarządzania, określający „najlepiej poprzez środki partycypacyjne”⁴¹⁵ w jaki sposób jego OUV miałyby być zachowane (§ 108). W związku z tym efektywny system zarządzania według wytycznych obejmuje gruntowne i podzielane przez wszystkich interesariuszy (w tym społeczności lokalne i ludność rdzenną od roku 2019) rozumienie nominowanego dobra oraz ich pełne zaangażowanie (od 2015 roku wytyczne precyzują także, że z wykorzystaniem partycypacyjnych procesów planowania oraz konsultacji z zainteresowanymi stronami) (§ 111). Od 2019 roku także społeczności lokalne i ludność rdzenna są włączane przez państwo-stronę do współpracy we wdrażaniu efektywnego zarządzania dobrem światowego dziedzictwa (§ 117).

Ogólnie od 2008 roku **wzmacnianie roli społeczności** we wprowadzaniu w życie założeń konwencji stanowi jeden z aktualnych celów strategicznych (ang. *Strategic Objectives*) przyświecających działaniom Komitetu Dziedzictwa Światowego (§ 26). Od 2005 roku celem zachęcania do wspierania konwencji jest zwiększanie udziału w ochronie oraz rewaloryzacji dziedzictwa lokalnej i krajowej ludności (od 2019 roku także ludności rdzennej) (§ 211). Od 2019

⁴¹⁴ Lista informacyjna jest to spis dóbr, które państwo będące sygnatariuszem konwencji UNESCO zamierza w najbliższych latach rozważyć jako swoje kandydatury na listę dziedzictwa światowego.

⁴¹⁵ Ang. *preferably through participatory means*.

roku integracyjny charakter planowanego działania, polegający na angażowaniu lokalnej społeczności oraz rdzennej ludności, stanowi jeden ze względów, którymi kieruje się komitet przy udzielaniu pomocy międzynarodowej (§ 239j). Od 2011 roku partycypacja społeczności i interesariuszy (od 2019 roku także ludności rdzennej) związanych z dobrem światowego dziedzictwa stanowi jeden z warunków zapewniających temu dobru „zrównoważoną” ochronę, konserwację, zarządzanie i rewaloryzację w ramach „zrównoważonego użytkowania” (ang. *sustainable use*), co według wytycznych powinno znaleźć odzwierciedlenie w prawodawstwie, polityce oraz strategiach dotyczących światowego dziedzictwa (§ 119).

Jednym z trzech wymiarów zrównoważonego rozwoju, który powinien być uwzględniony przez państwa-strony przy wdrażaniu konwencji UNESCO, jest **inkluzywny rozwój społeczny** (ang. *Inclusive Social Development*)⁴¹⁶. Od 2005 roku Wytyczne Robocze jednoznacznie odwołują się do „koncepcji zrównoważonego rozwoju”⁴¹⁷, a inkluzywny rozwój społeczny służy w szczególności wprowadzeniu w życie postulatów wytycznych „o nadaniu dziedzictwu funkcji w życiu społeczności” poprzez przyjęcie przez państwo-stronę stosownej polityki⁴¹⁸ (§ 15b). W myśl wytycznych od 2019 roku, państwa-strony konwencji mają obowiązek przyczyniać się do realizacji celów zrównoważonego rozwoju, w tym równouprawnienia płci, a także przestrzegać ich w procesach światowego dziedzictwa oraz w swoich systemach ochrony i zarządzania dziedzictwem (§ 15o). Zgodnie z wytycznymi od 2011 roku, zasady zrównoważonego rozwoju powinny zostać włączone do systemu zarządzania dobrami (od 2019 roku także z uwzględnieniem ich stref buforowych oraz szerszego otoczenia) już na etapie ich nominowania (§ 132). Wydaje się, iż przepisem najbardziej zgodnym ze społecznym aspektem zrównoważonego rozwoju, który funkcjonuje w wytycznych niezmiennie od roku 2005 – jest stwierdzenie, że „celem systemu zarządzania jest zapewnienie skutecznej ochrony nominowanemu dobru dla obecnych i przyszłych pokoleń”⁴¹⁹ (§ 109). Zawiera się w nim konserwatorska zasada zrównoważonego rozwoju (ang. *principle of sustainability*) sformułowana (także) w 2005 roku przez Muñoz Viñasa, która nakazuje, by przy podejmowaniu decyzji konserwatorskich uwzględniany był interes przyszłych użytkowników⁴²⁰, ponieważ gdyby brać pod uwagę wyłącznie zdanie tych obecnych, dopuszczalne byłoby dowolne przekształcanie obiektów⁴²¹. Zasada ta stanowi zastrzeżenie zarówno dla konserwatorów, decydentów, jak i użytkowników: apeluje o nienadużywanie

⁴¹⁶ *Policy Document for the Integration of a Sustainable Development Perspective into the Processes of the World Heritage Convention* (UNESCO, 2015). <https://whc.unesco.org/en/sustainabledevelopment/> 27.07.2023

⁴¹⁷ *Since the adoption of the Convention in 1972, the international community has embraced the concept of 'sustainable development'. The protection and conservation of the natural and cultural heritage constitute a significant contribution to sustainable development.* (§ 6)

⁴¹⁸ Przepis bezpośrednio nawiązuje do art. 5 konwencji UNESCO.

⁴¹⁹ Ang. *The purpose of a management system is to ensure the effective protection of the nominated property for present and future generations.*

⁴²⁰ Muñoz Viñas S.: op. cit., s. 195.

⁴²¹ Ibidem, s. 195.

obiektów, tak by ich przyszli użytkownicy nie byli pozbawieni możliwości ich symbolicznego, znaczącego oddziaływania⁴²².

Kwestia **upowszechniania misji konwencji** jest obecna w Wytycznych Roboczych od 1983 roku. Przed 2005 rokiem odzwierciedlała się przede wszystkim we wspieraniu przez Komitet Dziedzictwa Światowego – **w ramach pomocy międzynarodowej** – organizacji spotkań propagujących zainteresowanie konwencją i poszerzających świadomość odnośnie różnych zagadnień związanych z jej wdrażaniem w celu promowania aktywnego zaangażowania w stosowanie konwencji, początkowo na szczeblu regionalnym, a od 1988 roku także na szczeblach międzynarodowym i krajowym. Idea upowszechniania konwencji w tej formie jest w wytycznych nadal obecna. Od 2005 roku zwiększenie świadomości społecznej, zaangażowania i wsparcia dla dziedzictwa światowego poprzez komunikację stanowi jeden z celów strategicznych przyświecających działaniom komitetu (§ 26) oraz jest jednym z celów „zachęcania do wspierania Konwencji UNESCO” (§ 211). Od 2005 roku także Sekretariat Komitetu Dziedzictwa Światowego zapewnia państwom-stronom pomoc w rozwijaniu działań mających na celu podnoszenie świadomości społecznej na temat konwencji oraz informowanie społeczeństwa o zagrożeniach dla światowego dziedzictwa (§ 218). Ogólnie, promocja światowego dziedzictwa i konwencji poprzez rozpowszechnianie informacji w państwach będących stronami konwencji, organach doradczych i społeczeństwie stanowi też jedno z zadań sekretariatu (§ 28). Informowaniu ogółu społeczeństwa o konwencji, a przynajmniej o koncepcji światowego dziedzictwa oraz liście UNESCO służą też – wprowadzone w wytycznych w 1987 roku – tablice upamiętniające wpisy dóbr na listę.

Zgodnie z wytycznymi przyjętymi od 2005 roku państwa-strony konwencji są zobowiązane wykorzystywać programy edukacyjne i informacyjne do wzmocnienia uznania i szacunku swoich narodów dla ich dziedzictwa oraz do informowania opinii publicznej o niebezpieczeństwach zagrażających temu dziedzictwu (§ 15m). **Odnosnie roli edukacji** w myśl wytycznych od 2005 roku, komitet zachęca i wspiera rozwijanie działań i programów edukacyjnych oraz opracowywanie materiałów edukacyjnych (§ 219). Państwa-strony są w szczególności zachęcane do rozwijania działań edukacyjnych związanych ze światowym dziedzictwem z udziałem szkół, uniwersytetów, muzeów oraz innych krajowych i lokalnych władz oświatowych (od 2019 roku wytyczne podkreślają dodatkowo, że te działania mają być „wysokiej jakości” oraz „dostosowane do wszystkich grup odbiorców”) (§ 220). Ponadto wytyczne od 2005 roku wzmiankują, że sekretariat komitetu we współpracy z sektorem oświatowym UNESCO oraz z innymi partnerami, opracowuje i publikuje przeznaczony do użytku w szkołach średnich na całym świecie „zestaw

⁴²² Ibidem, s. 196.

pomocy dydaktycznych nt. światowego dziedzictwa” zatytułowany „Światowe dziedzictwo w rękach młodych” (ang. *World Heritage in Young Hands*)⁴²³.

Od 1980 roku zgodnie z Wytycznymi Roboczymi państwa-strony konwencji **w ramach pomocy międzynarodowej** mogą wnioskować o **dofinansowanie szkoleń** kadry i specjalistów wszystkich szczebli w zakresie identyfikacji, ochrony, konserwacji, rewaloryzacji i ożywiania⁴²⁴ dóbr dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, a od 2005 roku w zakresie ich identyfikacji, monitorowania, konserwacji, zarządzania i rewaloryzacji z naciskiem położonym na szkolenia grupowe. Od 2005 roku w myśl wytycznych państwa-strony są zobowiązane wspierać tworzenie i rozwój krajowych lub regionalnych ośrodków szkoleniowych w zakresie ochrony, konserwacji i rewaloryzacji dziedzictwa, oraz zachęcać do badań naukowych w tych dziedzinach (§ 15g). Ponadto od 2005 roku strony są zachęcane do zapewnienia, by ich fachowcy i specjaliści na wszystkich szczeblach byli odpowiednio wyszkoleni. W tym celu sygnatariusze konwencji powinni rozwijać strategie krajowe obejmujące regionalną **współpracę odnośnie szkoleń** – jako integralną część tych strategii (§ 214).

Od 2005 roku wyszczególnione w Wytycznych Roboczych możliwości **pomocy międzynarodowej** dla państw-stron konwencji nadal obejmują **pomoc w szkoleniach i edukacji** (§ 235). Przed rokiem 2005 wśród priorytetów przy udzielaniu pomocy międzynarodowej wymieniane były w wytycznych m.in. projekty, które mogą mieć efekt mnożnikowy („kapitał początkowy”), ponieważ przyczyniają się do wyszkolenia wyspecjalizowanego personelu. Od pierwszych wytycznych przyjętych w 1977 roku – przyznając pomoc międzynarodową – komitet bierze też pod uwagę **wartość edukacyjną** przeznaczenia tej pomocy zarówno na szkolenia miejscowych ekspertów, jak i ogółu społeczeństwa. W latach 1977–1987 wytyczne definiowały „wartość edukacyjną” jako „powstałe możliwości szkoleń dla miejscowych pracowników oraz wpływ, jaki projekt miałby na zdolność postrzegania i uznanie przez ogół społeczeństwa, nie tylko w kraju, w którym dane dobro się znajduje, lecz na całym świecie”⁴²⁵.

Jednakże z uwagi na fakt, że pomoc międzynarodową – finansowaną głównie z Funduszu Dziedzictwa Światowego – należy postrzegać jako uzupełnienie krajowych inicjatyw na rzecz ochrony i zarządzania dobrami dziedzictwa światowego oraz dziedzictwem umieszczonym na liście informacyjnej (gdy odpowiednie zasoby nie mogą być zapewnione na szczeblu krajowym), od 2005 roku w wytycznych zachęca się państwa-strony do poparcia **tworzenia krajowych publicznych/prywatnych fundacji lub stowarzyszeń**, których celem byłoby **zbieranie**

⁴²³ Więcej na stronie internetowej UNESCO *The KIT: World Heritage in Young Hands*: <https://whc.unesco.org/en/educationkit/> 04.08.2023

⁴²⁴ Ożywianie (ang. *rehabilitation*, fr. *réanimation/réhabilitation*) w tym kontekście pomijają Wytyczne Robocze z lat 1983, 1984 i 1987.

⁴²⁵ Ang. *the training opportunities that would arise for local staff and the impact which the project would have on the awareness and appreciation of the general public, not only in the country in which the property is located, but on a world-wide scale.*

funduszy na wsparcie inicjatyw na rzecz ochrony światowego dziedzictwa (§ 230). Wcześniej – od 1983 roku, wytyczne bardziej szczegółowo przypominały państwom-stronom (powołując się na art. 17 i 27 konwencji) o potrzebie tworzenia krajowych fundacji lub stowarzyszeń, których celem byłoby zachęcanie do dotowania ochrony światowego dziedzictwa oraz organizacji oświaty i programów informacyjnych mających na celu wzmocnienie uznania i szacunku ich narodów dla tego dziedzictwa.

Podobnie do kwestii autentyczności, **niematerialny aspekt dziedzictwa kulturalnego uwzględniono już w pierwszej wersji Wytycznych Roboczych.** Wówczas to opracowano dla dziedzictwa światowego zestaw kryteriów, z których spełnianie co najmniej jednego warunkowało posiadanie OUV⁴²⁶. Otóż jedno z sześciu kryteriów (i–vi) dotyczących dziedzictwa kulturalnego – **kryterium (vi) – służy przede wszystkim do rozpoznawania i uznawania niematerialnego wymiaru dóbr kulturalnych.** Zgodnie z brzmieniem pierwszej definicji tego kryterium z 1977 roku, nominowane dobro kulturalne (by je spełniać) powinno „być w sposób najistotniejszy związanym z ideami lub wierzeniami, z wydarzeniami lub osobami o wybitnej historycznej ważności lub znaczeniu”⁴²⁷. Odnośnie *meritum*, do 2005 roku definicja kryterium (vi) podlegała pewnym modyfikacjom⁴²⁸, lecz „skojarzeniowy” charakter tego kryterium zasadniczo się nie zmieniał. W 1994 roku do „niematerialnych” idei, przekonań i zdarzeń, z którymi nominowane dobro mogło być związane dodano „żywe tradycje” (ang. *living traditions*). Przed 1980 rokiem definicja kryterium (vi) w wytycznych nie zawierała żadnych zastrzeżeń. W 1980 roku pojawił się postulat stosowania tego kryterium przy uzasadnianiu wpisu na listę wyłącznie w wyjątkowych sytuacjach „lub” (od 1997 roku „lub” zastąpiono „i”) łącznie z pozostałymi bardziej „materialnymi” kryteriami. Od 2005 roku pozostało tylko wskazanie łączenia kryterium (vi) z pozostałymi kryteriami. Od tego czasu pełne brzmienie definicji kryterium (vi) jest następujące: (spełniające je nominowane dobra powinny) „być bezpośrednio lub namacalnie związane z wydarzeniami lub żywymi tradycjami, z ideami lub wierzeniami, z dziełami artystycznymi i literackimi o wybitnym znaczeniu uniwersalnym. (Komitet uważa, że kryterium to powinno być stosowane w miarę możliwości w połączeniu z innymi kryteriami)”⁴²⁹. Istniejące od 1980 roku ograniczenia w stosowaniu kryterium (vi) – jego swoisty brak autonomii – świadczą jednak o zmarginalizowanej roli niematerialności w systemie światowego dziedzictwa.

⁴²⁶ Oprócz spełniania pozostałych niezbędnych wymogów, tj. także „autentyczności” w przypadku dziedzictwa kulturalnego.

⁴²⁷ Ang. *be most importantly associated with ideas or beliefs, with events or with persons, of outstanding historical importance or significance.*

⁴²⁸ Szczegółowy rozwój definicji kryterium (vi) w Wytycznych Roboczych z lat 1977–2021 został zawarty w: Nakonieczna E., Szczepański J.: op. cit.

⁴²⁹ Ang. *be directly or tangibly associated with events or living traditions, with ideas, or with beliefs, with artistic and literary works of outstanding universal significance. (The Committee considers that this criterion should preferably be used in conjunction with other criteria).*

Niematerialny aspekt dziedzictwa został także wzięty pod uwagę w 1994 roku wraz z uwzględnieniem w Wytycznych Roboczych „krajobrazów kulturowych” (ang. *cultural landscapes*) – stanowiących „wspólne dzieła człowieka i przyrody”⁴³⁰. W zawartych w dokumencie specjalnych przepisach dotyczących wpisu na listę krajobrazów kulturowych wyróżniono jako jedną z trzech kategorii krajobrazu kulturowego „skojarzeniowy krajobraz kulturowy” (ang. *associative cultural landscape*), którego wpis może być „uzasadniony raczej ze względu na silne skojarzenia religijne, artystyczne lub kulturowe czynnika naturalnego, niż materialność czynnika kulturowego, która może być nieistotna, a nawet nieobecna”⁴³¹. Jednocześnie w wytycznych wyszczególniono „krajobraz ciągły” (ang. *continuing landscape*), tzn. taki, który „nadal odgrywa społecznie czynną rolę we współczesnym społeczeństwie ściśle związanym z tradycyjnym sposobem życia, i w którym trwa proces ewolucji”⁴³² – jako jeden z dwóch rodzajów „krajobrazu organicznie ewoluującego” (ang. *organically evolved landscape*). **Koncepcja „ciąglego krajobrazu kulturowego” jest zbieżna z filozofią, w której dziedzictwo postrzegane jest jako proces społeczno-kulturowy** (np. Ashworth, Harvey, Smith⁴³³). Warto też zauważyć koincydencję przyjęcia tych zmian w Wytycznych Roboczych z przyjęciem w tym samym roku Dokumentu z Nara.

Wcześniej – w 1987 roku, w specjalnych przepisach wytycznych dotyczących wpisu na listę „zamieszkanymi miast historycznych” (ang. *inhabited historic towns*), zastrzeżono, że kandydatur tych miast „nie należy rozpatrywać wyłącznie na podstawie intelektualnego uzasadnienia roli, jaką odgrywały one w przeszłości lub ich wartości jako symboli historycznych w ramach kryterium (vi)”⁴³⁴. Z przyjęcia w wytycznych takiego zastrzeżenia wynika jednak, że zakładano istnienie przypadków kandydatur zamieszkanymi miast historycznych, w których uzasadnieniu OUV przeważa niematerialny czynnik kulturowy.⁴³⁵

Odnosnie **dynamicznego/zmiennego charakteru** krajobrazów kulturowych, miast historycznych oraz pozostałych „żywych dóbr” (ang. *living properties*) dziedzictwa, od 2005 roku wytyczne wskazują na konieczność zachowania istniejących w nich powiązań oraz funkcji dynamicznych, istotnych dla ich odrębności (§ 89). W szczególności rozumienie **dziedzictwa jako procesu** odzwierciedlało się w wytycznych w latach 2005–2019 w specjalnych przepisach dotyczących wpisu na listę „historycznych kanałów” (ang. *heritage canals*) oraz „szlaków dziedzictwa” (ang. *heritage routes*)⁴³⁶. Zgodnie z nimi cechą wyróżniającą kanał będący

⁴³⁰ Por. art. 1 konwencji UNESCO.

⁴³¹ Ang. *justifiable by virtue of the powerful religious, artistic or cultural associations of the natural element rather than material cultural evidence, which may be insignificant or even absent.*

⁴³² Ang. *retains an active social role in contemporary society closely associated with the traditional way of life, and in which the evolutionary process is still in progress.*

⁴³³ Por. II rozdział pracy.

⁴³⁴ Ang. *should not be considered only on the intellectual grounds of the role they may have played in the past or their value as historical symbols under criterion (vi).*

⁴³⁵ Zastrzeżenie zlikwidowano w wytycznych z 2021 roku (wraz z poprzednią wersją Aneksu 3).

⁴³⁶ Przepisy te zlikwidowano w wytycznych z 2021 roku (wraz z poprzednią wersją Aneksu 3).

elementem dziedzictwa jest jego ewolucja w czasie. Element dziedzictwa mogą także stanowić wynikające ze zmieniającego się sposobu użytkowania historycznego kanału modyfikacje wraz ze związanymi z nimi zmianami technologii. Natomiast koncepcja szlaków dziedzictwa „opiera się na dynamice ruchu i na idei wymiany, z zachowaniem ciągłości w przestrzeni i w czasie”⁴³⁷. Szlak dziedzictwa może być uznany za specyficzny, dynamiczny rodzaj krajobrazu kulturowego. Przepisy wskazują też na nieodzowność uwzględnienia symbolicznego i niematerialnego wymiaru szlaku przy ustalaniu, czy kwalifikuje się on do wpisu na listę.

Od 2011 roku wytyczne stanowią, że nieodzowne jest zintegrowane podejście do planowania i zarządzania, by kierować ewolucją dóbr dziedzictwa światowego w czasie i zapewnić zachowanie ich OUV we wszystkich aspektach. Podejście zintegrowane powinno **uwzględniać „szersze otoczenie”** (ang. *broader setting*) tych dóbr, które z kolei – zgodnie z wytycznymi od 2015 roku – może obejmować także związane z nimi praktyki społeczne i kulturalne, procesy ekonomiczne i ich **inne niematerialne wymiary, takie jak percepcja, czy skojarzenia**. (§ 112)

Od pierwszej wersji wytycznych, w celu skutecznej ochrony nominowanego dobra postulowane jest **zapewnienie stosownej „strefy buforowej”** (ang. *buffer zone*), która także powinna zostać objęta niezbędną ochroną. W wytycznych wydanych w latach 1977–2021 strefa buforowa definiowana jest jako obszar otaczający nominowaną nieruchomość, który ma wpływ na jej stan fizyczny i sposób w jaki jest postrzegana, oraz dla którego – by zapewnić nieruchomości dodatkową ochronę – zostały określone uzupełniające zwyczajowe i/lub prawne ograniczenia dotyczące jego użytkowania i zabudowywania. Obszar stanowiący strefę buforową powinien być wyznaczany w każdym przypadku oddzielnie, w oparciu o odpowiednie studia/procedury. Od 1980 roku we wniosku nominacyjnym należy podać szczegóły dotyczące wielkości, charakterystyki i „dozwolonych sposobów użytkowania”⁴³⁸ strefy buforowej, a także załączyć mapę określającą jej dokładne granice. Od 2005 roku także wszelkie zmiany w strefie buforowej po wpisaniu dobra na listę powinny zostać zatwierdzone przez komitet. Jeżeli natomiast nie proponuje się strefy buforowej, nominacja powinna zawierać wyjaśnienie, dlaczego nie jest ona wymagana. Od 2011 roku – zgodnie z wytycznymi – także zintegrowane podejście do planowania i zarządzania dobrami dziedzictwa światowego powinno obejmować ich strefy buforowe (§ 112).

Wprawdzie w dokumentach doktrynalnych przyjętych na przestrzeni XX wieku nie pojawia się tak techniczny termin jak precyzyjnie wyznaczona i określona „strefa buforowa”, w wielu z nich postulowana jest ochrona „otoczenia” dziedzictwa architektonicznego. Karta Ateńska (pkt. III) uznaje otoczenie (sąsiedztwo) zabytków – przy wznoszeniu budowli – za „przedmiot szczególnej troski”, postulując zachowanie niektórych zespołów oraz szczególnie malowniczych perspektyw. Natomiast wszelkie reklamy, nadmierna

⁴³⁷ Ang. *is based on the dynamics of movement and the idea of exchanges, with continuity in space and time.*

⁴³⁸ „Dozwolone sposoby użytkowania” (ang. *authorized uses*) dodano w wytycznych z 1988 roku.

ilość słupów i kabli telegraficznych, wysokie kominy, czy uciążliwe urządzenia przemysłowe z ich otoczenia powinny być usunięte. Bardziej zachowawcza Karta Wenecka (art. 6) uznaje, że konserwacja zabytku obejmuje także konserwację otoczenia w jego skali. Jeśli konserwacja dotyczy zachowanego dawnego otoczenia zabytku, to wszelkie nowe budowy, rozbiórki czy zagospodarowanie terenu zmieniające w jego obrębie wzajemne relacje brył i kolorów mają być zakazane. Tolerowane mogą być tylko dobudowy (dodatki) respektujące między innymi dawne otoczenie zabytku oraz jego relacje z otaczającym środowiskiem (art. 13). W Europejskiej Karcie Dziedzictwa Architektonicznego zauważono ponadto, że praktykowana wcześniej ochrona najważniejszych zabytków bez uwzględniania działań podejmowanych w ich sąsiedztwie, w przypadku zaistnienia uszczerbku w ich otoczeniu, powoduje też utratę charakteru przez chronione obiekty (pkt. 1). Natomiast wprowadzenie współczesnej architektury w obszarach starej zabudowy uznano za dozwolone pod warunkiem, że w pełni uszanuje się istniejący kontekst, proporcje, formy, wielkości oraz skalę, a także zastosuje tradycyjne materiały (pkt. 7). Deklaracja Amsterdamska zdecydowanie opowiada się za ochroną zespołów architektonicznych, która dotyczy wszystkich budynków o wartości kulturalnej wraz z ich otoczeniem⁴³⁹, od tych najbardziej imponujących po najskromniejsze, nie pomijając także tych współczesnych. W czterech kolejnych wersjach Karty z Burra (art. 8) przyjętych w latach 1979-1999 – podobnie jak w Karcie Weneckiej – zaznaczono, że konserwacja miejsca wymaga zachowania jego wizualnego otoczenia, uznając za niedozwolone/niewłaściwe wszelkie zmiany niekorzystnie wpływające na to otoczenie (tj. nowa budowa, rozbiórka, czy inna modyfikacja). Według Karty Krakowskiej konserwacja dziedzictwa architektoniczno-urbanistycznego jest realizowana na podstawie „projektu restauracji”, który powinien zapewnić m.in. „właściwe podejście do konserwacji całego otoczenia” tego dziedzictwa jako istotnej jego części (pkt. 7).

Od 2005 roku wszystkie kolejno wydane wersje Wytycznych Roboczych wskazują także na zasady zawarte w Karcie Weneckiej z 1964 roku – jako podstawę pracy ICOMOS-u, będącego ciałem doradczym Komitetu Dziedzictwa Światowego w kwestiach dotyczących dziedzictwa kulturalnego (§ 34).

b. Konwencja o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy (Grenada 1985)

Konwencja o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy (ang. *Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe*) została sporządzona przez Radę Europy dla urzeczywistnienia celów wskazanych w Europejskiej konwencji kulturalnej z 1954 roku⁴⁴⁰

⁴³⁹ *Vademecum...*, op. cit., s. 56. W angielskiej wersji deklaracji jest mowa o „otoczeniu” (ang. *surroundings*) budynków, podczas gdy w polskim tłumaczeniu użyto sformułowania „krajobrazy, w jaki są one wkomponowane”. Angielska wersja deklaracji zamieszczona jest na stronie: <https://rm.coe.int/090000168092ae41> 04.06.2025

⁴⁴⁰ Przyborowska-Klimczak A.: *Ochrona dziedzictwa kulturalnego w dokumentach Rady Europy*. „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio G, Vol. LIV/LV, 2008-2009, s. 117.

i otworzona do podpisu w Grenadzie w dniu 3 października 1985 roku. Konwencja weszła w życie w dniu 1 grudnia 1987 roku. Została ratyfikowana przez Polskę w dniu 19 października 2011 roku⁴⁴¹.

i. analiza merytoryczna treści *Konwencji o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy*

W preambule Konwencji w pierwszej kolejności powołano się na następujące dokumenty Rady Europy: Europejską konwencję kulturalną z 1954 roku oraz Europejską Kartę Dziedzictwa Architektonicznego z 1975 roku. Żeby umożliwić konsekwentną realizację postanowień Europejskiej konwencji kulturalnej, która dotyczy ochrony szeroko rozumianego „wspólnego dziedzictwa kulturalnego Europy”, należało opracować odpowiednie dokumenty międzynarodowe dotyczące poszczególnych rodzajów dziedzictwa, w tym także architektonicznego⁴⁴². Opracowaniu projektu Konwencji w szczególności posłużył dziesięcioletni okres pracy oraz zbierania doświadczeń, jaki upłynął od momentu przyjęcia Europejskiej Karty Dziedzictwa Architektonicznego⁴⁴³.

W art. 1 Konwencji zostało zdefiniowane pojęcie „dziedzictwa architektonicznego”. Definicja ta wykazuje znaczną analogię do zawartej w *Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego* z 1972 roku definicji pojęcia „dziedzictwo kulturalne”⁴⁴⁴. Mianem dziedzictwa architektonicznego zostały określone następujące trzy kategorie dóbr trwałych, wyróżniających się szczególną wartością historyczną, archeologiczną, artystyczną, naukową, społeczną lub techniczną:

- zabytki – wszelkie budowle i obiekty z ich częściami składowymi i wyposażeniem;
- zespoły budynków – jednolite zespoły zabudowy miejskiej lub wiejskiej, na tyle zwarte, aby tworzyły określoną jednostkę urbanistyczną;
- tereny – dzieła stworzone wspólnie przez człowieka i naturę, stanowiące obszary częściowo zabudowane, dostatecznie wyodrębnione i jednolite, aby tworzyły jednostkę urbanistyczną.

Przyjęta w Konwencji definicja ma charakter uniwersalny. Zdefiniowane w ten sposób dziedzictwo architektoniczne jest pojęciem pojemnym, ponieważ może obejmować szerokie spektrum

http://dlibra.umcs.lublin.pl/Content/21400/czas4058_54_55_2007_2008_8.pdf 24.01.2019; Europejską konwencję kulturalną sporządzono w Paryżu w dn. 19.12.1954 r. Konwencja została ratyfikowana i zaczęła obowiązywać w Polsce w dn. 16.11.1989 r. (Dz.U. 1990 nr 8 poz. 44).

⁴⁴¹ Dz.U. 2012 poz. 211; Dz.U. 2012 poz. 210 – oprócz oficjalnego polskiego tekstu – zawiera także wersję oryginalną-angielską dokumentu; Konwencja zaczęła obowiązywać w Polsce w dn. 01.03.2012 r.

⁴⁴² Przyborowska-Klimczak A.: op. cit., s. 117.

⁴⁴³ Ibidem, s. 128.

⁴⁴⁴ W wersjach oryginalnych-angielskich tekstów obu konwencji nazwy wyszczególnionych trzech kategorii dóbr stanowiących odpowiednio „dziedzictwo kulturalne” oraz „dziedzictwo architektoniczne” są identyczne (1-monuments, 2-groups of buildings, 3-sites). Wersja oryginalna-angielska konwencji UNESCO jest dostępna na stronie internetowej UNESCO: <https://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf> 06.02.2019

podlegających ochronie obiektów, bez względu na czas ich powstania. Z Konwencji, dla będącego jej przedmiotem dziedzictwa architektonicznego, wynika jedynie ograniczenie terytorialne do obszaru Europy.

W Konwencji przewidziano możliwość poddania dziedzictwa architektonicznego następującym działaniom konserwatorskim: utrzymaniu-zachowaniu [ang. *maintenance, maintaining*], konserwacji [ang. *conservation*], restauracji-restaurowaniu-pracom restauracyjnym [ang. *restoration, restoring, restoration work*], wzbogacaniu [ang. *enhancement*], przebudowie [ang. *alteration*], istotnej przebudowie [ang. *substantial alteration*] i adaptacji [ang. *adaptation*]. W polskim tłumaczeniu tekstu Konwencji jest mowa jeszcze o „odbudowie” w uzasadnionych przypadkach (art. 5), gdy w jej angielskiej wersji oryginalnej użyto terminu *reinstatement* oznaczającego po polsku „przywrócenie”. Ponadto w polskim tekście dokumentu pojawia się także pojęcie „prace renowacyjne” (art. 4 pkt. 2c), gdy w angielskiej wersji jest mowa ogólnie o „pracach” [ang. *work*]. Powyższe terminy nie zostały w regulacji zdefiniowane.

Pierwsza część postanowień Konwencji dotyczy zobowiązań państw będących stronami tej umowy. Poszczególne państwa na swoich terytoriach są zobowiązane do dokładnego zidentyfikowania dziedzictwa architektonicznego podlegającego ochronie (art. 2) oraz do wprowadzenia systemu jego ochrony prawnej (art. 3). W ramach systemu należy wprowadzić właściwy nadzór i zasady wydawania decyzji oraz zapobiegać niszczeniu, rujnowaniu lub burzeniu dóbr objętych ochroną (art. 4). Zakazane powinno być usuwanie w całości lub w części każdego zabytku objętego ochroną, o ile nie wymusza tego jego stan techniczny (art. 5). W ramach środków pomocniczych każde z państw-stron Konwencji zostało zobowiązane także do zapewnienia publicznej pomocy finansowej na utrzymanie i restaurację dziedzictwa architektonicznego znajdującego się na jego terytorium, do ewentualnego uruchomienia mechanizmów fiskalnych sprzyjających jego ochronie oraz do popierania inicjatyw prywatnych z tym związanych (art. 6). Ponadto każda ze stron powinna zagwarantować podjęcie działań na rzecz poprawy ogólnego stanu środowiska w otoczeniu swojego dziedzictwa architektonicznego (art. 7), a także w celu zmniejszenia ryzyka pogorszenia stanu tego dziedzictwa zobowiązać się do wspierania badań naukowych, określających skutki i sposoby przeciwdziałania zanieczyszczeniom środowiska, oraz do uwzględnienia problematyki jego ochrony w ramach ochrony środowiska (art. 8). W przypadku działań naruszających przepisy prawa o ochronie dziedzictwa architektonicznego, strony Konwencji zobowiązane są do ustanowienia odpowiednich sankcji administracyjnych, m.in. w uzasadnionych przypadkach polegających na nałożeniu na sprawcę wykroczenia obowiązku rozebrania niespełniającego określonych warunków nowo wzniesionego budynku lub na przywróceniu chronionego obiektu do stanu poprzedniego (art. 9).

Ważny rozdział Konwencji został poświęcony „polityce w zakresie konserwacji zabytków” (art. 10-13) mającej polegać w szczególności na przyjęciu modelu polityki *intergrated conservation*. Podstawowym założeniem tej polityki powinno być traktowanie ochrony dziedzictwa

architektonicznego jako istotnego celu w planowaniu przestrzennym miast i kraju, na etapie opracowywania planów zagospodarowania przestrzennego oraz podczas procedury wydawania pozwoleń na prowadzenie prac. Ponadto polityka ta miałaby promować programy restaurowania i zachowania dziedzictwa architektonicznego, a jego konserwacja, promocja i uwydatnienie stanowić zasadniczy element polityki kulturalnej oraz dotyczącej ochrony środowiska i planowania przestrzennego. Polityka *integrated conservation* powinna także umożliwiać zachowanie i wykorzystanie obiektów nie objętych ochroną prawną, ale istotnych z uwagi na ich lokalizację w kontekście miasta czy wsi, lub z punktu widzenia jakości życia. Za niezbędną dla przyszłości dziedzictwa architektonicznego została uznana potrzeba wspierania stosowania materiałów i kultywowania technologii uznanych za tradycyjne. Każde z państw-stron Konwencji – z poszanowaniem architektonicznego i historycznego charakteru dziedzictwa – miało popierać jego wykorzystanie dla potrzeb współczesności oraz adaptację starych budynków do nowych funkcji. Wymóg publicznego udostępniania chronionych dóbr został skorelowany z potrzebą zapewnieniem im bezpieczeństwa oraz niedopuszczalnością działań niekorzystnych (np. rozwój strukturalny naruszający charakter obiektów lub ich otoczenia). W celu ułatwienia realizacji takiej polityki państwa-strony Konwencji powinny zapewnić w ramach ich politycznych i administracyjnych struktur skuteczną współpracę na wszystkich szczeblach działalności konserwatorskiej, kulturalnej oraz związanej z ochroną środowiska i planowaniem przestrzennym.

W art. 14 Konwencji do zobowiązań jej stron włączono też ustanowienie na różnych etapach procesu decyzyjnego stosownych mechanizmów wymiany informacji, konsultacji i współpracy między państwem, władzami regionalnymi i lokalnymi, instytucjami kulturalnymi, stowarzyszeniami oraz społeczeństwem, a także obowiązek wspierania rozwoju mecenatu oraz nieprzynoszących dochodów stowarzyszeń w dziedzinie ochrony dziedzictwa architektonicznego.

Ostatnia grupa obowiązków państw-stron Konwencji dotyczy prowadzenia polityki informacyjnej i szkoleniowej (art. 15-16). Państwa ratyfikujące Konwencję są zobowiązane do rozwijania w społeczeństwie świadomości odnośnie znaczenia ochrony dziedzictwa architektonicznego jako elementu tożsamości kulturowej oraz źródła inspiracji i inwencji twórczej dla obecnych i przyszłych pokoleń. Wykorzystując współczesne techniki przekazu i promocji należy upowszechniać informacje i pogłębiać świadomość w celu pobudzenia lub poszerzenia, począwszy od wieku szkolnego, zainteresowania społeczeństwa ochroną dziedzictwa oraz jakością środowiska zurbanizowanego [ang. *built environment*] i architektury. Ponadto należy wskazywać na jedność dziedzictwa kulturalnego oraz istniejące powiązania pomiędzy architekturą, sztuką, powszechnymi tradycjami i zwyczajami na płaszczyźnie europejskiej, krajowej i regionalnej. Państwa-strony Konwencji powinny też wspierać szkolenia w zakresie zawodów i rzemiosł związanych z konserwatorstwem.

Druga część postanowień Konwencji (art. 17-21) dotyczy współpracy międzynarodowej w ramach „europejskiej koordynacji polityki konserwacji zabytków”. Strony Konwencji

zobowiązane są do wymiany informacji na temat metod (badań, ochrony i konserwacji), sposobów godzenia ochrony dziedzictwa architektonicznego z potrzebami współczesności, wykorzystania nowych technologii (identyfikacja, inwentaryzacja, prewencja, badania naukowe, prace restauracyjne, zarządzanie i promowanie) oraz promowania twórczości architektonicznej jako wkładu współczesności do europejskiego dziedzictwa. Ponadto powinny zagwarantować wzajemną pomoc techniczną w formie wymiany doświadczeń i specjalistów w dziedzinie konserwatorstwa, w tym także w zakresie szkoleń. Monitorowanie stosowania przepisów Konwencji zostało powierzone powołanemu przez Komitet Ministrów Rady Europy Komitetowi Ekspertów. W art. 21 Konwencji dopuszczono także możliwość stosowania szczególnych bardziej korzystnych przepisów dotyczących ochrony dziedzictwa architektonicznego zawartych w *Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego* z 1972 roku oraz *Europejskiej konwencji o ochronie dziedzictwa archeologicznego* z 1969 roku⁴⁴⁵.

ii. odniesienia i analogie do dokumentów doktrynalnych w *Konwencji o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy*

W toku przeprowadzonej analizy treści *Konwencji o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy* z 1985 roku **stwierdzono istnienie bezpośredniego odwołania do Europejskiej Karty Dziedzictwa Architektonicznego z 1975 roku** w preambule. Odniesienie to dotyczy przede wszystkim polityki *integrated conservation*, której podstawowe zasady i założenia zostały sformułowane w pkt. 7, 8 i 9 karty. Zgodnie z Konwencją państwa będące jej stronami miały zobowiązać się do implementacji tych zasad i odpowiednich działań w ramach krajowego „systemu ochrony prawnej” dziedzictwa architektonicznego (art. 3 i 4), „zintegrowanej polityki konserwacji zabytków” (art. 10, 12 i 13), „europejskiej koordynacji polityki konserwacji zabytków” (art. 17 pkt 4 i art. 19) oraz prowadzenia programów mających na celu informację oraz współudział społeczeństwa (art. 14 pkt 1 i art. 15). W tym sensie merytoryczna treść Konwencji odwołuje się także do przesłania Deklaracji Amsterdamskiej, której głównym postulatem jest wprowadzenie w życie „nowej polityki ochrony i zintegrowanej konserwacji” dziedzictwa architektonicznego. W porównaniu z treścią Europejskiej Karty Dziedzictwa Architektonicznego, w Deklaracji Amsterdamskiej założenia *integrated conservation* zostały w sposób istotny rozbudowane i uszczegółowione.

Ponadto **należy odnotować stwierdzone analogie oraz podobieństwa pomiędzy Konwencją a przyjętymi wcześniej następującymi dokumentami doktrynalnymi**: Kartą Ateńską z 1931 roku, Kartą Wenecką z 1964 roku, Europejską Kartą Dziedzictwa

⁴⁴⁵ Obecnie obowiązującym w Polsce aktem prawnym w tym zakresie jest Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego poprawiona w 1992 r. (Dz.U. 1996 nr 120 poz. 564).

Architektonicznego z 1975 roku, Deklaracją Amsterdamską z 1975 roku oraz drugą wersją Karty z Burra z 1981 roku⁴⁴⁶.

Odnosnie funkcji, jaką powinno pełnić dziedzictwo architektoniczne, zgodnie z Konwencją (art. 11), państwa-strony zobowiązywały się do popierania „wykorzystywania dóbr chronionych dla potrzeb współczesności” oraz „adaptacji, jeśli to możliwe, starych budynków do nowych celów”. Stanowisko konserwatorskie dotyczące przeznaczenia zabytków zostało określone w pkt. I Karty Ateńskiej oraz w art. 5 Karty Weneckiej⁴⁴⁷. W myśl Europejskiej Karty Dziedzictwa Architektonicznego (pkt. 7) wybór odpowiedniej funkcji stanowi czynnik gwarantujący wdrożenie polityki *integrated conservation*, a według Deklaracji Amsterdamskiej, żeby wprowadzić w życie tę politykę władze lokalne powinny „przydzielać budynkom funkcje, które odpowiadając dzisiejszym warunkom życia, uszanowałyby ich charakter i zapewniłyby im przetrwanie”⁴⁴⁸. W drugiej wersji Karty z Burra (art. 1.9) pojęcie „adaptacji” – uznanej w tym dokumencie za jeden z procesów konserwacji – zostało zdefiniowane jako wprowadzanie zmian w szeroko rozumianym „miejscu” w celu dostosowania go do zaproponowanego, a pasującego do niego sposobu użytkowania. Adaptację miejsca (z zastrzeżeniem, że nie umniejszającą istotnie „znaczenia kulturowego”) dopuszczono w przypadku, gdy jego konserwacja w inny sposób nie byłaby możliwa (art. 20) oraz przy założeniu, że powinna ograniczyć się do wprowadzania wyłącznie niezbędnych zmian służących jego użytkowaniu (art. 21).

Sygnatariusze Konwencji (art. 17 pkt 1 i 3) zobowiązywali się do wymiany informacji na temat prowadzonej przez siebie polityki konserwacji zabytków w zakresie „metod badań przeglądowych, ochrony i konserwacji dóbr”, a także „stworzonych przez nowe technologie możliwości identyfikowania i inwentaryzowania zabytków architektury oraz walki z ich niszczeniem, a także w dziedzinie badań naukowych, prac restauracyjnych oraz metod zarządzania i propagowania tego dziedzictwa”. Ponadto w celu zmniejszenia ryzyka pogorszenia stanu dziedzictwa architektonicznego strony były zobowiązane do „wspierania badań naukowych, których celem jest określenie i analiza szkodliwych skutków zanieczyszczenia środowiska oraz określenia środków i sposobów ich ograniczenia lub likwidacji” (art. 8 pkt 1). **Kwestie dotyczące wspierania badań i współpracy naukowej oraz zastosowania sprawdzonych nowych technologii w konserwatorstwie** zostały poruszone już w Karcie Ateńskiej (pkt. V ppkt 1) oraz w Karcie Weneckiej (art. 2 i 10)⁴⁴⁹. Według Deklaracji Amsterdamskiej „nowoczesne materiały i techniki powinny być stosowane wyłącznie po uzyskaniu aprobaty niezależnych instytucji naukowych”⁴⁵⁰, a także „należałoby podjąć badania celem ustalenia wykazu stosowanych metod

⁴⁴⁶ Druga wersja Karty z Burra (z 1981 r.) jest dostępna na stronie internetowej ICOMOS Australia: https://australia.icomos.org/wp-content/uploads/Burra-Charter_1981.pdf 27.03.2019

⁴⁴⁷ Por. podrozdział pracy dotyczący analogii do dokumentów doktrynalnych w konwencji UNESCO.

⁴⁴⁸ *Vademecum...*, op. cit., s. 57.

⁴⁴⁹ Por. podrozdział pracy dotyczący analogii do dokumentów doktrynalnych w konwencji UNESCO.

⁴⁵⁰ *Vademecum...*, op. cit., s. 59.

oraz technik i w tym celu powoływać instytucje naukowe, ściśle z sobą współpracujące⁴⁵¹. W deklaracji postulowano także, by zorganizowane na właściwym szczeblu administracji publicznej służby odpowiedzialne za dziedzictwo architektoniczne zostały zaopatrzone w niezbędne środki naukowe⁴⁵². W drugiej wersji Karty z Burra (art. 4) uznano, że konserwacja powinna korzystać ze wszystkich dziedzin nauki, którymi można posłużyć się dla zbadania i ochrony miejsca. Dopuszczano także zastosowanie nowoczesnych technik konserwatorskich, jednakże potwierdzonych przez badania naukowe oraz sprawdzonych w praktyce.

W zakresie współpracy międzynarodowej w preambule Konwencji uznano potrzebę wprowadzenia „wspólnej polityki gwarantującej zachowanie i wzbogacenie dziedzictwa architektonicznego” stanowiącego „wspólne dziedzictwo wszystkich Europejczyków”. Sygnatariusze (art. 18) zobowiązywali się do zapewnienia sobie „wzajemnej pomocy technicznej w postaci wymiany doświadczeń i specjalistów w dziedzinie konserwacji dziedzictwa architektonicznego”. Wagę współpracy na forum międzynarodowym w kwestii ochrony konserwatorskiej dziedzictwa dostrzeżono już w Karcie Ateńskiej (pkt. VII a) oraz w Karcie Weneckiej (preambuła)⁴⁵³. W preambule Europejskiej Karty Dziedzictwa Architektonicznego uznano, że dziedzictwo architektoniczne stanowiące wyraz bogactwa i różnorodności kultury europejskiej, łączy całą ludzkość, oraz że wszystkie państwa europejskie powinny solidaryzować się w działaniach na rzecz ochrony tego dziedzictwa. Ponadto, ponieważ stanowi ono „wspólną własność naszego kontynentu”, także problemy konserwatorskie dotyczące tego dziedzictwa są wspólne dla całej Europy, a do kompetencji Rady Europy należy zapewnienie w państwach członkowskich spójnej i solidarnej polityki konserwatorskiej (pkt. 10). W preambule Deklaracji Amsterdamskiej⁴⁵⁴ znalazły się następujące stwierdzenia: „dziedzictwo architektoniczne Europy stanowi część integralną ogólnoludzkiego dziedzictwa kulturowego” oraz „bogactwa te stanowią wspólne dobro wszystkich ludów Europy, stąd ciąży na nich wspólny obowiązek ich chronienia przed rosnącymi niebezpieczeństwami, które im zagrażają – zaniedbaniu i opuszczeniu, świadomym rozbiórkom, nowym nie harmonizującym z nimi budowlom i nadmiernym ruchem kołowym”.

Odnosnie roli edukacji i wychowania w ochronie dziedzictwa architektonicznego sygnatariusze Konwencji (art. 15) zobowiązywali się do rozwijania społecznej świadomości znaczenia tej ochrony, „zarówno jako elementu tożsamości kulturowej, jak i źródła inspiracji i twórczości obecnych i przyszłych pokoleń” oraz do popierania „upowszechniania informacji i pogłębiania świadomości społecznej” mającej na celu „pobudzanie lub poszerzanie zainteresowania społeczeństwa, począwszy od wieku szkolnego, ochroną dziedzictwa, jakością

⁴⁵¹ Ibidem, s. 59.

⁴⁵² Ibidem, s. 58.

⁴⁵³ Por. podrozdział pracy dotyczący analogii do dokumentów doktrynalnych w konwencji UNESCO.

⁴⁵⁴ *Vademecum...*, op. cit., s. 55. Składnia i fleksja w cytatach z Deklaracji Amsterdamskiej zgodna z tekstem dokumentu zamieszczonym w publikacji.

tworzonego środowiska i architektury”. Przesłanie w tej kwestii zostało wyrażone także w Karcie Ateńskiej (pkt. VII b)⁴⁵⁵. Zgodnie z Europejską Kartą Dziedzictwa Architektonicznego (pkt. 5) przetrwanie dziedzictwa architektonicznego zostanie zapewnione, gdy potrzeba jego ochrony będzie rozumiana przez jak największą część społeczeństwa, w szczególności przez młode pokolenie, które stanie w przyszłości na jego straży. Z tego względu dziedzictwo architektoniczne odgrywa tak ważną rolę w kształceniu. W preambule Deklaracji Amsterdamskiej stwierdzono natomiast, że „dziedzictwo architektoniczne ma szansę przetrwania tylko wtedy jeżeli zdobędzie uznanie społeczne, a zwłaszcza młodego pokolenia. Programy nauczania na wszystkich szczeblach powinny więc wydatniej zająć się tą dziedziną”⁴⁵⁶. Ponadto, żeby zachęcić młodych do wyboru dyscyplin mających związek z konserwacją dziedzictwa architektonicznego i pozostania w tej dziedzinie działalności „władze odpowiedzialne za programy nauczania na wszelkich szczeblach powinny starać się zachęcić młodzież do uprawiania zawodów konserwatorskich”⁴⁵⁷, w tym celu trzeba także wprowadzić instrumenty dające możliwości uzyskania wyższych kwalifikacji, atrakcyjnych warunków pracy, wynagrodzenia, bezpieczeństwa pracy i statusu społecznego⁴⁵⁸.

Zgodnie z Konwencją (art. 14), w celu zwiększenia wpływu organów władzy publicznej na szeroko rozumianą ochronę dziedzictwa architektonicznego na różnych etapach podejmowania decyzji, jej sygnatariusze mieli zapewnić właściwe mechanizmy wymiany informacji, konsultacji oraz współpracy pomiędzy państwem, organami władzy regionalnej i lokalnej, instytucjami i stowarzyszeniami kulturalnymi oraz społeczeństwem. **Potrzeba uwzględnienia zdania społeczeństwa w sprawie ochrony zabytków** została dostrzeżona już w Karcie Ateńskiej (pkt. II), w której – w celu osiągnięcia kompromisu – postulowano dostosowanie ustawodawstwa w tej materii w poszczególnych krajach do wymagań opinii publicznej. W Europejskiej Karcie Dziedzictwa Architektonicznego (pkt. 9) uznano, że społeczeństwo powinno być odpowiednio informowane, ponieważ mieszkańcy mają prawo do udziału w podejmowaniu decyzji mających wpływ na ich otoczenie. W Deklaracji Amsterdamskiej⁴⁵⁹ uwzględnienie opinii publicznej w kwestiach ochrony dziedzictwa architektonicznego zostało uznane za rzecz istotną, zarówno na etapie opracowywania inwentarzy, jak i podejmowania decyzji. Do kompetencji władz lokalnych należało natomiast ustalenie odpowiedniej techniki konsultacji społecznych w celu uwzględnienia tej opinii już od najwcześniejszego etapu planowania oraz jawne podejmowanie decyzji „za wiedzą wszystkich, używając języka jasnego i zrozumiałego dla wszystkich, aby ludność mogła poznać, przedyskutować i ocenić motywy każdej decyzji”⁴⁶⁰. W planowaniu wskazane zostało też uznanie

⁴⁵⁵ Por. podrozdział pracy dotyczący analogii do dokumentów doktrynalnych w konwencji UNESCO.

⁴⁵⁶ *Vademecum...*, op. cit., s. 56.

⁴⁵⁷ Ibidem, s. 60.

⁴⁵⁸ Ibidem, s. 60.

⁴⁵⁹ *Vademecum...*, op. cit., s. 57.

⁴⁶⁰ Ibidem, s. 57.

jako ważnych propozycji uzupełniających lub alternatywnych zgłaszanych przez grupy lub jednostki⁴⁶¹. Partycypacja społeczna bowiem „ma tym większe znaczenie jeżeli chodzić będzie już nie tylko o restaurację kilku uprzywilejowanych budynków ale o modernizację⁴⁶² całych dzielnic”⁴⁶³.

W kwestiach dotyczących dopuszczalności rozbiórek dziedzictwa architektonicznego sygnatariusze Konwencji (art. 4) zobowiązywali się do zapobiegania burzeniu dóbr podlegających ochronie poprzez stworzenie legislacji wymagających przedstawienia właściwemu organowi „każdego projektu dotyczącego rozebrania (...) obiektów już podlegających ochronie, albo w stosunku do których podjęto działania mające na celu objęcie ich ochroną” oraz „wszelkich projektów dotyczących zespołu budynków lub jego części (...), które przewidują rozebranie budynków”. Państwa-strony Konwencji (art. 5) zobowiązywały się także do „wydania zakazu usuwania całości lub części każdego obiektu zabytkowego będącego pod ochroną, chyba że ich stan techniczny wymusza taką konieczność. W takim wypadku właściwy organ podejmuje odpowiednie środki ostrożności związane z demontażem zabytku, jego przeniesieniem i odbudową we właściwej lokalizacji”. W Karcie Ateńskiej (pkt. IV) wskazano na konieczność „unikania ryzyka związanego z demontażem i ponownym montażem konserwowanych elementów”, zalecając w zamian stosowanie technologicznie nowoczesnych środków wzmacniających, nie naruszających „wyglądu i charakteru restaurowanej budowli”. W Karcie Weneckiej (art. 11) – w ramach restauracji zabytku – dopuszczono usuwanie elementów o marginalnej wartości pochodzących z późniejszej fazy jego nawarstwień historycznych, wyłącznie w celu odkrycia kompozycji zachowanej w zadowalającym stanie, która stanowiłaby dokument o wysokim walorze historycznym, archeologicznym lub estetycznym. Jednocześnie zaznaczono, że osąd i decyzja w tej kwestii „nie mogą zależeć wyłącznie od autora projektu”. W polskiej wersji językowej tego dokumentu (art. 6) zakazana została „wszelka rozbiórka” zmieniająca stosunki brył i barw w otoczenia zabytku, jednakże we francuskiej wersji (oryginalnej) nie użyto słowa „rozbiórka”, lecz „zniszczenie” [fr. *destruction*]. W Deklaracji Amsterdamskiej⁴⁶⁴ „świadome rozbiórki” zostały uznane za jedno z rosnących niebezpieczeństw, przed którym należy chronić europejskie dziedzictwo architektoniczne. Zgodnie z deklaracją przepisy o planowaniu w ramach *integrated conservation* „powinny przeciwdziałać nadmiernemu zagęszczeniu i popierać raczej modernizację aniżeli odbudowę po wyburzeniu”⁴⁶⁵. W drugiej wersji Karty z Burra (art. 1.7) definicja pojęcia „restauracja” uwzględnia usuwanie z miejsca nawarstwień substancji materialnej, jednak w dalszej części dokumentu (art. 15-16) doprecyzowano, że towarzyszące

⁴⁶¹ Ibidem, s. 57.

⁴⁶² Ilekroć w cytacie z polskojęzycznej wersji Deklaracji Amsterdamskiej obecny jest termin „modernizacja”, w zależności od kontekstu terminem właściwszym jest „rewitalizacja” lub „rewaloryzacja”. Por. *Słownik terminów* (I rozdział pracy).

⁴⁶³ *Vademecum...*, op. cit., s. 58. Interpunkcja w cytacie zgodna z tekstem zamieszczonym w publikacji.

⁴⁶⁴ Ibidem, s. 55.

⁴⁶⁵ Ibidem, s. 59.

restauracji usuwanie późniejszych nawarstwień jest dopuszczalne pod warunkiem, że odkrywana substancja przestawia dużo większe znaczenie kulturowe od przeznaczonej do usunięcia. Natomiast posiadającą znaczenie kulturowe substancję materialną usuniętą w związku z adaptacją miejsca należało zabezpieczyć, by umożliwić w przyszłości jej przywrócenie. W karcie kategorycznie wykluczono możliwość rozbiórek wpływających niekorzystnie na otoczenie miejsca (art. 8).

W Konwencji (art. 10 pkt 4) został położony także **nacisk na ochronę i wykorzystanie w planowaniu przestrzennym miasta i wsi budynków, których indywidualna wartość nie kwalifikowała do objęcia ochroną prawną**, „ale które są interesujące z punktu widzenia ich lokalizacji w środowisku miejskim lub wiejskim, albo z punktu widzenia jakości życia”. W Karcie Ateńskiej (pkt. III) uznano, że „nawet niektóre zespoły i niektóre szczególnie malownicze perspektywy winny być zachowane” w otoczeniu zabytków. Według Krzysztofa Pawłowskiego, który przetłumaczył kartę na język polski, jej autorzy „mieli na myśli zespoły nie uznane w całości za zabytkowe”⁴⁶⁶. W Karcie Weneckiej (art. 1) podkreślono, że pojęcie zabytku „rozciąga się (...) nie tylko na wielkie dzieła, ale również na skromne obiekty, które z upływem czasu nabrały znaczenia kulturalnego”. W Europejskiej Karcie Dziedzictwa Architektonicznego (pkt. 1) stwierdzono, że europejskie dziedzictwo architektoniczne – poza od dawna chronionymi w oderwaniu od ich sąsiedztwa najważniejszymi zabytkami – obejmuje także zespoły skromniejszych budynków w miastach i wsiach, w ich naturalnym lub stworzonym przez człowieka otoczeniu. Bowiem takie zespoły, nawet gdy w ich skład nie wchodzi żaden obiekt o wybitnej wartości, stwarzają aurę nadającą im jakość (zespalającego w harmonijną całość różne okresy i style) dzieła sztuki, i w związku z tym powinny być chronione. Podobnie w preambule Deklaracji Amsterdamskiej za dziedzictwo uznano już „nie tylko oddzielne budynki o wyjątkowej wartości oraz ich otoczenie, ale także zespoły, dzielnice, miasta i osiedla wiejskie mające znaczenie historyczne lub kulturowe”⁴⁶⁷, w tym także „wszystkie gmachy mające swoją wartość kulturalną, od najbardziej wspaniałych aż do najskromniejszych, nie pomijając także i tych z epoki współczesnej”⁴⁶⁸. W dokumencie zauważono także, że „pojęcie dziedzictwa architektonicznego rozszerzało się stopniowo od poszczególnego zabytku do zespołów architektonicznych miejskich i wiejskich, obejmując także epoki najnowsze”⁴⁶⁹ i w związku z tym zaistniała konieczność wykorzystania wyspecjalizowanych technik stosowanych przy restauracji ważnych zespołów historycznych dla „wielkiej liczby budynków zespołów reprezentujących mniejsze walory artystyczne”⁴⁷⁰. Natomiast w Karcie z Burra z 1981 roku (art. 1.1) pojemna definicja będącego

⁴⁶⁶ Ibidem, s. 29.

⁴⁶⁷ Ibidem, s. 55. Stylistyka i interpunkcja cytatów z Deklaracji Amsterdamskiej zgodna z tekstem dokumentu zamieszczonym w publikacji.

⁴⁶⁸ Ibidem, s. 56.

⁴⁶⁹ Ibidem, s. 58.

⁴⁷⁰ Ibidem, s. 59.

przedmiotem ochrony według dokumentu „miejsca” obejmuje miejsce [ang. *site*], obszar [ang. *area*], budynek lub inny obiekt [ang. *building or other work*] oraz zespół budynków lub innych obiektów [ang. *group of buildings or other works*] wraz z istotną zawartością oraz otoczeniem.

Na mocy Konwencji (art. 7) państwa będące jej stronami zobowiązywały się do działania na rzecz **poprawy ogólnego stanu środowiska w otoczeniu dziedzictwa architektonicznego**, a także (art. 12) do przeciwdziałania niekorzystnemu oddziaływaniu na otoczenie tego dziedzictwa, które wynikałoby z wszelkiego rozwoju strukturalnego będącego skutkiem jego publicznego udostępniania. Odnośnie zabytków podlegających ochronie lub planowanych do objęcia ochroną, sygnatariusze Konwencji zobowiązywali się do wprowadzenia wymogu przedstawienia właściwemu organowi „wszelkich projektów mających wpływ na ich otoczenie” (art. 4). W Karcie Ateńskiej (pkt. III) przy wznoszeniu budowli zalecono „respektowanie charakteru i fizjonomii (oblicza) miasta szczególnie w sąsiedztwie zabytków, których otoczenie winno być przedmiotem szczególnej troski”. Z sąsiedztwa zabytków należało usunąć wszelkie reklamy, nadmierną ilość słupów i kabli telegraficznych, hałaśliwe urządzenia przemysłowe, a nawet wysokie kominy. Zgodnie z Kartą Wenecką (art. 6) „konserwacja zabytku zakłada konserwację otoczenia w jego skali”, a każda nowa budowa⁴⁷¹, rozbiórka i zagospodarowanie (terenu) zmieniające w zabytku wzajemne relacje brył i kolorów miały być zakazane, gdy przetrwało dawne otoczenie zabytku. Także w kontekście ewentualnej możliwości jego przemieszczenia (art. 7), zabytek uznano za z zasady „nierozdzielny (...) od otoczenia, w którym jest położony”. Dobudowy zostały dopuszczone pod warunkiem respektowania między innymi dawnego otoczenia zabytku oraz jego związków z otaczającym środowiskiem (art. 13). Podobnie w Europejskiej Karcie Dziedzictwa Architektonicznego, w której zaakcentowano, że europejskie dziedzictwo architektoniczne obejmuje także naturalne bądź stworzone przez człowieka otoczenie chronionych dóbr (pkt. 1). Zauważono także, że praktykowana wcześniej ochrona najważniejszych zabytków bez uwzględniania działań podejmowanych w ich sąsiedztwie, w przypadku zaistnienia uszczerbku w otoczeniu zabytku, prowadzi do utraty charakteru przez obiekt chroniony. Wprowadzanie współczesnej architektury w obszarach starej zabudowy uznano za dozwolone pod warunkiem, że uszanuje się w pełni istniejący kontekst, proporcje, formy, wielkości oraz skalę (pkt. 7). W preambule Deklaracji Amsterdamskiej w pierwszej kolejności stwierdzono, że w zakresie europejskiego dziedzictwa architektonicznego mieszczą się przede wszystkim, ale nie wyłącznie „oddzielne budynki o wyjątkowej wartości oraz ich otoczenie”⁴⁷². Ochrona konserwatorska w myśl deklaracji miała bowiem dotyczyć wszystkich budynków o wartości kulturowej wraz z ich otoczeniem, od tych najbardziej imponujących po

⁴⁷¹ Stwierdzono następującą niezgodność: we francuskiej wersji językowej Karty Weneckiej (art. 6) jest mowa o „nowej budowie” [fr. *construction nouvelle*], tymczasem w jej polskim tłumaczeniu użyto słowa „dobudowa”.

⁴⁷² *Vademecum...*, op. cit., s. 55.

najskromniejsze, bez pomijania także tych współczesnych⁴⁷³. Ponadto w sporządzanych inwentarzach budynków, zespołów architektonicznych oraz miejsc zabytkowych, umożliwiających uwzględnienie ich ochrony w ramach planowania urbanistycznego i regionalnego, powinny zostać wyznaczone otaczające je strefy ochrony⁴⁷⁴. W drugiej wersji Karty z Burra „otoczenie” jako element miejsca podlegający ochronie, zostało uwzględnione już w samej definicji „miejsca” (art. 1.1) oraz w definicji pojęcia „utrzymanie” (art. 1.5). Analogicznie do Karty Weneckiej, zgodnie z treścią Karty z Burra (art. 8) konserwacja miejsca miała wymagać zachowania odpowiadającego mu wizualnego otoczenia (np. forma, skala, kolor, faktura, materiał) i w tym celu miała zostać zakazana każda nowa budowa, rozbiórka lub zmiana wpływająca niekorzystnie na otoczenie miejsca. Także odnośnie możliwości przeniesienia budynku lub innego obiektu uznano, że powinny one pozostać w swoim historycznym położeniu (art. 9).

Zgodnie z art. 4 Konwencji, w celu zapewnienia skutecznej ochrony dziedzictwu architektonicznemu, **wznoszenie nowych budynków** związane z zespołem budynków, jego częścią lub terenem, które podlegają ochronie, wymaga przedstawienia właściwemu organowi projektu, a odnośnie zabytków podlegających ochronie lub planowanych od objęcia ochroną, wymóg ten powinien obejmować wszelkie projekty mające wpływ na ich otoczenie. *À propos* nowego budownictwa sygnatariusze Konwencji (art. 17 pkt 4) zobowiązywali się do wymiany informacji na temat polityki konserwacji zabytków w zakresie „form popierania twórczości w dziedzinie architektury, jako wkładu naszej epoki do dziedzictwa europejskiego”. W Karcie Ateńskiej (pkt. III) przy wznoszeniu budynków zalecono poszanowanie charakteru oraz fizjonomii miast, w szczególności w sąsiedztwie zabytków. W Karcie Weneckiej (art. 6), mając na względzie konserwację zabytku, uznano za niedopuszczalną wszelką nową budowę zmieniającą relacje brył i kolorów w zachowanym dawnym otoczeniu zabytku. W Europejskiej Karcie Dziedzictwa Architektonicznego (pkt. 7) zaznaczono, że *integrated conservation* nie wyklucza wprowadzania współczesnej architektury w obszarach starej zabudowy, pod warunkiem uszanowania istniejącego kontekstu, proporcji, form, wielkości i skali, a także zastosowania tradycyjnych materiałów budowlanych. Ponadto zauważono, że publiczne środki finansowe asygnowane na restaurację historycznych centrów miast powinny odpowiadać co najmniej tym przeznaczanym na nowe budownictwo (pkt. 8). W Deklaracji Amsterdamskiej poświęcono sporo uwagi kwestiom dotyczącym nowego budownictwa w kontekście ochrony konserwatorskiej. Już na wstępie tego dokumentu stwierdzono, że jednym z podstawowych niebezpieczeństw zagrażających europejskiemu dziedzictwu architektonicznemu są nowe, nie harmonizujące z nim budowle⁴⁷⁵. Odnośnie nowego budownictwa postulowano także, by uczynić wszystko dla „zapewniania architekturze współczesnej wysokiej jakości”, ponieważ „architektura dnia dzisiejszego stanie się

⁴⁷³ Ibidem, s. 56.

⁴⁷⁴ Ibidem, s. 56.

⁴⁷⁵ Ibidem, s. 55.

jutro dziedzictwem”⁴⁷⁶. Ponadto uznano za konieczne wprowadzenie legislacji pozwalających na zrównoważony podział środków budżetowych między działaniami związanymi z rewitalizacją a nowym budownictwem w ramach zagospodarowania miast oraz na „przyznawanie obywatelom, którzy przystępują do modernizacji budynku zabytkowego korzyści finansowych co najmniej równych tym, z jakich korzystaliby przy wznoszeniu nowej budowli”⁴⁷⁷. W dokumencie wskazano także na potrzebę opracowania w ramach polityki *intergrated conservation* ustawodawstwa „poddającego nowe budownictwo pewnym ograniczeniom odnośnie kubatury, wysokości, współczynnika użytkowania gruntu i pozwalającego na jego harmonijne wkomponowanie w otoczenie”⁴⁷⁸. W Karcie z Burra (art. 8) – podobnie jak w Karcie Weneckiej – uznano za niedopuszczalną wszelką nową budowę wpływającą niekorzystnie na otoczenie miejsca.

W przypadku naruszenia prawa dotyczącego ochrony dziedzictwa architektonicznego, sygnatariusze Konwencji (art. 9) mieli **zagwarantować stosowną reakcję właściwych organów władzy, np. w postaci nałożenia na sprawcę odpowiednich sankcji**. Natomiast w celu przeciwdziałania zagrożeniom dla tego dziedzictwa, w przypadku opieszałości ze strony właściciela, strony (art. 4) miały **wprowadzić przepisy umożliwiające interwencje organów publicznych** polegające na „nałożeniu na właściciela dobra chronionego obowiązku przeprowadzenia prac” lub na wykonaniu tych prac przez sam organ. W Karcie Ateńskiej (pkt. II) postulowano, by „w każdym kraju władza państwowa miała prawo do podejmowania w pilnych przypadkach działań zapewniających zachowanie zabytku”. Zgodnie z Europejską Kartą Dziedzictwa Architektonicznego (pkt. 8), w przypadku stwierdzenia niewystarczalności obecnych ustaw i przepisów służących ochronie oraz zachowaniu dziedzictwa architektonicznego, dodatkowo powinny zostać wprowadzone odpowiednie instrumenty prawne na szczeblu ogólnokrajowym, regionalnym i lokalnym. Według Deklaracji Amsterdamskiej – w związku z poszerzeniem koncepcji dziedzictwa architektonicznego – „głęboka reforma prawodawcza oraz wzmocnienie środków administracyjnych stanowią warunek wstępny wszelkiej skutecznej akcji”⁴⁷⁹.

c. Konwencja ramowa Rady Europy o wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa (Faro 2005)

Konwencja ramowa Rady Europy o wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa (ang. *Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*) została otwarta do podpisu przez państwa członkowskie Rady Europy w Faro w dniu 27 października

⁴⁷⁶ Ibidem, s. 56.

⁴⁷⁷ Ibidem, s. 58.

⁴⁷⁸ Ibidem, s. 59.

⁴⁷⁹ Ibidem, s. 58.

2005 roku, a weszła w życie w dniu 1 czerwca 2011 roku. Polska podpisała Konwencję w maju 2021 roku⁴⁸⁰.

Konwencja została sporządzona w celu wzmocnienia istniejących instrumentów prawnych Rady Europy, które dotyczyły bardziej szczegółowych aspektów dziedzictwa kulturowego. Uznano, że wszechstronne i solidne ramy są niezbędne, by zapewnić temu dziedzictwu i ogólnie kulturze należne im centralne miejsce w ramach nowej wizji zrównoważonego rozwoju. Dotychczas funkcjonujące instrumenty nie uwzględniały rosnącego znaczenia dziedzictwa kulturowego w odniesieniu do takich problemów/zagadnień współczesności jak: zrównoważony rozwój (integracja różnych wymiarów rozwoju: kulturowego, ekologicznego, ekonomicznego, społecznego i politycznego), globalizacja (ochrona różnorodności kulturowej i poczucia miejsca w obliczu rosnącej standaryzacji) oraz rozbudzanie świadomości o znaczeniu tożsamości kulturowej w obliczu konfliktów (rozwój dialogu, debaty demokratycznej i otwartości między kulturami).⁴⁸¹

i. analiza merytoryczna treści *Konwencji ramowej Rady Europy o wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa*

W preambule Konwencji przede wszystkim uznano potrzebę umiejscowienia człowieka oraz wartości społecznych w centrum poszerzonej interdyscyplinarnej koncepcji dziedzictwa kulturowego, a także wyrażono przekonanie o konieczności włączenia każdego przedstawiciela społeczeństwa w ciągły proces definiowania i zarządzania dziedzictwem kulturowym. W związku z tym, że Konwencja stanowi podsumowanie dotychczasowych inicjatyw Rady Europy w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego⁴⁸², w preambule powołano się też na następujące dokumenty rady: Europejską konwencję kulturalną z 1954 roku, Konwencję o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy z 1985 roku, Europejską konwencję o ochronie dziedzictwa archeologicznego poprawioną w 1992 roku oraz Europejską konwencję krajobrazową z 2000 roku.

Pierwszy rozdział Konwencji zawiera określenie jej celów (art. 1) i zasad oraz ustalenia definicyjne (art. 2-3). Nadrzędnym celem Konwencji jest uznanie przez państwa-strony, że prawa związane z dziedzictwem kulturowym są integralną częścią – przewidzianego w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka ONZ z 1948 roku – prawa do swobodnego uczestniczenia w życiu kulturalnym. Celem Konwencji jest także uznanie zarówno indywidualnej, jak i zbiorowej odpowiedzialności za dziedzictwo kulturowe. Ponadto państwa-strony Konwencji zobowiązują się

⁴⁸⁰ Dz.U. 2023 poz. 396 – oprócz oficjalnego polskiego tekstu – zawiera także obie wersje oryginalne dokumentu: angielską i francuską. Konwencja zaczęła obowiązywać w Polsce w dn. 01.03.2023 r.

⁴⁸¹ *Explanatory Report to the Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society* (Council of Europe – CETS 199, 2005). <https://rm.coe.int/16800d3814> 15.11.2024

⁴⁸² Przyborowska-Klimczak A.: op. cit., s. 117.

podkreślać, że zachowanie dziedzictwa kulturowego i zrównoważone korzystanie z niego mają służyć rozwojowi społecznemu oraz jakości życia.

W Konwencji posłużono się definicją „dziedzictwa kulturowego” o szerokim zakresie przedmiotowym. Dziedzictwo kulturowe oznacza w regulacji

zbiór zasobów odziedziczonych po przeszłych pokoleniach, które ludzie identyfikują, niezależnie od praw własności, jako odzwierciedlenie i wyraz swoich stale ewoluujących wartości, wierzeń, wiedzy i tradycji. Obejmuje ono [dziedzictwo kulturowe] także wszystkie aspekty środowiskowe wynikające z interakcji pomiędzy ludźmi i miejscem⁴⁸³ w czasie (art. 2 pkt a).

Nowatorstwo tego instrumentu prawnomiędzynarodowego polega na tym, że dziedzictwo nie zostało w nim zdefiniowane klasycznie poprzez wyszczególnienie jego elementów⁴⁸⁴, lecz przez funkcje, które pełni w/dla społeczności.

W Konwencji zaproponowano też nowe pojęcie „wspólnoty dziedzictwa kulturowego”, którą stanowi

społeczność, która składa się z ludzi przypisujących wartość określonym aspektom dziedzictwa kulturowego, i pragnących, w ramach działań publicznych, zachować i przekazać je przyszłym pokoleniom (art. 2 pkt b).

Konwencja (art. 3) wprowadziła także pojęcie „wspólnego dziedzictwa Europy” obejmującego: a) wszystkie formy dziedzictwa kulturowego w Europie, razem stanowiące wspólne źródło pamięci, zrozumienia, tożsamości, spójności i kreatywności; b) ideały, zasady i wartości oparte na poszanowaniu praw człowieka, demokracji i praworządności, a wspierające rozwój pokojowego i stabilnego społeczeństwa, które pochodzą z doświadczenia gromadzonego wraz z postępem oraz w wyniku przeszłych konfliktów.

W art. 4 Konwencji potwierdzono prawo każdego człowieka do korzystania z dziedzictwa kulturowego oraz do możliwości jego wzbogacania – podkreślając, że korzystanie z prawa do dziedzictwa kulturowego może podlegać wyłącznie niezbędnym w demokratycznym społeczeństwie ograniczeniom do ochrony interesu publicznego oraz praw i wolności innych ludzi. Jednocześnie potwierdzono indywidualną i zbiorową odpowiedzialność za poszanowanie dziedzictwa, zarówno własnego, jak i należącego do innych ludzi (tym samym wspólnego dziedzictwa Europy).

Wśród wymienionych w art. 5 zobowiązań państw-stron Konwencji dotyczących polityki odnośnie dziedzictwa kulturowego, następujące dotyczą społecznego aspektu dziedzictwa kulturowego: uznanie interesu publicznego związanego z dziedzictwem kulturowym zgodnie z jego znaczeniem dla społeczeństwa; ustanowienie przepisów prawnych umożliwiających korzystanie z określonego w art. 4 prawa do dziedzictwa kulturowego; rozwijanie warunków ekonomicznych i społecznych sprzyjających uczestnictwu w działaniach na rzecz dziedzictwa

⁴⁸³ W odróżnieniu do oficjalnej wersji polskojęzycznej, w obu tekstach oryginalnych Konwencji „miejsce” występuje w liczbie mnogiej.

⁴⁸⁴ Por. definicje „dziedzictwa” we wcześniej przeanalizowanych konwencjach.

kulturowego; promowanie ochrony dziedzictwa kulturowego jako głównego czynnika wspólnie wspieranych założeń zrównoważonego rozwoju, różnorodności kulturowej i współczesnej twórczości; uznawanie wartości dziedzictwa kulturowego na terytoriach podlegających jurysdykcji państw-stron Konwencji, bez względu na jego pochodzenie. Jednocześnie zaznaczono, że postanowienia Konwencji nie powinny naruszać korzystniejszych postanowień dotyczących dziedzictwa kulturowego i środowiska, wynikających z innych krajowych lub międzynarodowych norm prawnych.

W drugim rozdziale Konwencji określono zobowiązania jej stron odnośnie modelowania (przez uprawnione do tego organy i podmioty) wkładu dziedzictwa kulturowego w rozwój społeczeństwa i człowieka. Budowa dialogu społecznego w oparciu o dziedzictwo kulturowe miałyby polegać w szczególności na: zachęcaniu do szacunku dla różnorodności interpretacji dziedzictwa, ustanowieniu mechanizmów pojednawczych w celu sprawiedliwego postępowania w sytuacjach przypisywania sprzecznych wartości temu samemu dziedzictwu przez różne społeczności, rozwijaniu wiedzy o dziedzictwie jako źródle pokojowego współistnienia oraz uwzględnianiu tych postulatów w szeroko rozumianej edukacji. Wszelkie aspekty dziedzictwa środowiska kulturowego miały stać się też czynnikiem: a) wzbogacającym procesy rozwoju (gospodarczego, politycznego, społecznego i kulturalnego) oraz planowania przestrzennego; b) promującym zintegrowane podejście do polityk dotyczących różnorodności kulturowej i zasobów naturalnych; c) wzmacniającym spójność społeczną przez wspieranie poczucia wspólnej odpowiedzialności za miejsca zamieszkania; d) promującym jakość we współczesnych przekształcaniach tego środowiska, bez powodowania zagrożeń dla jego wartości kulturowych. W celu zachowania dziedzictwa kulturowego strony zobowiązywały się do zrównoważonego korzystania z jego zasobów, z uwzględnieniem wartości kulturowych przypisanych temu dziedzictwu oraz szczególnych wymogów (w tym technicznych) dotyczących jego konserwacji⁴⁸⁵. Natomiast w celu pełnego wykorzystania potencjału dziedzictwa kulturowego jako czynnika zrównoważonego rozwoju w działalności gospodarczej, strony miały propagować wiedzę o potencjale ekonomicznym tego dziedzictwa oraz możliwościach jego wykorzystywania, a w opracowywanych politykach gospodarczych uwzględniać jego szczególny charakter i znaczenie, a także integralność bez naruszania jego nieodłącznych wartości.

Trzeci rozdział Konwencji odnosi się do wspólnej odpowiedzialności oraz partycypacji społecznej w działalności na rzecz dziedzictwa kulturowego. By umożliwić wspólne działanie organów władzy publicznej, ekspertów, właścicieli, inwestorów, przedsiębiorców oraz organizacji pozarządowych i obywatelskich w procesie zarządzania dziedzictwem kulturowym, państwa-strony Konwencji zobowiązują się do rozwijania stosownych ram prawnych, finansowych i zawodowych. Niezbędne będzie też w tym procesie wspieranie inicjatyw wolontariatu

⁴⁸⁵ Sformułowanie „szczególne wymogi dotyczące konserwacji dziedzictwa kulturowego” (art. 9 pkt. c) nie zostało w Konwencji zdefiniowane/wyjaśnione.

(stanowiącego uzupełnienie działań administracji publicznej) oraz zachęcanie organizacji pozarządowych zajmujących się dziedzictwem kulturowym do działania w interesie publicznym. Strony zobowiązują się też do zachęcania wszystkich do udziału we wszelkich procesach i publicznych debatach związanych z dziedzictwem. W celu zapewnienia warunków demokratycznej partycypacji w sprawach związanych z dziedzictwem kulturowym, strony postanawiają też: uwzględniać przypisywane mu przez poszczególne społeczności wartości, uznać wolontariaty za partnerów oraz wyrazić konstruktywnej krytyki polityki dotyczącej dziedzictwa kulturowego, zapewnić szerszą dostępność do tego dziedzictwa w szczególności ludziom młodym i pokrzywdzonym. Zgodnie z misją Konwencji zagadnienia dotyczące dziedzictwa kulturowego powinny też odgrywać istotną rolę na wszystkich poziomach edukacji, w kształceniu zawodowym, badaniach interdyscyplinarnych oraz w procesie budowy społeczeństwa informacyjnego z wykorzystaniem technologii cyfrowych.

Czwarty i zarazem ostatni merytoryczny rozdział dotyczy spraw monitorowania oraz współpracy międzynarodowej w ramach Konwencji. Strony zobowiązują się – zgodnie z zasadami ustalonymi w Konwencji – rozwijać monitorowanie ustawodawstwa, polityk i praktyk dotyczących dziedzictwa kulturowego oraz utrzymywać, rozwijać i dostarczać dane do ogólnodostępnego systemu informacyjnego umożliwiającego ocenę wypełniania przez nie konwencyjnych zobowiązań. Do monitorowania stosowania Konwencji zostanie powołany przez Komitet Ministrów Rady Europy odpowiedni komitet lub wskazany istniejący. Państwa-strony Konwencji zobowiązują się do wzajemnej współpracy w dążeniu do osiągnięcia celów i zachowania zasad określonych w Konwencji, w szczególności w działaniach promujących wspólne dziedzictwo Europy. W drodze wzajemnego porozumienia, strony mogą też przyjąć ustalenia finansowe ułatwiające współpracę międzynarodową.

ii. odniesienia do problemów formułowanych przez teorię (etykę) konserwatorską / filozofię dziedzictwa w *Konwencji ramowej Rady Europy o wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa*

W toku przeprowadzonej analizy merytorycznej treści *Konwencji ramowej Rady Europy o wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa* z 2005 roku **stwierdzono istnienie odwołań do problemów formułowanych przez teorię (etykę) konserwatorską i filozofię dziedzictwa.**

Z tytułu Konwencji wynika, że **społeczny aspekt dziedzictwa kulturowego** jest głównym przesłaniem tego dokumentu. Wśród szczegółowych kwestii społecznych poruszonych w Konwencji i odnoszących się do dziedzictwa kulturowego można wyróżnić: partycypację społeczną; rozwój społeczny; edukację, kształcenie i szkolenie; współpracę międzynarodową.

Potrzeba umiejscowienia człowieka i wartości społecznych w centrum szeroko rozumianej koncepcji dziedzictwa kulturowego została wyartykułowana w preambule Konwencji. W tym miejscu, wyrażono w szczególności potrzebę włączenia wszystkich członków społeczeństwa

w ciągły proces definiowania i zarządzania dziedzictwem kulturowym oraz uznanie prawa każdego człowieka do angażowania się (z poszanowaniem praw i wolności innych ludzi) w wybranym obszarze tego dziedzictwa jako przejaw (przewidzianego w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka) prawa do swobodnego uczestniczenia w życiu kulturalnym społeczeństwa. **Partycypacji społeczeństwa** dotyczy w znacznym stopniu trzeci rozdział Konwencji, z którego wynika, że wszyscy powinni być zachęceni do uczestnictwa zarówno w procesie identyfikacji, badania, interpretacji, ochrony, konserwacji i prezentowania dziedzictwa kulturowego, jak i w publicznej refleksji/debacie na temat związanych z nim możliwości i wyzwań. Demokratyczna partycypacja społeczna powinna polegać w szczególności na uwzględnianiu: wartości jaką każda wspólnota dziedzictwa przywiązuje do dziedzictwa kulturowego, z którym się utożsamia; partnerstwa wolontariatów jako wyrazicieli konstruktywnej krytyki polityki dotyczącej dziedzictwa kulturowego; możliwości zapewnienia szerszej dostępności do dziedzictwa ludziom młodym i pokrzywdzonym w celu pogłębienia ich świadomości o znaczeniu dziedzictwa.

W preambule Konwencji podkreślono też wartość/potencjał dziedzictwa kulturowego jako czynnika zrównoważonego rozwoju, podnoszącego jakość życia w stale rozwijającym się społeczeństwie. Jednym z głównych celów Konwencji miało być zaakcentowanie, że rozwój człowieka oraz podniesienie jakości życia stanowią podstawową motywację zachowania i zrównoważonego korzystania z dziedzictwa kulturowego. Rozwinięciem tej koncepcji jest drugi rozdział, który w całości dotyczy założeń wykorzystania dziedzictwa kulturowego dla **rozwój społeczny**. Po pierwsze poprzez działania właściwych organów władzy publicznej i podmiotów (tj. zachęta do refleksji, ustanowienie mechanizmów pojednawczych, rozwój/promowanie wiedzy) dziedzictwo kulturowe ma być podstawą do budowy międzykulturowego dialogu społecznego. Wszelkie aspekty dziedzictwa kulturowego powinny też zostać wykorzystane do: wzbogacania procesów szeroko rozumianego rozwoju i planowania przestrzennego (wykorzystanie analiz wpływu tych procesów na dziedzictwo kulturowe); promowania zintegrowanego podejścia do polityk dotyczących różnorodności kulturowej, biologicznej, geologicznej i krajobrazowej w celu osiągnięcia równowagi między tymi elementami; wzmacniania spójności społecznej przez wspieranie poczucia wspólnej odpowiedzialności za miejsca zamieszkania; promowania podnoszenia jakości współczesnych udoskonaleń środowiska kulturowego (nie stwarzających zagrożeń dla jego wartości kulturowych).

Natomiast zrównoważone korzystanie z dziedzictwa kulturowego, służące jednocześnie jego zachowaniu oraz **rozwójowi społecznemu**, ma polegać na: poszanowaniu integralności dziedzictwa z uwzględnieniem przypisywanych mu wartości kulturowych; zachęcaniu do zachowania dziedzictwa i określeniu/promowaniu zasad zrównoważonego zarządzania; uwzględnieniu szczególnych wymogów dotyczących konserwacji dziedzictwa kulturowego w przepisach technicznych; promowaniu (korzystania) i współczesnym stosowaniu tradycyjnych materiałów, umiejętności i technik; promowaniu wysokiej jakości pracy poprzez system kwalifikacji

zawodowych i akredytacji dla osób fizycznych/przedsiębiorstw/institucji. Wreszcie, w celu pełnego wykorzystania dziedzictwa kulturowego w działalności gospodarczej, niezbędne jest podnoszenie świadomości i wykorzystanie potencjału gospodarczego tego dziedzictwa oraz uwzględnienie jego szczególnego charakteru i znaczenia w ramach opracowywanych polityk gospodarczych, które powinny respektować integralność dziedzictwa bez naruszania jego nieodłącznych wartości.

W preambule uznano też słuszność inicjatyw edukacyjnych, które traktują wszelkie dziedzictwo kulturowe w sposób sprawiedliwy, i w ten sposób przyczyniają się do promowania dialogu między różnymi kulturami i religiami. Postulowana w Konwencji szeroko rozumiana budowa dialogu społecznego (m.in. zachęcanie do szacunku dla różnorodności interpretacyjnej w kwestiach dziedzictwa kulturowego, ustanowienie mechanizmów pojednawczych w sytuacjach konfliktu wartości, sprzyjające budowie zaufania społecznego rozwijanie wiedzy o dziedzictwie) powinna funkcjonować we wszystkich aspektach **edukacji i kształcenia** (art. 7). Odnosnie edukacji zobowiązania państw-stron Konwencji (art. 13) obejmują uwzględnienie zagadnień dziedzictwa kulturowego na wszystkich poziomach edukacji (w szczególności jako źródła odniesień w nauczaniu innych przedmiotów) oraz wzmacnianie powiązań pomiędzy edukacją o dziedzictwie i kształceniem zawodowym. Zobowiązania obejmują także zachęcanie do ustawicznego **szkolenia zawodowego oraz wymiany wiedzy i umiejętności w ramach systemu szkolnictwa** (i nie tylko). W szczególności dla celów edukacyjnych strony zobowiązują się do wykorzystania technologii cyfrowych dla zwiększenia dostępu do dziedzictwa kulturowego oraz korzyści z niego wynikających poprzez dążenie do usuwania przeszkód w dostępie do informacji związanych z dziedzictwem kulturowym.

W preambule Konwencji podkreślono także znaczenie utworzenia ogółouropejskich ram dla współpracy, sprzyjającej wprowadzaniu w życie ideałów i zasad (stanowiących wspólne dziedzictwo sygnatariuszy Konwencji) opartych na poszanowaniu praw człowieka, demokracji i praworządności. W dalszej kolejności strony zobowiązują się (art. 14) do wykorzystania technologii cyfrowych dla zwiększenia dostępu do dziedzictwa kulturowego oraz korzyści z niego wynikających poprzez wspieranie na poziomie międzynarodowym standardów badań, konserwacji, wzmocnienia i bezpieczeństwa dziedzictwa kulturowego. Odnosnie współpracy, sygnatariusze Konwencji zobowiązują się też (art. 15) do utrzymywania, rozwijania i dostarczania danych do wspólnego ogólnodostępnego systemu informacyjnego, umożliwiającego ocenę poziomu realizacji zobowiązań konwencyjnych. **Wzajemna współpraca między stronami** oraz w ramach Rady Europy w dążeniu do osiągnięcia celów i zachowania zasad określonych w Konwencji dotyczy w szczególności promowania rozumienia wspólnego dziedzictwa Europy (art. 17) poprzez: a) wprowadzanie w życie strategii współpracy; b) wspieranie działań wielostronnych i transgranicznych, a także rozwijanie sieci współpracy regionalnej w celu

wdrożenia tych strategii; c) wymianę, opracowywanie, kodyfikację i zapewnienie upowszechniania dobrych praktyk; d) informowanie opinii publicznej o celach i wdrażaniu Konwencji.

W Konwencji obecne są **wyraźne odwołania do koncepcji „kłopotliwego dziedzictwa”** Tunbridge’a i Ashworth’a (rozwinętej przez Smith) w postanowieniu o potrzebie ustanowienia mechanizmów pojednawczych „w celu sprawiedliwego postępowania w sytuacjach, w których różne społeczności przypisują sprzeczne wartości temu samemu dziedzictwu kulturowemu” (art. 7b). Z faktu rozpoznania spornego i wybiórczego charakteru dziedzictwa kulturowego wynikają też konwencyjne zobowiązania stron do uwzględniania wartości, jaką każda społeczność dziedzictwa kulturowego przypisuje dziedzictwu, z którym się identyfikuje (art. 12b), a także do uznania wartości dziedzictwa kulturowego „znajdującego się na terytoriach podlegających ich jurysdykcji, niezależnie od jego pochodzenia” (art. 5f).

Odniesienie do niematerialnego aspektu dziedzictwa w Konwencji wynika przede wszystkim z konwencyjnej definicji „dziedzictwa kulturowego” (art. 2 pkt a), według której chociaż oznacza ono „zbiór [materialnych] zasobów odziedziczonych po przeszłych pokoleniach”, to – co wymaga podkreślenia – będących odzwierciedleniem i wyrazem wartości, wierzeń, wiedzy i tradycji identyfikujących się z tymi zasobami ludzi. Także definicja „wspólnego dziedzictwa Europy” (art. 3) obejmuje „wszelkie formy dziedzictwa kulturowego w Europie” stanowiące razem „wspólne źródło pamięci, zrozumienia, tożsamości, spójności i kreatywności”, a ponadto (obejmuje) ideały, zasady i wartości oparte na poszanowaniu praw człowieka, demokracji i praworządności. Kowalski⁴⁸⁶ dostrzega w Konwencji z Faro „równanie dziedzictwa materialnego z niematerialnym”, uznając ją jednocześnie za dokument ujmujący w ramy prawne ewolucję dokonującą się między tradycyjnym (tzn. zorientowanym na przedmioty) a nowym (tzn. zorientowanym na ludzi) sposobem konstruowania dziedzictwa.

Z konwencyjnej definicji „dziedzictwa kulturowego” (art. 2 pkt a) wynika również, że pojęcie to oznacza „zbiór zasobów odziedziczonych po przeszłych pokoleniach” będących odzwierciedleniem i wyrazem wartości, wierzeń, wiedzy i tradycji, które „stale ewoluują”. W preambule jest też mowa o angażowaniu społeczeństwa „w ciągły proces” definiowania i zarządzania dziedzictwem kulturowym. W tych sformułowaniach konwencyjnych zauważalne są **powiązania z koncepcjami uznającymi dziedzictwo za proces**, którego wyznacznikiem jest ciągła zmiana (np. Ashworth, Harvey⁴⁸⁷).

W związku z tym, że zawarte w art. 9 pkt. c Konwencji sformułowanie „szczególne wymogi dotyczące konserwacji dziedzictwa kulturowego” (które powinny zostać uwzględnione w celu jego zachowania we wszelkich ogólnych przepisach technicznych) nie zostało w Konwencji zdefiniowane/wyjaśnione, nie ma podstaw do odniesienia go do teorii (etyki) konserwatorskiej / filozofii dziedzictwa.

⁴⁸⁶ Kowalski K.: op. cit., s. 28.

⁴⁸⁷ Por. II rozdział pracy.

2. Polskie normy prawne

W celu dokonania wyboru polskich norm prawnych do przeanalizowania w tej części pracy, za podstawowe kryterium uznano możliwość i prawdopodobieństwo zidentyfikowania w danej regulacji problemów formułowanych przez teorię (etykę) konserwatorską i filozofię dziedzictwa. Dodatkowe kryterium stanowił związek przepisów zawartych w regulacji z zagadnieniami ochrony zabytków (zabytkowej) architektury. Za normy prawne spełniające powyższe kryteria uznano podstawowe akty prawne z zakresu ochrony zabytków, które zostały uchwalone oraz obowiązywały, bądź obowiązują w powojennej Polsce. Ponadto, w związku z tym, że zastosowanie w praktyce rozwiązań normatywnych zawartych w aktach podstawowych (ustawach zasadniczych) w znacznej mierze uzależnione jest od uzupełniających je przepisów wykonawczych, uznano za zasadne również przeanalizowanie – pod względem obecności odwołań do teorii (etyki) konserwatorskiej i filozofii dziedzictwa – wybranych aktów wykonawczych spełniających wyżej wymienione kryteria.

a. Ustawa z dnia 15 lutego 1962 roku o ochronie dóbr kultury i o muzeach

Ustawa z dnia 15 lutego 1962 roku o ochronie dóbr kultury i o muzeach po wielu latach pracy nad jej opracowaniem zastąpiła *Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 roku o opiece nad zabytkami*, które do tego czasu regulowało pod względem prawnym zagadnienia dotyczące ochrony zabytków w Polsce⁴⁸⁸. Zasadnicze *novum* Ustawy stanowiło – będące w zgodzie z realiami powojennego ustroju politycznego państwa, a skonkretyzowane w rozdziale mówiącym o użytkowaniu zabytków nieruchomych – założenie aktywizacji i wykorzystania obiektów zabytkowych do celów społeczno-dydaktycznych. Stworzyło to formalne podstawy do zagospodarowywania zabytkowej architektury dla potrzeb gospodarki państwowej. W Ustawie zaakcentowano też problem społecznej opieki nad zabytkami.⁴⁸⁹ W okresie swojego ponad 40-letniego obowiązywania Ustawa była wielokrotnie nowelizowana. W związku z tym treść ogłoszonego w 1962 roku tekstu Ustawy⁴⁹⁰ znacznie odbiega od jej wersji ostatecznej uchylonej w dniu 17 listopada 2003 roku⁴⁹¹. Zasadnicza zmiana tej regulacji polegała na wykreśleniu z niej

⁴⁸⁸ Podstawą 34-letniej trwałości rozporządzenia był „wielki realizm i doświadczenie, jakie charakteryzowało jego twórców” oraz „postępowy na owe czasy charakter, który pozwolił recypować jego przepisy bez zbytnich trudności w zmienionych warunkach społecznych i gospodarczych rzeczywistości powojennej”. /na podstawie Sieroszewski W.: *Czy Ustawa o ochronie dóbr kultury i o muzeach dojrzała do nowelizacji (artykuł dyskusyjny)*. „Ochrona Zabytków”, nr 3/1971, s. 163.

⁴⁸⁹ Malinowski K.: *Co wnosi nowego ustawa o ochronie dóbr kultury i o muzeach?* „Ochrona Zabytków”, nr 2/1962, s. 4-6.

⁴⁹⁰ Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury i o muzeach (Dz.U. 1962 nr 10 poz. 48).

⁴⁹¹ Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury (Dz.U. 1999 nr 98 poz. 1150, ze zm.).

problematyki muzealnictwa (skrótowo wówczas także jej tytuł) w związku z uchwaleniem w dniu 21 listopada 1996 roku odrębnej ustawy o muzeach⁴⁹².

i. analiza merytoryczna treści *Ustawy z dnia 15 lutego 1962 roku o ochronie dóbr kultury i o muzeach*

W pierwszym rozdziale Ustawy (Przepisy ogólne) zawarto jej główne założenia. W art. 2 określono definicję „dobra kultury”, którym w myśl Ustawy jest (obok przedmiotu ruchomego) każdy przedmiot nieruchomy „dawny lub współczesny, mający znaczenie dla dziedzictwa i rozwoju kulturalnego ze względu na jego wartość historyczną, naukową lub artystyczną”. W art. 1 pierwotnej wersji Ustawy obowiązek ochrony dóbr kultury przypisano ogólnie państwu i jego obywatelom, natomiast w tym samym artykule jej wersji ostatecznej doprecyzowano, że do zapewnienia warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych dla tej ochrony zobowiązane są organy rządowe i samorządowe, a utrzymanie dóbr kultury we właściwym stanie należy do kompetencji ich właścicieli i użytkowników. Według art. 3 Ustawy celem ochrony dóbr kultury jest ich utrzymanie oraz „społecznie celowe wykorzystanie i udostępnienie dla celów naukowych, dydaktycznych i wychowawczych, tak aby służyły nauce oraz popularyzacji wiedzy i sztuki”. W tym samym artykule stwierdzono także, że ochrona ta polega między innymi na „konserwacji, restauracji lub odbudowie, opartych na zasadach naukowych”. W Ustawie nie zdefiniowano jednak tych pojęć.

W drugim rozdziale Ustawy (Przedmiot ochrony), w art. 4 określono, że podlegającymi ochronie prawnej dobrami kultury nazwanymi w akcie „zabytkami” są między innymi te, które zostały „wpisane do rejestru zabytków” oraz „inne, jeżeli ich charakter zabytkowy jest oczywisty”. W Ustawie nie zdefiniowano określenia „oczywisty charakter zabytkowy”. Natomiast według art. 5 przedmiot ochrony stanowią między innymi „dzieła budownictwa, urbanistyki i architektury, niezależnie od ich stanu zachowania (...) wraz z otoczeniem” (pkt. 1), „zespoły budowlane o wartości architektonicznej” (pkt. 1) oraz „inne przedmioty nieruchome (...) zasługujące na trwałe zachowanie ze względu na ich wartość naukową, artystyczną lub kulturalną” (pkt. 12 – wg wersji pierwotnej, pkt. 11 – wg wersji ostatecznej regulacji). Zgodnie z art. 6 Ustawy „zabytki nieruchome o szczególnej wartości dla kultury narodowej” mogły być uznane za „pomniki historii”. Wprowadzoną w polskiej Ustawie koncepcję „pomnika historii” można uznać za prekursorską w rozwoju myśli konserwatorskiej⁴⁹³, ponieważ odzwierciedliła się ona już wkrótce na forum międzynarodowym w omówionej wcześniej konwencji UNESCO z 1972 roku, w analogicznej koncepcji „światowego dziedzictwa kulturalnego” o „wyjątkowej powszechnej wartości”. Zgodnie

⁴⁹² Dobosz P.: *Administracyjnoprawne instrumenty kształtowania ochrony zabytków*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Dajwór”, 1997, s. 231. Ustawa z dn. 21.11.1996 r. o muzeach (Dz.U. 1997 nr 5 poz. 24).

⁴⁹³ Sieroszewski W.: op. cit., s. 164.

z nowelizacją Ustawy z 1990 roku⁴⁹⁴ uznanie obiektu za pomnik historii było podstawą do przedstawienia jego kandydatury do wpisu na „Listę dziedzictwa światowego” Komitetowi Dziedzictwa Światowego i objęcia go ochroną na podstawie konwencji UNESCO (art. 6 ust. 2).

W czwartym rozdziale Ustawy (Rejestr zabytków) poświęconym technikaliom rejestracji dóbr kultury, w art. 14 ust. 1 określono, że nieruchome dobra kultury wpisuje się do rejestru zabytków na podstawie decyzji wojewódzkiego konserwatora zabytków (dalej: WKZ) lub właściwego ministra. W myśl art. 15 ust. 1 fakt wpisania nieruchomości lub jej części do rejestru zabytków ujawnia się na wniosek WKZ w księdze wieczystej danej nieruchomości. Natomiast zgodnie z art. 16 „zabytek, który utracił swoją wartość zabytkową wskutek całkowitego zniszczenia albo którego wartość zabytkowa została zdyskwalifikowana wobec nowych ustaleń naukowych” zostaje skreślony z rejestru zabytków na mocy decyzji wydanej przez właściwego ministra. Skreślenie zabytku nieruchomego z rejestru powodowało też wykreślenie odnośnego wpisu w księdze wieczystej.

W najbardziej rozbudowanym piątym rozdziale Ustawy (Zakres ochrony zabytków) zawierającym podstawowe normy zabezpieczenia zabytków, w art. 21 ust. 1 określono, że „wszelkie prace i roboty przy zabytkach” można prowadzić pod warunkiem uzyskania zezwolenia właściwego WKZ. W art. 25 ust. 1 wymieniono obowiązki właścicieli i użytkowników zabytków, które stanowi szeroko rozumiana dbałość o ich zachowanie, a w szczególności: zabezpieczenie przed zniszczeniem, uszkodzeniem i dewastacją; niezwłoczne zawiadomienie właściwego WKZ o „wydarzeniach mogących mieć wpływ ujemny na stan i zachowanie zabytku” oraz o zmianie właściciela zabytku lub oddaniu zabytku nieruchomego w użytkowanie, najem lub dzierżawę. W art. 27 ust. 1 zostały wymienione następujące prace i roboty przy zabytkach wymagające zezwolenia właściwego WKZ: przerabianie, odnawianie, rekonstruowanie, konserwowanie, zabudowywanie, odbudowywanie, zdobienie, uzupełnianie, rozkopywanie oraz dokonywanie innych zmian. W pierwotnej wersji Ustawy wśród prac wymagających takiego zezwolenia wymieniono jeszcze burzenie oraz niszczenie zabytków. W Ustawie nie zdefiniowano jednak tych terminów. W art. 27 ust. 2 określono ponadto, że bez zezwolenia WKZ „nie wolno przemieszczać zabytków nieruchomych z naruszeniem skomponowanego lub ustalonego tradycją układu terenowego”, a zgodnie z ust. 3 tego artykułu uzyskania takiego zezwolenia wymaga także prowadzenie „robót mogących przyczynić się do zeszpecenia otoczenia zabytku nieruchomego lub widoku na ten zabytek”. WKZ może uzależnić udzielenie zezwolenia na powyższe roboty od wykonania badań i dokumentacji zabytku (art. 27 ust. 4). Zgodnie z art. 28 Ustawy WKZ może „wstrzymać wszelkie czynności podjęte bez zachowania przepisów art. 27” i/lub „nakazać przywrócenie zabytku lub jego otoczenia do poprzedniego stanu na koszt osoby, która naruszyła te przepisy”. W myśl art. 29 ust. 1 przepis o wstrzymaniu przez WKZ wszelkich czynności

⁴⁹⁴ Ustawa z dnia 19 lipca 1990 r. o zmianie ustawy o ochronie dóbr kultury i o muzeach (Dz.U. 1990 nr 56 poz. 322).

podjętych bez zachowania przepisów art. 27 dotyczy także „dóbr kultury jeszcze nie wpisanych do rejestru zabytków, jeżeli istnieją podstawy do takiego wpisu”. W art. 30 określono ponadto, że WKZ – uznając potrzebę przeprowadzenia konserwacji zabytku – może nakazać jego właścicielowi lub użytkownikowi dokonanie w określonym terminie robót konserwatorskich. W takim przypadku dotyczącym zabytku nieruchomego, WKZ współdziała z organami nadzoru budowlanego. Jeżeli nakazane prywatnemu właścicielowi lub użytkownikowi zabytku roboty konserwatorskie „nie przynoszą korzyści z punktu widzenia gospodarczego”, wyłożone przez państwo koszty w całości lub w części mogą zostać uznane za dotację bezzwrotną (art. 31 ust. 4). Dalsze artykuły tego rozdziału regulowały kwestie wywłaszczania zabytków. Środek ten mógł być zastosowany, gdy właściciel czy użytkownik zabytku nie dbał o jego zachowanie (nie przestrzegał art. 25), albo gdy interes publiczny wymagał przejęcia na własność państwa zabytku o szczególnych wartościach w celu jego udostępniania ogółowi (art. 33).

W szóstym rozdziale Ustawy (Użytkowanie zabytków nieruchomych), w art. 38 określono, że „zabytek nieruchomy może być użytkowany wyłącznie w sposób zgodny z zasadami opieki nad zabytkami i w sposób odpowiadający jego wartości zabytkowej”. Ażeby to zapewnić organy dysponujące obiektami zabytkowymi powinny działać w porozumieniu z WKZ. W art. 39 postanowiono, że w przypadku użytkowania nieodpowiadającego jego wartości zabytkowej, zabytek nie będący własnością prywatną może zostać przekazany innemu użytkownikowi. Natomiast art. 40 stanowił, że w celu właściwego wykorzystania zabytków nieruchomych (i zapewnienia im należytej ochrony – wg wersji ostatecznej Ustawy) powinno dążyć się do ich zagospodarowania na cele użytkowe.

Poprzez wprowadzenie do Ustawy rozdziału jedenastego (Udostępnianie i upowszechnianie wiedzy o zabytkach – wg wersji ostatecznej Ustawy), po raz drugi zaakcentowano (por. art. 3 Ustawy) znaczenie spraw popularyzacji wiedzy i wykorzystania walorów wychowawczych zabytków. Pełna treść art. 67 ostatecznej wersji Ustawy brzmiała następująco: „zabytki nieruchome powinny być udostępniane społeczeństwu i wykorzystywane dla celów naukowych i dydaktyczno-oświatowych”. Natomiast na podstawie art. 68 właściwy minister został zobowiązany do ustalenia – z uwzględnieniem uzasadnionych interesów ich użytkowników – wykazu zabytków nieruchomych dostępnych dla publiczności z określeniem terminów i czasów ich zwiedzania oraz zasad wykorzystania tych obiektów dla celów dydaktyczno-oświatowych.

W dwunastym rozdziale Ustawy (Opieka społeczna nad zabytkami) poprzez ustanowienie „społecznej opieki nad zabytkami” podkreślono rangę, jaką powinien odgrywać udział społeczeństwa w utrzymaniu i zachowaniu zabytków w celu przekazania ich przyszłym pokoleniom, a także w upowszechnianiu ich wartości wychowawczych i dydaktycznych (art. 70 ust. 1). W celu realizacji tych celów wprowadzono funkcję „społecznego opiekuna zabytków” (art.

70 ust. 2) oraz odznakę pod nazwą „Za opiekę nad zabytkami” przyznawaną „osobom zasłużonym w społecznej opiece nad dobrami kultury lub w działalności konserwatorskiej” (art. 72).

W trzynastym rozdziale Ustawy (Przepisy karne) określono sankcje niezbędne dla zagwarantowania skuteczności przewidzianych w niej norm. W art. 73 w pierwotnej wersji Ustawy (w wersji ostatecznej art. 73 został „pominięty”) zostały przewidziane kary za uszkodzenie lub zniszczenie zabytku. Sankcje za prowadzenie prac lub robót bez wymaganego zezwolenia przewidziano w przypadku prac konserwatorskich w art. 77, natomiast w art. 78 za niewywiązywanie się właściciela lub użytkownika zabytku z obowiązków określonych w art. 25 ust. 1. W art. 81 po raz drugi w treści aktu (por. art. 28 Ustawy) podkreślono uprawnienia organów służby konserwatorskiej do przywracania zabytku na koszt sprawcy do poprzedniego stanu.

ii. odniesienia do dokumentów doktrynalnych oraz problemów formułowanych przez teorię (etykę) konserwatorską w Ustawie z dnia 15 lutego 1962 roku o ochronie dóbr kultury i o muzeach oraz w przepisach wykonawczych do Ustawy

W toku przeprowadzonej analizy merytorycznej treści *Ustawy z dnia 15 lutego 1962 roku o ochronie dóbr kultury i o muzeach* stwierdzono obecność nawiązań do elementów teorii i etyki konserwatorskiej przede wszystkim w szóstym rozdziale Ustawy zatytułowanym „**Użytkowanie zabytków nieruchomych**”. Otóż w art. 38 ust. 1 uznano, że zabytek nieruchomy można użytkować wyłącznie w sposób zgodny z „zasadami opieki nad zabytkami” oraz odpowiadający jego „wartości zabytkowej”. Gwarancję zabezpieczenia realizacji powyższych założeń miało stanowić w myśl Ustawy działanie w porozumieniu z WKZ (art. 38 ust. 2). W ten sposób WKZ uzyskał mandat do rozstrzygania, czy dane działanie mające służyć użytkowaniu zabytku jest zgodne z etyką konserwatorską. W związku z tym, że w akcie nie zostały wyjaśnione sformułowania „zasady opieki nad zabytkami” oraz „wartość zabytkowa”, brakuje pełnych podstaw do uznania tego nawiązania za jednoznaczne odniesienie do teorii (etyki) konserwatorskiej.

Dyskusyjną w teorii konserwatorskiej kwestię **odtworzenia zabytków** uwzględniono natomiast w art. 27 ust. 1 Ustawy, w którym przewidziano obowiązek uzyskania zezwolenia właściwego WKZ m.in. w przypadkach, gdy zabytek zamierzano „rekonstruować”, „odbudowywać”, czy „uzupełniać”.

Poprzez dwukrotnie przywołanie (art. 3 ust. 1 i art. 67) zaakcentowano w Ustawie kwestię **wykorzystania zabytków do celów społecznie użytecznych**, która miała stanowić główne założenie ochrony dóbr kultury w Polsce (art. 3 ust.1). Znaczenie takiego użytkowania zabytków jako czynnika sprzyjającego ich konserwacji, zostało dostrzeżone także w przyjętej dwa lata później Karcie Weneckiej (art. 5).

Ustanowienie w Ustawie (art. 70 ust. 1) „**społecznej opieki nad zabytkami**” w celu upowszechnienia ich wartości wychowawczo-dydaktycznych oraz zachowania dla przyszłym pokoleń, można uznać za urzeczywistnienie w realiach socjalistycznego państwa postulatu

zawartego w Karcie Ateńskiej (pkt. VII b), w którym podkreślono rolę wspomaganego odpowiednimi działaniami władz wychowania w poszanowaniu zabytków.

W Ustawie uznano, że **przedmiot ochrony stanowi także otoczenie zabytków** (art. 5 pkt. 1). W związku z powyższym zezwolenia właściwego WKZ wymagało prowadzenie robót mogących „przyczynić się do zeszpecenia otoczenia zabytku nieruchomego”, a nawet widoku na ten zabytek (art. 27 ust. 3). Na podstawie art. 28 pkt. 2, w przypadku naruszenia przepisów art. 27, właściwy WKZ mógł nakazać przywrócenie tego otoczenia do poprzedniego stanu. W Karcie Ateńskiej (pkt. III) – sformułowanej w oparciu o zasady konserwatorskie przedstawione na konferencji ateńskiej w 1931 roku przez Giovannoniego – otoczenie zabytków zostało uznane za „przedmiot szczególnej troski”. Naświetleniu istoty ochrony otoczenia zabytków architektury – będącego niejednokrotnie zabytkiem samym w sobie – poświęcił sporo uwagi Brandi w swoich rozważaniach teoretycznych wydanych w rok po ogłoszeniu polskiej Ustawy.

W dalszym toku badań przeprowadzono analizę merytoryczną poszczególnych przepisów wykonawczych (*wykaz przepisów – Tabela 1*) wydanych na podstawie *Ustawy z dnia 15 lutego 1962 roku o ochronie dóbr kultury i o muzeach* lub wcześniej wydanych przepisów pełniących funkcję zarządzeń wykonawczych do tej Ustawy, w celu zidentyfikowania w tych regulacjach nawiązań do problemów formułowanych przez teorię (etykę) konserwatorską. Zamieszczony pod Tabelą 1 komentarz dotyczy wyłącznie tych przepisów, w których stwierdzono istnienie nawiązań do elementów teorii (etyki) konserwatorskiej.

Tabela 1

**Wykaz przeanalizowanych przepisów wykonawczych
dot. Ustawy z dnia 15 lutego 1962 roku o ochronie dóbr kultury i o muzeach**

Ip.	Przepisy wykonawcze	Podstawa wydania (artykuł Ustawy z dn. 15.02.1962 r. o ochronie dóbr kultury i o muzeach)	Obecność w treści aktu problemów formułowanych przez teorię (etykę) konserwatorską
1.	Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 23 kwietnia 1963 roku w sprawie prowadzenia rejestru zabytków i centralnej ewidencji zabytków (Dz.U. 1963 nr 19 poz. 101)	art. 17	nie stwierdzono
2.	Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 24 listopada 1986 roku zmieniające rozporządzenie w sprawie prowadzenia rejestru zabytków i centralnej ewidencji zabytków (Dz.U. 1986 nr 42 poz. 204)	art. 17	nie stwierdzono
3.	Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 6 września 2000 roku w sprawie prowadzenia rejestru zabytków i centralnej ewidencji dóbr kultury (Dz.U. 2000 nr 86 poz. 965)	art. 17	nie stwierdzono

4.	Rozporządzenie Ministra Kultury i Sztuki z dnia 24 sierpnia 1964 roku w sprawie zezwoleń na prowadzenie prac konserwatorskich przy zabytkach i archeologicznych prac wykopaliskowych (Dz.U. 1964 nr 31 poz. 197)	art. 21 ust. 2	§ 1. pkt. 1; § 1. pkt. 2; § 5., § 6., § 7., § 10. i § 12.
5.	Rozporządzenie Ministra Kultury i Sztuki z dnia 11 stycznia 1994 roku o zasadach i trybie udzielania zezwoleń na prowadzenie prac konserwatorskich przy zabytkach oraz prac archeologicznych i wykopaliskowych, warunkach ich prowadzenia i kwalifikacjach osób, które mają prawo prowadzenia tej działalności (Dz.U. 1994 nr 16 poz. 55)	art. 21 ust. 2	§ 1. pkt. 1; § 1. pkt. 2; § 6., § 7., § 8., § 11. i § 13.
6.	Rozporządzenie Ministra Kultury i Sztuki z dnia 18 października 2000 roku w sprawie zasad i trybu udzielania i cofania zezwoleń na prowadzenie prac konserwatorskich, archeologicznych i wykopaliskowych oraz warunków ich prowadzenia i kwalifikacji osób uprawnionych do wykonywania tych prac (Dz.U. 2000 nr 93 poz. 1033)	art. 21 ust. 2	§ 1.; § 4. i § 5.
7.	Uchwała Nr 102 Rady Ministrów z dnia 21 marca 1957 roku w sprawie lokalizacji inwestycji w nieruchomościach zabytkowych (M.P. 1957 nr 27 poz. 182)	<i>nie dotyczy</i>	preambuła; § 1. – § 4.; § 6. ust. 2
8.	Uchwała Nr 418 Rady Ministrów z dnia 8 grudnia 1960 roku o zasadach wykorzystania obiektów zabytkowych na cele użytkowe (M.P. 1961 nr 1 poz. 6)	<i>nie dotyczy</i>	§ 1. – § 3.
9.	Uchwała Nr 179 Rady Ministrów z dnia 8 grudnia 1978 roku w sprawie wykorzystania zabytków nieruchomych na cele użytkowe (M.P. 1978 nr 37 poz. 142)	art. 40 ust. 2	preambuła; § 1. pkt. 1; § 3. ust. 3 pkt. 1; § 7. ust. 3
10.	Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 6 września 2000 roku w sprawie warunków wykorzystania zabytków nieruchomych na cele użytkowe oraz zasad i trybu przyznawania dotacji z budżetu państwa przeznaczonych dla użytkowników zabytków, prowadzących prace remontowe i konserwatorskie przy tych zabytkach (Dz.U. 2000 nr 86 poz. 964)	art. 40 ust. 2	§ 2. ust. 1 pkt. 4; § 4. ust. 2
11.	Zarządzenie Ministra Kultury i Sztuki z dnia 26 stycznia 1963 roku w sprawie społecznej opieki nad zabytkami (M.P. 1963 nr 17 poz. 97)	art. 71	§ 2.
12.	Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 8 kwietnia 2002 roku w sprawie społecznej opieki nad zabytkami (Dz.U. 2002 nr 56 poz. 508)	art. 71	§ 6. ust. 2 pkt. 4

13.	Zarządzenie Ministra Kultury i Sztuki z dnia 22 października 1963 roku w sprawie ustalenia wzoru odznaki „Za opiekę nad zabytkami”, trybu jej nadawania oraz sposobu wręczania i noszenia (M.P. 1963 nr 90 poz. 425)	art. 72 ust. 3	nie stwierdzono
14.	Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 maja 2001 roku w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami” (Dz.U. 2001 nr 70 poz. 728)	art. 72 ust. 3	§ 2. pkt. 1

W Rozporządzeniu Ministra Kultury i Sztuki z dnia 24 sierpnia 1964 roku w sprawie zezwoleń na prowadzenie prac konserwatorskich przy zabytkach i archeologicznych prac wykopaliskowych⁴⁹⁵ (poz. 4 w Tabeli 1), w § 1. pkt. 1 określono, że rozporządzenie dotyczy **prac konserwatorskich przy zabytkach nieruchomych, których celem jest przede wszystkim „zachowanie substancji zabytku”**, co można odnieść do zagadnienia ochrony autentyczności materialnej substancji zabytku, stanowiącego najważniejszy problem klasycznej teorii konserwatorskiej (por. Boito, Riegl, Giovannoni, czy Brandi). W § 1. pkt. 2 rozporządzenia określono ponadto, że przepisy w nim zawarte, dotyczą także prac konserwatorskich, które mogą się przyczynić do „zmiany otoczenia zabytku lub widoku na ten zabytek”. Znaczenie zagadnienia ochrony otoczenia zabytków architektury zostało poruszone w Karcie Ateńskiej (pkt. III) oraz w Karcie Weneckiej (art. 6 i art. 13), a także w tekstach teoretycznych Brandiego. W kwestii dokumentacji wymaganej do realizacji prac konserwatorskich przy zabytkach nieruchomych, podstawowy „opis zamierzonych robót przy zabytkach nieruchomych lub w ich otoczeniu” (§ 4. ust. 1 pkt. 4), jeżeli wymagały tego przepisy prawa budowlanego mógł zostać zastąpiony „projektem budowlanym” (§ 5. ust. 1) lub „projektem wstępnym”, gdy prace dotyczyły otoczenia zabytku lub widoku na ten zabytek (§ 5. ust. 2). Ponadto konserwator mógł też uzależnić udzielenie zezwolenia na wykonanie tych prac od wykonania „inwentaryzacji pomiarowej i dokumentacji technicznej” oraz „rozeznania architektonicznego lub badań historycznych” (§ 6. ust. 1), jeżeli mogło to pomóc w ustaleniu okoliczności o znaczeniu naukowym i historycznym np. „ujawnienie dawnego założenia i układu budynków, form architektonicznych i elementów konstrukcyjnych”. W takiej sytuacji dodatkowy egzemplarz „projektu budowlanego”, „projektu wstępnego”, „inwentaryzacji pomiarowej i dokumentacji technicznej”, czy dokumentacji „rozeznania architektonicznego lub badań historycznych” miał zostać przekazany konserwatorowi „dla celów archiwalnych” (§ 7.). Ponadto w toku prowadzenia prac konserwatorskich, ich przebieg oraz wyniki i spostrzeżenia należało dokumentować w „dzienniku prac konserwatorskich” lub w dzienniku budowy (§ 10.), natomiast gdy wykonane prace ujawniły okoliczności uzasadniające wprowadzenie zmian do

⁴⁹⁵ Dz.U. 1964 nr 31 poz. 197. Rozporządzenie weszło w życie dn. 03.10.1964 r., uchylono dn. 09.03.1994 r.

zatwierdzonego projektu budowlanego, konserwator mógł zażądać sporządzenia „projektu zamiennego” (§ 12. ust. 2). W teorii konserwatorskiej potrzebę rzetelnego i dokładnego dokumentowania wszystkich faz prac z zakresu konserwatorstwa w formie dostępnej publicznie dokumentacji fotograficznej, rysunkowej i opisowej zabytków architektury podkreślał pod koniec XIX wieku Boito (zasada 6). Kwestia przydatności i znaczenia takiej dokumentacji została zauważona także w Karcie Ateńskiej (pkt. VII c) oraz w Karcie Weneckiej (art. 16).

W *Rozporządzeniu Ministra Kultury i Sztuki z dnia 11 stycznia 1994 roku o zasadach i trybie udzielania zezwoleń na prowadzenie prac konserwatorskich przy zabytkach oraz prac archeologicznych i wykopaliskowych, warunkach ich prowadzenia i kwalifikacjach osób, które mają prawo prowadzenia tej działalności*⁴⁹⁶ (poz. 5 w Tabeli 1), które zastąpiło wyżej opisane rozporządzenie z 1964 roku, różnice w przepisach odnoszących się do zagadnień formułowanych przez teorię i etykę konserwatorską są niewielkie. Wymagany wcześniej przy realizacji prac konserwatorskich projekt budowlany zastąpiono w nowym rozporządzeniu „projektem technicznym” (§ 6. ust. 1) bez wyjaśnienia tego terminu, a w przypadku prac prowadzonych w otoczeniu zabytku projekt wstępny „projektem zagospodarowania terenu” (§ 6. ust. 2). Według znowelizowanych przepisów, zamiast wcześniejszego rozeznania architektonicznego lub badań historycznych, WKZ mógł uzależnić udzielenie zezwolenia na wykonanie tych prac od przeprowadzenia „badań historycznych i architektonicznych”, jeżeli okazało się to niezbędne do ustalenia okoliczności mających znaczenie dla właściwego wykonania prac konserwatorskich (§ 7. ust. 1). W nowym rozporządzeniu wprowadzono wymóg sporządzania przez wykonawcę prac konserwatorskich „dokumentacji powykonawczej” wraz z obowiązkiem przekazania konserwatorowi jednego egzemplarza tej dokumentacji „dla celów archiwalnych” (§11. ust. 4).

W *Rozporządzeniu Ministra Kultury i Sztuki z dnia 18 października 2000 roku w sprawie zasad i trybu udzielania i cofania zezwoleń na prowadzenie prac konserwatorskich, archeologicznych i wykopaliskowych oraz warunków ich prowadzenia i kwalifikacji osób uprawnionych do wykonywania tych prac*⁴⁹⁷ (poz. 6 w Tabeli 1), które zastąpiło wyżej opisane rozporządzenie z 1994 roku, zostały w zasadzie zawarte kwestie analogiczne do poruszonych w dwóch poprzednich rozporządzeniach dotyczących zezwoleń na prowadzenie prac konserwatorskich, lecz potraktowane ogólniej. W § 1. określono, że rozporządzenie dotyczy **prac konserwatorskich przy zabytkach nieruchomych wykonywanych w celu „utrwalenia oryginalnej substancji zabytku”**, co można odnieść do zagadnienia ochrony (materialnej) autentyczności zabytku. Określono jednocześnie, że celem tych prac może być także „uzupełnienie jego zniszczonej części”, co może wskazywać na odzwierciedloną przede

⁴⁹⁶ Dz.U. 1994 nr 16 poz. 55. Rozporządzenie weszło w życie dn. 09.03.1994 r., uchylono dn. 18.11.2000 r.

⁴⁹⁷ Dz.U. 2000 nr 93 poz. 1033. Rozporządzenie weszło w życie dn. 18.11.2000 r., uchylono dn. 17.05.2004 r.

wszystkim w Dokumencie z Nara relatywizację podejścia do kwestii autentyczności dziedzictwa oraz powiązane z tą relatywizacją upowszechnianie się przyzwolenia na odtwarzalność zabytków [Por. tezy (1) i (2)]. Dokumentacja wymagana do realizacji prac konserwatorskich przy zabytkach⁴⁹⁸ została nazwana w nowym rozporządzeniu „programem planowanych prac i sposobem ich prowadzenia” bez wyjaśniania tego sformułowania (§ 3. ust. 1 pkt. 4). Konserwator mógł też uzależnić udzielenie zezwolenia na wykonanie prac od przedłożenia – niezdefiniowanej w rozporządzeniu – „dokumentacji niezbędnej dla prawidłowego przeprowadzenia prac konserwatorskich przy zabytku” (§ 4. ust. 1), której jeden egzemplarz wnioskodawca był zobowiązany złożyć konserwatorowi „dla celów archiwalnych” (§ 4. ust. 4). Po zakończeniu prac konserwatorskich ich wykonawca został także zobowiązany do przekazania konserwatorowi „dokumentacji przebiegu prac i ich wyników” (§ 5. ust. 4).

W Uchwale Nr 102 Rady Ministrów z dnia 21 marca 1957 roku w sprawie lokalizacji inwestycji w nieruchomościach zabytkowych⁴⁹⁹ (poz. 7 w Tabeli 1) przyjętej przed wejściem w życie ustawy zasadniczej, w preambule zaakcentowano potrzebę „zachowania dla przyszłych pokoleń i oddania na użytek społeczeństwa pomników kultury Narodu Polskiego z dziedziny zabytków architektonicznych”. Przesłanie o podobnej treści, lecz zasięgu międzynarodowym, zawiera Karta Wenecka (preambuła, art. 5). **Najistotniejsze nawiązanie do teorii i etyki konserwatorskiej zostało zawarte jednak w § 6. ust. 2 Uchwały, w którym uprawniono „władze konserwatorskie” do sprawowania nadzoru „nad zgodnością realizacji inwestycji z postulatami opieki nad zabytkami”.** W nawiązaniu do uchwały z 1957 roku przyjęto (także przed wejściem w życie ustawy zasadniczej) w celu „jak najpełniejszego wykorzystania obiektów zabytkowych dla celów użytkowych” Uchwałę Nr 418 Rady Ministrów z dnia 8 grudnia 1960 roku o zasadach wykorzystania obiektów zabytkowych na cele użytkowe⁵⁰⁰ (poz. 8 w Tabeli 1). Zgodnie z przesłaniem obu uchwał – zamiast budowy nowych obiektów – należało prowadzić inwestycje z zakresu budownictwa administracyjnego, kulturalno-społecznego, naukowego i mieszkaniowego w nieruchomościach (obiektach) zabytkowych kwalifikujących się do odbudowy lub kapitalnego remontu. **Usankcjonowanie odbudowy jako działania konserwatorskiego było co do zasady sprzeczne ze stanowiskiem klasycznej teorii konserwatorskiej odnośnie możliwości odtwarzania zabytków.** Obie uchwały zostały uchylone w związku z wejściem w życie w 1978 roku przepisów wykonawczych wydanych już na podstawie ustawy zasadniczej.

W Uchwale Nr 179 Rady Ministrów z dnia 8 grudnia 1978 roku w sprawie wykorzystania zabytków nieruchomych na cele użytkowe⁵⁰¹ (poz. 9 w Tabeli 1), analogicznie jak w poprzedzających ją uchwałach z 1957 roku i z 1960 roku, w preambule zaakcentowano

⁴⁹⁸ Przepis odnosi się ogólnie do zabytków, pomijając kwestię ich otoczenia.

⁴⁹⁹ M.P. 1957 nr 27 poz. 182. Uchwała weszła w życie dn. 05.04.1957 r., uchylona dn. 22.12.1978 r.

⁵⁰⁰ M.P. 1961 nr 1 poz. 6. Uchwała weszła w życie dn. 11.01.1961 r., uchylona dn. 22.12.1978 r.

⁵⁰¹ M.P. 1978 nr 37 poz. 142. Uchwała weszła w życie dn. 22.12.1978 r., uchylona dn. 01.11.2000 r.

potrzebę pełniejszego wykorzystania przez społeczeństwo zabytków nieruchomych oraz zachowania ich dla przyszłych pokoleń. W szczególności w uchwale chodziło o wykorzystanie zabytków nie użytkowanych lub użytkowanych nieprawidłowo, a nadających się do odbudowy lub remontu w celu realizacji inwestycji z zakresu budownictwa administracyjnego, socjalnego, kultury i sztuki, nauki, oświaty i wychowania, turystyki, zdrowia i opieki społecznej oraz budownictwa mieszkaniowego (§ 2.). W § 1. pkt. 1 uchwały doprecyzowano, że użyte w niej pojęcia „zabytek” lub „obiekt” obejmują „budowlę wraz z otoczeniem”, stanowiącą „zabytek” w rozumieniu ustawy zasadniczej odnosząc się w ten sposób do obecnego w teorii i etyce konserwatorskiej zagadnienia ochrony otoczenia zabytku. **Dwa razy w tekście uchwały posłużono się sformułowaniem „zasady ochrony zabytków”, jednak bez wyjaśniania jego znaczenia:** gdy uzasadnienie odmowy wykorzystania wskazanego zabytku na cele użytkowe stanowiła przebudowa lub adaptacja naruszająca te zasady (§ 3. ust. 3 pkt. 1) oraz, gdy najemca, dzierżawca lub użytkownik w umowie miał zobowiązać się do zabezpieczenia obiektu przed dalszym niszczeniem, należytego utrzymania i konserwacji zabytku oraz opieki nad nim zgodnie z tymi zasadami (§ 7. ust. 3). W postanowieniach uchwały **powtarza się wielokrotnie termin „odbudowa” („albo remont”) jako określenie najbardziej wskazanego działania konserwatorskiego warunkującego wykorzystanie zabytku nieruchomego do celów użytkowych. Stanowi to wyraźną sprzeczność z klasyczną teorią konserwatorską – stwierdzoną przez autorkę już w poprzedzających ją uchwałach z 1957 i z 1960 roku.**

Według *Rozporządzenia Ministra Kultury i Sztuki z dnia 6 września 2000 roku w sprawie warunków wykorzystania zabytków nieruchomych na cele użytkowe oraz zasad i trybu przyznawania dotacji z budżetu państwa przeznaczonych dla użytkowników zabytków, prowadzących prace remontowe i konserwatorskie przy tych zabytkach*⁵⁰² (poz. 10 w Tabeli 1), które poprzedziła powyżej skomentowana uchwała z 1978 roku, jednym z warunków, który należało spełnić, żeby nadać zabytkowi nieruchomemu funkcję użytkową było przygotowanie w uzgodnieniu z WKZ programu zagospodarowania tego zabytku, uwzględniającego także jego otoczenie oraz dalsze użytkowanie (§ 2. ust. 1 pkt. 4). W § 4. ust. 2 rozporządzenia dwukrotnie podkreślono, że **podstawę do przyznania dotacji mogą stanowić prace przy zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków mające na celu „zachowanie substancji zabytku”, w tym działania konserwatorskie, których celem jest „zachowanie istniejącej substancji zabytku”, co można odnieść do podstawowego dla klasycznej teorii (etyki) konserwatorskiej zagadnienia ochrony autentyczności zabytku.** W rozporządzeniu za jedną z prac mających na celu zachowanie substancji zabytku oraz utrzymanie lub przywrócenie jego zabytkowego charakteru uznano także „rekonstrukcję zniszczonej przynależności zabytku, o ile nie przekracza ona 50% jego oryginalnej substancji” (§ 4. ust. 2 pkt. 9) [Por. teza (2)], co można

⁵⁰² Dz.U. 2000 nr 86 poz. 964. Rozporządzenie weszło w życie dn. 01.11.2000 r., uchylono dn. 02.06.2004 r.

wiązać z relatywizacją podejścia do zagadnienia autentyczności [Por. teza (1)], a także upowszechniającym się przyzwoleniem na odtwarzalność zabytków, stwierdzonym przez autorkę w pierwszej wersji Karty z Burra i precyzyjnym stanowiskiem w tej kwestii określonym w Karcie Krakowskiej.

Przyjęcie wyżej skomentowanych uchwał z 1957 roku, 1960 roku i 1978 roku oraz rozporządzenia z 2000 roku, regulujących kwestie wykorzystania zabytków nieruchomych do celów użytkowych, odpowiada zawartemu w Karcie Ateńskiej (pkt. I) postulatowi ciągłego użytkowania tych zabytków w celu zachowania ich na przyszłość.

W Zarządzeniu Ministra Kultury i Sztuki z dnia 26 stycznia 1963 roku w sprawie społecznej opieki nad zabytkami⁵⁰³ (poz. 11 w Tabeli 1) przyjęto, że „przedmiotem opieki społecznej nad zabytkami może być każdy zabytek nieruchomy” (§ 2. ust. 1). Zakres tej opieki miał obejmować „utrzymanie w należyтым stanie zabytku i jego najbliższego otoczenia” (§ 2. ust. 2 pkt. 1), a także „popularyzację znaczenia historycznego, naukowego lub artystycznego dla celów dydaktyczno-oświatowych” (§ 2. ust. 2 pkt. 3). Te przepisy można uznać za wdrożenie postulatów zawartych w Karcie Ateńskiej (pkt. III i pkt. VII b).

W Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 8 kwietnia 2002 roku w sprawie społecznej opieki nad zabytkami⁵⁰⁴ (poz. 12 w Tabeli 1), które zastąpiło wyżej skomentowane zarządzenie z 1963 roku, wśród zadań pełnionych przez społecznych opiekunów zabytków w ramach społecznej opieki nad zabytkami wymieniono „popularyzowanie wiedzy o historycznym, naukowym lub artystycznym znaczeniu zabytku” (§ 6. ust. 2 pkt. 4), co można uznać za nawiązanie do pkt. VII b Karty Ateńskiej dotyczącego „roli wychowania w poszanowaniu zabytków”.

W Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 maja 2001 roku w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami”⁵⁰⁵ (poz. 14 w Tabeli 1) określono, że odznaka „Za opiekę nad zabytkami” nadawana jest „osobom zasłużonym w sprawowaniu społecznej opieki nad dobrami kultury lub w prowadzeniu działalności konserwatorskiej”, która polega przede wszystkim na utrzymywaniu tych dóbr „zgodnie z zasadami opieki nad zabytkami” (§ 2. pkt. 1).

b. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wraz z wejściem w życie w dniu 17 listopada 2003 roku zastąpiła nie spełniającą oczekiwań stawianych przez wymogi współczesności Ustawę z dnia 15 lutego 1962 roku o ochronie dóbr kultury. Założeniem

⁵⁰³ M.P. 1963 nr 17 poz. 97. Zarządzenie weszło w życie dn. 04.03.1963 r., uchylono dn. 30.05.2002 r.

⁵⁰⁴ Dz.U. 2002 nr 56 poz. 508. Rozporządzenie weszło w życie dn. 30.05.2002 r., uchylono dn. 17.11.2003 r.

⁵⁰⁵ Dz.U. 2001 nr 70 poz. 728. Rozporządzenie weszło w życie dn. 22.07.2001 r., uchylono dn. 17.05.2004 r.

legislatora nowej Ustawy było wykreowanie – przy zastosowaniu formuły szerokich konsultacji społecznych – nowego systemu prawa ochrony zabytków uwzględniającego zmiany ustrojowe w Polsce po roku 1989 oraz przystającego do sytuacji państwa w XXI wieku. Jednocześnie intencją prawodawcy było wykorzystanie w nowej regulacji rozwiązań, które sprawdziły się w dotychczasowej praktyce. W nowej Ustawie zrezygnowano z pojęcia „dobro kultury”, którym operowała poprzednia regulacja, posługując się bardziej tradycyjnym w legislacji pojęciem „zabytek”. Dokonano w niej także rozróżnienia obowiązków ciążących na organach administracji publicznej oraz na właścicielach lub posiadaczach zabytków, posługując się odrębnymi pojęciami „ochrona” oraz „opieka”, a także precyzując na czym te działania i zadania polegają. *Novum* Ustawy stanowiło rozszerzenie (po raz pierwszy w polskim prawodawstwie po II wojnie światowej) przedmiotu ochrony o możliwość objęcia nią także dóbr niematerialnych, takich jak „nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej”.⁵⁰⁶

Przedmiotem analizy merytorycznej jest głównie ujednolicony tekst *Ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, który uwzględnia jej nowelizacje wprowadzone i ogłoszone do dnia 19 kwietnia 2022 roku⁵⁰⁷. Jednakże w przypadku stwierdzonych przez autorkę istotnych dla *meritum* pracy zmian w tej wersji Ustawy w stosunku do jej wyjściowej wersji ogłoszonej w dniu 17 września 2003 roku⁵⁰⁸ – dokonano analizy porównawczej obu tekstów.

i. analiza merytoryczna treści *Ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*

W pierwszym rozdziale Ustawy (Przepisy ogólne) zawarto główne założenia regulacji. W art. 3 określono definicje użytych w niej pojęć. Przede wszystkim sformułowano definicję terminu „zabytek”, którym w świetle regulacji jest (obok rzeczy ruchomej) nieruchomość, jej części lub zespoły

będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową. (wyr. wł.)

W ustawowym „słowniczku” wyodrębniono także pojęcie „zabytku nieruchomego” stanowiącego jedną z kategorii „zabytku”. Znalazł się tam także termin „historyczny zespół budowlany”

⁵⁰⁶ Dobosz P., Soldani A.: *Prawo w ochronie zabytków w Polsce (niektóre refleksje nad ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami)*. W: *Kongres Konserwatorów Polskich Warszawa 2005: materiały konferencyjne*. Red. Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków. Wrocław: Dolnośląskie Wydawnictwo Edukacyjne, 2005, s. 22-25.

⁵⁰⁷ Nazywany w pracy także aktualną wersją tej ustawy/regulacji; stanowiący załącznik do Obwieszczenia Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 23.03.2022 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2022 poz. 840).

⁵⁰⁸ Nazywanej w pracy także pierwotną/wyjściową wersją tej ustawy/regulacji – Dz.U. 2003 nr 162 poz. 1568.

(„powiązana przestrzennie grupa budynków wyodrębniona ze względu na formę architektoniczną, styl, zastosowane materiały, funkcję, czas powstania lub związek z wydarzeniami historycznymi”) oraz termin „otoczenie” („teren wokół lub przy zabytku wyznaczony w decyzji o wpisie tego terenu do rejestru zabytków w celu ochrony wartości widokowych zabytku oraz jego ochrony przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych”). W „słowniczku” wyjaśniono także terminologię dotyczącą działań konserwatorskich odnoszących się do zabytków architektury, takich jak: „prace konserwatorskie”, „prace restauratorskie”, „badania konserwatorskie” oraz „badania architektoniczne”. Poza tradycyjnymi „pracami konserwatorskimi” o charakterze wyłącznie zachowawczym, nowe pojęcie w Ustawie stanowiły „prace restauratorskie”, obejmujące „działania mające na celu wyeksponowanie wartości artystycznych i estetycznych zabytku”, w tym, w przypadku zaistnienia takiej potrzeby także „uzupełnienie lub odtworzenie jego części”. W art. 4 Ustawy wyszczególniono, na czym polega sprawowana przez organy administracji publicznej „ochrona zabytków”, a w art. 5 wymieniono warunki, które powinien zapewnić w ramach sprawowanej „opieki nad zabytkiem” jego właściciel lub posiadacz (m.in. naukowe badanie i dokumentowanie zabytku, zabezpieczenie i utrzymanie zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie, popularyzowanie wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury). Natomiast w art. 6 określono, że tej „ochronie” i „opiece” podlegają w kategorii „zabytków nieruchomych” m.in. „zespoły budowlane” oraz „dzieła architektury i budownictwa” bez względu na ich stan zachowania.

W drugim rozdziale Ustawy (Formy i sposób ochrony zabytków), w art. 7 ustanowiono następujące trzy „formy ochrony zabytków”, które mogą odnosić się do zabytków architektury: „wpis do rejestru zabytków”, „uznanie za pomnik historii” oraz „ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego”. W wyjściowej wersji regulacji wymieniona wyżej jako trzecia forma ochrony zabytków ograniczała się do „ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego” i stanowiła nową formę ochrony w stosunku do wcześniej obowiązującej ustawy.

Za pomnik historii może zostać uznany – w drodze rozporządzenia wydanego przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego – zabytek nieruchomy wpisany do rejestru zabytków (art. 15 ust. 1). „Uznanie za pomnik historii” stanowi podstawę prawną do przedstawienia Komitetowi Dziedzictwa Światowego przez tego ministra wniosku o wpis pomnika na „Listę dziedzictwa światowego” w celu objęcia go ochroną na podstawie omówionej wcześniej konwencji UNESCO (art. 15 ust. 4). W związku z tym pomnik historii wpisany na listę UNESCO i chroniony na podstawie konwencji

należy uznać za jeszcze jedną „formę ochrony zabytków” w zbiegu norm prawa krajowego i międzynarodowego.

Ponadto w rozdziale unormowano procedury związane z ustanawianiem poszczególnych form ochrony. W postanowieniach Ustawy dotyczących „wpisu do rejestru zabytków” oraz skreślenia z rejestru zabytku nieruchomego (art. 9 i art. 13-14) autorka stwierdziła znaczną analogię do uregulowań wcześniejszej ustawy. *Novum* stanowią postanowienia normujące kwestie związane z objęciem tą formą ochrony „otoczenia zabytku wpisanego do rejestru” (art. 9 ust. 2, art. 13 ust. 3). Aktualna wersja regulacji zabrania także podejmowania wszelkich działań (łącznie z pracami konserwatorskimi, restauratorskimi i robotami budowlanymi) prowadzących do „naruszenia substancji lub zmiany wyglądu zabytku”, od dnia wszczęcia postępowania w sprawie wpisu tego zabytku do rejestru do dnia, w którym decyzja w tej sprawie stanie się ostateczna (art. 10a). Zgodnie z art. 19 ochronę zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru wraz z ich otoczeniem, a także innych zabytków nieruchomych ujętych w gminnej ewidencji zabytków, uwzględnia się w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego (dalej: MPZP), w każdej z wyżej wymienionych decyzji administracyjnych oraz w uchwale określającej zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń. Zamiast dotychczasowej „centralnej ewidencji dóbr kultury” oraz ewidencji dóbr kultury prowadzonej przez zarząd gminy, art. 22 nowej Ustawy wprowadził krajową, wojewódzką oraz gminną ewidencję zabytków.

W trzecim rozdziale Ustawy (Zagospodarowanie zabytków, prowadzenie badań, prac i robót oraz podejmowanie innych działań przy zabytkach) ustalono zasady korzystania z zabytków i związane z tym obowiązki ich właścicieli i posiadaczy oraz organów ochrony zabytków. W art. 25 ust. 1 określono, że „zagospodarowanie na cele użytkowe zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru wymaga posiadania przez jego właściciela lub posiadacza: (1) dokumentacji konserwatorskiej określającej stan zachowania zabytku nieruchomego i możliwości jego adaptacji, z uwzględnieniem historycznej funkcji i wartości zabytku, jak również możliwości jego dostosowania dla osób ze szczególnymi potrzebami (...); (2) uzgodnionego z wojewódzkim konserwatorem zabytków programu prac konserwatorskich przy zabytku nieruchomym, określającego zakres i sposób ich prowadzenia oraz wskazującego niezbędne do zastosowania materiały i technologie; (3) uzgodnionego z wojewódzkim konserwatorem zabytków programu zagospodarowania zabytku nieruchomego wraz z otoczeniem oraz dalszego korzystania z tego zabytku, z uwzględnieniem wyeksponowania jego wartości”. Ponadto w przypadku zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru stanowiącego własność Skarbu Państwa lub jednostki samorządu terytorialnego, jeżeli stan jego zachowania tego by wymagał, w umowie sprzedaży, zamiany, darowizny lub dzierżawy należało nałożyć na nabywcę lub dzierżawcę „obowiązek przeprowadzenia w określonym terminie niezbędnych prac

konserwatorskich przy tym zabytku” (art. 26 ust. 1). W art. 27 ustalono, że WKZ wydaje na wniosek właściciela lub posiadacza zabytku „zalecenia konserwatorskie” określające „sposób korzystania z zabytku, jego zabezpieczenia i wykonania prac konserwatorskich, a także zakres dopuszczalnych zmian, które mogą być wprowadzone w tym zabytku”. Zgodnie z art. 28 Ustawy właściciel lub posiadacz zabytku wpisanego do rejestru lub ujętego w wojewódzkiej ewidencji zabytków (dalej: WEZ) został zobowiązany do zawiadomienia WKZ o uszkodzeniu, zniszczeniu zabytku lub jego zagrożeniu – w terminie 14 dni od powzięcia takiej wiadomości, oraz o zmianach dotyczących stanu prawnego zabytku – w terminie miesiąca od dnia ich wystąpienia lub powzięcia o nich wiadomości. Na podstawie art. 30 właściciel lub posiadacz zabytku nieruchomego jest także zobowiązany udostępnić go w celu przeprowadzenia badań ich wykonawcy (w przypadku odmowy WKZ może wydać decyzję nakazującą udostępnienie zabytku). Na podstawie art. 31 Ustawy został wprowadzony obowiązek wykonania oraz przekazania WKZ dokumentacji niezbędnych badań archeologicznych, przeprowadzanych w związku z realizowanymi robotami budowlanymi przy zabytku nieruchomym w celu jego ochrony.

W art. 36 ust. 1 zostały wymienione następujące działania wymagające pozwolenia WKZ (mogące dotyczyć zabytków architektury): prowadzenie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru (pkt.1); wykonywanie robót budowlanych w otoczeniu zabytku (pkt. 2); prowadzenie badań konserwatorskich zabytku wpisanego do rejestru (pkt. 3); prowadzenie badań architektonicznych zabytku wpisanego do rejestru (pkt. 4); prowadzenie badań archeologicznych (pkt. 5); przemieszczanie zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru (pkt. 6); dokonywanie podziału zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru (pkt. 8); zmiana przeznaczenia zabytku wpisanego do rejestru lub sposobu korzystania z tego zabytku (pkt. 9); umieszczanie na zabytku wpisanym do rejestru urządzeń technicznych, reklam oraz napisów (pkt. 10) oraz podejmowanie innych działań, które mogłyby prowadzić do naruszenia substancji lub zmiany wyglądu zabytku wpisanego do rejestru (pkt. 11). Postanowiono też, że pozwolenia WKZ mogą określać warunki zapobiegające uszkodzeniu lub zniszczeniu zabytku (art. 36 ust. 3). Ponadto określono, że WKZ może uzależnić wydanie pozwolenia na podejmowanie działań wymienionych w art. 36 ust. 1 pkt. 6, 9 i 11 „od przeprowadzenia, na koszt wnioskodawcy, niezbędnych badań konserwatorskich, architektonicznych lub archeologicznych”, a egzemplarz dokumentacji z przeprowadzonych badań podlega nieodpłatnemu przekazaniu WKZ.

Na podstawie regulacji zawartych w czwartym rozdziale Ustawy (Nadzór konserwatorski) organy ochrony zabytków zostały uprawnione do prowadzenia kontroli przestrzegania i stosowania przepisów dotyczących ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Zgodnie z art. 43 Ustawy WKZ wydaje decyzję o wstrzymaniu działań „wykonywanych bez jego zezwolenia lub w sposób odbiegający od zakresu i warunków określonych w pozwoleniu” przy zabytku wpisanym do rejestru. Ponadto w przypadku wykonania przy zabytku wpisanym do rejestru działań bez

wymaganego pozwolenia lub niezgodnie z pozwoleniem, na podstawie art. 45 Ustawy WKZ wydaje decyzję nakazującą przywrócenie zabytku do poprzedniego stanu lub zobowiązującą do doprowadzenia zabytku do jak najlepszego stanu. WKZ może także wydać decyzję wstrzymującą realizację prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku niewpisanym do rejestru, spełniającym warunki uzasadniające dokonanie takiego wpisu (art. 46). Jeżeli w trakcie wykonywania badań, prac, robót lub innych działań określonych w wydanym pozwoleniu wystąpiły nowe fakty i okoliczności mogące doprowadzić do uszkodzenia lub zniszczenia zabytku, WKZ może wznowić postępowanie w sprawie tego pozwolenia, a następnie zmienić je lub cofnąć w drodze decyzji (art. 47). Zgodnie z art. 47a aktualnej wersji Ustawy minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego może uchylić lub zmienić pozwolenie (wymienione w art. 36 ust. 1) gdyby realizacja działań określonych w tym pozwoleniu miała spowodować uszczerbek dla wartości zabytku, uszkodzenie lub zniszczenie zabytku, lub niewłaściwe korzystanie z zabytku. Na podstawie art. 49 WKZ może wydać decyzję nakazującą przeprowadzenie w terminie określonym w tej decyzji, prac konserwatorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru, „jeżeli ich wykonanie jest niezbędne ze względu na zagrożenie zniszczeniem lub innym uszkodzeniem tego zabytku”, a niezrealizowanie nakazu w przypadku zabytku nieruchomego pozwala WKZ na przeprowadzenie „wykonania zastępczego” z jednoczesnym zabezpieczeniem wierzytelności Skarbu Państwa z tego tytułu hipoteką przymusową na tej nieruchomości. Wreszcie w skrajnej sytuacji zgodnie z art. 50 Ustawy, w przypadku zagrożenia zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru możliwością zniszczenia lub uszkodzenia, na wniosek WKZ starosta „może wydać decyzję o zabezpieczeniu tego zabytku w formie ustanowienia czasowego zajęcia do czasu usunięcia zagrożenia”, a jeżeli usunięcie zagrożenia nie jest możliwe, zabytek nieruchomy może zostać na wniosek WKZ przez starostę wywłaszczony na rzecz Skarbu Państwa lub gminy.

W siódmym rozdziale Ustawy (Zasady finansowania opieki nad zabytkami) określono zasady udzielania pomocy finansowej na opiekę nad zabytkami oraz wskazano organy upoważnione do przyznawania dotacji. W szczególności, w art. 73 Ustawy wprowadzono dla określonych podmiotów możliwość ubiegania się o dotację celową z budżetu państwa na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich oraz robót budowlanych przy zabytkach wpisanych do rejestru. W art. 77 Ustawy określono, że zakres dotacji może obejmować konieczne nakłady na: sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich (pkt. 1); przeprowadzenie badań konserwatorskich lub architektonicznych (pkt. 2); wykonanie dokumentacji konserwatorskiej (pkt. 3); opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich (pkt. 4); wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami Prawa budowlanego (pkt. 5); sporządzenie projektu odtworzenia kompozycji wnętrz (pkt. 6); zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku (pkt. 7); stabilizację konstrukcyjną części składowych zabytku lub ich odtworzenie w zakresie niezbędnym dla zachowania tego zabytku (pkt. 8); odnowienie lub

uzupełnienie tynków i okładzin architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego zabytku kolorystyki (pkt. 9); odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności (pkt. 10); odnowienie lub całkowite odtworzenie okien, w tym ościeżnic i okiennic, zewnętrznych odrzwi i drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych (pkt. 11); modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych lub w zabytkach, które posiadają oryginalne, wykonane z drewna części składowe i przynależności (pkt. 12); wykonanie izolacji przeciwwilgociowej (pkt. 13); zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, niezbędnych do wykonania prac i robót przy zabytku wpisanym do rejestru, o których mowa w art. 77 pkt 7-13 (pkt. 16) oraz zakup i montaż instalacji przeciwwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej (pkt. 17). Natomiast na mocy art. 83b aktualnej wersji Ustawy utworzono Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków, którego przychodem są wpływy z kar pieniężnych, o których mowa w art. 107a–107e⁵⁰⁹ Ustawy. Środki funduszu są przeznaczane na dofinansowanie m.in. nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytkach wpisanych do rejestru.

W ósmym rozdziale Ustawy (Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami oraz ochrona zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych) wprowadzono system planowania i programowania działań ochronnych pomocny przy określaniu kierunków ochrony zabytków oraz opieki nad zabytkami w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym na wszystkich szczeblach administracji, który współtworzą odpowiednio: „krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami” (art. 84), „wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami” (art. 87) oraz „krajowy plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych” (art. 88). W pierwotnej wersji regulacji wśród celów, którym miał służyć wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami, w pierwszej kolejności wymieniono „włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju” (art. 87 ust. 2 pkt. 1). Nie podano jednak definicji terminu „problemy ochrony zabytków”. W aktualnej wersji regulacji zachowano m.in. takie cele sporządzania ww. programów jak: „zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania” (pkt. 3); „podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami” (pkt. 5); „określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków” (pkt. 6).

W dziewiątym rozdziale Ustawy (Organizacja organów ochrony zabytków) w art. 89 określono, że organami ochrony zabytków są minister właściwy do spraw kultury i ochrony

⁵⁰⁹ Por. analiza merytoryczna rozdziału dziesiątego „a” Ustawy.

dziedzictwa narodowego, w którego imieniu zadania i kompetencje wykonuje Generalny Konserwator Zabytków (dalej: GKZ) oraz wojewoda, w którego imieniu działa w tym zakresie WKZ. W art. 90 ust. 2 Ustawy, wśród wielu zadań wykonywanych przez GKZ wymieniono: promowanie badań naukowych w zakresie konserwacji zabytków (pkt. 8); organizowanie szkoleń dla służb konserwatorskich (pkt. 9); organizowanie konkursów promujących opiekę nad zabytkami, w tym przyznawanie wyróżnień, nagród pieniężnych lub rzeczowych (pkt. 10) oraz organizowanie szkoleń w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (pkt. 13). Natomiast w art. 91 ust. 4 Ustawy określono, że jednym z wielu zadań, należące do kompetencji WKZ jest upowszechnianie wiedzy o zabytkach (pkt. 8).

W dziesiątym rozdziale Ustawy (Społeczni opiekunowie zabytków) na nowo określono zasady funkcjonowania dotychczasowych społecznych opiekunów zabytków, których podstawowymi zadaniami są – w myśl art. 102 ust. 1 Ustawy – podejmowanie działań związanych z zachowaniem wartości zabytków i utrzymaniem ich w jak najlepszym stanie oraz upowszechnianie wiedzy o zabytkach. Na podstawie art. 104 społeczny opiekun zabytków został również „uprawniony do pouczania osób naruszających przepisy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami”. W art. 106 Ustawy ustalono także na nowo zasady przyznawania odznaki „Za opiekę nad zabytkami”, którą wyróżnia się osoby zasłużone „w sprawowaniu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”.

W odróżnieniu od wersji wyjściowej, aktualna wersja Ustawy zawiera także rozdział dziesiąty „a” (Administracyjne kary pieniężne) określający kary finansowe dla uchybiających jej postanowieniom. Kary takie przewidziano dla właściciela lub posiadacza zabytku wpisanego do rejestru lub innego zabytku znajdującego się w WEZ w przypadku niepowiadomienia właściwego organu ochrony zabytków o uszkodzeniu, zniszczeniu zabytku, zagrożeniu dla zabytku czy zmianach dotyczących jego stanu prawnego w ustawowo wymaganych terminach (art. 107a). Karze podlega także osoba fizyczna lub jednostka organizacyjna uniemożliwiająca/utrudniająca dostęp do zabytku organowi ochrony zabytków, który wykonuje uprawnienia wynikające z Ustawy (art. 107c). Podejmujący działania wymienione w art. 36 ust. 1 pkt 1–5⁵¹⁰ bez pozwolenia WKZ lub niezgodnie z zakresem/warunkami określonymi w pozwoleniu WKZ również podlega karze pieniężnej (art. 107d). Kary finansowe przewidziano też dla nierealizujących obowiązkowych zaleceń pokontrolnych wydanych przez WKZ (art. 107e). Wpływy z kar pieniężnych przekazywane są na rachunek Narodowego Funduszu Ochrony Zabytków (art. 107i).

Jedenasty rozdział Ustawy (Przepisy karne) aktualnie określa pozostałe sankcje niezbędne dla zagwarantowania skuteczności przewidzianych w niej norm. W art. 108 Ustawy zostały przewidziane kary za niszczenie lub uszkodzanie zabytków, a w art. 110 sankcje wobec właściciela lub posiadacza zabytku, który nie zabezpieczy go w należyty sposób m.in. przed

⁵¹⁰ Por. analiza merytoryczna rozdziału trzeciego Ustawy.

uszkodzeniem lub zniszczeniem. Natomiast w art. 118 określono sankcje za umieszczanie bez pozwolenia na zabytku wpisanym do rejestru urządzeń technicznych, tablic/urządzeń reklamowych oraz napisów. Art. 119a Ustawy przewidział także kary za nieprowadzenie lub nierzetelne/nieuczciwe prowadzenie obowiązkowej księgi ewidencyjnej.

ii. odniesienia do dokumentów doktrynalnych oraz problemów formułowanych przez teorię (etykę) konserwatorską / filozofię dziedzictwa w Ustawie z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz w przepisach wykonawczych do Ustawy

W toku przeprowadzonej analizy merytorycznej treści *Ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, w aktualnej wersji regulacji nie stwierdzono obecności ogólnych odwołań do zagadnień związanych z teorią i etyką konserwatorską. Natomiast w art. 87 ust. 2 jej wyjściowej wersji, dotyczącym sporządzania wojewódzkiego, powiatowego lub gminnego programu opieki nad zabytkami, wymieniono jako pierwszy z celów sporządzania tych programów – zatem należy sądzić, że zarazem najważniejszy – „włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju”⁵¹¹. Na jednoznaczną identyfikację znaczenia tego przepisu jako odwołania do teorii konserwatorskiej, nie pozwala jednak fakt braku zdefiniowania w treści aktu sformułowania „problemy ochrony zabytków”.

W Ustawie odniesiono się do **zagadnienia ochrony autentyczności zabytków**. Po pierwsze, zdefiniowane w art. 3 pkt. 6 regulacji „prace konserwatorskie” obejmują przede wszystkim działania mające na celu „zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku”. Po drugie, aktualna wersja regulacji zabrania także podejmowania wszelkich działań (łącznie z pracami konserwatorskimi, restauratorskimi i robotami budowlanymi) prowadzących do „naruszenia substancji lub zmiany wyglądu zabytku” już od dnia wszczęcia postępowania w sprawie wpisu tego zabytku do rejestru (art. 10a). Konsekwentnie, po trzecie, w art. 36 ust. 1 pkt. 11 określono, że pozwolenia WKZ wymaga podejmowanie działań prowadzących „do naruszenia substancji lub zmiany wyglądu” zabytku wpisanego do rejestru. Po czwarte, zgodnie z art. 77 pkt. 7 Ustawy, zakresem dotacji mogą zostać objęte konieczne nakłady poniesione na „zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku”.

W Ustawie poruszono także **problem odtwarzalności zabytków**. Po pierwsze, zdefiniowane w art. 3 pkt. 7 Ustawy „prace restauratorskie” obejmują w sytuacji uzasadnionej także działania polegające na uzupełnieniu lub odtworzeniu części zabytku. Po drugie, w art. 77 regulacji dopuszczono możliwość uzyskania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane w następujących trzech przypadkach: odtworzenie części składowych zabytku w zakresie niezbędnym dla jego zachowania (pkt. 8), „uzupełnienie tynków i okładzin

⁵¹¹ Przepis aktualnie „uchylony”.

architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego zabytku kolorystyki” (pkt. 9) oraz „odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności” (pkt. 10).

Odnosnie kwestii **zagospodarowania zabytku nieruchomego** wpisanego do rejestru **na cele użytkowe**, w art. 25 ust. 1 pkt. 1 Ustawy uznano konieczność posiadania przez jego właściciela lub posiadacza dokumentacji konserwatorskiej określającej m.in. możliwości jego adaptacji⁵¹² uwzględniającej historyczną funkcję i wartość tego zabytku, a także możliwość jego dostosowania dla osób ze szczególnymi potrzebami. Analogiczne zagadnienie zostało poruszone już wcześniej w Karcie Ateńskiej (pkt. I). W Deklaracji Amsterdamskiej stwierdzono, że „stare budynki mogą przyjąć nowe zadania odpowiadające potrzebom życia współczesnego”⁵¹³, jednakże gwarantujące uszanowanie ich charakteru oraz zapewniające im przetrwanie⁵¹⁴. Natomiast w czwartej wersji Karty z Burra z 1999 roku pojęcie „adaptacja” zostało zdefiniowane (Art. 1.9) jako „zmodyfikowanie miejsca w taki sposób, aby dostosować je do obecnego lub proponowanego sposobu użytkowania”. Adaptację uznano także za jeden z procesów konserwacji (Art. 14) i dopuszczono wyłącznie w przypadku wywierania minimalnego wpływu na „znaczenie kulturowe miejsca” (Art. 21.1).

Naukowe badanie zabytku, a w szczególności zapewnienie warunków do prowadzenia takich badań, zostało uznane w Ustawie (art. 5 pkt. 1) za najważniejszy obowiązek spoczywający na jego właścicielu lub posiadaczu w ramach sprawowanej opieki nad zabytkiem. W regulacji wyróżniono i zdefiniowano pojęcia „badań konserwatorskich” mających w szczególności na celu „rozpoznanie historii i funkcji zabytku, ustalenie użytych do jego wykonania materiałów i technologii, określenie stanu zachowania tego zabytku oraz opracowanie diagnozy, projektu i programu prac konserwatorskich” (art. 3 pkt. 9), oraz „badań architektonicznych”, których zadaniem jest „rozpoznanie i udokumentowanie pierwotnej formy obiektu budowlanego oraz ustalenie zakresu jego kolejnych przekształceń” (art. 3 pkt. 10). Na podstawie art. 77 pkt. 2 Ustawy stworzono możliwość uzyskania dofinansowania nakładów koniecznych na „przeprowadzenie badań konserwatorskich lub architektonicznych”. W regulacji (art. 83) przewidziano także możliwość przyznania przez właściwego ministra do spraw szkolnictwa wyższego i nauki środków finansowych „na badania konserwatorskie, architektoniczne, archeologiczne lub inne badania naukowe związane z prowadzeniem prac konserwatorskich i restauratorskich przy zabytkach”. W art. 90 ust. 2 pkt. 8 Ustawy wśród zadań wykonywanych przez GKZ wymieniono „promowanie badań naukowych w zakresie konserwacji zabytków”. Istota znaczenia wykorzystania wszelkich dziedzin nauki i techniki w badaniach i ochronie dziedzictwa została zauważona już w Karcie Weneckiej (art. 2). W Deklaracji Amsterdamskiej postulowano wyposażenie służb

⁵¹² Termin „adaptacja” nie został w Ustawie zdefiniowany.

⁵¹³ *Vademecum...*, op. cit., s. 56.

⁵¹⁴ *Ibidem*, s. 57.

odpowiedzialnych za dziedzictwo architektoniczne w niezbędne środki naukowe⁵¹⁵. W czwartej wersji Karty z Burra (art. 4.1) uznano, że konserwacja powinna wykorzystywać wszelką wiedzę, umiejętności i dziedziny, którymi można posłużyć się dla zbadania i ochrony „miejsca”. Ponadto zgodnie z treścią tego dokumentu, prace w danym miejscu powinny być poprzedzone badaniami mającymi na celu zrozumienia miejsca, obejmującymi analizę dowodów fizycznych, dokumentalnych, ustnych i innych – w oparciu o odpowiednią wiedzę, umiejętności i dyscypliny (art. 26.1). Natomiast badania miejsca naruszające jego konstrukcję (w tym badania archeologiczne) powinny być podejmowane wyłącznie w celu dostarczenia danych niezbędnych do podjęcia decyzji w sprawie konserwacji miejsca lub w celu uzyskania ważnych dowodów, które mogą zostać utracone lub stać się niedostępne (art. 28.1). W Karcie Krakowskiej podkreślono, że pracom konserwacyjnym i naprawie dziedzictwa muszą towarzyszyć systematyczne badania, inspekcja, kontrola, monitoring i przeprowadzanie testów (pkt. 2), a wielodyscyplinarny „projekt restauracji” zawierający długoterminową strategię konserwacji „powinien być oparty na szeregu odpowiednich opcji technicznych i przygotowany w poznawczym procesie gromadzenia wiedzy i zrozumienia budynku czy miejsca” (pkt. 3).

W Ustawie kilkakrotnie podkreślono także **nieodzowność dokumentowania zabytku**. Przede wszystkim w ramach sprawowanej opieki nad zabytkiem, jego właściciel lub posiadacz został zobowiązany do zapewnienia warunków do dokumentowania zabytku (art. 5 pkt. 1). W ustawowych definicjach pojęć „prace konserwatorskie” (art. 3 pkt. 6) oraz „prace restauratorskie” (art. 3 pkt. 7) zawarto imperatyw dokumentowania tych działań. Na podstawie art. 31 Ustawy został wprowadzony obowiązek wykonania oraz przekazania WKZ dokumentacji niezbędnych badań archeologicznych, przeprowadzanych w związku z realizowanymi robotami budowlanymi przy zabytku nieruchomym w celu jego ochrony. Ponadto w myśl art. 36 ust. 4 Ustawy przekazaniu WKZ podlega egzemplarz dokumentacji badań konserwatorskich, architektonicznych lub archeologicznych, od których wykonania organ ten uzależnia wydanie pozwolenia na podejmowanie przy zabytku wpisanym do rejestru działań wymienionych w art. 36 ust. 1 pkt. 6, 9 i 11 regulacji⁵¹⁶. W teorii konserwatorskiej potrzebę dokładnego dokumentowania wszystkich faz prac z zakresu konserwatorstwa w formie dostępnej publicznie dokumentacji fotograficznej, rysunkowej i opisowej zabytków architektury podkreślał Boito (zasada 6). Kwestia przydatności i znaczenia takiej dokumentacji została zauważona także w Karcie Ateńskiej (pkt. VII c) oraz w Karcie Weneckiej (art. 16). W czwartej wersji Karty z Burra postulowano, by dokumentacja dotycząca konserwacji miejsca została umieszczona w stałym archiwum oraz udostępniona publicznie (art. 32.1), a dokumenty dotyczące historii miejsca podlegały ochronie i także zostały upublicznione (art. 32.2).

⁵¹⁵ Ibidem, s. 58.

⁵¹⁶ Por. analiza merytoryczna rozdziału trzeciego Ustawy.

Uwzględnienie w regulacji **aspektu społecznego** w ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wynika przede wszystkim z ustawowej definicji „zabytku” (art. 3 pkt. 1), którym w jej świetle są nieruchomości, jej części lub zespoły, „których zachowanie leży w interesie społecznym”.

Ponadto podstawowym obowiązkiem właściciela lub posiadacza zabytku w świetle Ustawy jest zapewnienie warunków do „**popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku** oraz jego znaczeniu dla historii i kultury” (art. 5 pkt. 5), a jednym z podstawowych celów, którym ma służyć wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami „podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych” (art. 87 ust. 2 pkt. 5). W myśl art. 90 ust. 2 Ustawy do zadań wykonywanych przez GKZ należą takie działania popularyzatorsko-edukacyjne jak: „organizowanie szkoleń dla służb konserwatorskich” (pkt. 9); „organizowanie konkursów promujących opiekę nad zabytkami, w tym przyznawanie wyróżnień, nagród pieniężnych lub rzeczowych” (pkt. 10); czy „organizowanie szkoleń w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami” (pkt. 13). Natomiast wśród zadań wykonywanych w szczególności przez WKZ wymieniono „upowszechnianie wiedzy o zabytkach” (art. 91 ust. 4 pkt. 8). Na podstawie art. 102 ust. 1 Ustawy do upowszechniania wiedzy o zabytkach zostali powołani także społeczni opiekunowie zabytków, których w art. 104 uprawniono także do pouczania osób naruszających przepisy dotyczące ochrony zabytków.

Można uznać, że powyższe (obowiązujące) przepisy Ustawy odpowiadają postulatom Karty Ateńskiej dotyczącym roli wychowania w poszanowaniu zabytków (pkt. VII b) oraz zawartemu w pkt. 5 Europejskiej Karty Dziedzictwa Architektonicznego stwierdzeniu o istotnej roli, którą odgrywa dziedzictwo architektoniczne w wychowaniu młodego pokolenia. Należy uznać je także za zgodne z następującym przesłaniem Deklaracji Amsterdamskiej: „dziedzictwo architektoniczne ma szansę przetrwania tylko wtedy jeżeli zdobędzie uznanie społeczne, a zwłaszcza młodego pokolenia. Programy nauczania na wszystkich szczeblach powinny więc wydatniej zająć się tą dziedziną”⁵¹⁷ oraz „uwzględnić ją w programach wychowania i rozwoju kulturalnego”⁵¹⁸, bowiem „uczulenie w praktyce na problem kultury stanowiłoby olbrzymią zdobycz społeczną”⁵¹⁹. W Deklaracji Amsterdamskiej postulowano również „ulepszenie programów kształcenia kadr wykwalifikowanego personelu” w ramach elastycznych wielobranżowych programów pozwalających nabyć praktyczne doświadczenia w terenie, a także umożliwiających międzynarodową wymianę doświadczeń⁵²⁰. Według Karty Krakowskiej „szkolenie i edukacja w dziedzinie dziedzictwa kulturowego wymaga zaangażowania społecznego i integracji z narodowymi systemami edukacji na wszystkich poziomach”, a „szkolenie konserwatorów musi

⁵¹⁷ *Vademecum...*, op. cit., s. 56.

⁵¹⁸ *Ibidem*, s. 56.

⁵¹⁹ *Ibidem*, s. 58.

⁵²⁰ *Ibidem*, s. 60.

być interdyscyplinarne i musi zawierać precyzyjne szkolenie w dziedzinie historii architektury, teorii i techniki konserwacji” (pkt. 13). Ponadto szkolenie profesjonalistów i techników w dyscyplinach konserwacji powinno „brać pod uwagę rozwijające się metody i wiedzę techniczną” i uwzględniać toczącą się debatę nad teorią i polityką konserwacji (pkt. 13).

Odnosnie społecznego aspektu ochrony zabytków, za jeden z podstawowych celów wojewódzkiego, powiatowego lub gminnego programu opieki nad zabytkami uznano w Ustawie określenie właściwych (tzn. eliminujących sytuacje konfliktowe) warunków **współpracy z właścicielami zabytków** (art. 87 ust. 2 pkt. 6). W dokumentach doktrynalnych – postulat, by uwzględnić w prawodawstwie warunki lokalne oraz opinię publiczną w celu zminimalizowania sprzeciwu społecznego (biorąc pod uwagę poświęcenie na rzecz ogółu ze strony właścicieli zabytków) zawarto w Karcie Ateńskiej (pkt. II)

W Ustawie kilkakrotnie poruszono kwestię **ochrony „otoczenia” zabytków** wpisanych do rejestru. Przede wszystkim pojęcie „otoczenia” – jako terenu mogącego być przedmiotem wpisu do rejestru na podstawie art. 9 ust. 2 regulacji – zostało zdefiniowane w ustawowym „słowniczku”⁵²¹ (art. 3 pkt. 15). Ustawowa definicja „robót budowlanych” (art. 3 pkt. 8) obejmuje prace prowadzone „przy zabytku lub w otoczeniu zabytku”. Obowiązek właściciela lub posiadacza zabytku w ramach sprawowanej opieki nad zabytkiem dotyczy zabezpieczenia i utrzymania w jak najlepszym stanie zarówno zabytku, jak i jego otoczenia (art. 5 pkt. 3). Na podstawie art. 19 ust. 1, 1a oraz 1b Ustawy ochronę zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru „i ich otoczenia” uwzględnia się w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w MPZP, a także odpowiednio w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego oraz w uchwale określającej zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń. Zgodnie z art. 36 ust. 1 pkt. 2 Ustawy uzyskania pozwolenia WKZ wymaga także „wykonywanie robót budowlanych w otoczeniu zabytku”. Na podstawie art. 43 pkt. 2 Ustawy WKZ został uprawniony do wydania decyzji o wstrzymaniu robót budowlanych „wykonywanych bez jego zezwolenia lub w sposób odbiegający od zakresu i warunków określonych w pozwoleniu” przy zabytku wpisanym do rejestru „lub w jego otoczeniu”. Ponadto w art. 117⁵²² regulacji przewidziano sankcje dla realizującego roboty budowlane w otoczeniu zabytku bez pozwolenia WKZ albo wbrew jego warunkom.

Tymczasem już w Karcie Ateńskiej (pkt. III) – sformułowanej w oparciu o zasady konserwatorskie Giovannoniego – otoczenie zabytków zostało uznane za „przedmiot szczególnej troski”. Przedstawieniu istoty ochrony otoczenia zabytków architektury – będącego niejednokrotnie zabytkiem samym w sobie – poświęcił sporo uwagi w swoich rozważaniach

⁵²¹ Por. analiza merytoryczna rozdziału pierwszego Ustawy.

⁵²² Przepis został uchylony z dn. 01.01.2024 r.

teoretycznych także Brandi. W Karcie Weneckiej zagadnienie ochrony otoczenia zabytków zostało poruszono kilkakrotnie (art. 6, 7 i 13). W Europejskiej Karcie Dziedzictwa Architektonicznego (pkt. 1) podkreślono, że europejskie dziedzictwo architektoniczne obejmuje także naturalne bądź stworzone przez człowieka otoczenie chronionych dóbr, a praktykowana wcześniej ochrona najważniejszych zabytków bez uwzględniania działań podejmowanych w ich sąsiedztwie, w przypadku zaistnienia uszczerbku w ich otoczeniu, dowiodła utraty charakteru przez sam obiekt chroniony. Podobnie w Deklaracji Amsterdamskiej postulowano, że ochrona konserwatorska europejskiego dziedzictwa architektonicznego powinna objąć wszelkie budynki o wartości kulturalnej wraz z otoczeniem, w które są one wkomponowane (od tych najbardziej imponujących po najskromniejsze, nie pomijając także tych współczesnych)⁵²³. W czwartej wersji Karty z Burra „otoczenie” zostało zdefiniowane jako obszar wokół „miejsca” uwzględniający strefę wpływającą na jego wartość widokową (Art. 1.12), a także uwzględnione w definicji pojęcia „utrzymanie” (Art. 1.5). Ponadto zgodnie z treścią karty (Art. 8) konserwacja miejsca wymaga zachowania odpowiedniego wizualnego otoczenia, i w związku z tym zostały uznane za niewskazane wszelkie nowe budowy, rozbiórki, „plomby” lub inne zmiany wpływające niekorzystnie na otoczenie miejsca. W Karcie Krakowskiej uznano, że zawierający długoterminową strategię konserwacji „projekt restauracji” (pkt. 3) powinien gwarantować m.in. „właściwe podejście do konserwacji całego otoczenia” dziedzictwa architektoniczno-urbanistycznego (pkt. 7).

Istotnego dla ochrony zabytków aspektu finansowego dotyczy rozdział siódmy Ustawy zatytułowany „Zasady finansowania opieki nad zabytkami”. W regulacji (art. 73) przewidziano możliwość dofinansowania prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru w formie dotacji celowej z budżetu państwa udzielanej osobie fizycznej, jednostce samorządu terytorialnego lub innej jednostce organizacyjnej, będącej jego właścicielem, posiadaczem lub posiadającej zabytek w trwałym zarządzie. Dotacji tej udziela minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego lub WKZ (art. 74). Dofinansowanie może dotyczyć – w pierwszym wariantie – prac lub robót planowanych do przeprowadzenia w roku złożenia wniosku o udzielenie dotacji lub w roku następnym, w drugim wariantie – prac lub robót przeprowadzonych w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (art. 76). Standardowo powyższa dotacja może pokryć do 50% nakładów koniecznych na wykonanie prac lub robót, gdy jednak „zabytek posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową” lub wymaga przeprowadzenia prac/robót „złożonych pod względem technologicznym”, a także gdy stan zachowania zabytku wymaga niezwłocznego podjęcia tych działań – dotacja może zostać podniesiona do 100% nakładów (art. 78). W art. 81 przewidziano też możliwość udzielenia dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub ujętym w gminnej ewidencji zabytków przez organ

⁵²³ *Vademecum...*, op. cit., s. 56.

stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale. Ponadto art. 82a Ustawy przewiduje możliwość udzielenia przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego osobie fizycznej lub jednostce organizacyjnej, realizującej roboty budowlane przy zabytku nieruchomym wpisanym do rejestru lub objętym ochroną konserwatorską w MPZP lub ujętym w ewidencji WKZ, dotacji na przeprowadzenie niezbędnych dla ochrony tego zabytku badań archeologicznych wraz z ich dokumentacją, w przypadku, gdy ich koszt będzie wyższy niż 2% kosztów planowanych robót. Taka dotacja może być również udzielona w przypadku niespodziewanego odkrycia dotychczas nieznanego zabytku archeologicznego, po uprzednim wpisaniu go do rejestru lub ujęciu w ewidencji WKZ oraz określeniu zakresu i rodzaju badań archeologicznych. Ponadto w art. 83 przewidziano możliwość przyznawania środków finansowych przez ministra właściwego do spraw szkolnictwa wyższego i nauki „na badania konserwatorskie, architektoniczne, archeologiczne lub inne badania naukowe związane z prowadzeniem prac konserwatorskich i restauratorskich przy zabytkach”. Wreszcie na podstawie ostatniego artykułu siódmego rozdziału aktualnej wersji regulacji (art. 83b) utworzono Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków, którego przychód stanowią wpływy z tytułu administracyjnych kar pieniężnych przewidzianych w regulacji⁵²⁴. Środki funduszu są przeznaczone na dofinansowanie m.in. nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytkach wpisanych do rejestru.

Niebagatelność aspektu finansowego w ochronie dziedzictwa architektonicznego została dostrzeżona w Europejskiej Karcie Dziedzictwa Architektonicznego. Już w preambule tego dokumentu zalecono, by rządy państw podjęły niezbędne kroki finansowe w celu wdrożenia zasad *integrated conservation*. Dziedzictwo architektoniczne uznano za kapitał niezastąpionych wartości ekonomicznych, „ekonomiczny atut, który może być użyty, by zaoszczędzić zasoby społeczności” (pkt. 1). Podkreślono, że *integrated conservation* jest uzależniona od wsparcia finansowego, w związku z tym do utrzymania i restauracji dziedzictwa architektonicznego powinno przekonywać odpowiednie wsparcie oraz program zachęt finansowych (pkt. 8). Najwięcej uwagi aspektowi finansowemu poświęcono w Deklaracji Amsterdamskiej. W preambule deklaracji postulowano, by w celu podolania kosztom restauracji, zagospodarowania i utrzymania dziedzictwa architektonicznego „udzielić władzom lokalnym i właścicielom prywatnym odpowiedniej pomocy finansowej, ponadto w stosunku do tych ostatnich powinny być przewidziane ulgi podatkowe”⁵²⁵. W dokumencie zauważono także, że „zachowanie istniejących budowli przyczynia się do zaoszczędzenia środków i do zwalczania marnotrawstwa”⁵²⁶. W związku z tym władze lokalne powinny przeznaczyć część swego budżetu na realizację polityki *integrated conservation* i w tym kontekście domagać się od rządów tworzenia funduszy specjalnych, a przyznawane przez nie

⁵²⁴ Por. analiza merytoryczna rozdziału dziesiątego „a” Ustawy.

⁵²⁵ *Vademecum...*, op. cit., s. 55.

⁵²⁶ *Ibidem*, s. 56.

subwencje i pożyczki osobom prywatnym i organizacjom, pobudzać zaangażowanie moralne i finansowe⁵²⁷. Ponadto uznano, że ustawodawca powinien zapewnić regulacje umożliwiające „przyznawanie obywatelom, którzy przystępują do modernizacji budynku zabytkowego korzyści finansowych co najmniej równych tym, z jakich korzystaliby przy wznoszeniu nowej budowli”⁵²⁸. Powinien on także przewidzieć dyspozycje pozwalające na rewizję w wyniku *integrated conservation* systemu pomocy finansowej ze strony państwa i innych organizacji publicznych⁵²⁹. Polityka *integrated conservation* „wymaga odpowiednich środków finansowych”, a każde państwo w tej materii „powinno wprowadzić w życie własne metody i sposoby finansowania”⁵³⁰. W deklaracji stwierdzono także, że władze lokalne powinny partycypować w tworzeniu funduszy odnawialnych zapewniających organizacjom i stowarzyszeniom dopływ bieżącej gotówki bez celów zysku⁵³¹. Za niezmiernie ważną kwestię uznano popieranie wszelkich prywatnych źródeł finansowania (w szczególności o charakterze przemysłowym), ponieważ „inicjatywa prywatna [wielokrotnie] dowiodła jak pozytywną rolę może odegrać w połączeniu z akcją władz publicznych tak krajowych, jak i lokalnych”⁵³². W czwartej wersji Karty z Burra kwestia finansowania ochrony „miejsc o znaczeniu kulturowym” została podsumowana następująco (Art. 34): „należy zapewnić odpowiednie środki finansowe na konserwację”.

Przejawem stanowiącego *novum* Ustawy **uwzględnienia w regulacji niematerialnego wymiaru dziedzictwa** jest rozszerzenie przedmiotu ochrony o możliwość objęcia ochroną także dóbr niematerialnych, takich jak „nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej” (art. 6 ust. 2). Chociaż nie można uznać tej zmiany za wyraźnie jednoznaczne odniesienie do filozofii dziedzictwa, to wprowadzenie możliwości ochrony nazw (obok pozostałych *strictie* materialnych kategorii, tj. zabytków nieruchomych, ruchomych i archeologicznych) może być zapowiedzią nowego myślenia o dziedzictwie w polskim prawodawstwie. Ponadto zawarte w ustawowej definicji „zabytku” (art. 3 pkt. 1) sformułowanie „(...) których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową” świadczy o tym, że przedmiotem ochrony w świetle regulacji jest „nie tylko sama materia, ale i zamknięte w niej wartości zabytku”⁵³³ (czyli w praktyce „wszystkie cechy decydujące o wartościach zabytku, cechy będące ich nośnikiem”⁵³⁴).

⁵²⁷ Ibidem, s. 57.

⁵²⁸ Ibidem, s. 58.

⁵²⁹ Ibidem, s. 58.

⁵³⁰ Ibidem, s. 59.

⁵³¹ Ibidem, s. 59.

⁵³² Ibidem, s. 59.

⁵³³ Rouba B. J.: *Autentyczność...*, op. cit., s. 39.

⁵³⁴ Rouba B. J.: *Teoria w praktyce...*, op. cit., s. 104.

W dalszym toku badań przeprowadzono analizę merytoryczną poszczególnych przepisów wykonawczych (*wykaz przepisów – Tabela 2*)⁵³⁵ wydanych na podstawie *Ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, w celu zidentyfikowania w tych regulacjach nawiązań do problemów formułowanych przez teorię (etykę) konserwatorską i filozofię dziedzictwa. Zamieszczony pod Tabelą 2 komentarz dotyczy wyłącznie tych przepisów, w których stwierdzono obecność nawiązań do elementów teorii (etyki) konserwatorskiej.

Tabela 2

**Wykaz przeanalizowanych przepisów wykonawczych
dot. Ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami**

lp.	Przepisy wykonawcze	Podstawa wydania (artykuł Ustawy z dn. 23.07.2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami)	Obecność w treści aktu problemów formułowanych przez teorię (etykę) konserwatorską
1.	Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 14 maja 2004 roku w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz.U. 2004 nr 124 poz. 1305)	art. 24 ust. 1	nie stwierdzono
2.	Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 roku w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz.U. 2011 nr 113 poz. 661)	art. 24 ust. 1	nie stwierdzono
3.	Obwieszczenie Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu z dnia 20 listopada 2020 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz.U. 2021 poz. 56)	art. 24 ust. 1	nie stwierdzono
4.	Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 czerwca 2004 roku w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich, robót budowlanych, badań konserwatorskich i architektonicznych, a także innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków oraz badań archeologicznych i poszukiwań ukrytych lub porzuconych zabytków ruchomych (Dz.U. 2004 nr 150 poz. 1579)	art. 37 ust. 1	§ 3. ust. 1 pkt. 3; § 4.; § 5. ust. 3 pkt. 3-4;

⁵³⁵ W pracy rozpatrzono przepisy wykonawcze wydane na podstawie Ustawy, które weszły w życie przed dn. 1.05.2023 r.

5.	Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 27 lipca 2011 roku w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich, robót budowlanych, badań konserwatorskich, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków oraz badań archeologicznych (Dz.U. 2011 nr 165 poz. 987)	art. 37 ust. 1	§ 3. ust. 2 pkt. 1; § 4. ust. 2 pkt. 1; § 5. ust. 4 pkt. 1; § 6. ust. 3; § 7. ust. 2 pkt. 1; § 8. ust. 2 pkt. 1; § 10. ust. 2 pkt. 1; § 12.; § 14. ust. 2 pkt. 4-5;
6.	Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 14 października 2015 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich, robót budowlanych, badań konserwatorskich, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków oraz badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (Dz.U. 2015 poz. 1789)	art. 37 ust. 1	§ 3. ust. 2 pkt. 1; § 4. ust. 2 pkt. 1; § 5. ust. 4 pkt. 1; § 6. ust. 3; § 7. ust. 2 pkt. 1; § 8. ust. 2 pkt. 1; § 10. ust. 2 pkt. 1; § 11. ust. 2; § 13. ust. 2 pkt. 4-5;
7.	Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 22 czerwca 2017 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (Dz.U. 2017 poz. 1265)	art. 37 ust. 1	§ 3. ust. 2 pkt. 1; § 4. ust. 2 pkt. 1; § 5. ust. 4 pkt. 1; § 6. ust. 3; § 7. ust. 2 pkt. 1; § 8. ust. 2 pkt. 1; § 10. ust. 2 pkt. 1; § 11. ust. 2; § 13. ust. 2 pkt. 4-5;
8.	Obwieszczenie Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu z dnia 26 listopada 2020 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (Dz.U. 2021 poz. 81)	art. 37 ust. 1	§ 3. ust. 3; § 4. ust. 2-4; § 5. ust. 4 pkt. 2; § 5. ust. 6-7; § 6. ust. 5; § 7. ust. 3; § 8. ust. 3; § 11. ust. 2-3; § 12. ust. 2 pkt. 4-5;
9.	Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 10 maja 2004 roku w sprawie udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (Dz.U. 2004 nr 124 poz. 1303)	art. 80 ust. 1	<i>nie stwierdzono</i>

10.	Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 6 czerwca 2005 roku w sprawie udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (Dz.U. 2005 nr 112 poz. 940)	art. 80 ust. 1	nie stwierdzono
11.	Obwieszczenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 30 października 2013 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Kultury w sprawie udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (Dz.U. 2014 poz. 399)	art. 80 ust. 1	nie stwierdzono
12.	Obwieszczenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 7 czerwca 2022 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (Dz.U. 2022 poz. 1388)	art. 80	nie stwierdzono
13.	Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 29 września 2022 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (Dz.U. 2022 poz. 2053)	art. 80	nie stwierdzono
14.	Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 25 marca 2010 roku w sprawie udzielania dotacji na badania archeologiczne (Dz.U. 2010 nr 64 poz. 396)	art. 82b	nie stwierdzono
15.	Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 stycznia 2014 roku w sprawie dotacji na badania archeologiczne (Dz.U. 2014 poz. 110)	art. 82b	nie stwierdzono
16.	Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 roku w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (Dz.U. 2004 nr 212 poz. 2153)	art. 88 ust. 2	nie stwierdzono
17.	Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 10 maja 2004 roku w sprawie rzeczoznawców Ministra Kultury w zakresie opieki nad zabytkami (Dz.U. 2004 nr 124 poz. 1302)	art. 101 ust. 1	nie stwierdzono

18.	Obwieszczenie Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu z dnia 13 października 2020 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Kultury w sprawie rzeczoznawców ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego w zakresie opieki nad zabytkami (Dz.U. 2020 poz. 1901)	art. 101 ust. 1	nie stwierdzono
19.	Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 12 maja 2004 roku w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami” (Dz.U. 2004 nr 124 poz. 1304)	art. 107	nie stwierdzono
20.	Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 3 lutego 2006 roku zmieniające rozporządzenie w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami” (Dz.U. 2006 nr 24 poz. 181)	art. 107	nie stwierdzono

W Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 9 czerwca 2004 roku w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich, robót budowlanych, badań konserwatorskich i architektonicznych, a także innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków oraz badań archeologicznych i poszukiwań ukrytych lub porzuconych zabytków ruchomych⁵³⁶ (poz. 4 w Tabeli 2), w § 3. ust. 1 pkt. 3. określono, że dokumentację wymaganą do realizacji prac, robót, badań oraz innych działań przy zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków stanowi odpowiednio „program planowanych prac konserwatorskich, prac restauratorskich, robót budowlanych, robót budowlanych w otoczeniu zabytku, badań konserwatorskich, badań architektonicznych, (...) innych działań”, jednakże bez wyjaśniania tych terminów. WKZ mógł też uzależnić rozpatrzenie wniosku o udzielenie pozwolenia konserwatorskiego od przedłożenia przez wnioskodawcę „dodatkowej dokumentacji: historycznej, konserwatorskiej, fotograficznej lub dokumentacji powykonawczej poprzednio prowadzonych robót budowlanych” niezbędnej dla prawidłowego przeprowadzenia planowanych działań (§ 4. ust. 1), na której podstawie WKZ mógł nakazać wnioskodawcy „wprowadzenie odpowiednich zmian w programie” (§ 4. ust. 2). Jeden egzemplarz tej dokumentacji wnioskodawca był zobowiązany przekazać WKZ „dla celów archiwalnych” (§ 4. ust. 3). Natomiast pozwolenie na prowadzenie prac konserwatorskich, prac restauratorskich oraz badań konserwatorskich mogło zawierać warunki zobowiązujące do prowadzenia „dokumentacji przebiegu” tych prac lub badań, opracowania wyników badań „w sposób umożliwiający jednoznaczną identyfikację i dokładną lokalizację przestrzenną wszystkich czynności, użytych materiałów oraz dokonanych odkryć” oraz do przekazania tej dokumentacji WKZ (§ 5. ust. 3 pkt. 3), a także do opracowania „sposobu postępowania z zabytkiem po zakończeniu wskazanych w pozwoleniu prac lub badań” i przekazania go WKZ (§ 5. ust. 3 pkt. 4). W teorii konserwatorskiej potrzebę dokładnego dokumentowania wszystkich faz

⁵³⁶ Dz.U. 2004 nr 150 poz. 1579. Rozporządzenie weszło w życie dn. 30.06.2004 r., uchylono dn. 26.08.2011 r.

prac z zakresu konserwatorstwa w formie dostępnej publicznie dokumentacji fotograficznej, rysunkowej i opisowej zabytków architektury podkreślał Boito (zasada 6). Kwestia przydatności i znaczenia takiej dokumentacji została uwzględniona także w Karcie Ateńskiej (pkt. VII c), Karcie Weneckiej (art. 16) oraz w czwartej wersji Karty z Burra (Art. 32.1 i Art. 32.2).

W *Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 27 lipca 2011 roku w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich, robót budowlanych, badań konserwatorskich, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków oraz badań archeologicznych*⁵³⁷ (poz. 5 w Tabeli 2), które było poprzedzone wyżej skomentowanym rozporządzeniem z 2004 roku, obowiązujący wcześniej „program” zastąpiły następujące rodzaje dokumentacji wymaganej do realizacji działań przy zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków: odpowiednio, w przypadku prac konserwatorskich, prac restauratorskich, badań konserwatorskich albo badań architektonicznych – „program prac konserwatorskich, prac restauratorskich, badań konserwatorskich albo badań architektonicznych” (§ 3. ust. 2 pkt. 1); w przypadku robót budowlanych – „projekt budowlany albo część projektu budowlanego w zakresie niezbędnym do oceny wpływu planowanych robót budowlanych na zabytek” (§ 4. ust. 2 pkt. 1); w przypadku przemieszczenia zabytku nieruchomego – „projekt budowlany przemieszczenia zabytku nieruchomego” (§ 5. ust. 4 pkt. 1); w przypadku podziału zabytku nieruchomego – „wstępny projekt podziału zabytku” (§ 6. ust. 3); w przypadku umieszczenia na zabytku urządzeń technicznych, tablic, reklam oraz napisów – „projekt umieszczenia na zabytku urządzeń technicznych, tablic, reklam oraz napisów” (§ 7. ust. 2 pkt. 1); w przypadku podejmowania innych działań – „program podejmowania innych działań” (§ 8. ust. 2 pkt. 1) oraz w przypadku robót budowlanych w otoczeniu zabytku – „program robót budowlanych w otoczeniu zabytku” (§ 10. ust. 2 pkt. 1). W regulacji wyżej wyszczególnione pojęcia także nie zostały zdefiniowane⁵³⁸. Ponadto zgodnie z § 12. regulacji WKZ mógł wezwać do złożenia „będącej w posiadaniu wnioskodawcy, dodatkowej dokumentacji: historycznej, konserwatorskiej, fotograficznej lub dokumentacji powykonawczej poprzednio prowadzonych prac konserwatorskich, prac restauratorskich, robót budowlanych lub badań archeologicznych” niezbędnej dla prawidłowego rozpatrzenia wniosku. Pozwolenie na prowadzenie prac konserwatorskich, prac restauratorskich, badań konserwatorskich albo (nie uwzględnione w tym kontekście w regulacji z 2004 roku) pozwolenie na prowadzenie badań architektonicznych mogło określać warunki polegające na obowiązku: „prowadzenia dokumentacji przebiegu wskazanych w pozwoleniu prac albo badań oraz opracowania wyników tych badań, w sposób umożliwiający jednoznaczną identyfikację i dokładną lokalizację przestrzenną wszystkich czynności, użytych

⁵³⁷ Dz.U. 2011 nr 165 poz. 987. Rozporządzenie weszło w życie dn. 26.08.2011 r., uchylono dn. 30.11.2015 r.

⁵³⁸ W załączniku do rozporządzenia określono wyłącznie standardy dokumentacji prac konserwatorskich i restauratorskich prowadzonych przy zabytkach ruchomych wpisanych do rejestru zabytków.

materiałów oraz dokonanych odkryć” (§ 14. ust. 2 pkt. 4) oraz „opracowania sposobu postępowania z zabytkiem po zakończeniu wskazanych w pozwoleniu prac albo badań” (§ 14. ust. 2 pkt. 5). Powyższa dokumentacja oraz opracowania podlegały przekazaniu WKZ.

W *Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 14 października 2015 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich, robót budowlanych, badań konserwatorskich, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków oraz badań archeologicznych i poszukiwań zabytków*⁵³⁹ (poz. 6 w Tabeli 2), które zastąpiło wyżej skomentowane rozporządzenie z 2011 roku, praktycznie nie wprowadzono zmian⁵⁴⁰ odnośnie rodzaju/zdefiniowania dokumentacji wymaganej przy realizacji wyszczególnionych już w poprzedzającym rozporządzeniu działań przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków. Na mocy § 11. ust. 2, WKZ zachował też prawo do wymagania od wnioskodawcy niezbędnej dodatkowej dokumentacji umożliwiającej prawidłowe rozpatrzenie wniosku o wydanie pozwolenia konserwatorskiego. W pozwoleniach na prowadzenie prac konserwatorskich, prac restauratorskich, badań konserwatorskich albo badań architektonicznych pozostawiono także możliwość uwzględnienia warunków polegających na obowiązku prowadzenia dokumentacji przebiegu tych prac lub badań wraz z opracowaniem ich wyników, a także opracowania sposobu postępowania z zabytkiem po ich zakończeniu (§ 13. ust. 2 pkt. 4-5).

Komentarz zawarty w poprzednim akapicie odnosi się również do *Rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 22 czerwca 2017 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków*⁵⁴¹ (poz. 7 w Tabeli 2), które było poprzedzone wyżej skomentowanym rozporządzeniem z 2015 roku.

*Obwieszczenie Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu z dnia 26 listopada 2020 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków*⁵⁴² (poz. 8 w Tabeli 2) zawiera w załączniku tekst jednolity *Rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego*

⁵³⁹ Dz.U. 2015 poz. 1789. Rozporządzenie weszło w życie dn. 30.11.2015 r., uchylono dn. 26.05.2017 r.

⁵⁴⁰ Jedynie wcześniejszy „projekt umieszczenia na zabytku urządzeń technicznych, tablic, reklam oraz napisów” nazwano w § 7. ust. 2 pkt. 1 nowej regulacji „projektem umieszczenia na zabytku urządzeń technicznych, tablic reklamowych lub urządzeń reklamowych oraz napisów”.

⁵⁴¹ Dz.U. 2017 poz. 1265. Rozporządzenie weszło w życie dn. 29.06.2017 r., uchylono dn. 19.07.2018 r.

⁵⁴² Dz.U. 2021 poz. 81. Obwieszczenie ogłoszono dn. 14.01.2021 r.

z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (Dz.U. 2018 poz. 1609, ze zmianą z 2019 r.), które było poprzedzone wyżej skomentowanym rozporządzeniem z 2017 roku. *Novum* rozporządzenia z 2018 roku stanowi uszczegółowienie dokumentacji wymaganej do realizacji większości przewidzianych w regulacji działań przy zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru, dotyczące uwzględnienia w tej dokumentacji „informacji niezbędnych do oceny wpływu” poszczególnych działań na zabytek. W przypadku prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich, badań konserwatorskich lub architektonicznych, „program [tych] prac albo badań” powinien zawierać opis stanu zachowania zabytku oraz wskazanie przewidzianych do wykonania czynności (z podaniem metod, materiałów i technik) i zakładanych efektów prac/badań (§ 3. ust. 3). Natomiast wprowadzony jako alternatywa „program robót budowlanych” w przypadkach prowadzenia robót budowlanych (§ 4. ust. 2–3) oraz przemieszczenia zabytku nieruchomego (§ 5. ust. 4 i 6), powinien uwzględniać opis stanu zachowania zabytku oraz wskazanie projektowanych rozwiązań budowlanych (opis i rysunki) łącznie z przewidzianymi do zastosowania metodami, materiałami i technikami. Gdyby jednak „program robót budowlanych” w wymienionych przypadkach okazał się niewystarczający do oceny wpływu scharakteryzowanych w nim działań na zabytek, WKZ może zażądać projektu budowlanego. W przypadku wykonywania robót budowlanych w otoczeniu zabytku doprecyzowano, że „program robót budowlanych” powinien zawierać wskazanie projektowanych rozwiązań budowlanych (opis i rysunki) oraz przewidzianych do zastosowania metod, materiałów i technik (§ 11. ust. 3). Ponadto w tym przypadku wprowadzono także możliwość składania projektu budowlanego lub części tego projektu w zakresie niezbędnym do oceny planowanych robót na zabytek (§ 11. ust. 2). Dotychczasowy „program podejmowanie innych działań” również powinien zawierać „informacje niezbędne do oceny wpływu” tych działań na zabytek (§ 8. ust. 3). W związku z powyższym uszczegółowieniem wymagań dotyczących dokumentacji załączanej do wniosku o wydanie pozwolenia konserwatorskiego, w nowej regulacji zrezygnowano z dotychczasowego wymagania od wnioskodawcy składania dodatkowej dokumentacji (historycznej, konserwatorskiej, fotograficznej lub dokumentacji powykonawczej poprzednio prowadzonych prac konserwatorskich, prac restauratorskich, robót budowlanych lub badań archeologicznych) umożliwiającej jego prawidłowe rozpatrzenie.

3. Przełożenie teorii (etyki) konserwatorskiej i filozofii dziedzictwa na przepisy prawne

a. Terminologiczne ograniczenia w przełożeniu teorii (etyki) konserwatorskiej i filozofii dziedzictwa na przepisy prawne

W żadnej z przeanalizowanych w tym rozdziale pracy międzynarodowych i krajowych norm prawnych **nie użyto literalnie pojęcia „zabytek architektury”**⁵⁴³ dla określenia chronionych dóbr stanowiących przedmiot tych regulacji. W przestudiowanych i omówionych wcześniej konwencjach i polskich ustawach posłużono się terminologią mniej lub bardziej zbliżoną do tego pojęcia. W *Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego* z 1972 roku zastosowany termin „dziedzictwo kulturalne” objął kategorię nazwaną „zabytkami”, w ramach której wyszczególniono „dzieła architektury” oraz ich „zgrupowania” posiadające „wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki”. W *Konwencji o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy* z 1985 roku szeroka definicja „dziedzictwa architektonicznego” uwzględniła kategorię dóbr trwałych nazwaną „zabytkami”, która objęła „wszelkie budowle i obiekty wyróżniające się szczególną wartością historyczną, archeologiczną, artystyczną, naukową, społeczną lub techniczną”. Rozszerzona definicja „dziedzictwa kulturowego” w *Konwencji ramowej Rady Europy o wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa* z 2005 roku dotyczy ogólnie „zbioru zasobów odziedziczonych po przeszłych pokoleniach”, lecz dziedzictwo to nie zostało zdefiniowane w niej klasycznie poprzez wyszczególnienie jego elementów, jak ma to miejsce w konwencji UNESCO, czy w *Konwencji o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy*. W zawierającej wiele pojęć niezdefiniowanych lub niedookreślonych *Ustawie z dnia 15 lutego 1962 roku o ochronie dóbr kultury i o muzeach*, „dobrem kultury” w rozumieniu regulacji był – obok „przedmiotu ruchomego” – każdy „przedmiot nieruchomy” dawny lub współczesny mający „znaczenie dla dziedzictwa i rozwoju kulturalnego ze względu na jego wartość historyczną, naukową lub artystyczną”, a przedmiotem ochrony pod względem rzeczowym mogły stać się „dzieła architektury”, „zespoły budowlane o wartości architektonicznej” oraz „inne przedmioty nieruchome (...) ze względu na ich wartość naukową, artystyczną lub kulturalną”. Wreszcie w świetle *Ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, za termin najbardziej zbliżony do „zabytku architektury” należy uznać figurujący w ustawowym „słowniczku” termin „zabytek nieruchomy” zdefiniowany jako „nieruchomość, jej część lub zespół nieruchomości” będące „dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową”. Warto też zauważyć, że w tej obowiązującej (i zarazem najważniejszej) polskiej normie prawnej nie posłużono się – w odniesieniu do nieruchomości chronionych stanowiących jej przedmiot – tak powszechnym w międzynarodowych regulacjach pojęciem jak „dziedzictwo”⁵⁴⁴.

⁵⁴³ Wprawdzie w oficjalnym polskim tekście *Konwencji o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy* posłużono się dwukrotnie (art. 17 i art. 20) terminem „zabytki architektury”, lecz wynika to wyłącznie z niezgodności w przetłumaczeniu oryginalnego angielskiego terminu *architectural heritage*.

⁵⁴⁴ W aktualnej wersji Ustawy termin „dziedzictwo” został użyty praktycznie wyłącznie w następujących dwóch kontekstach: „minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego” oraz „Lista

Terminologiczna różnorodność i nieintuicyjność funkcjonująca w normach prawnych utrudniała i utrudnia orientację, zrozumienie oraz praktyczne korzystanie z nich uczestnikom procesu konserwacji-restauracji zabytkowej architektury (tzn. właścicielom, posiadaczom, inwestorom, wykonawcom, projektantom, służbom konserwatorskim), w szczególności zaś przeciętnym obywatelom pozbawionym elementarnej wiedzy w tym zakresie.

Istotny dla *meritum* ochrony zabytkowej architektury jest przede wszystkim jednak **brak zdefiniowania podstawowej terminologii, obejmującej działania konserwatorskie dopuszczone i wskazane wobec zabytków, użytej w przeanalizowanych konwencjach z 1972 i 1985 roku oraz polskiej ustawie z 1962 roku**. W *Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego* nie zostały zdefiniowane następujące pojęcia: konserwacja, rewaloryzacja i ożywianie. W *Konwencji o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy* zabrakło definicji takich działań konserwatorskich jak: utrzymanie-zachowanie, konserwacja, restauracja-restaurowanie-prace restauracyjne, wzbogacanie, przebudowa, istotna przebudowa, adaptacja oraz odbudowa. Natomiast w *Ustawie z dnia 15 lutego 1962 roku o ochronie dóbr kultury i o muzeach* nie podano definicji następujących pojęć: przerabianie, odnawianie, rekonstruowanie, konserwacja-konserwowanie, restauracja, zabudowywanie, odbudowa-odbudowywanie, zdobienie, uzupełnianie, przemieszczanie, przebudowa, remont, prace konserwatorskie⁵⁴⁵, konserwacja, roboty konserwatorskie oraz badania architektoniczne. Niejednoznaczność i enigmatyczność przepisów wynikająca z braku wyjaśnienia wyżej wyszczególnionej terminologii – w przypadku konwencji – powoduje niemożność jednoznacznego stwierdzenia zgodności ich postanowień z krajowym prawodawstwem konserwatorskim. W konsekwencji taka sytuacja uniemożliwia uwzględnienie w polskich normach prawnych, wprowadzenie w życie i zarazem zachowanie zobowiązań konwencyjnych. Natomiast w przypadku nie obowiązującej już polskiej ustawy z 1962 roku, musiało to skutkować koniecznością interpretacji zawartych w niej przepisów przez służby konserwatorskie, która wymuszała uznaniowe traktowanie poszczególnych spraw oraz powodowała ogólną dezorientację pozostałych zaangażowanych w ochronę zabytków architektury w Polsce. W efekcie w praktyce konserwatorskiej możliwa była znaczna dowolność w podejmowaniu działań konserwatorskich. W tym zakresie obowiązującą *Ustawę z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* – ze sformułowanym w jej pierwszym rozdziale „słowniczkiem” zawierającym podstawową terminologię – należy uznać za postępową.

Poważne konsekwencje dla praktyki konserwatorskiej mogą wynikać także ze stwierdzonych przez autorkę w toku przeprowadzonych analiz **istotnych niezgodności**

Skarbow Diedzictwa” (lista jest jedną z ustawowych form ochrony zabytków, która dotyczy zabytków ruchomych o szczególnej wartości dla dziedzictwa kulturowego).

⁵⁴⁵ Można uznać, że termin „prace konserwatorskie” został zdefiniowany w § 1. trzech zanalizowanych przez autorkę przepisów wykonawczych wydanych kolejno na podstawie Ustawy, a dotyczących trybu wydawania zezwoleń na prowadzenie prac konserwatorskich przy zabytkach (por. poz. 4 - 6 w Tabeli 1).

obowiązujących polskich tekstów konwencji z 1972 i 1985 roku z oryginalnymi wersjami językowymi tych dokumentów. Otóż w oficjalnym polskim tekście *Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego*, wśród działań konserwatorskich wskazanych lub dopuszczonych wobec „dziedzictwa kulturalnego” dodano jako alternatywę możliwość jego „odtwarzania”⁵⁴⁶ mimo, że w wersjach oryginalnych (angielskiej i francuskiej) w ogóle nie użyto tego terminu. Natomiast w oficjalnym polskim tekście *Konwencji o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy* posłużono się pojęciami „odbudowa” oraz „prace renowacyjne”⁵⁴⁷, podczas gdy w angielskiej wersji oryginalnej tego dokumentu jest mowa wyłącznie odpowiednio o „przywróceniu” oraz ogólnie o „pracach”. W dokumentach o randze umów międzynarodowych podobne deformacje ich treści mogą nie być wyłącznie nieścisłościami translatorskimi i budzą tym większe wątpliwości, że zarówno „odtwarzanie”, jak i „odbudowa”, czy też „prace renowacyjne” należą do kontrowersyjnych działań konserwatorskich, które w świetle klasycznej teorii konserwatorskiej uznawane są za parakonserwację.

Na enigmatyczność przepisów *Ustawy z dnia 15 lutego 1962 roku o ochronie dóbr kultury i o muzeach* miało wpływ również **użycie takich niezdefiniowanych w niej sformułowań jak „charakter zabytkowy”, czy „wartość zabytkowa”.** Zgodnie z regulacją ochrony prawnej podlegały i nazywane były „zabytkami” między innymi inne dobra kultury, których „charakter zabytkowy” był „oczywisty”. Skoro w regulacji nie wyjaśniono terminu „charakter zabytkowy”, to tym bardziej nie wiadomo, kto posiadał kompetencje do określania „oczywistości” tego charakteru. Nie wiadomo także, co jednoznacznie oznaczał przepis mówiący o tym, że zabytek nieruchomy mógł być użytkowany wyłącznie „w sposób odpowiadający jego wartości zabytkowej”. Tym bardziej niejasnym było dla użytkownika państwowego zabytku, co mogło potencjalnie zostać uznane za użytkowanie tego zabytku „w sposób nie odpowiadający jego wartości zabytkowej”, a taka sytuacja skutkowałą przekazaniem zabytku przez właściwy organ innemu użytkownikowi. Także w tej materii ustawa zmuszała służby konserwatorskie do podejmowania indywidualnych i uznaniowych decyzji, tym samym stwarzając kolejne pole do błędów, czy nadużyć.

W obowiązującej *Ustawie z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* **terminologię dotyczącą działań konserwatorskich sprowadzono w zasadzie do następujących trzech zdefiniowanych w „ustawowym słowniczku” pojęć: „prace konserwatorskie”, „prace restauratorskie” oraz „roboty budowlane”.** W regulacji dosłownie nie wymieniono tak powszechnych w aktualnej praktyce konserwatorskiej, a zarazem dyskusyjnych działań jak „rozbiórka” i „rekonstrukcja”. „Rozbiórka” została „ukryta” pod pojęciem „robót budowlanych” określonych w regulacji według definicji z Prawa budowlanego, a termin „rekonstrukcja” można uznać, że do pewnego stopnia obejmuje ustawowa definicja „prac restauratorskich”, w których ramach przewidziano w uzasadnionych przypadkach także

⁵⁴⁶ Por. analiza merytoryczna Konwencji.

⁵⁴⁷ Por. analiza merytoryczna Konwencji.

„uzupełnienie lub odtworzenie” części zabytku. Można to uznać za swoisty kamuflaż. Ponadto w związku z tak przyjętym zawężeniem (uproszczeniem) terminologii w ustawie, w regulacji zabrakło specjalistycznych terminów działań konserwatorskich (także tych klasycznie uznawanych za „parakonserwację”), którymi tradycyjnie posługuje się teoria i etyka konserwatorska, jak np.: adaptacja⁵⁴⁸, anastyloza, odbudowa, rekompozycja, renowacja (odnowienie⁵⁴⁹), restytucja⁵⁵⁰, rewaloryzacja, rewitalizacja, scalenie (reintegracja).

b. Problemy i zagadnienia formułowane przez teorię (etykę) konserwatorską i filozofię dziedzictwa w międzynarodowych normach prawnych

Przeprowadzona analiza merytoryczna wybranych międzynarodowych norm prawnych wskazała na **istnienie odwołań do zagadnień teoretycznych oraz przełożenia problemów formułowanych przez teorię konserwatorską i filozofię dziedzictwa na międzynarodowe przepisy prawne przede wszystkim w Wytycznych Roboczych z lat 1977–2021 dotyczących wdrażania konwencji UNESCO, a także (w mniejszym stopniu) w Konwencji ramowej Rady Europy o wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa z 2005 roku (Konwencji z Faro).**

Najistotniejszym **odwołaniem do zagadnienia autentyczności** w Wytycznych Roboczych (od pierwszej wersji regulacji) jest przyjęcie „autentyczności” za jedno z niezbędnych kryteriów przesądzających o „wyjątkowej powszechnej wartości” (OUV) dziedzictwa kulturalnego, którego spełnienie warunkuje umieszczenie i pozostanie dobra na „liście dziedzictwa światowego”. Według wytycznych przyjętych przed rokiem 2005 autentyczność dziedzictwa kulturalnego była interpretowana przede wszystkim z perspektywy zachodniej i definiowana w głównej mierze poprzez atrybuty materialne (fizyczne) dziedzictwa. W 2005 roku lista atrybutów wyrażających autentyczność w wytycznych, w związku z uwzględnieniem i włączeniem do regulacji tekstu Dokumentu z Nara, została zastąpiona listą rozszerzoną o atrybuty niematerialne i otwartą na nieograniczoną ich liczbę. [Por. teza (1)] W przepisach definiujących kryterium autentyczności zawarto też jedyne w regulacji zastrzeżenia dotyczące potencjalnej rekonstrukcji dziedzictwa kulturalnego, które zdecydowanie odbiegają od relatywistycznego charakteru Dokumentu z Nara. Zastrzeżenia te (funkcjonujące w nieznacznie zmienionej wersji od 1980 roku) stanowią jedyne w wytycznych **odniesienie do kwestii rekonstrukcji dziedzictwa kulturalnego, łącząc jednocześnie tę kwestię z zagadnieniem autentyczności** [Por. teza (2)].

⁵⁴⁸ Termin „adaptacja” został raz użyty w regulacji bez podania definicji (art. 25 ust. 1).

⁵⁴⁹ Termin „odnowienie” został dwukrotnie użyty w regulacji bez podania definicji (art. 77).

⁵⁵⁰ Termin „restytucja” został użyty w Ustawie w innym znaczeniu, przede wszystkim w szóstym rozdziale pierwotnej wersji regulacji „Restytucja zabytków wywiezionych niezgodnie z prawem z terytorium państwa członkowskiego Unii Europejskiej” (aktualnie rozdział „uchylony”), gdzie „restytucję” zdefiniowano jako „podejmowanie czynności przez właściwe organy państwa członkowskiego Unii Europejskiej, na wniosek innego państwa członkowskiego, z terytorium którego wywieziono niezgodnie z prawem zabytek, mających na celu odnalezienie, zabezpieczenie i umożliwienie odzyskania tego zabytku” (art. 62).

Oprócz rekonstrukcji, **odnośnie zagadnienie odtwarzalności** w Wytycznych Roboczych jest mowa również o restauracji, gdy istnienie jej możliwości stanowi czynnik warunkujący pozostawienie dobra światowego dziedzictwa (którego stan istotnie się pogorszył) na liście oraz w kontekście obowiązku niezwłocznego powiadamiania Komitetu Dziedzictwa Światowego o przewidywanych znaczących restauracjach, które mogłyby wpłynąć na wartość / OUV obszarów objętych ochroną w ramach konwencji.

Uwzględnienie społecznego aspektu ochrony światowego dziedzictwa w miarę kolejnych aktualizacji Wytycznych Roboczych jest coraz bardziej w tej regulacji zauważalne [Por. teza (3)]. Po raz pierwszy znaczenie **partycypacji** zainteresowanej **społeczności** jako czynnika gwarantującego realizację wszelkich programów ochrony, zostało dostrzeżone w wytycznych z 1987 roku w dodanych wówczas przepisach dotyczących nominacji – początkowo zespołów budowli miejskich – później historycznych miast i śródmieść. Od 1994 roku wytyczne uznają partycypację lokalnej społeczności podczas procesu nominacyjnego za czynnik zapewniający współodpowiedzialność tej społeczności wraz z państwem-stroną za utrzymanie nominowanej nieruchomości. W 2015 roku, „partycypację lokalnej społeczności” w tym względzie rozszerzono jeszcze o partycypację ludności rdzennej, organizacji rządowych, pozarządowych i prywatnych oraz pozostałych interesariuszy. W szczególności odnośnie nominacji krajobrazów kulturowych, od 1994 roku wymagana jest pełna aproba i współpraca lokalnych społeczności. Od 2015 roku zachęca się państwa-strony do przygotowywania nominacji przy jak najszerszym udziale zainteresowanych stron (wraz z wykazaniem – stosownie do sytuacji – uzyskania uprzedniej zgody ludności rdzennej), a od 2021 roku do zaangażowania właściwych interesariuszy i uprawnionych podmiotów już na etapie sporządzania wniosków – w ramach obowiązkowej procedury wstępnej oceny nominacji. Generalnie od 2005 roku strony konwencji są zachęcane w wytycznych do zapewniania **partycypacji szerokiej gamy interesariuszy** w procesach identyfikacji, nominacji oraz ochrony dóbr światowego dziedzictwa, a od 2019 roku partycypacja ta dodatkowo ma odbywać się z poszanowaniem praw człowieka i zapewniać równowagę pod względem płci, a także obejmować ludność rdenną. Wytyczne zawierają też analogiczne przepisy odnośnie partycypacji dotyczące list informacyjnych. Ponadto, od 2005 roku każde nominowane dobro powinno posiadać odpowiedni plan lub udokumentowany system zarządzania, określający „najlepiej poprzez środki partycypacyjne”, w jaki sposób miałyby być zachowana jego OUV.

Od 2008 roku **wzmacnianie roli społeczności** w procesie wdrażania założeń konwencji stanowi jeden z aktualnych celów strategicznych przyświecających działaniom Komitetu Dziedzictwa Światowego. Od 2019 roku przy udzielaniu pomocy międzynarodowej, komitet powinien też kierować się integracyjnym charakterem planowanego działania (tzn. polegającym na angażowaniu społeczności lokalnych i ludności rdzennej).

Inkluzywny rozwój społeczny jest jednym z trzech wymiarów zrównoważonego rozwoju, który powinien być uwzględniany przez państwa-strony przy wdrażaniu konwencji. Od 2005 roku Wytyczne Robocze odwołują się jednoznacznie do koncepcji zrównoważonego rozwoju, a od 2011 roku w myśl regulacji zasady zrównoważonego rozwoju powinny zostać włączone do systemu zarządzania dobrami już na etapie ich nominowania (od 2019 roku być uwzględnione także w strefach buforowych oraz szerszym otoczeniu dóbr). Także od 2005 roku w wytycznych niezmiennie funkcjonuje przepis zawierający zgodne ze społecznym aspektem zrównoważonego rozwoju stwierdzenie, że „celem systemu zarządzania jest zapewnienie skutecznej ochrony nominowanemu dobru dla obecnych i przyszłych pokoleń”. Przepis ten jest także zbieżny ze sformułowaną przez Muñozę Viñasa w 2005 roku zasadą zrównoważonego rozwoju – nakazującą by przy podejmowaniu decyzji konserwatorskich uwzględniany był interes przyszłych użytkowników obiektów.

Obecna w Wytycznych Roboczych od 1983 roku kwestia **upowszechniania misji konwencji** początkowo przejawiała się wyłącznie we wspieraniu przez komitet (w ramach pomocy międzynarodowej) organizacji spotkań popularyzujących zainteresowanie konwencją oraz wiedzę na temat jej wdrażania w celu zaktywizowania społeczeństwa do jej stosowania. Natomiast od 2005 roku zwiększenie świadomości społecznej, zaangażowania i wsparcia dla dziedzictwa światowego poprzez komunikację stanowi już jeden z celów strategicznych przyświecających działaniom komitetu. Od 2005 roku pomoc w rozwijaniu działań mających na celu podnoszenie świadomości społecznej odnośnie konwencji oraz informowanie społeczeństwa o zagrożeniach dla światowego dziedzictwa zapewnia państwom-stronom także sekretariat komitetu. Ponadto informowaniu ogółu społeczeństwa – przede wszystkim o koncepcji światowego dziedzictwa oraz liście UNESCO – służyć wprowadzone w 1987 roku tablice upamiętniające wpisy dóbr na listę.

Od 2005 roku wytyczne kładą też większy nacisk na **działania edukacyjne** w upowszechnianiu misji konwencji, zobowiązując państwa-strony do wykorzystywania w ich społecznościach programów edukacyjno-informacyjnych do wzmacniania szacunku swoich narodów dla ich dziedzictwa oraz do informowania o zagrażających temu dziedzictwu niebezpieczeństwach. Ponadto od 2005 roku do zadań komitetu należy też propagowanie i wspieranie rozwijania działań/programów edukacyjnych oraz opracowywania materiałów edukacyjnych. W szczególności wytyczne zachęcają państwa-strony do rozwijania działań edukacyjnych dotyczących światowego dziedzictwa, które są związane z udziałem szkół, uniwersytetów, muzeów i władz oświatowych. Od 2005 roku także sekretariat komitetu we współpracy z sektorem oświatowym UNESCO i innymi partnerami opracowuje/publikuje przeznaczony do użytku w szkołach średnich na całym świecie zestaw pomocy dydaktycznych zatytułowany „Światowe dziedzictwo w rękach młodych”.

Od pierwszej wersji Wytycznych Roboczych, za najważniejsze w tej regulacji **odniesienie do właściwego dla filozofii dziedzictwa zagadnienia jego niematerialności**, należy uznać

uwzględnienie w katalogu kryteriów, których spełnienie warunkuje posiadanie przez dziedzictwo kulturalne OUV, kryterium (vi) – służącego przede wszystkim do rozpoznawania i uznawania niematerialnego wymiaru / aspektu dóbr kulturalnych. Chociaż do 2005 roku definicja kryterium (vi) co do *meritum* podlegała pewnym modyfikacjom, jego „skojarzeniowy” charakter zasadniczo się nie zmienił. Od 1980 roku do definicji kryterium (vi) dodano zastrzeżenie-zalecenie o alternatywie bądź koniunkcji stosowania tego kryterium przy uzasadnianiu wpisu na listę wyłącznie w wyjątkowych sytuacjach – odpowiednio – „lub” bądź „i” łącznie z pozostałymi bardziej „materialnymi” kryteriami. Od 2005 roku zachowano w wytycznych tylko zalecenie łączenia kryterium (vi) z pozostałymi kryteriami. Niemniej jednak istniejące od 1980 roku ograniczenia w stosowaniu kryterium (vi) – jego swoisty brak autonomii – mogą świadczyć o zmarginalizowanej roli niematerialności w systemie światowego dziedzictwa.

Jako odniesienie do **niematerialnego aspektu dziedzictwa** można potraktować też uwzględnienie w wytycznych od 1994 roku „krajobrazów kulturowych”, w tym w szczególności „skojarzeniowych krajobrazów kulturowych” charakteryzujących się znikomym materialnym czynnikiem kulturowym, o których nominacjach decyduje raczej znaczenie niematerialności ich czynnika naturalnego.

Zbieżne z filozofią dziedzictwa postrzeganie dziedzictwa jako procesu (społeczno-kulturowego) odzwierciedla się w Wytycznych Roboczych w wyróżnieniu jako jednej z kategorii krajobrazów kulturowych – „krajobrazów ciągłych”. Takie postrzeganie dziedzictwa w regulacji funkcjonowało też w latach 2005–2019 w specjalnych przepisach dotyczących wpisu na listę „historycznych kanałów” oraz „szlaków dziedzictwa”, których cechą wyróżniającą – jako elementu dziedzictwa – jest ewolucja w czasie (kanały), i które mogą zostać uznane za dynamiczny rodzaj krajobrazu kulturowego (szlaki).

Natomiast w Konwencji z Faro z 2005 roku zostało wyartykułowane przede wszystkim **rosnące znaczenie czynnika/aspektu społecznego w kwestiach dotyczących konserwatorstwa/dziedzictwa**, co należy wiązać z ustępowaniem pod koniec XX wieku dominującego paradygmatu „konserwacji” na rzecz paradygmatu „dziedzictwa” (konserwacja => dziedzictwo) [Por. teza (3)]. W szczególności odnośnie **partycypacji społecznej** nacisk położono na potrzebę umiejscowienia człowieka i wartości społecznych w centrum szeroko rozumianej koncepcji dziedzictwa kulturowego oraz na potrzebę włączenia całego społeczeństwa w ciągły proces⁵⁵¹ definiowania i zarządzania dziedzictwem. Wyrażono też potrzebę zachęcania wszystkich do uczestnictwa zarówno w procesie identyfikacji, badania, interpretacji, ochrony, konserwacji i prezentowania dziedzictwa kulturowego, jak i w publicznej refleksji/debacie na temat związanych z nim możliwości i wyzwań. Określono uwarunkowania demokratycznego udziału w procesach związanych z dziedzictwem. Jednym z głównych celów konwencji jest też

⁵⁵¹ Można to też uznać za powiązanie ze zbieżnymi z filozofią dziedzictwa koncepcjami, według których dziedzictwo uznawane jest za proces.

zaakcentowanie, że podstawową motywacją zachowania dziedzictwa kulturowego i zrównoważonego korzystania z niego jest rozwój człowieka i podniesienie jakości życia. Zgodnie z założeniami konwencyjnymi – mając na celu **rozwój społeczny** – dziedzictwo kulturowe i wszelkie jego aspekty powinny być wykorzystywane jako podstawa do budowy międzykulturowego dialogu społecznego, wzbogacania procesów szeroko rozumianego rozwoju i planowania przestrzennego, promowania zintegrowanego podejścia do polityk dotyczących różnorodności (kulturowej, biologicznej, geologicznej i krajobrazowej), wzmacniania spójności społecznej oraz promowania podnoszenia jakości współczesnych udoskonaleń środowiska kulturowego, które nie stwarzałyby zagrożeń dla jego wartości kulturowych. W konwencji wyszczególniono również na czym polega służące rozwojowi społecznemu zrównoważone korzystanie z dziedzictwa kulturowego.

Z kwestii społecznych podkreślono też ważność inicjatyw edukacyjnych dotyczących dziedzictwa kulturowego, które przyczyniają się do promowania dialogu między różnymi kulturami i religiami. Zaznaczono, że szeroko pojęta budowa opartego na wzajemnym szacunku/zaufaniu dialogu społecznego odnośnie dziedzictwa, powinna funkcjonować we wszystkich aspektach **edukacji i kształcenia**. Zobowiązania wynikające z konwencji obejmują też uwzględnienie zagadnień dziedzictwa kulturowego na wszystkich poziomach edukacji oraz wzmacnianie powiązań pomiędzy edukacją o dziedzictwie i kształceniem zawodowym, a także zachęcanie do ustawicznego **szkolenia** zawodowego oraz wymiany wiedzy i umiejętności w tej materii. Ponadto założenia konwencji i wynikające z niej zobowiązania dotyczą **wzajemnej współpracy między stronami** odnośnie promowania rozumienia wspólnego dziedzictwa Europy, która to współpraca ma służyć wprowadzaniu w życie ideałów i zasad (stanowiących wspólne dziedzictwo sygnatariuszy) opartych na poszanowaniu praw człowieka, demokracji i praworządności. W sferze technicznej współpraca ta ma polegać na wykorzystaniu technologii cyfrowych dla zwiększenia dostępu do dziedzictwa kulturowego (oraz korzyści z niego wynikających) oraz na utrzymywaniu, rozwijaniu i dostarczaniu danych do wspólnego ogólnodostępnego systemu informacyjnego, który umożliwia ocenę poziomu realizacji zobowiązań konwencyjnych.

Istotne odniesienie do filozofii dziedzictwa w Konwencji z Faro wynika z **powiązania tradycyjnej percepcji dziedzictwa kulturowego jako zasobu materialnego z jego aspektem niematerialnym** (z którego elementami identyfikują się ludzie, i którym przypisują wartość), co obrazują przede wszystkim konwencyjne definicje „dziedzictwa kulturowego” i „wspólnego dziedzictwa Europy”. Świadomość dualizmu w postrzeganiu dziedzictwa jest właściwa dla ewolucji dokonującej się między tradycyjnym (tzn. zorientowanym na przedmioty) a nowym (tzn. zorientowanym na ludzi i cenione przez nich elementy) sposobem konstruowania dziedzictwa. Ponadto z definicji „dziedzictwa kulturowego” wynika założenie, że elementy składające się na jego aspekt niematerialny podlegają stałej ewolucji, w czym można dostrzec także **powiązania z koncepcjami uznającymi dziedzictwo za proces**, którego wyznacznikiem jest ciągła zmiana.

c. Problemy i zagadnienia formułowane przez teorię (etykę) konserwatorską w polskich normach prawnych

Analiza merytoryczna tekstów podstawowych krajowych norm prawnych regulujących kwestie dotyczące ochrony zabytków w Polsce (łącznie z przepisami wykonawczymi) wykazała **brak w tych regulacjach jednoznacznych odwołań do zagadnień teoretycznych oraz wyraźnego przełożenia problemów formułowanych przez teorię konserwatorską i filozofię dziedzictwa na polskie przepisy prawne.**

Niemniej jednak w *Ustawie z dnia 15 lutego 1962 roku o ochronie dóbr kultury i o muzeach* oraz w wydanych na jej podstawie przepisach wykonawczych z 1978 roku⁵⁵² i 2001 roku⁵⁵³, a także we wcześniej wydanym akcie z 1957 roku⁵⁵⁴ pełniącym funkcję zarządzenia wykonawczego do tej ustawy, posłużono się następującymi stwierdzeniami: zabytek użytkowany „w sposób zgodny z zasadami opieki nad zabytkami”; zgodność realizacji inwestycji „z postulatami opieki nad zabytkami”; przebudowa lub adaptacja naruszająca „zasady ochrony zabytków”; konserwacja i opieka nad zabytkiem „zgodnie z zasadami ochrony zabytków” oraz utrzymywanie dóbr kultury „zgodnie z zasadami opieki nad zabytkami”. Identyfikację sformułowań „zasady opieki nad zabytkami”, „postulaty opieki nad zabytkami”, czy „zasady ochrony zabytków” jako jednoznacznych odwołań do etyki konserwatorskiej, uniemożliwia brak ich zdefiniowania w wymienionych regulacjach.

Odnosnie *Ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, w jej pierwotnej wersji posłużono się niewyjaśnionym w treści aktu określeniem „problemy ochrony zabytków” w sformułowaniu „włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju”, które miało stanowić najistotniejszy cel sporządzania programów opieki nad zabytkami (wojewódzkich, powiatowych lub gminnych). W związku z powyższym, także w tym przypadku nie można traktować sensu tego przepisu jako jednoznacznego odwołania do teorii (etyki) konserwatorskiej, zwłaszcza że w późniejszej wersji regulacji został on uchylony.

Chociaż w toku analizy nie stwierdzono użycia słowa „autentyczność” (bądź „autentyczny”) w badanych regulacjach, **zagadnienie autentyczności zabytków zostało zasygnalizowane w kilku przeanalizowanych polskich normach prawnych na tyle precyzyjnie, żeby autorka mogła uznać to za nawiązanie do teorii (etyki) konserwatorskiej.** Znaczący jest jednak brak wzmiankowania tego zagadnienia konserwatorskiego w ustawie z 1962 roku. Natomiast w trzech kolejnych przepisach wykonawczych (wydanych na podstawie tej ustawy) regulujących kwestie dotyczące wydawania zezwoleń na prowadzenie prac konserwatorskich z 1964 roku⁵⁵⁵, z 1994

⁵⁵² Por. poz. 9 w Tabeli 1.

⁵⁵³ Por. poz. 14 w Tabeli 1.

⁵⁵⁴ Por. poz. 7 w Tabeli 1.

⁵⁵⁵ Por. poz. 4 w Tabeli 1.

roku⁵⁵⁶ oraz z 2000 roku⁵⁵⁷ określono, że podstawowym celem prac konserwatorskich jest „zachowanie substancji zabytku” lub „zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie oryginalnej substancji zabytku”, co można uznać za odniesienie do klasycznej teorii konserwatorskiej. Analogicznie w akcie wykonawczym dotyczącym sprawy przyznawania dotacji z budżetu państwa na prowadzenie prac remontowych i konserwatorskich z 2000 roku⁵⁵⁸, w którym dwukrotnie zaznaczono, że dotację przyznaje się na prace mające na celu „zachowanie substancji zabytku”, obejmujące w szczególności m.in. „działania konserwatorskie, mające na celu zachowanie istniejącej substancji zabytku”. To kluczowe zagadnienie klasycznej teorii konserwatorskiej zostało natomiast kilkakrotnie wzmiankowane w dotychczas obowiązującej ustawie z 2003 roku. Zgodnie z ustawową definicją „prace konserwatorskie” mogą obejmować działania mające na celu „zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku”. W myśl ustawy działania prowadzące „do naruszenia substancji lub zmiany wyglądu” zabytku wpisanego do rejestru wymagają uzyskania pozwolenia WKZ, a zakresem dotacji mogą zostać objęte nakłady poniesione na „zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie zabytku”. Natomiast w przeanalizowanych przepisach wykonawczych, wydanych na podstawie ustawy, nie stwierdzono wzmiankowania zagadnienia autentyczności zabytków.

Odnosnie zagadnienia odtwarzalności zabytków, z analizy merytorycznej polskich norm prawnych wynika, że generalnie przed wejściem w życie ustawy z 2003 roku w krajowym prawodawstwie konserwatorskim panowało znaczne przyzwolenie w tej kwestii. Jednocześnie należy zauważyć, że wraz z upływem czasu dopuszczalność odtwarzania zabytków podlega coraz większym ograniczeniom i obostrzeniom w polskich przepisach z zakresu ochrony zabytków. *Notabene*, odwrotny wniosek nasuwa się z przestudiowania rozwoju myśli konserwatorskiej i filozofii dziedzictwa w XX wieku, z którego wynika, że podejście do kwestii odtwarzalności od czasu przyjęcia Karty z Burra ulega zauważalnej liberalizacji.

W świetle ustawy z 1962 roku – podstawowego aktu regulującego kwestie prawne w dziedzinie ochrony zabytków w Polsce do 2003 roku – zabytek można było w zasadzie „rekonstruować”, „odbudowywać” czy „uzupełniać”, a jedyny warunek ograniczający stanowił obowiązek uzyskania zezwolenia właściwego WKZ. W przepisach wykonawczych lub pełniących funkcję takich przepisów do ustawy, regulujących sprawy lokalizacji inwestycji w nieruchomościach zabytkowych oraz wykorzystania obiektów zabytkowych do celów użytkowych (z 1957 roku⁵⁵⁹, 1960 roku⁵⁶⁰ oraz 1978 roku⁵⁶¹), termin „odbudowa” został użyty

⁵⁵⁶ Por. poz. 5 w Tabeli 1.

⁵⁵⁷ Por. poz. 6 w Tabeli 1.

⁵⁵⁸ Por. poz. 10 w Tabeli 1.

⁵⁵⁹ Por. poz. 7 w Tabeli 1.

⁵⁶⁰ Por. poz. 8 w Tabeli 1.

⁵⁶¹ Por. poz. 9 w Tabeli 1.

wielokrotnie, a wymieniono tam także „rekonstrukcję” oraz „roboty mające charakter zdecydowanie rekonstrukcyjny”. Może to świadczyć o swoistym usankcjonowaniu „odbudowy” i „rekonstrukcji”, a jednocześnie o traktowaniu ich jako standardowych działań konserwatorskich, co stoi w zdecydowanej sprzeczności z klasyczną teorią konserwatorską. W kolejnym przepisie wykonawczym do ustawy z 2000 roku⁵⁶² „rekonstrukcję zniszczonej przynależności zabytku, o ile nie przekracza ona 50% jego oryginalnej substancji” uznano za prace mające na celu „zachowanie substancji zabytku oraz utrzymanie lub przywrócenie jego zabytkowego charakteru” [Por. teza (2)] – uprawniające do przyznania dotacji z budżetu państwa.

Z przepisów obowiązującej ustawy z 2003 roku wynika ostrożniejszy stosunek do kwestii odtwarzalności zabytków. W regulacji pojawiło się wprawdzie nowe pojęcie „prac restauratorskich”, lecz w ich zakresie dopuszczono w razie konieczności „uzupełnienie lub odtworzenie” jedynie części zabytku. W akcie nie użyto w ogóle takich terminów jak „odbudowa” czy „rekonstrukcja”. Ustalono natomiast, że przedmiotem dotacji mogą być nakłady poniesione na prace i roboty obejmujące w ograniczonym zakresie działania odtworzeniowe (1. części składowe zabytku w zakresie niezbędnym dla jego zachowania; 2. uzupełnienie albo odtworzenie tynków i okładzin architektonicznych; 3. „odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności”). W przepisach wykonawczych wydanych na podstawie ustawy nie stwierdzono wzmiankowania problemu odtwarzalności zabytków.

Znaczenie społecznego aspektu ochrony konserwatorskiej zostało dostrzeżone i uwzględnione w polskich normach prawnych w dwojaki sposób. Ustawa z 1962 roku wprowadziła instytucję „społecznej opieki nad zabytkami”, w swoim założeniu mającą zagwarantować „odgórną” lub wręcz narzucić „troskę społeczeństwa o pamiątki przeszłości”, które „powinny być zachowane i przekazane przyszłym pokoleniom”. To rozwiązanie zdecydowanie odpowiadało polityczno-ideologicznej narracji charakterystycznej dla ustroju państwa socjalistycznego. W tym systemie „społeczny opiekun zabytków”, nieodpłatnie sprawujący społeczną opiekę nad zabytkami, stawał się jego „nieformalnym funkcjonariuszem”, a szczególnie zasłużonym w tej opiece lub w działalności konserwatorskiej – jako zaszczytne wyróżnienie – nadawano państwową odznakę „Za opiekę nad zabytkami”. Służyło to popularyzowaniu wiedzy o wartościach i znaczeniu zabytków dla celów wychowawczo-dydaktycznych, lecz także propagandzie uprawianej przez ówczesne władze kraju.

W przyjętej w realiach kapitalistycznego państwa i gospodarki rynkowej ustawie z 2003 roku wyeliminowano retorykę i przekaz ideologiczny zastosowane w poprzedniej ustawie. Utrzymano funkcję „społecznych opiekunów zabytków” oraz odznakę „Za opiekę nad zabytkami”, określając jeszcze raz (odpowiednio) zasady ich działania lub przyznawania. W myśl ustawy

⁵⁶² Por. poz. 10 w Tabeli 1.

podstawowym zadaniem zarówno społecznych opiekunów zabytków, jak i GKZ oraz WKZ jest szeroko rozumiane upowszechnianie wiedzy o zabytkach, w tym także organizowanie szkoleń oraz konkursów z nagrodami w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, co z założenia służy rozbudzaniu świadomości społecznej w tej dziedzinie. W nowej regulacji wcześniejszą motywację ideologiczną zastąpiła motywacja finansowa⁵⁶³ – stanowiąca zachętę do praktycznych działań na rzecz ochrony zabytków, a określenie eliminujących sytuacje konfliktowe warunków współpracy z właścicielami zabytków uznano za jeden z podstawowych celów wojewódzkich, powiatowych lub gminnych programów opieki nad zabytkami. Wyraźnym przejawem uwzględnienia w regulacji społecznego aspektu ochrony konserwatorskiej jest też ustawowa definicja „zabytku”, w której podkreślono, że zabytkiem są dobra „których zachowanie leży w interesie społecznym” [Por. teza (3)].

Ponadto zawartą w ustawie z 2003 roku definicję „zabytku”, zgodnie z którą przedmiot i przesłankę ochrony stanowią zarówno materia zabytku, jak i jego z natury rzeczy „niematerialne” wartości, można uważać za **przejaw zbieżnego z filozofią dziedzictwa uznania równoprawności niematerialnego wymiaru dziedzictwa w polskich normach prawnych.**

W przeanalizowanych polskich normach prawnych **nie stwierdzono natomiast nawiązań do stanowiącego kardynalną zasadę konserwatorską – obecnego w klasycznych tekstach teoretycznych i doktrynalnych – postulatu ograniczenia interwencji do minimum oraz powiązanego z nim postulatu odwracalności zabiegu konserwatorskiego.**

Przeprowadzona analiza merytoryczna treści tekstów obu podstawowych aktów normujących kwestie ochrony zabytków w Polsce oraz wydanych na ich podstawie przepisów wykonawczych wykazała też uwzględnienie w tych regulacjach następujących zagadnień zaakcentowanych w wielu tekstach teoretycznych oraz dokumentach doktrynalnych:

- zagospodarowanie i wykorzystanie zabytków do celów społecznie użytecznych,
- ustanowienie ochrony historycznego (istniejącego) otoczenia zabytków,
- wymóg opracowywania dokumentacji konserwatorskiej,
- konieczność naukowego badania zabytków,
- rola upowszechniania wiedzy o zabytkach i ich wartościach,
- znaczenie aspektu finansowego w ochronie dziedzictwa architektonicznego.

⁵⁶³ Cały rozdział siódmy ustawy z 2003 r. poświęcono zasadom finansowania opieki nad zabytkami.

IV. Gdańsk a lista dziedzictwa światowego UNESCO: analiza zestawienia teorii konserwatorskiej i filozofii dziedzictwa z praktyką

Z przeprowadzonej analizy norm prawnych⁵⁶⁴ wynika, że wyraźne i jednoznaczne odwołania do zagadnień teoretycznych oraz przykłady przełożenia problemów formułowanych przez teorię konserwatorską i filozofię dziedzictwa na rzutujące na praktykę przepisy prawne, występują w zasadzie wyłącznie w Wytycznych Roboczych dotyczących wdrażania konwencji UNESCO. W związku z powyższym, żeby zademonstrować na przykładzie Gdańska powiązania między teorią konserwatorską i filozofią dziedzictwa a praktyką, właściwymi przykładami z praktyki konserwatorskiej i dziedzictwa są te, w których praktyczne zastosowania mają kryteria i wymogi zawarte w wytycznych.

Takim spełniającym założone warunki „seryjnym” przykładem jest „Gdańsk jako potencjalne miejsce światowego dziedzictwa”, z racji systematycznie podejmowanych od niemalże trzydziestu lat (jak dotąd nieskutecznie⁵⁶⁵) starań o wpis Gdańska na listę dziedzictwa światowego. Pierwszy proces nominacyjny związany z oficjalnym zgłoszeniem przez Polskę kandydatury Gdańska miał miejsce w latach 1997–1998, drugi w latach 2005–2007, a trzeci (dotychczas ostatni) w latach 2020–2021.

Niezbędnym warunkiem wpisu danego dobra kultury na listę UNESCO jest posiadanie OUV, lecz definicja pojęcia OUV nie jest stała, gdyż kryteria OUV określane w Wytycznych Roboczych podlegają zmianom (w latach 1977–2021 przyjęto w sumie 23 wersje tych przepisów). Choć szczegółowe definicje poszczególnych kryteriów na przestrzeni lat zmieniały się, to w przypadku dziedzictwa kulturalnego niezmiennie *conditio sine qua non* było i pozostaje spełnienie co najmniej jednego z sześciu kryteriów (i–vi) dedykowanych dobrom kultury oraz warunku autentyczności. Dla rozważań wynikających z tej pracy, w celu weryfikacji postawionych w niej tez, uznano za istotne przeanalizowanie sposobu uzasadniania spełniania w ramach kolejnych nominacji Gdańska warunku autentyczności oraz kryterium (vi)⁵⁶⁶ – służącego do rozpoznawania głównie niematerialnego wymiaru dziedzictwa.

⁵⁶⁴ Por. III rozdział pracy.

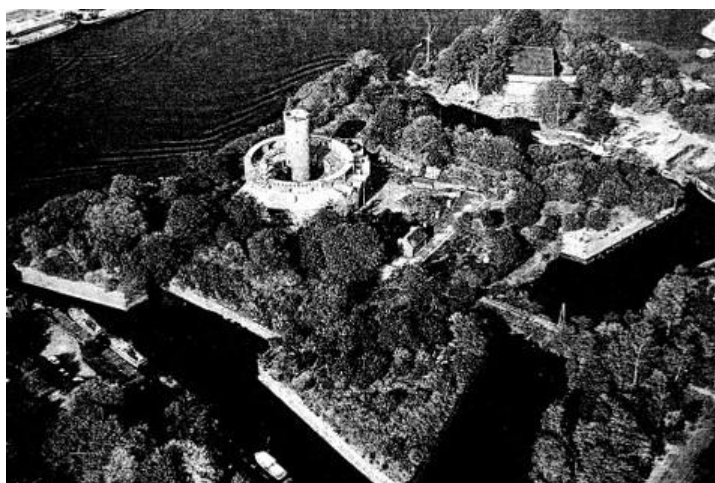
⁵⁶⁵ Analiza przyczyn nieskuteczności dotychczasowych nominacji Gdańska do wpisu na listę UNESCO nie stanowi przedmiotu tej pracy. O przyczynach niepowodzeń dwóch pierwszych wniosków w sprawie Gdańska w: Gawlicki M.: *Gdańsk na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO – 20 lat starań i niewykorzystanych szans*. „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego”, nr 4/2017, s. 63-72. file:///d:/Downloads/UNESCO_pl.pdf 08.09.2025; także Szmygin B.: *Światowe dziedzictwo...*, op. cit.

⁵⁶⁶ Kryterium (vi) posłużono się w ramach wszystkich dotychczasowych nominacji Gdańska.

1. Gdańsk – Główne Miasto, Opływ Motławy i Twierdza Wisłoujście (nominacja I)**Tabela 3****I nominacja Gdańska na listę dziedzictwa światowego UNESCO**

WNIOSEK			
Gdańsk: Główne Miasto, Opływ Motławy i Twierdza Wisłoujście			
data złożenia	28 lipiec 1997		
przedmiot wpisu	Główne Miasto	Opływ Motławy	Twierdza Wisłoujście
obszar wpisu	~ 42 ha	~ 60* ha	~ 20* ha
strefa buforowa	–	–	–
struktura własnościowa	w większości wł. GMG i S.P.; ~ 3% wł. prywatna i kościelna		
status ochrony prawnej			
podstawa prawna wpisu	Ustawa z dn. 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury i o muzeach (Dz.U. 1962 nr 10 poz. 48, ze zm.)		
pomnik historii (wymagana forma ochrony)	Zarządzenie PRP z dn. 8 września 1994 r. w sprawie uznania za pomnik historii (M.P. 1994 nr 50 poz. 415)	–	
inne formy ochrony:			
wpis do rejestru	Decyzja z dn. 11.10.1947 r. o uznaniu za zabytek terytorium Miasta Gdańska w granicach fortyfikacji XVII-wiecznych (nr rej. zabytków: 8/N; nr obecny: A-0015)	Orzeczenie o uznaniu za zabytek z dn. 18.12.1959 r. (nr rej. zabytków: 89/N; nr obecny: A-1707)	
MPZP	Uchwała PMRN w Gdańsku Nr 44/69 z dn. 5 marca 1969 r. w sprawie zatwierdzenia miejscowego planu szczegółowego zagospodarowania przestrzennego części dzielnicy Gdańsk-Śródmieście (Dz. Urz. WRN w Gdańsku nr 7, poz. 45)**	–	
Wytyczne Robocze (UNESCO)			
przyjęte kryteria***			
(i) stanowić <u>wyjątkowe osiągnięcie artystyczne lub estetyczne</u> , arcydzieło geniuszu twórczego			
(ii) mieć znaczący <u>wpływ</u> – w dłuższym okresie czasu lub w określonym obszarze kulturowym świata – <u>na późniejszy rozwój architektury</u> , rzeźby monumentalnej, projektowania ogrodów i krajobrazu, sztuk pokrewnych lub osadnictwa			
(iii) być <u>wyjątkowym, niezwykle rzadkim lub pochodzić z bardzo odległej przeszłości</u>			
(iv) należeć do najbardziej charakterystycznych przykładów <u>danego typu</u> budowli, który stanowi ważny etap rozwoju kulturowego, społecznego, artystycznego, naukowego, technologicznego lub przemysłowego			
(vi) być w sposób <u>najistotniejszy związany</u> z ideami lub wierzeniami, z wydarzeniami lub osobami o wybitnej historycznej ważności lub znaczeniu			
autentyczność***			
spełnić kryterium <u>autentyczności</u> pod względem projektu, materiałów, wykonawstwa i otoczenia; autentyczność nie ogranicza się wyłącznie do pierwotnej formy i struktury, ale obejmuje również wszelkie późniejsze modyfikacje i uzupełnienia, które na przestrzeni czasu nabrały wartości artystycznej lub historycznej			
* Pomiar/obliczenie na podstawie portalu mapowego GeoGdańsk oraz serwisu Zagospodarowanie przestrzenne portalu miejskiego w związku z brakiem danych w dok. nominacyjnej.			
** W rejonie zespołu Opływ Motławy granicę MPZP stanowił głównie zewnętrzny obwód pozostałości dawnej fosy. MPZP nie obejmował natomiast – uwzględnionych we wniosku – terenów dawnej dodatkowej linii wału (tzw. płaszczka) oraz fosy zewnętrznej.			
*** Definicje zgodne z zastosowaną w dok. nominacyjnej (pierwszą) wersją wytycznych z 1977 r. (w momencie aplikowania obowiązywały wytyczne wydane w lutym 1997 r.).			
Źródła informacji:			
Dok. nominacyjna z 1997 r. (Archiwum NID OT Gd);			
WHC-98/CONF.202/INF.4;			
Portal mapowy NID https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/ 06.11.2025;			
Zabytek.pl. Serwis NID https://zabytek.pl 06.11.2025;			
Miejski portal mapowy GeoGdańsk https://geogdansk.pl 14.11.2025;			
Serwis Zagospodarowanie przestrzenne Portalu Miasta Gdańska (MPZP) https://www.gdansk.pl/zagospodarowanie-przestrzenne-gdanska 14.11.2025;			
MPZP z 1969 r. udostępniony w wersji elektronicznej przez archiwum WUiA UMG.			

Pierwszy wniosek o wpisanie Gdańska na listę dziedzictwa światowego⁵⁶⁷ – złożony przez Polskę w lipcu 1997 roku – zatytułowano *Gdańsk: the Main Town, the Motława Side Channel, and the Vistula Mouth Fortress*. Przedmiotem dokumentacji nominacyjnej, opracowanej przez zespół badawczy z Wydziału Architektury Politechniki Gdańskiej na zlecenie Wydziału Kultury i Ochrony Zabytków Urzędu Miejskiego w Gdańsku, były trzy zespoły: (1) obszar Głównego Miasta – „najważniejsza jednostka miejska w średniowiecznym Gdańsku”⁵⁶⁸; (2) tzw. Opływ Motławy – zachowany fragment XVII-wiecznych fortyfikacji miasta Gdańska (pozostałości historycznego frontu południowego); (3) Twierdza Wisłoujście w zarysie Martwej Wisły oraz zewnętrznego obwodu fosi Szańca Wschodniego [Ryc. 2.]. W *dossier* nominacyjnym nie ustalono stref buforowych dla zespołów stanowiących przedmiot aplikacji, chociaż zapewnienie stosownej strefy buforowej jest postulowane w Wytycznych Roboczych od pierwszej ich wersji (od 1980 roku we wniosku należy też podać szczegóły strefy buforowej, tj. wielkość, charakterystyka, dozwolone sposoby użytkowania oraz załączyć mapę określającą jej dokładne granice)⁵⁶⁹. [Ryc. 3.]

Ryc. 2. Twierdza Wisłoujście. Fort carré
/ źródło: WHC-98/CONF.202/INF.4

⁵⁶⁷ *Gdańsk: the Main Town, the Motława Side Channel, and the Vistulamouth Fortress. Cultural property of the Polish Republic proposed for entry into the UNESCO List of World Heritage*. Autorzy dokumentacji: W. Anders, W. Gruszkowski, R. Hirsch, J. Kiernikiewicz-Wieczorkiewicz, J. Labenz, A. Piwek, R. Ruczyński, R. Stefańczyk. Gdańsk: Technical University of Gdańsk (Department of the History of Architecture and Restoration of Historical Monuments / Department of Town Planning), 1997. Dokumentacja (w jęz. angielskim i francuskim) udostępniona przez NID OT Gd, bez odrębnej sygnatury.

⁵⁶⁸ Ibidem.

⁵⁶⁹ Na załączonych w *dossier* planach zaznaczono natomiast strefy ochrony konserwatorskiej, bez ich uszczegółowienia. Granica strefy wyznaczonej wokół Głównego Miasta i Opływu Motławy w znacznym stopniu (na odcinku wyznaczonym ulicami: Podwale Przedmiejskie (dawna Reduta Żbik, od drogi dojazdowej do stadionu żużlowego), Długa Grobla, Wałowa, dalej po przecięciu Rajskiej, Podwala Grodzkiego i torów kolejowych 3 Maja, Gen. Dąbrowskiego, Powstańców Warszawskich, Pohulanka, Al. Armii Krajowej, Stoczniovców) pokrywa się z granicą zespołu „Gdańska – miasta w zasięgu obwarowań XVII w.” uznanego w 1994 r. za pomnik historii. Strefa ta obejmuje też tereny położone na południe i południowy zachód od Opływu Motławy (północne części dzielnic Orunia Dolna i Olszynka). Granica strefy ochrony konserwatorskiej wyznaczonej wokół Twierdzy Wisłoujście przebiega ulicą kpt. ż. w. Poinca i jej przedłużeniem do osi Martwej Wisły, dalej wzdłuż granicy Portu Północnego, po przecięciu ulicy mjr. Sucharskiego i torów kolejowych fragmentem ulicy Pokładowej i jej przedłużeniem stycznie do nabrzeża Basenu Górniczego, następnie wzdłuż tego nabrzeża do osi Martwej Wisły, z domknięciem granicy wzdłuż osi Martwej Wisły.

Ryc. 3. Główne Miasto (A), Optyw Motławy (B) i Twierdza Wisłoujście (C) – obszary wpisu (czerwony) i strefy ochrony konserwatorskiej (żółty) / źródło: Dok. nominacyjna z 1997 r., Archiwum NID OT Gd

a. Chronologia i kontekst nominacji

Z dokumentów archiwalnych Centrum Światowego Dziedzictwa (ang. *World Heritage Centre*) wynika, że nominację poprzedzono umieszczeniem Gdańska na polskiej liście informacyjnej pod nazwą *Gdańsk (historical centre within 17th century fortifications)* w marcu 1997 roku⁵⁷⁰. Po

⁵⁷⁰ WHC-97/CONF.204/3A, s. 24; także WHC-97/CONF.208/9 rev, s. 18. W tym miejscu (i dalej) autorka powołuje się na dokumenty UNESCO wraz z podaniem ich stałego kodu identyfikacyjnego. Wszystkie te

analizie aplikacji⁵⁷¹ oraz wizycie w grudniu 1997 roku w Gdańsku wyznaczonego przez ICOMOS eksperta rada wydała zalecenie, by nominowanego dobra nie wpisywać na listę⁵⁷². Na czerwcowej sesji Biura Komitetu Dziedzictwa Światowego w 1998 roku, po prezentacji stanowiska ICOMOS-u, postanowiono odłożyć dyskusję o kandydaturze Gdańska do czasu nadzwyczajnego spotkania ICOMOS-u, poprzedzającego posiedzenie komitetu w grudniu 1998 roku⁵⁷³. W konsekwencji Polska zwróciła się oficjalnie o odłożenie dyskusji dotyczącej kandydatury Gdańska do czasu zaplanowanej na listopad tego samego roku nadzwyczajnej sesji biura komitetu⁵⁷⁴. Ponadto zobowiązała się też do dostarczenia dodatkowych informacji na jej poparcie⁵⁷⁵. Ostatecznie, w sprawozdaniu sprawozdawcy z listopadowej sesji biura z 1998 roku znalazła się informacja o wycofaniu kandydatury Gdańska przez Polskę⁵⁷⁶ od czasu jego czerwcowej sesji⁵⁷⁷.

Zdaniem Tomaszewskiego⁵⁷⁸, nadzorującego w imieniu polskiego rządu proces aplikacyjny w latach 1997–1998, z racji pełnionej w tym czasie funkcji GKZ, w marcu 1998 roku polski wniosek został odrzucony przez Komitet Wykonawczy ICOMOS-u mimo tego, że Marita Jonsson (Szwecja) – jego recenzentka z ramienia ICOMOS-u – „po zapoznaniu się na miejscu z sytuacją w bardzo wnikliwym studium nie tylko zaopiniowała Gdańsk pozytywnie, lecz zaproponowała nawet najwyższe, pierwsze kryterium wpisu, ze względu na wyjątkowy charakter odbudowy: widzianej jako wybitne zjawisko kulturowe połowy XX wieku”⁵⁷⁹. W uzasadnieniu negatywnego stanowiska ICOMOS-u nie wspomniano jednak o pozytywnej recenzji Jonsson, natomiast wskazano na „nikłe znaczenie historyczne i kulturowe Gdańska, zwłaszcza na tle miast hanzeatyckich (...), brak «autentyzmu substancji historycznej», spowodowany zniszczeniami wojennymi, oraz fakt, że przy wpisie Starego Miasta w Warszawie w roku 1980 uczyniony został warunek, iż inne odbudowane zespoły staromiejskie nie będą wpisywane”⁵⁸⁰. W uzasadnieniu uwzględniono także informację o skonsultowaniu kandydatury Gdańska z Międzynarodowym Komitetem Naukowym ICOMOS-u ds. Historycznych Miast i Wsi. Tymczasem wytłumaczenie sytuacji uzyskane przez Tomaszewskiego od ówczesnego prezidenta komitetu naukowego było następujące: komitet żadnej opinii w sprawie Gdańska nie wydał, ponieważ mimo wystosowanej prośby o przesłanie dokumentacji niezbędnej do zaopiniowania otrzymanej listy miast kandydujących do wpisu, paryska centrala ICOMOS-u jej nie dostarczyła.

dokumenty są dostępne *online* i można je odnaleźć wpisując kod w wyszukiwarce internetowej, podczas gdy ich konkretne adresy URL mogą ulegać zmianom.

⁵⁷¹ Nr identyfikacyjny wniosku: 882 (WHC-98/CONF.201/5B).

⁵⁷² WHC-98/CONF.202/INF.4, s. 125–128.

⁵⁷³ Ibidem, s. 128.

⁵⁷⁴ WHC-98/CONF.201/9, s. 32.

⁵⁷⁵ WHC-98/CONF.202/INF.4, op. cit., s. 128.

⁵⁷⁶ WHC-98/CONF.203/5, s. 69.

⁵⁷⁷ WHC-98/CONF.203/18, s. 25.

⁵⁷⁸ Tomaszewski A.: *Gdańsk...*, op. cit., s. 305–308.

⁵⁷⁹ Ibidem, s. 305.

⁵⁸⁰ Ibidem, s. 305–306.

Wobec tego, w piśmie skierowanym do prezydenta Komitetu Dziedzictwa Światowego, Tomaszewski zakwestionował zasadność opinii wydanej przez ICOMOS. W efekcie tej interwencji na czerwcowym posiedzeniu w 1998 roku biuro komitetu nie uznało wniosku ICOMOS-u o odrzucenie kandydatury Gdańska, lecz na wniosek prezydenta komitetu zwróciło się do polskiego rządu o przygotowanie dokumentacji uzupełniającej, w celu ponownego rozpatrzenie sprawy. Dodatkowa dokumentacja – wykonana pod kierunkiem Tomaszewskiego – została przesłana zarówno do paryskiego biura ICOMOS-u, jak i – łącznie z jej wersją podstawową – do komitetu naukowego, który jednoznacznie opowiedział się za wpisaniem Gdańska na listę i swoją opinię przesłał do Paryża. W czasie opracowywania dokumentacji zdementowana też została informacja o warunkowym charakterze wpisu na listę Starego Miasta w Warszawie. Na posiedzenie Komitetu Wykonawczego ICOMOS-u w październiku 1998 roku w Sztokholmie nie dowieziono jednak z Paryża dokumentacji uzupełniającej. Nie poinformowano też obradujących o pozytywnej opinii komitetu naukowego ICOMOS-u odnośnie Gdańska i nie sprostowano opinii dotyczącej wpisu Warszawy z 1980 roku. Według Tomaszewskiego negatywna decyzja ICOMOS-u została wówczas podtrzymana na ustny wniosek referenta. Na plenarnych obradach Komitetu Dziedzictwa Światowego w grudniu 1998 roku w Nara „kandydatura Gdańska nie została jednak odrzucona, lecz na wniosek prezydenta odłożona do ponownego uzupełnienia dokumentacji i rozpatrzenia kolejno przez ICOMOS i Komitet Światowego Dziedzictwa”⁵⁸¹.

Podsumowując pierwszy proces nominacyjny dotyczący Gdańska, Tomaszewski⁵⁸² wyraził przekonanie, że „głównym powodem rezerwy ICOMOS w stosunku do kandydatury Gdańska był fakt jego odbudowy”, a na ostatecznym stanowisku Komitetu Wykonawczego rady „zaważyło (...) głównie archaiczne stanowisko referenta wniosków, dotyczące pełnego autentyzmu substancji jako niezbędnego warunku wpisu”.

Zdaniem Marcina Gawlickiego⁵⁸³, który przyznaje się do aktywnego uczestnictwa w pierwszych staraniach Gdańska o wpis na listę UNESCO jako WKZ w Gdańsku, o niepowodzeniu pierwszego wniosku aplikacyjnego – mimo pozytywnie zaopiniowanej dokumentacji – przesądziły wątpliwości ekspertów dotyczące oceny autentyczności odbudowanego miasta. „W dyskusjach i rozmowach kularowych podnoszono argumenty związane z wcześniejszymi decyzjami o wpisie Starego Miasta w Warszawie, którego autentyczność też swego czasu była podważana”⁵⁸⁴. Wobec tego, z obawy przed formalnym odrzuceniem wniosku (co uniemożliwiłoby dalsze procedowanie), ówczesne Ministerstwo Kultury i Sztuki zdecydowało o jego wycofaniu i pozostawieniu kandydatury Gdańska na polskiej liście informacyjnej.

⁵⁸¹ Ibidem, s. 307.

⁵⁸² Ibidem, s. 307.

⁵⁸³ Gawlicki M.: op. cit.

⁵⁸⁴ Ibidem, s. 67.

b. Uzasadnienie nominacji i stanowisko ICOMOS-u – autentyczność i kryterium (vi)

Kryterium autentyczności jest spełnione w Gdańsku w rozumieniu dokumentu końcowego konferencji w Nara. W przypadku Twierdzy Wisłoujście oraz zachowanej części nowożytnych fortyfikacji Optywu Motławy mamy do czynienia z pełną autentycznością pod względem projektu, materiałów, wykonawstwa i otoczenia. W przypadku zrekonstruowanego w historycznych formach Głównego Miasta autentyczność obejmuje okres od początku istnienia miasta aż do ostatniego etapu transformacji, jakim była jego powojenna odbudowa. [Por. teza (2)]⁵⁸⁵ (wyr. wł.)

W uzasadnieniu spełniania warunku autentyczności (*definicja autentyczności – por. Tabela 3*) autorzy *dossier* nominacyjnego zwrócili ponadto uwagę na wysoki stopień zachowania przez konserwatorów historycznej substancji budowlanej, na naukową rzetelność w wykorzystaniu dostępnej dokumentacji ikonograficznej oraz fakt, że bardzo liczne cenne elementy wystroju wnętrz, zabezpieczone przez niemieckich konserwatorów i odzyskane po wojnie, wróciły na swoje pierwotne miejsca⁵⁸⁶.

Jednocześnie w zawartym w *dossier* opisie stanu zachowania i konserwacji Głównego Miasta przyznano, że kamienice odbudowano w całkowicie nowym układzie wnętrz – niezależnym od ich fasad, które w wielu przypadkach zostały odtworzone w formie historycznej na podstawie dokonanych odkryć. Natomiast w przypadku braku dokumentacji historycznej, fasady kształtowano w konwencji „historycznego pastiszu”, wprowadzając historycznie stylizowane lub współczesne polichromie i elementy dekoracyjne.⁵⁸⁷ Stwierdzono, że generalna koncepcja „rekonstrukcji” Głównego Miasta po zniszczeniach wojennych była wynikiem powszechnej wówczas kontestacji panującego w architekturze w XIX wieku historyzmu. Dziewiętnastowieczne przekształcenia fasad czy brył budynków eliminowano, zastępując je formami wcześniejszymi zaczerpniętymi z dokumentacji historycznej lub będącymi efektem ekstrapolacji. W ramach „rekonstrukcji” Głównego Miasta, przeprowadzonej w duchu neoromantycznej wizji, miasto zostało przywrócone do stanu sprzed XIX wieku. Przyznano, że sposób „rekonstrukcji” wywołał wiele dyskusji zarówno w polskim, jak i w międzynarodowym środowisku konserwatorskim.⁵⁸⁸ Zarys historyczny prac zabezpieczających i konserwatorskich podsumowano następująco:

Rekonstrukcja Głównego Miasta stanowi ważny dokument historii renowacji w naszym stuleciu i stanowi materiał do wielu badań i analiz. Dla mieszkańców Gdańska, którzy są w pełni świadomi faktu, że mają do czynienia z miejscem odbudowanym, Głównie Miasto jest ważnym dokumentem kultury i dokumentem historycznym. Jego „autentyczność” jest powszechnie postrzegana jako

⁵⁸⁵ Gdańsk: the Main Town..., op. cit., s. 22. Ang. *The criterion of authenticity is fulfilled in Gdańsk in the sense of the final document from the Nara conference. In the case of the Vistulamouth Fortress and the preserved part of the modern fortifications of the Motława Side Channel, there is full authenticity in design, materials, workmanship and setting. In the case of the Main Town reconstructed in its historical forms, the authenticity stretches from the beginning of its existence right until the final stage of its transformation which was its rebuilding after the war.* (wszystkie cytaty z dokumentacji nominacyjnej – tł. własne)

⁵⁸⁶ Ibidem, s.22.

⁵⁸⁷ Ibidem, s.20.

⁵⁸⁸ Ibidem, s.20.

obejmująca okres od średniowiecza do lat powojennej rekonstrukcji w drugiej połowie XX wieku.⁵⁸⁹ (wyr. wł.)

ICOMOS, oceniając ostatecznie wniosek aplikacyjny dotyczący kandydatury Gdańska pod względem autentyczności, powołał się na przyjęte podczas odbudowy Głównego Miasta „zasady rekonstrukcji”⁵⁹⁰ (ang. *policy of reconstruction*) oraz jej realizację i uznał, że:

autentyczność Głównego Miasta w Gdańsku jest wątpliwa. W dokumentacji nominacyjnej stwierdza się, że rekonstrukcja jest zgodna z duchem Dokumentu z Nara (pogląd ten popiera misja ekspercka ICOMOS-u). Jest to co najmniej dyskusyjne; w szczególności świadome odwołanie się do wyglądu sprzed XIX wieku wydaje się być sprzeczne z treścią tego dokumentu.⁵⁹¹

Uzasadniając OUV nominowanego dziedzictwa autorzy *dossier*⁵⁹² uznali, że spełnia ono pięć kryteriów „kulturalnych” – (i), (ii), (iii), (iv) i (vi) [*definicje kryteriów (i, ii, iii, iv, vi) – por. Tabela 3*], w tym kryterium (vi), którego „skojarzeniowy” charakter uprawnia do rozpoznawania i uznawania głównie niematerialnego wymiaru dóbr kulturalnych. Zdaniem autorów potwierdzeniem spełniania przez nominowane dobra kryterium (vi) miało być to, że na przestrzeni tysiącletniej historii Gdańsk był świadkiem wielu wydarzeń o znaczeniu wykraczającym poza skalę lokalną oraz miejscem związanym z działalnością wielu wybitnych postaci historycznych. W dokumentacji nominacyjnej z wydarzeń i postaci historycznych związanych z Gdańskiem wymieniono zakończoną męczeńską śmiercią misję chrystianizacyjną biskupa św. Wojciecha w Prusach z 997 roku (zainicjowaną pobytem misjonarza w Gdańsku), rozpoczęcie w 1939 roku na Westerplatte II wojny światowej oraz narodziny w 1980 roku NSZZ „Solidarność” (także współzałożyciela i przewodniczącego „Solidarności” Lecha Wałęsę – późniejszego laureata Pokojowej Nagrody Nobla), który przyczynił się do rozprzestrzenienia walki o wyzwolenie spod komunistycznej dyktatury w całej Polsce, następnie w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, doprowadzając do upadku komunizmu i powstania nowej, jednoczącej się Europy. Ponadto według autorów przesądzać o spełnieniu kryterium (vi) miało też to, że „Gdańsk był miejscem, w którym – w sposób, jakiego nie odnotowano w żadnym innym mieście w Europie – urzeczywistniła się idea tolerancji religijnej i ideologicznej oraz twórczego współistnienia mieszkańców różnych narodowości, kultur i wyznań”⁵⁹³.

ICOMOS podsumował uzasadnienie strony polskiej spełniania kryterium (vi) stwierdzeniem, że nominacja Gdańska „opiera się na jego wyjątkowym charakterze pod względem

⁵⁸⁹ Ibidem, s.20. Ang. *The reconstruction of the Main Town is an important document of the history of restoration in our century and comprises material for many studies and investigations. For the Gdańskers, who are fully aware of the fact that they are dealing with a rebuilt site, the Main Town is a valid document of culture and a historical document. Its "authenticity" is commonly felt as including the period from the Middle Ages to the latter half of the XX century post-war years of reconstruction.*

⁵⁹⁰ WHC-98/CONF.203/INF.11, s. 127–128.

⁵⁹¹ Ibidem, s. 128. Ang. *the authenticity of the Main City of Gdansk is questionable. The nomination dossier claims that the reconstruction is in the spirit of the Nara Declaration (a view supported by the ICOMOS mission). This is debatable, to say the least; in particular, the conscious recourse to pre-19th century appearance seems to be at odds with that document.* (tł. własne)

⁵⁹² *Gdańsk: the Main Town...*, op. cit., s. 22.

⁵⁹³ Ibidem.

historycznym i kulturowym”⁵⁹⁴, co nie znajduje potwierdzenia w analizie dostępnych dowodów. Szczególne cechy wielonarodowościowe i wielokulturowe, które autorzy *dossier* nominacyjnego przypisują Gdańskowi, można dostrzec również w innych miastach Hanzy.

⁵⁹⁴ WHC-98/CONF.203/INF.11, s. 128.

2. Gdańsk – Miasto (Miejsce) Pamięci i Wolności (nominacja II)

Tabela 4

II nominacja Gdańska na listę dziedzictwa światowego UNESCO

WNIOSK

Gdańsk – Miasto (Miejsce) Pamięci i Wolności				
data złożenia		21 październik 2005		
przedmiot wpisu		Zespół budowli historycznych (Główne Miasto)	Westerplatte (miejsce pamięci)	Stocznia Gdańska – fragment (miejsce pamięci)
obszar wpisu		0,9675 ha	61,95 ha	1,82 ha
strefa buforowa		39,7 ha	78,71 ha	1,24 ha
własność	obszar wpisu	głównie MHMG; reszta: Archidiecezja Gdańska, SARP, SWP, S.P. i GMG	GMG (teren wokół pomnika); reszta S.P. – część w użytkowaniu wieczystym (MHMG, ZMPG S.A.) i zarządzie (MON)	GMG, KK NSZZ „Solidarność”; S.P. (w użytkowaniu wieczystym Synergii 99 Sp. z o.o.)
	strefa buforowa	dominuje wł. komunalna / osób fizycznych; gł. właściciele terenu – GMG i S.P.		
status ochrony prawnej				
podstawa prawna wpisu		Ustawa z dn. 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 nr 162 poz. 1568)		
pomnik historii (wymagana forma ochrony)		Zarządzenie PRP z dn. 8 września 1994 r. w sprawie uznania za pomnik historii (M.P. 1994 nr 50 poz. 415)	Rozporządzenie PRP z dn. 22 sierpnia 2003 r. w sprawie uznania za pomnik historii (Dz.U. 2003 nr 148 poz. 1448)	–
inne formy ochrony (obszar wpisu):				
wpis do rejestru		Decyzja z dn. 11.10.1947 r. o uznaniu za zabytek terytorium Miasta Gdańska w granicach fortyfikacji XVII-wiecznych (nr rej. zabytków: 8/N; nr obecny: A-0015)*	Decyzja PWKZ w Gdańsku w sprawie wpisania dobra kultury do rejestru zabytków z dn. 17.05.2001 r. uchylona w części decyzją PWKZ w Gdańsku z dn. 08.08.2001 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1219; nr obecny: A-1724)	Decyzja PWKZ w Gdańsku w sprawie wpisania dóbr kultury do rejestru zabytków z dn. 06.12.1999 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1206; nr obecny: A-1699)**
MPZP		Uchwała RMG nr XI/266/2003 z dn. 10 lipca 2003 r. w sprawie uchwalenia MPZP Śródmieście – rejon Głównego Miasta w mieście Gdańsku (nr ewid. 1110)	Uchwała RMG nr III/29/2002 z dn. 5 grudnia 2002 r. w sprawie uchwalenia MPZP Westerplatte – Twierdza Wisłoujście w Gdańsku (nr ewid. 1303)	Uchwała RMG nr XXVIII/903/2004 z dn. 30 września 2004 r. w sprawie uchwalenia MPZP Gdańsk Nowe Miasto – Stocznia, Plac Solidarności (nr ewid. 1128)
		Uchwała RMG nr XXXVII/1242/05 z dn. 28 kwietnia 2005 r. w sprawie uchwalenia MPZP Śródmieście rejon Targu Węglowego w mieście Gdańsku (nr ewid. 1120)***		
Wytyczne Robocze (UNESCO)				
przyjęte kryteria****				
(ii) ukazuje ważną wymianę ludzkich wartości na przestrzeni dziejów i w obrębie rejonu kulturowego świata, w dziedzinie rozwoju architektury, technologii, planowania miast i kształtowania krajobrazu				
(iv) jest wyjątkowym przykładem typu budynków, architektury, technologii i krajobrazu, który ilustruje ważny etap historii ludzkości				

(vi) jest bezpośrednio związany i ma realne (materialne) powiązania z wydarzeniami i żywą tradycją oraz ideami o uniwersalnej, ponadprzeciętnej wartości

autentyczność*****

Obiekty zgłoszone na podstawie kryteriów od (i) do (vi) muszą spełniać warunki autentyczności. Załącznik 4, zawierający Dokument z Nara o autentyczności, stanowi praktyczną podstawę do oceny autentyczności takich obiektów (§ 79); obiekty spełniają warunki autentyczności, jeśli ich wartości kulturowe (zgodnie z proponowanymi kryteriami nominacji) są (...) wyrażone poprzez szereg atrybutów, w tym: formę i projekt; materiały i substancję; przeznaczenie i funkcję; tradycje, techniki i systemy zarządzania; położenie i otoczenie; język oraz inne formy dziedzictwa niematerialnego; ducha i atmosferę; oraz inne czynniki wewnętrzne i zewnętrzne (§ 82); Atrybuty takie jak duch i atmosfera są trudne do wdrożenia w ramach warunków autentyczności, są jednak ważnymi wyznacznikami charakteru i znaczenia danego miejsca (§ 83); Odnosnie autentyczności, rekonstrukcja (...) zabytkowych budynków lub dzielnic jest uzasadniona jedynie w wyjątkowych okolicznościach. Rekonstrukcja jest dopuszczalna wyłącznie w oparciu o kompletną i szczegółową dokumentację, z całkowitym wykluczeniem domysłu. (§ 86)

W

* Poszczególne budowle z zespołu zostały w latach 1959–1969 dodatkowo objęte indywidualnymi wpisami do rejestru zabytków.

** Obszar wpisu [Ryc. 4.] wykracza poza obszar wpisany do rejestru zabytków w 1999 r. (a w 2018 r. uznany za pomnik historii – [Ryc. 12.]).

*** MPZP nie uwzględniony w dok. nominacyjnej (w zakresie Brama Wyżynna i Zespół Przedbramia ul. Długiej).

**** Wyciąg z definicji kryteriów z wytycznych z 2005 r. (cytaty z dok. nominacyjnej).

***** Definicja zgodna z wytycznymi z 2005 r.

Źródła informacji:

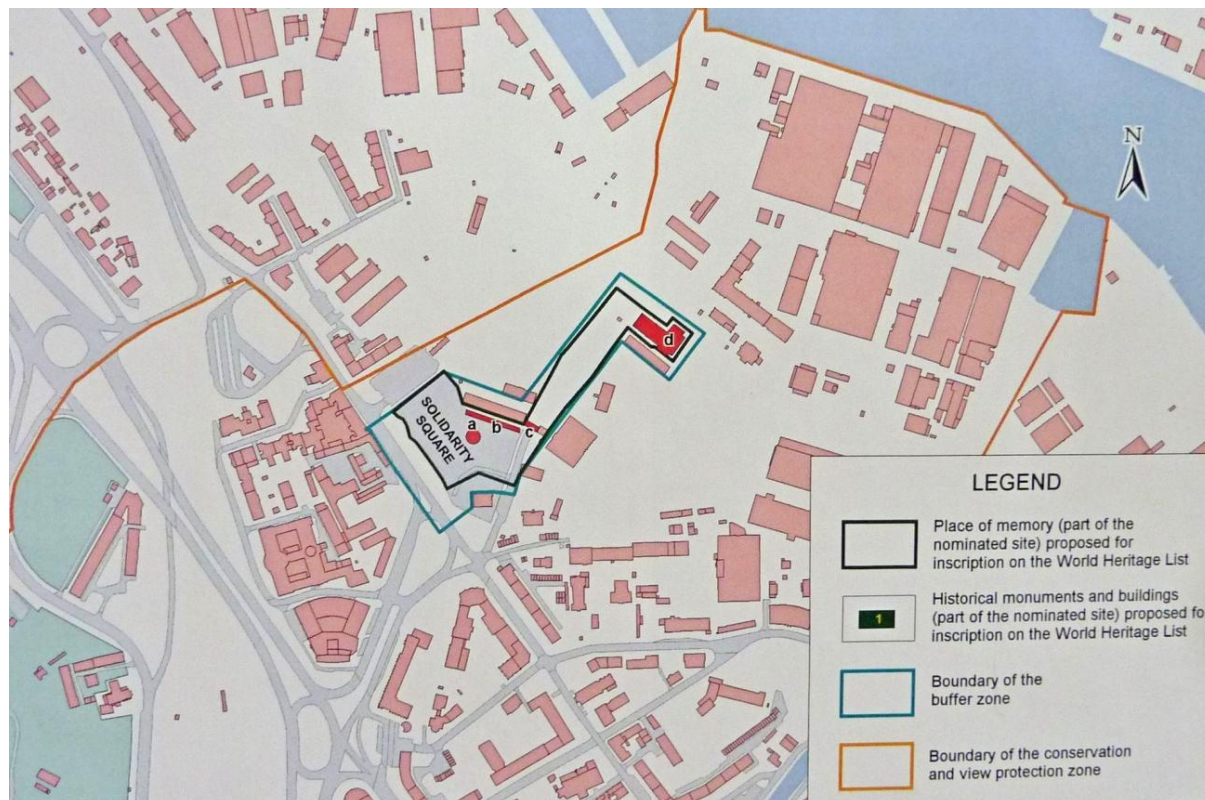
Dok. nominacyjna z 2005 r. (Archiwum NID OT Gd);

WHC-06/30.COM/8B;

Portal mapowy NID <https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/> 15.07.2026;

Serwis Zagospodarowanie przestrzenne Portalu Miasta Gdańska (MPZP)

<https://www.gdansk.pl/zagospodarowanie-przestrzenne-gdanska> 20.07.2026.

Ryc. 4. Fragment Stoczni Gdańskiej związany z powstaniem „Solidarności” (a – Pomnik Poległych Stoczniovców; b – mur z tablicami inskrypcyjnymi; c – d. brama stoczniova nr 2; d – budynek administracyjny mieszczący salę BHP) / źródło: Dok. nominacyjna z 2005 r., Archiwum NID OT Gd

Ryc. 5. Zespół budowli historycznych na Głównym Mieście: (od góry do dołu) z lewej strony Kościół Mariacki, Dom Uphagena, Żuraw Portowy, Dwór Bractwa św. Jerzego; w środku Kaplica Królewska, Brama Zielona, Fontanna Neptuna, Brama Wyżynna; z prawej strony Zespół Przedbramia ul. Długiej, Złota Brama, Ratusz Głównego Miasta, Dwór Artusa (fot. E. Nakonieczna, 2026)

Drugi wniosek o wpisanie Gdańska na listę dziedzictwa światowego⁵⁹⁵ – złożony przez Polskę w październiku 2005 roku – wstępnie zatytułowano *Gdańsk – Town of Memory and Freedom*⁵⁹⁶. Przedmiot dokumentacji nominacyjnej opracowanej przez Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie⁵⁹⁷ (KOBiDZ) na zlecenie Prezydenta Miasta Gdańska stanowił obszar znacznie różniący się od proponowanego do wpisu w ramach pierwszej nominacji. Nominacją objęto jeden zespół i dwa miejsca pamięci: (1) zespół budowli historycznych na Głównym Mieście (obejmujący 12 zabytków / zespołów architektonicznych: Bramę Wyżynną, Zespół Przedbramia ul. Długiej, Dwór Bractwa św. Jerzego, Złotą Bramę, Dom Uphagena, Ratusz Głównego Miasta, Dwór Artusa, Fontannę Neptuna, Bramę Zieloną, Kościół Mariacki, Kaplicę Królewską, Żuraw Portowy) [Ryc. 5.]; (2) Westerplatte jako miejsce związane z wybuchem II wojny światowej; (3) fragment Stoczni Gdańskiej związany z powstaniem „Solidarności”, wraz z Pomnikiem Poległych Stoczniovców. Strefę buforową dla zespołu zabytków Głównego Miasta miał stanowić jego obszar w granicach fortyfikacji średniowiecznych, a dla Westerplatte otulina obszaru uznanego za pomnik historii łącznie z Twierdzą Wisłoujście i jej otoczeniem. Natomiast strefę buforową dla fragmentu Stoczni Gdańskiej wraz z placem Solidarności wyznaczono w bezpośredniej otulinie nieruchomości proponowanych do wpisu.

a. Chronologia, kontekst i koncepcja nominacji

Z dokumentów UNESCO wynika, że kandydaturę *Gdańsk – Town of Memory and Freedom* dodano do polskiej listy informacyjnej w listopadzie 2005 roku⁵⁹⁸. Po analizie dokumentacji nominacyjnej oraz przeprowadzeniu misji ds. oceny technicznej *in situ* w październiku 2006 roku przez ekspertkę ICOMOS-u Margaretę Ersthöm (Finlandia), ICOMOS zwrócił się o przesłanie informacji uzupełniających dotyczących:

- określenia na nowo – z włączeniem stoczni – granic oraz strefy buforowej placu Solidarności;
- pełnej i rozstrzygającej analizy powiązań między poszczególnymi wybranymi w ramach nominacji obiektami zabytkowymi oraz określenia sposobu, w jaki obiekty te jako grupa współtworzą koncepcję nominacji;

⁵⁹⁵ *Gdańsk Miasto Pamięci i Wolności. Zabytek kultury Rzeczypospolitej Polskiej kierowany do wpisu na Listę światowego dziedzictwa*. Zespół autorski: A. Kostarczyk, K. Babnis, T. Błyskosz, M. Borowski, B. Dygulska, M. Gawlicki (pkt 2.c., 2.d.), T. Gruda, D. Hryszkiewicz, Z. Maciakowska (pkt 2.b.), P. Najmajer, J. Wiensak. Warszawa: KOBiDZ w Warszawie / ROBiDZ w Gdańsku, 2005. Dokumentacja udostępniona przez NID OT Gd, bez odrębnej sygnatury.

⁵⁹⁶ WHC-06/30.COM/8B, s. 28. Wniosek (nr identyfikacyjny: 1241) został uznany za kompletny w dn. 30.11.2005 r.

⁵⁹⁷ Część merytoryczna wniosku została opracowana w Regionalnym Ośrodku Badań i Dokumentacji Zabytków w Gdańsku (ROBiDZ).

⁵⁹⁸ WHC-06/30.COM/8A, s. 8. Kandydatura ta zastąpiła figurującą wówczas na liście od 1997 roku propozycję *Gdańsk (historical centre within 17th century fortifications)*.

- kompleksowej mapy przedstawiającej obszary geograficzne, do których zastosowanie mają plany miejscowe.⁵⁹⁹

W grudniu 2006 roku strona polska dostarczyła dokumentację zawierającą odpowiedzi na postawione przez ICOMOS kwestie. Zaproponowała też zmianę tytułu nominacji z *Gdańsk – Town of Memory and Freedom* na *Gdańsk – The Site of Memory and Freedom*. Po wprowadzeniu przez stronę poprawek w odniesieniu do granic desygnowanego do wpisu terenu stoczni oraz jego strefy buforowej ICOMOS uznał, że skorygowane granice obejmują materialne elementy stanowiące podstawę nominacji.⁶⁰⁰

Niemniej jednak – w raporcie ze stycznia 2007 roku – ICOMOS wydał zalecenie, by „Gdańska – Miejsca Pamięci i Wolności” nie wpisywać na listę dziedzictwa światowego⁶⁰¹. W związku z powyższym na wniosek zainteresowanej strony (decyzja Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego) aplikacja została wycofana przed dorocznymi obradami Komitetu Dziedzictwa Światowego⁶⁰².

Gawlicki⁶⁰³ dopatruje się przyczyn niepowodzenia drugiej nominacji, w stwierdzonej przez ICOMOS nieskuteczności istniejących narzędzi ochrony, w związku z zapisami obowiązujących MPZP (dotyczących terenów dawnej Stoczni Gdańskiej), dopuszczającymi budowę obiektów wysokich zarówno na terenie stoczni, jak i w miejscu jego styku z obszarem Starego Miasta. Wątpliwości ekspertki wzbudził też brak ustalenia ścisłej ochrony dla zespołu dawnej Stoczni Cesarskiej⁶⁰⁴ – możliwej do realizacji poprzez wpis do rejestru zabytków.

Gawlicki⁶⁰⁵ podkreśla też *novum* samej koncepcji nominacji, które przejawiało się w dostrzeżeniu i docenieniu niematerialnego wymiaru gdańskiego dziedzictwa – przede wszystkim znaczenia Stoczni Gdańskiej oraz jej związków z narodzinami „Solidarności”, upadkiem komunizmu i w konsekwencji z odzyskaniem przez Polskę wolności w 1989 roku. Proces formalnego rozpoznania dziedzictwa stoczni został zainicjowany w 1999 roku wpisaniem do rejestru zabytków⁶⁰⁶ placu Solidarności (wraz z Pomnikiem Poległych Stoczników Grudnia 1970 roku, murem wzdłuż północnej pierzei placu oraz dawną Bramą nr 2 Stoczni Gdańskiej im. Lenina) oraz „Sali BHP”⁶⁰⁷, w której podczas strajku w sierpniu 1980 roku prowadzono negocjacje z władzami komunistycznymi, a 31 sierpnia podpisano kończące strajk „Porozumienia

⁵⁹⁹ WHC-07/31.COM/INF.8B.1, s. 191–198.

⁶⁰⁰ Ibidem.

⁶⁰¹ Ibidem. Por. także projekt decyzji Komitetu Dziedzictwa Światowego sygn. 31 COM 8B.43 w: WHC-07/31.COM/8B, s. 25.

⁶⁰² WHC-07/31.COM/24, s. 168.

⁶⁰³ Gawlicki M.: op. cit.

⁶⁰⁴ Zabytkowy kompleks z lat 1871–1922, stanowiący istotną część d. Stoczni Gdańskiej.

⁶⁰⁵ Gawlicki M.: op. cit.

⁶⁰⁶ Decyzja PWKZ (nr rej. zabytków: A-1206; nr obecny: A-1699) w sprawie wpisania dóbr kultury do rejestru zabytków z dn. 06.12.1999 r.; wydana z urzędu. (Por. *Tabela 4*)

⁶⁰⁷ Początkowo magazynu torped, później sali konferencyjnej (w sierpniu 1980 r. miejsca obrad Międzyzakładowego Komitetu Strajkowego) i siedziby Muzeum Zakładowego Stoczni Gdańskiej, obecnie Muzeum Sali BHP Stoczni Gdańskiej.

Sierpniowe”. Wówczas była to „jedna z pierwszych w kraju decyzji o wpisie do rejestru zabytków obiektów o tak młodej metryce”⁶⁰⁸ i o tak wyraźnych cechach dziedzictwa niematerialnego. Zgodnie z treścią decyzji plac Solidarności „ściśle związany z wydarzeniami historycznymi, dokumentuje pamięć walki gdańskich robotników i społeczeństwa polskiego o wolność i demokrację”, a sala BHP „stała się (...) symbolem walki robotników o należne im prawa, a tym samym ważną pamiątką historyczną”. Uzasadnienie decyzji podsumowano stwierdzeniem, że:

objęte (...) decyzją obiekty upamiętniające miejsce przeciwstawienia się totalitaryzmowi, walki o sprawiedliwość społeczną i upadku komunizmu w Polsce, mają niepodważalną wartość historyczną, a także artystyczną i emocjonalną. Będąc tak istotnym akcentem współczesnej historii, znaczącym zarówno dla Gdańska jak i całego kraju, winny być objęte ścisłą ochroną konserwatorską poprzez wpisanie do rejestru zabytków województwa pomorskiego.

b. Uzasadnienie nominacji i stanowisko ICOMOS-u – autentyczność i kryterium (vi)

W zawartym w *dossier* nominacyjnym uzasadnieniu stwierdzono, że warunek autentyczności (definicja autentyczności – por. Tabela 4) zgłoszonych do wpisu dóbr „jest całkowicie spełniony”⁶⁰⁹ zarówno w zakresie materialnym, jak i niematerialnym [Por. teza (1)]. Zdaniem autorów dokumentacji potwierdzenie spełniania kryterium autentyczności w sferze materialnej miało stanowić wyrażenie wartości kulturowych nominowanych dóbr (*zgodnie z przyjętymi w nominacji kryteriami – por. Tabela 4*) przez następujące atrybuty:

- zachowana oryginalna substancja budowli – z uwzględnieniem naturalnych historycznych nawarstwień i przekształceń, które nie spowodowały „istotnych zmian w ich koncepcji artystycznej, strukturze architektonicznej i detalu”⁶¹⁰ (*vide* opisy Bramy Wyżynnej, Zespołu Przedbramia ul. Długiej, Złotej Bramy, Fontanny Neptuna⁶¹¹) oraz w znacznym stopniu zachowane – zintegrowane z architekturą – materialne elementy historycznego wystroju i wyposażenia wnętrz (*vide* opisy Domu Uphagena, Ratusza Głównego Miasta – Wielkiej Sali Rady, Dworu Artusa, Kościoła Mariackiego⁶¹²);
- forma i substancja wystroju architektonicznego (*vide* opisy Dworu Bractwa św. Jerzego, Złotej Bramy, Domu Uphagena, Ratusza Głównego Miasta, Kaplicy Królewskiej⁶¹³);

⁶⁰⁸ Gawlicki M.: op. cit., s. 67.

⁶⁰⁹ *Gdańsk Miasto Pamięci...*, op. cit., s. 53.

⁶¹⁰ Ibidem.

⁶¹¹ Ibidem, s. 53–54.

⁶¹² Ibidem, s. 54.

⁶¹³ Ibidem, s. 53–54.

- historyczne położenie i otoczenie zabytków „o niezmiennym od czasu powstania organizacji przestrzennej”⁶¹⁴ (zespół historycznych budowli wpisany w zachowany średniowieczny układ urbanistyczny Głównego Miasta).

Kwestia zachowanej substancji autentycznej budowli odnosiła się także do obu miejsc pamięci. W przypadku Westerplatte wskazano na oryginalne fortyfikacje i wartownie, a także zachowany w formie ruiny budynek dawnych koszar, pozostawiony jako dokument toczonych w tym miejscu walk we wrześniu 1939 roku. W przypadku Stoczni Gdańskiej autentyczne materialne ślady najnowszej historii z lat 1970 i 1980 stanowiły: budynek administracyjny mieszczący salę BHP, dawna brama stoczniowa nr 2 oraz plac Solidarności wraz z Pomnikiem Poległych Stoczników i murem z tablicami inskrypcyjnymi.

O autentyczności w wymiarze materialnym miało też świadczyć „prowadzenie wszystkich prac konserwatorskich oraz w ograniczonym zakresie działań rekonstrukcyjnych [Por. teza (2)] w oparciu o wiarygodne interdyscyplinarne badania naukowe, w postaci kompletnej i szczegółowej dokumentacji oryginału”⁶¹⁵. Z działań rekonstrukcyjnych i odtworzeniowych dokumentacja wzmiankowała:

- rekonstrukcję (opartą na oryginalnych rysunkach i przekazach historycznych) rzeźbionych figur wieńczących attykę Złotej Bramy oraz częściową rekompozycję fragmentarycznie zniszczonej zabytkowej substancji bramy;
- odbudowę Domu Uphagena z pełnym odtworzeniem struktury architektonicznej kamienicy mieszczącej „w oparciu o bogate źródła dokumentacyjne i naukowe”⁶¹⁶;
- rekonstrukcję części Żurawia Portowego (nazwanej w dokumentacji „zwieńczeniem”⁶¹⁷) w celu przywrócenia obiektowi pełnego architektonicznego kształtu dźwigu portowego, opartą na „zacierpniętych z oryginału wiarygodnych materiałach naukowych”⁶¹⁸ oraz odtworzenie jego mechanizmu dźwigowego.

Natomiast o autentyczności nominowanych dóbr w sferze niematerialnej miało świadczyć w przypadku zespołu budowli historycznych Głównego Miasta „zachowanie pełnego programu wykreowanego przez republikę miejską w XVI i XVII w. oraz czytelne przesłanie ideowe myśli ludzkiej zawartej w oryginalnych dziełach sztuki”⁶¹⁹, a w przypadku obu miejsc pamięci „bezpośrednie i jednoznaczne powiązanie z udokumentowanymi wydarzeniami i ideami, które stanowią żywą tradycję, nadal są aktualne i posiadają niekwestionowane wartości uniwersalne”⁶²⁰. Wśród nominowanych budowli Głównego Miasta podkreślono autentyczność w wymiarze

⁶¹⁴ Ibidem, s. 53.

⁶¹⁵ Ibidem.

⁶¹⁶ Ibidem, s. 54.

⁶¹⁷ Autorzy mieli zapewne na myśli charakterystyczną najwyższą drewnianą część budowli flankowaną murowanymi basztami (mieszczącą urządzenia dźwigowe), która doszczętnie spłonęła w 1945 r.

⁶¹⁸ *Gdańsk Miasto Pamięci...*, op. cit., s. 54.

⁶¹⁹ Ibidem, s. 53.

⁶²⁰ Ibidem.

niematerialnym dwóch zabytków techniki pełniących funkcje istotnych symboli miejskich: Fontanny Neptuna – zlokalizowanej na Długim Targu i zaopatrywanej w wodę dzięki odtworzeniu zniszczonych podczas wojny urządzeń hydrotechnicznych oraz Żurawia Portowego – jedynej materialnej pozostałości w tej skali urządzeń technicznych średniowiecznego portu w Gdańsku.

ICOMOS⁶²¹ potwierdził spełnienie warunku autentyczności w przypadku miejsc pamięci – Westerplatte i Stoczni Gdańskiej. Natomiast rozpoznając autentyczność nominowanych budowli historycznych Głównego Miasta, uznał ich fizyczną autentyczność jako zabytków za nieprzekonującą i przypomniał stanowisko rady z 1998 roku – stwierdzające istnienie czynników osłabiających autentyczność współczesnego Głównego Miasta, „takich jak całkowita przebudowa większości wnętrz oraz konceptualne podejście w przypadku wielu fasad [zastosowane podczas odbudowy]”⁶²².

Uzasadniając OUV nominowanych dóbr kulturalnych autorzy *dossier*⁶²³ uznali, że spełniają one (trzy) kryteria (ii), (iv) i (vi) [*definicje kryteriów (ii, iv, vi) – por. Tabela 4*], w tym kryterium (vi), którego „skojarzeniowy” charakter uprawnia do rozpoznawania i uznawania głównie niematerialnego wymiaru dziedzictwa. Zdaniem autorów – Gdańsk jako zespół budowli historycznych Głównego Miasta – spełniał kryterium (vi), ponieważ:

jest bezpośrednio związany z najważniejszymi wydarzeniami historycznymi tej części Europy, w murach jego budowli zakodowany jest genius loci miasta, rozumiejącego wolność jako najwyższe dobro, a pamięć jako swoją powinność wobec przyszłości, od wieków po czasy współczesne stanowi miejsce kultywowania żywej tradycji, wierzeń i ideałów, o znaczeniu uniwersalnym.⁶²⁴

Westerplatte jako miejsce pamięci spełniało to kryterium, ponieważ nie tylko upamiętniało pierwszy dzień II wojny światowej, ale z uwagi na swoje odwołanie do bohaterskiej obrony stanowiło „jeden z najważniejszych symboli obrony ideałów wolności o wybitnym znaczeniu uniwersalnym”⁶²⁵. Natomiast Stocznia Gdańska jako miejsce pamięci związane z powstaniem „Solidarności”, miała spełniać kryterium (vi) jako symbol obrony ideałów wolności, których wyrazem była idea „solidarności łączącej miliony mieszkańców dawnego bloku wschodniego w walce z reżimem komunistycznym”⁶²⁶. Nadawać stoczni wybitne uniwersalne znaczenie miał jej związek z „wydarzeniami o znaczeniu przełomowym dla przyszłości Europy i świata, będącymi symbolem idei wolności i braterstwa”⁶²⁷.

ICOMOS⁶²⁸ uznał znaczenie miejsc pamięci. Potwierdził też, że kryterium (vi) można w tej nominacji zastosować, biorąc pod uwagę znaczenie wybranych budowli historycznych oraz obu miejsc (pamięci) w kontekście wydarzeń historycznych, jednocześnie zarzucił jednak brak

⁶²¹ WHC-07/31.COM/INF.8B.1, s. 194.

⁶²² Ibidem.

⁶²³ *Gdańsk Miasto Pamięci...*, op. cit., s. 39–40.

⁶²⁴ Ibidem, s. 40.

⁶²⁵ Ibidem.

⁶²⁶ Ibidem.

⁶²⁷ Ibidem.

⁶²⁸ WHC-07/31.COM/INF.8B.1, s. 195.

popartego dogłębną analizą porównawczą wykazania wybitnego uniwersalnego znaczenia nominowanych dóbr.

3. Stocznia Gdańska – miejsce narodzin „Solidarności” i symbol upadku żelaznej kurtyny w Europie (nominacja III)

Tabela 5

III nominacja Gdańska na listę dziedzictwa światowego UNESCO

WNIOSEK

Stocznia Gdańska – miejsce narodzin „Solidarności” i symbol upadku żelaznej kurtyny w Europie		
data złożenia	31 styczeń 2020	
przedmiot wpisu	Stocznia Gdańska – fragment	
obszar wpisu	52,94 ha	32,62 ha (obszar lądowy)
strefa buforowa	135,37 ha	119,29 ha (obszar lądowy)
struktura własnościowa (obszar lądowy)	obszar wpisu: 91,8% wł. prywatna; 7,7% wł. GMG; 0,5% S.P. strefa buforowa: 79,8% wł. prywatna; 14,4% wł. GMG; 5,8% S.P.	
status ochrony prawnej		
podstawa prawna wpisu	Ustawa z dn. 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 nr 162 poz. 1568, ze zm.)	
pomnik historii (wymagana forma ochrony)	Rozporządzenie PRP z dn. 10 grudnia 2018 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Gdańsk – Stocznia Gdańska, miejsce narodzin Solidarności” (Dz.U. 2018 poz. 2506)*	
inne formy ochrony (obszar wpisu):		
wpis do rejestru	1. Decyzja PWKZ w Gdańsku w sprawie wpisania dóbr kultury do rejestru zabytków z dn. 06.12.1999 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1206; nr obecny: A-1699) /pl. Solidarności, brama; sala BHP/**; 2. Decyzja PWKZ w sprawie wpisania do rejestru zabytków z dn. 26.09.2017 r. uchylona w części decyzją MKiDN z dn. 14.12.2017 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1936) /Stocznia Cesarska/**; 3. Decyzja PWKZ w sprawie wpisania do rejestru zabytków z dn. 27.11.2017 r. uchylona w części decyzją MKiDN z dn. 03.10.2018 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1699) /portiernia/biuro przepustek/; 4. Decyzja PWKZ w sprawie wpisania do rejestru zabytków z dn. 21.01.2019 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1967) /hala elektrowózków/; 5. Decyzja PWKZ w sprawie wpisania do rejestru zabytków z dn. 05.09.2019 r. uchylona w części decyzją MKiDN z dn. 18.03.2020 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1699) /otoczenia/; 6. Decyzja PWKZ w sprawie wpisania do rejestru zabytków z dn. 29.10.2019 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1936) /Basen Dokowy/; 7. Decyzje PWKZ w sprawie wpisania do rejestru zabytków z dn. 30.10.2019 r. i 07.01.2020 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1974) /Stocznia Schichaua/	
MPZP	▪ Uchwała RMG nr XXVIII/902/2004 z dn. 30 września 2004 r. w sprawie uchwalenia MPZP Gdańsk Nowe Miasto Północ (nr ewid. 1125); ▪ Uchwała RMG nr XXVIII/903/2004 z dn. 30 września 2004 r. w sprawie uchwalenia MPZP Gdańsk Nowe Miasto – Stocznia, Plac Solidarności (nr ewid. 1128)	
Wytoczne Robocze (UNESCO)		
przyjęte kryteria***		
(iv) stanowić wybitny przykład typu budowli, zespołu architektonicznego lub technicznego albo krajobrazu, który ilustruje (jeden lub więcej) istotnych etapów w historii ludzkości		
(vi) być bezpośrednio lub namacalnie związanym z wydarzeniami lub żywymi tradycjami, z ideami lub wierzeniami, z dziełami artystycznymi i literackimi o wybitnym znaczeniu uniwersalnym. (Komitet uważa, że kryterium to powinno być stosowane w miarę możliwości w połączeniu z innymi kryteriami)		
autentyczność***		
Obiekty zgłoszone na podstawie kryteriów od (i) do (vi) muszą spełniać warunki autentyczności. Załącznik 4, zawierający Dokument z Nara o autentyczności, stanowi praktyczną podstawę do oceny autentyczności takich obiektów (§ 79); obiekty spełniają warunki autentyczności, jeśli ich wartości kulturowe (zgodnie z proponowanymi kryteriami nominacji) są (...) wyrażone poprzez szereg atrybutów, w tym: formę i projekt; materiały i substancję; przeznaczenie i funkcję; tradycje, techniki i systemy zarządzania; położenie i otoczenie; język oraz inne formy dziedzictwa niematerialnego; ducha i atmosferę; oraz inne czynniki wewnętrzne i zewnętrzne (§ 82); Atrybuty takie jak duch i atmosfera są trudne do wdrożenia w ramach warunków autentyczności, są jednak ważnymi wyznacznikami charakteru i znaczenia danego miejsca (§ 83)		
* Obszar pomnika [Ryc. 12.] nie pokrywa się z obszarem wpisu [Ryc. 6.].		
** Decyzja dotyczy obiektów (zespołu obiektów) uznanych w 2018 r. za pomnik historii.		

*** Definicje zgodne z wytycznymi z 2019 r.

Źródła informacji:

Dok. nominacyjna z 2020 r. (Archiwum NID OT Gd);

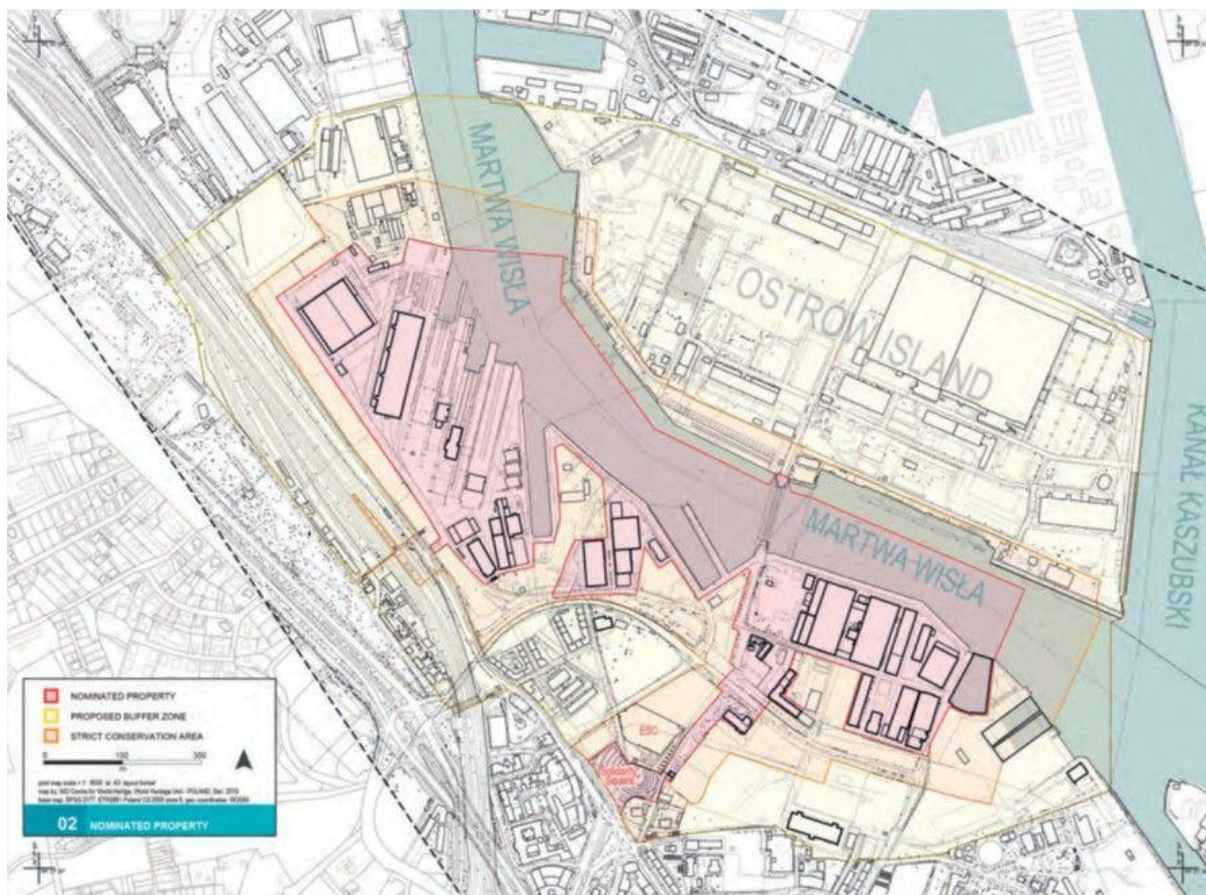
WHC/21/44.COM/INF.8B3;

Wykaz decyzji WKZ (wpisy do rejestru – stan na 17.03.2026) <https://ochronazabytkow.gda.pl/rejestr-zabytkow/rejestr-zabytkow-nieruchomych/> 20.05.2026;

Serwis Zagospodarowanie przestrzenne Portalu Miasta Gdańska (MPZP)

<https://www.gdansk.pl/zagospodarowanie-przestrzenne-gdanska> 01.07.2026;

Portal mapowy NID <https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/> 09.07.2026.

Ryc. 6. Stocznia Gdańska – miejsce narodzin „Solidarności” i symbol upadku żelaznej kurtyny w Europie, granice wpisu (czerwony) i strefy buforowej (jasnożółty) / źródło: Dok. nominacyjna z 2020 r., Archiwum NID OT Gd

Trzeci wniosek o wpisanie Gdańska na listę dziedzictwa światowego⁶²⁹ – złożony przez Polskę w styczniu 2020 roku – zatytułowano ostatecznie *Gdańsk Shipyard – the birthplace of ‘Solidarity’ and the symbol of the Fall of the Iron Curtain in Europe*⁶³⁰. Przedmiot dokumentacji nominacyjnej

⁶²⁹ *Gdańsk Shipyard – the birthplace of ‘Solidarity’ and the symbol of the Fall of the Iron Curtain in Europe*. Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa, 2020. Załącznik: *Stocznia Gdańska – miejsce narodzin Solidarności i symbol upadku żelaznej kurtyny w Europie. Projekt planu zarządzania miejscem kandydującym do wpisu na listę światowego dziedzictwa 2020 - 2025*. Zespół autorski: A. Gołębicka, K. Piotrowska, T. Błyskosz, B. Skaldawski, X. Modrzejewska-Mrozowska, P. Gerber, A. Nawrocki, A. Orchowska-Smolińska, A. Trzeciak. Warszawa-Gdańsk: Narodowy Instytut Dziedzictwa, 2019.

⁶³⁰ WHC/21/44.COM/INF.8B3. Wniosek (nr identyfikacyjny: 1629) złożony w dn. 31.01.2020 r. uznano za kompletny. Z WHC/19/43.COM/INF.8B3 wynika, że wniosek ten był poprzedzony wnioskiem niekompletnym

opracowanej przez Narodowy Instytut Dziedzictwa na zlecenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego stanowił obszar obejmujący plac Solidarności (łącznie z przyległym odcinkiem ul. Doki) oraz położony na lewym brzegu Martwej Wisły fragment dawnej Stoczni Gdańskiej, rozciągający się pasem o nieregularnej szerokości (ok. 250–700 m) wzdłuż biegu rzeki o długości około 1,5 km, od Basenu Dokowego na krańcu wschodnim do hali blachowni [4B]⁶³¹ (zlokalizowanej za kompleksem pochylni B dawnego Wydziału Kadłubowego) na krańcu północno-zachodnim (w tym także 20,32 ha – stanowiących 38% obszaru wpisu – wód otwartych Martwej Wisły). Natomiast strefą buforową objęto zasadniczo obszar usytuowany w obrębie historycznych granic Stoczni Gdańskiej, z pewnymi modyfikacjami w okolicy placu Solidarności, w rejonie ul. Jana z Kolna oraz w części północno-zachodniej stoczni. W strefie buforowej znalazła się też południowa część Wyspy Ostrów oraz teren kolejowy położony wzdłuż ul. Jana z Kolna w rejonie przystanku SKM Gdańsk Stocznia. [Ryc. 6.]

a. Chronologia nominacji

Ze sprawozdania ICOMOS-u dotyczącego wykonanej dla Komitetu Dziedzictwa Światowego oceny wniosku⁶³² wiadomo, że misję ds. oceny technicznej przeprowadzono *in situ* w styczniu 2021 roku. Za pośrednictwem swojego eksperta Jörga Haspela (Niemcy)⁶³³, ICOMOS uzyskał od strony polskiej dodatkowe informacje dotyczące inwentaryzacji oraz ochrony prawnej budynków stoczniowych, postanowień obowiązujących MPZP, procesu zarządzania i zaangażowania interesariuszy, a także koncepcji architektonicznych i planów ogólnych dotyczących przebudowy stoczni. Pod koniec stycznia strona polska otrzymała wstępne sprawozdanie zawierające podsumowanie wskazań Komisji ds. Światowego Dziedzictwa ICOMOS, zaś w lutym przekazała dodatkowe informacje, które ICOMOS uwzględnił i zatwierdził w marcu 2021 roku w sprawozdaniu dla komitetu.

Z dokumentów UNESCO⁶³⁴ wynika, że zawarte w podsumowaniu sprawozdania zalecenie ICOMOS-u, by Stocznia Gdańska „nie została wpisana na listę dziedzictwa światowego” mając na uwadze art. 12 konwencji UNESCO (który brzmi: „fakt, że pewne dobro dziedzictwa kulturalnego i naturalnego nie zostało wpisane na jedną z list [tj. listę dziedzictwa światowego, listę dziedzictwa światowego w niebezpieczeństwie] (...) nie będzie oznaczać w żadnym wypadku, że dobro to nie ma wyjątkowej powszechnej wartości z punktu widzenia innych celów niż wynikające z wpisania na te listy”), uwzględniono w przygotowanym w czerwcu 2021 roku projekcie decyzji komitetu. Podczas sesji Komitetu Dziedzictwa Światowego w lipcu 2021 roku,

zatytułowanym *Gdańsk Shipyard – the birthplace of ‘Solidarity’ and the symbol of the fall of Communism in East-Central Europe*, złożonym w dn. 01.02.2019 r.

⁶³¹ Oznaczenia budynku wg dawnej ewidencji stoczniowej.

⁶³² WHC/21/44.COM/INF.8B1.Add, s. 37.

⁶³³ WHC/21/44.COM/INF.8B1, s. 314.

⁶³⁴ WHC/21/44.COM/8B.Add, s. 9.

przed formalnym rozpatrywaniem kandydatury Stoczni Gdańskiej do projektu decyzji zgłoszono poprawkę⁶³⁵, w której zamiast odmowy wpisu zaproponowano odroczenie rozpatrzenia wniosku w celu umożliwienia państwu-stronie: (a) weryfikacji jego zakresu (w szczególności analizy porównawczej, uzasadnienia wpisu, przyjętych kryteriów i granic); (b) dokończenia badań stanu fizycznego zabytkowych budynków i innych elementów materialnych na terenie nominowanym do wpisu oraz w strefie buforowej; (c) podjęcia kompleksowego programu konserwatorskiego mającego na celu poprawę stanu zachowania stoczni. Zaproponowano także zalecenie stronie rozważenia: (d) przeprowadzenia *Heritage Impact Assessment* w odniesieniu do wszelkich projektów realizowanych na terenie będącym przedmiotem nominacji; (e) zmiany MPZP dla obszaru zgłoszonego do wpisania na listę w celu zapewnienia odpowiedniej ochrony jego OUV; (f) zapewnienia zgodnego z Wytycznymi Roboczymi przestrzegania zasad dobrego zarządzania poprzez włączenie wszystkich zainteresowanych stron, które dotychczas nie uczestniczyły w ochronie i zarządzaniu nominowanym dziedzictwem.

Dyskusję, która wywiązała się podczas obrad Komitetu Dziedzictwa Światowego odnośnie kandydatury *Stoczni Gdańskiej – miejsca narodzin „Solidarności” i symbolu upadku żelaznej kurtyny w Europie*⁶³⁶ można uznać za zweryfikowanie w praktyce koncepcji „kłopotliwego dziedzictwa” Tunbridge’a i Ashworth’a (tj. o spornym charakterze każdego dziedzictwa). Mimo zaakcentowania w dokumentacji nominacyjnej pozytywnego wpływu działalności „Solidarności” jako ruchu wolnościowego, prezentując swoje *a priori* obiektywne stanowisko odnośnie stoczni ICOMOS zauważył też, że wydarzenia, z którymi kojarzona jest „Solidarność” można postrzegać jako budzące kontrowersje na arenie międzynarodowej, co w konsekwencji rodzi wątpliwości i wywołuje dyskusję na temat uniwersalności potencjalnego znaczenia Stoczni Gdańskiej. Przeciwnicy nominacji (spośród członków komitetu) zarzucali przede wszystkim oparcie koncepcji wniosku – zamiast na wartościach infrastruktury stoczniowej – na historii politycznej miejsca i podejściu ideologicznym państwa-strony, a także powierzchowną/jednostronną/upolitycznioną interpretację najnowszej historii oraz generalnie polityczny charakter nominacji. Z drugiej strony zarzucono też ICOMOS-owi, że w swoim sprawozdaniu przekroczył ramy klasycznej oceny technicznej obiektu, wkraczając na grunt subiektywnych rozważań politycznych (np. kwestionowanie zakończenia zimnej wojny). W samej nominacji zauważono też element nowości – zmuszający Komitet Dziedzictwa Światowego do przemyślenia dotychczasowych metod pracy i działania. Niekwestionowane znaczenie i rolę „Solidarności”, stanowiące niewątpliwy wkład w najnowszą historię, uznano za „aspekt niematerialny w kontekście tej kandydatury [nie

⁶³⁵ Poprawka do projektu decyzji (sygn. 44 COM 8B.43) zgłoszona przez Węgry w dn. 27.07.2021 r. <https://whc.unesco.org/document/188815> 08.06.2026

⁶³⁶ WHC/21/44.COM/INF.19, s. 449–462, 537–539. Tekst zawarty w dokumencie stanowi zapis obrad 44. sesji komitetu.

mieszczący się] w ramach konwencji dotyczącej konkretnych miejsc⁶³⁷. Przyznano, że kwestia zachowania miejsc pamięci pozostaje problemem wymagającym dyskusji i rozwiązania, powołując się na decyzję komitetu z 2018 roku, by nie rozpatrywać miejsc, które można uznać za związane z pamięcią o niedawnych konfliktach przed podjęciem przez komitet decyzji co do dalszego procedowania. *Summa summarum* komitet nie rozstrzygnął debaty na temat nominacji Stoczni Gdańskiej (poprawka do projektu decyzji także nie została przedyskutowana), gdyż debatę przesunięto na ostatni dzień sesji, w którym komitet podjął decyzję⁶³⁸ o jej ostatecznym odroczeniu na czas nieokreślony (łac. *sine die*).

b. Kontekst i koncepcja nominacji – droga Stoczni Gdańskiej do dziedzictwa

Stworzenie koncepcji wniosku nominacyjnego, opartej na idei „Solidarności”, zostało uznane w 2009 roku przez Komitet do spraw Światowego Dziedzictwa Kulturowego w Polsce⁶³⁹ podczas posiedzenia w Gdańsku za „jedyny możliwy do rozpatrywania wariant ponownej kandydatury”⁶⁴⁰ Gdańska do wpisu na listę UNESCO. Chociaż zdaniem komitetu znaczenie idei „Solidarności” miało ogromny potencjał, stan terenu Stoczni Gdańskiej uznano już wówczas za katastrofalny, a przedstawione przez władze miasta perspektywy nowych inwestycji w jego obrębie (wynikające z obowiązujących dokumentów planistycznych) za zagrażające jego autentyczności. Na gdańskim spotkaniu podkreślono rangę miejsca i jego nadal odczuwalny autentyzm, jednocześnie zauważając nieodzowność pomocy ze strony władz państwowych, wobec niemożności udźwignięcia ciężaru jego ochrony przez miasto. Jednakże mimo przekazania przez GKZ Prezydentowi Miasta Gdańska oraz Pomorskiemu Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków (dalej: PWKZ) sformułowanych w Gdańsku wytycznych komitetu, „władze miasta nie przejawiały woli modyfikacji obowiązujących planów zagospodarowania przestrzennego, a wojewódzki konserwator zabytków nie wdrożył procedur wpisu obszaru Stoczni Gdańskiej do rejestru zabytków”⁶⁴¹. Tym samym zainicjowany dziesięć lat wcześniej⁶⁴² proces obejmowania ochroną konserwatorską obiektów Stoczni Gdańskiej nadal nie był kontynuowany.

Można zaryzykować tezę, że „niedostrzeżenie” wartości dziedzictwa kulturowego Stoczni Gdańskiej przez władze miejskie, a nawet konserwatorskie było skutkiem niedocenienia jej spuścizny także przez środowisko naukowe. Chociaż w latach 1993–2005 Politechnika Gdańska była organizatorem cyklu (czterech) międzynarodowych seminariów/konferencji poświęconych

⁶³⁷ Ibidem, 452. Ang. *an intangible dimension in the context of this nomination to a site-based Convention*. (tł. własne)

⁶³⁸ WHC/21/44.COM/18, s. 396.

⁶³⁹ Gawlicki M.: op. cit., s. 70–71. Uchwała nr 5 Komitetu do spraw Światowego Dziedzictwa Kulturowego w Polsce z dnia 11 marca 2009 r. Gawlicki pełnił wtedy funkcję przewodniczącego komitetu.

⁶⁴⁰ Ibidem, s. 70.

⁶⁴¹ Ibidem, s. 71.

⁶⁴² Decyzja PWKZ, op. cit. (poz. 1 – wykaz decyzji w Tabeli 5)

dziedzictwu przemysłowemu/inżynieryjnemu/technologicznemu (PIH-GO⁶⁴³, PIH-GO II⁶⁴⁴, PEH-GO 2000⁶⁴⁵, HOT-GO 4⁶⁴⁶), to do wartości wymagających ochrony w obiektach znajdujących się na terenie gdańskiej stoczni odniesiono się lakonicznie tylko w jednym referacie⁶⁴⁷ wygłoszonym podczas (pierwszego z kolei) Seminarium PIH-GO w 1993 roku, na ponad 160 referatów wygłoszonych podczas wszystkich seminariów/konferencji. Otóż w referacie stwierdzono, że na terenie Stoczni Gdańskiej powyższe wartości posiada wyłącznie bliżej nieokreślony/a hangar czy szopa na maszyny na Wyspie Ostrów (ang. *a machine shed in Ostrów*⁶⁴⁸). Należy zauważyć, że referat ten stanowił podsumowanie przeprowadzonego przez interdyscyplinarny zespół⁶⁴⁹ w latach 1989–1991 „studium historycznych budynków miejskich na terenach portowych w Gdańsku” (ang. *study of urban historical buildings in the Port of Gdańsk*) zleconego przez Gdański Ośrodek Dokumentacji Zabytków, a celem studium było zbadanie wartości kulturowych środowiska oraz zidentyfikowanie problemów związanych z ochroną zabytków obszaru portu w Gdańsku.

Podczas (ostatniej – czwartej z kolei) Konferencji HOT-GO 4 w 2005 roku, chociaż dziedzictwo przemysłowe Stoczni Gdańskiej wzbudziło zainteresowanie, które zaowocowało wspólnym przyjęciem przez jej uczestników „Rezolucji w sprawie światowej wartości Stoczni Gdańskiej” (ang. *The resolution on the world value of the Gdansk Shipyard*) – podkreślającej znaczenie stoczni jako miejsca narodzin „Solidarności” oraz „kompleksu XIX-wiecznych stoczni, unikalnego w Europie i na świecie, pokazującego ich rozwój od wczesnego okresu industrializacji do czasów współczesnych”⁶⁵⁰, to sama rezolucja nie doczekała się publikacji w materiałach konferencyjnych⁶⁵¹. Z materiałów konferencyjnych wynika natomiast, że program konferencji przewidywał doświadczenie/zwiedzanie wyjątkowych zabytków/miejsc, takich jak m.in. zabytki techniki Stoczni Gdańskiej oraz upamiętniające „Solidarność”⁶⁵². Warto zauważyć także, że przewodniczący konferencji⁶⁵³ zwrócił wówczas uwagę na zjawisko nieodłącznego konkurowania

⁶⁴³ *Preservation of the Industrial Heritage – Gdańsk Outlook*, Gdańsk 1993.

⁶⁴⁴ *Preservation of the Industrial Heritage – Gdańsk Outlook II*, Gdynia – Gdańsk 1995.

⁶⁴⁵ *Preservation of the Engineering Heritage – Gdańsk Outlook 2000*, Gdańsk – Tczew 1999.

⁶⁴⁶ *Heritage of Technology – Gdańsk Outlook 4*, Gdańsk – Gdynia – Tczew – Malbork – Nowy Dwór Gdański 2005.

⁶⁴⁷ Czystek J., Litwin J.: *Preservation problems of the Gdańsk harbour*. W: *Preservation of the Industrial Heritage – Gdańsk Outlook. International Seminar – European Workshop, May 11-14, 1993, Gdańsk, Poland: Proceedings*. Gdańsk: Technical University of Gdańsk – The Archaeological Museum in Gdańsk, 1993. ISSN 0373-8671, s. 107–115.

⁶⁴⁸ Ibidem, s. 115.

⁶⁴⁹ W składzie: J. Ciemnołoński – historia; J. Czystek – architektura; M. Sokół – hydrografia; A. Zbierski – archeologia; E. Zieliński – inżynieria; J. Litwin – koordynacja/opracowanie.

⁶⁵⁰ Kosmala K., Sebastyański R.: *The roles of artists' collective in the Gdansk Shipyard's heritage protection*. „Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development”, nr 3(2)2013, s. 120. doi: <https://doi.org/10.1108/JCHMSD-10-2012-0050>

⁶⁵¹ *Heritage of Technology – Gdańsk Outlook 4. International Conference, May 4-7, 2005, Gdańsk – Gdynia – Tczew – Malbork – Nowy Dwór Gdański: Proceedings*. Red. E. Wittbrodt, W. Affelt. Gdańsk: Gdańsk University of Technology, 2005.

⁶⁵² Wittbrodt E.: *Address from the Conference Chairman*. W: Ibidem, s. 14.

⁶⁵³ Ibidem, s. 13.

dążenia do zachowania tożsamości kulturowej i ochrony krajobrazów kulturowych z klasycznym dążeniem do postępu, co jego zdaniem wymagałoby z początkiem XXI wieku zrewidowania ludzkich potrzeb i światopoglądów (które są zarówno materialne/materialistyczne, jak i niematerialne/niematerialistyczne).

W tej sytuacji decydujące dla przyszłości dziedzictwa Stoczni Gdańskiej okazało się stanowisko zespołu urbanistów z Zakładu Rozwoju Miasta na Wydziale Architektury Politechniki Gdańskiej kierowanego przez profesora Mieczysława Kochanowskiego. Po raz pierwszy stanowisko to zostało sprecyzowane w opracowanym w latach 1994–1996 – na wspólny wniosek Stoczni Gdańskiej, firmy ELMOR S.A., Gazowni i władz miejskich⁶⁵⁴ – „Studium rewitalizacji północnej części śródmieścia Gdańska”⁶⁵⁵. Ówczesny brak ograniczeń konserwatorskich w tej części śródmieścia (łącznie z terenami stoczniovymi) autorzy studium uznali za atut dla jego przyszłego rozwoju, ponieważ m.in. z tego powodu miała wynikać „wyjątkowa możliwość lokowania tam obiektów i założeń o ponadprzeciętnej skali, dużej wysokości, lokalnie wysokiej intensywności zagospodarowania, wyrazistych formach współczesnej architektury, a także – w momencie zabudowania Nowej Wałowej – dużym obciążeniem ruchem użytkowników, klientów itp.”⁶⁵⁶

Chociaż w studium nie przypisano „wartości kulturowych” żadnemu z zespołów/obiektów związanych bezpośrednio ze stoczną lub zlokalizowanych na jej terenie (w związku z nieuwzględnieniem jakiegokolwiek z nich w rejestrze zabytków), za obiekt „mający dla miasta znaczenie symboliczne, przemawiający do wyobraźni mieszkańców i przybyszów” (aczkolwiek związany z najnowszą historią Gdańska), a także posiadający potencjał do bycia zaczątkiem znacznie większego założenia urbanistyczno-architektonicznego, nie tylko w strukturze miasta i śródmieścia, lecz także w życiu społecznym jego mieszkańców – uznano Pomnik Poległych Stoczniovców Grudnia 1970 roku. Posiadanie „swoistych wartości symbolicznych” przypisano także samej Stoczni Gdańskiej, której silny związek z powojenną historią Gdańska sprawiał zdaniem autorów, że „jakiegokolwiek przedsięwzięcia restrukturyzacyjne czy adaptacyjne dokonywane [w przyszłości] na jej terenie nie mogą pomijać tego czynnika”⁶⁵⁷. Zwrócono także uwagę na „wartości krajobrazowe” dominującej na obszarze stanowiącym przedmiot studium „strefy krajobrazu przemysłowego”, którą współtworzyły budynki i inne obiekty stoczniove o architekturze bliskiej wzorcom postmodernistycznym, umożliwiającej przyszłe adaptacje [„architektura (...) eklektyczna i ażurowa (dominujące nad krajobrazem dźwigi stoczniove i zbiorniki gazu!) z dużą ilością konstrukcji metalowych”⁶⁵⁸]. Z drugiej strony – zdaniem autorów –

⁶⁵⁴ <https://stoczniaacesarska.pl/pl/timeline/polowa-lat-90-tych-pierwsze-proby-rewitalizacji/> 23.01.2026

⁶⁵⁵ Kochanowska D., Kochanowski M., Lorens P.: *Studium rewitalizacji północnej części śródmieścia Gdańska*. „Urbanistyka: międzyuczelniane zeszyty naukowe”, nr 2/1996, s. 5–18.

⁶⁵⁶ Ibidem, s. 15.

⁶⁵⁷ Ibidem, s. 12.

⁶⁵⁸ Ibidem, s. 12.

„znaczenie tematów stoczniowych dla tożsamości Gdańska wskazywałoby na konieczność uwzględnienia tych cech środowiska kulturowego, jako inspiracji do kreowania nowej zabudowy północnej części śródmieścia Gdańska; być może w nie mniejszym stopniu niż wątków architektury gotyckiej czy renesansowej historycznego Gdańska”⁶⁵⁹.

Niemniej jednak ogólny charakter studium z 1996 roku nie pozwolił autorom na wyszczególnienie – poza placem Solidarności oraz pomnikiem stoczniovców – innych budynków/obiektów postoczniovcych lub związanych ze stoczną kwalifikujących się do objęcia ochroną konserwatorską lub uznania za dziedzictwo kulturowe. Plac Solidarności uznano „za najbardziej znane (nie tylko w Polsce, ale i na świecie), spośród ważnych miejsc”⁶⁶⁰ badanego obszaru. Na tym etapie znaczenie dominującego w warstwie symbolicznej placu Solidarności w planowanej w ramach studium strukturze podkreślała też ówczesna lokalizacja w jego pobliżu (od strony północno-zachodniej) wlotu przecinającej tereny stoczniowe projektowanej trasy tranzytowej – już wtedy nazwanej Nową Wałową, która miała za zadanie wyprowadzać ruch z gdańskiego Dolnego Tarasu w kierunku portu, rafinerii i Warszawy, z ominięciem przeciążonego układu komunikacyjnego w centrum miasta. Warto też zauważyć, że w tym czasie struktura własnościowa analizowanego terenu⁶⁶¹ (ponad 70% własności Skarbu Państwa; druga co do wielkości część terenu własności Gminy Miasta Gdańska; niespełna 1 ha własności prywatnej) sprzyjała ustanawianiu prawnej ochrony konserwatorską dla elementów obszaru wymagających takiej ochrony.

Po ogłoszeniu upadłości Stoczni Gdańskiej w 1996 roku sytuacja jej spuścizny uległa gruntownej zmianie. Docelowo zaplanowano przeniesienie całej produkcji statków na Wyspę Ostrów, a „uwolniony” od produkcji obszar na stałym lądzie miał zostać zrewitalizowany i włączony do „planowanego od nowa” obszaru północnej części śródmieścia Gdańska nazwanego „Młodym Miastem”⁶⁶². W wyniku zapoczątkowanej w 1998 roku restrukturyzacji właścicielem upadającej stoczni została Stocznia Gdynia, a w celu właściwego zarządzania terenami postoczniovcymi jeszcze w tym samym roku utworzono spółkę Synergia 99 – dewelopera gruntowego, którego głównym zadaniem było przekształcenie powierzonych terenów w działki inwestycyjne. Spółka nabyła prawo użytkowania wieczystego nieruchomości gruntowej obejmującej 73 ha terenu

⁶⁵⁹ Ibidem, s. 12.

⁶⁶⁰ Ibidem, s. 16.

⁶⁶¹ Ibidem, s. 13.

⁶⁶² Nazwa nawiązuje do historycznego „Młodego Miasta” (nm. *Jungstadt*), założonego przez Krzyżaków na prawie chełmińskim, które istniało w latach 1380–1455. /na podstawie (więcej) Samól P.: *MŁODE MIASTO (Jungstadt)*, „Gedanopedia”.

[https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=M%C5%81ODE_MIASTO_\(Jungstadt\)](https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=M%C5%81ODE_MIASTO_(Jungstadt)) 02.02.2026;

Współcześnie – „nazwa używana w aktach planistycznych miasta Gdańska i materiałach promocyjnych na określenie projektowanej rozbudowy śródmieścia Gdańska na tereny postoczniovcowe i przemysłowe (...), leżące na wschód i północ od ul. Wałowej.” /na podstawie Samól P.: *MŁODE MIASTO (współcześnie)*, „Gedanopedia”.

[https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=M%C5%81ODE_MIASTO_\(wsp%C3%B3%C5%82cze%C5%9Bnie\)](https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=M%C5%81ODE_MIASTO_(wsp%C3%B3%C5%82cze%C5%9Bnie)) 02.02.2026

dawnej stoczni, która stanowiła centralną część terytorium przyszłego Młodego Miasta o powierzchni prawie 150 ha.⁶⁶³

Architekt i urbanista Roman Sebastyanski⁶⁶⁴ (były wieloletni pracownik spółki Synergia 99⁶⁶⁵) zauważa, że gdy w 1999 roku spółka zleciła innej grupie ekspertów przeprowadzenie analizy konserwatorskiej najcenniejszych obiektów historycznych Stoczni Gdańskiej, eksperci wybrali spośród około stu kwalifikujących się tylko siedemnaście budynków – ujętych w wykazie opracowanym w tym samym roku przez PWKZ⁶⁶⁶ – i przestudiowali z punktu widzenia historii architektury, pomijając najistotniejsze dla stoczni dziedzictwo technologiczno-przemysłowe, na które składała się jej maszyneria i urządzenia (tj. dźwigi, suwnice, pochylnie itd.). W ten sposób powstała pierwsza opinia konserwatorska dotycząca wartości wybranych budynków z terenu stoczni⁶⁶⁷, w której *summa summarum* uznano jedynie osiem z nich za zabytkowe, natomiast w przypadku pozostałych dziewięciu dopuszczono możliwość rozbiórki (łącznie z unikalną willą dyrektora [138A]⁶⁶⁸ – stanowiącą integralną część XIX-wiecznego zespołu Stoczni Cesarskiej). Pod koniec 1999 roku nastąpił też pierwszy związany z dziedzictwem Stoczni Gdańskiej wpis do rejestru zabytków⁶⁶⁹, dotyczący budynku mieszczącego historyczną salę BHP oraz placu Solidarności (wraz z pomnikiem stoczniovców i dawną bramą stoczniową nr 2), które na wiele lat pozostały jedynymi prawnie chronionymi obiektami świadczącymi o dziedzictwie stuipięćdziesięcioletniej stoczni. W ten sposób dziedzictwo Stoczni Gdańskiej zostało sprowadzone do kilku ikon przywołujących wydarzenia związane z „Solidarnością”. Należy zauważyć, że podczas transformacji gospodarczej – mającej miejsce pod koniec XX wieku – świadomość wartości historycznych i potencjału kulturowego kompleksu stocznioowego zaczynała dopiero się kształtować⁶⁷⁰.

Po sprywatyzowaniu 73 ha terenu dawnej stoczni zespół urbanistów kierowany przez Kochanowskiego kontynuował prace planistyczne dla spółki Synergia 99. Podczas

⁶⁶³ Lipiński J.: *Redevelopment of the Former Shipyard Area in Gdańsk – from the Owner's Point of View*. W: *Large Scale Urban Developments*. Red. P. Lorens. Gdańsk: Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej, 2001, s. 205–208.

⁶⁶⁴ Kosmala K., Sebastyanski R.: op. cit., s. 119–120.

⁶⁶⁵ Na podstawie: Springer F.: *Szara godzina. Czas na nową architekturę*. Kraków: Karakter, 2024, s. 125.

⁶⁶⁶ „Wykaz obiektów przemysłowych o wartości zabytkowej na terenie Stoczni Gdańskiej S.A.” z 1999 r. [w: PWKZ Gdańsk]. / na podstawie: *Studium wyboru form ochrony konserwatorskiej terenów i obiektów postocznioowych w Gdańsku*. Red. M. Gawlicki. Zespół autorski: W. Affelt, T. Błyskosz, M. Gawlicki. Konsult. B. Szmygin. Gdańsk: PKN ICOMOS, 2015. <https://mlodemiesto.files.wordpress.com/2015/08/icomos.pdf> 30.04.2026

⁶⁶⁷ *Opinia konserwatorska dotycząca oceny podstawowych wartości zabytkowych wybranych budynków na terenie Stoczni Gdańskiej S.A.* Autorzy opracowania: W. Gruszkowski, I. Berent, J. Czystek, R. Hirsch, K. Krzempek, A. Macur, B. Nagadowski, J. Szczepański. Gdańsk 1999. [w: Synergia 99 Sp. z o.o., Gdańsk] / za: *Studium wyboru...*, op. cit.

⁶⁶⁸ Oznaczenie budynku wg dawnej ewidencji stoczniowej. Litera „A” oznacza obszar d. Stoczni Cesarskiej.

⁶⁶⁹ Decyzja PWKZ, op. cit. (poz. 1 – wykaz decyzji w Tabeli 5)

⁶⁷⁰ Orchowska-Smolińska A., Kriegseisen A., Szczepański J.: *The Interdisciplinary research as a form of monument protection and preparation for the investment process on the example of the former Gdańsk Shipyard complex*. „Architectus”, nr 72(4)2022, s. 104. doi: <https://doi.org/10.37190/arc220410>

zorganizowanej w Gdańsku w grudniu 2000 roku Międzynarodowej Konferencji *Large Scale Urban Developments*, określając determinanty nowego zagospodarowania przestrzennego terenu Stoczni Gdańskiej⁶⁷¹, urbaniści za jego walory uznali wielkość obszaru (umożliwiającą różnorodność form podziału i zagospodarowania) oraz brak istotnych przeszkód dla dalszego rozwoju, mając na względzie kwestię ochrony zabytków oraz istniejącą infrastrukturę. Podkreślili historyczne znaczenie stoczni – stanowiące o jej tożsamości – jako głównego obszaru przemysłowego miasta (przez ponad 100 lat), miejsca narodzin nowoczesnego przemysłu stocznioowego, a także głównego motoru rozwoju miasta po wojnie.

Szczególny akcent naukowcy położyli jednak na znaczenie stoczni w historii najnowszej – jako miejsca narodzin „Solidarności”, w którym rozpoczął się demontaż systemu komunistycznego, co w warstwie materialnej w szczególności dotyczyło zespołu placu Solidarności oraz Sali BHP. Plac Solidarności z historyczną bramą stocznioową uznano za najważniejsze „miejsce o szczególnym znaczeniu w przyszłej strukturze urbanistycznej [całego] obszaru”⁶⁷² i stanowiące o jego tożsamości kulturowej. Na terenie dawnej stoczni wyszczególniono jeszcze dwa takie miejsca: miejsce nazwane *key waterfront area* zlokalizowane w rejonie ul. Głównej (na odcinku od skrzyżowania z ul. Narzędziowców w kierunku Mostu Pontonowego; na tyłach nabrzeża wzdłuż ul. Przy Pirsie) oraz charakterystyczny Basen Dokowy (na planie trapezoidalnym). Kryteria wyboru tych miejsc stanowiły ich lokalizacja, aktualny stan zagospodarowania oraz znaczenie kulturowe/symboliczne.

Jedną ze sformułowanych przez zespół naukowy zasad dotyczących opracowania skutecznego modelu przekształcenia nabrzeża (w zakresie programu inwestycyjnego oraz przestrzennego rozmieszczenia poszczególnych funkcji) było przyjęcie założenia, że nowe struktury miejskie powstające na obszarach nadbrzeżnych powinny podtrzymywać ich morski charakter, co miało obejmować zarówno właściwe wykorzystanie i ekspozycję zachowanych budynków, obiektów, symboli, jak i tworzenie nowych miejsc o szczególnym charakterze. Zauważono także, że działające od lat i zachowane *in situ* małe parki przemysłowe, warsztaty czy firmy związane z funkcjonowaniem nabrzeży, urozmaicają obraz całego obszaru, nadając projektowi większą autentyczność.⁶⁷³

W celu opracowania koncepcji zagospodarowania przestrzennego terenu będącego w gestii Synergii 99, spółka zatrudniła ekspertów z firmy Sasaki Associates, którzy jeszcze przed konferencją w sierpniu 2000 roku we współpracy z Politechniką Gdańską i innymi specjalistami zorganizowali warsztaty projektowe, podczas których opracowano ramowy *Vision Master Plan for Gdańsk Shipyard Area*⁶⁷⁴. Zgodnie z głównymi założeniami plan ten miał bazować na istniejących

⁶⁷¹ Kochanowski M., Kochanowska D., Lorens P.: *Land Use Structure Determinants for the Gdańsk Shipyard Area*. W: *Large Scale...*, op. cit., s. 227–239.

⁶⁷² Ibidem, s. 237.

⁶⁷³ Ibidem, s. 234–235.

⁶⁷⁴ Pieprz D.: *Vision Master Plan for Gdańsk Shipyard Area*. W: *Large Scale...*, op. cit., s. 240–247.

zasobach terenu, a określone w nim ulice, kwartały i miejsca publiczne miały wplatać się w historyczny kontekst miasta. Bowiem „długa historia stoczni pozostawiła po sobie spektakularne dziedzictwo w postaci budynków, dźwigów, basenów wodnych i konstrukcji, które mogą stać się kluczowymi elementami zrewitalizowanego środowiska, jakim jest [w zamierzeniu] Młode Miasto w Gdańsku”⁶⁷⁵. Jednakże z uwagi na rozpoznawalność Stoczni Gdańskiej w świecie – przede wszystkim za sprawą historii „Solidarności” i jej związków ze stoczną – uznano, że istotę aspektu kulturowego i historycznego stoczni oddaje najlepiej stojący na środku placu Solidarności Pomnik Poległych Stoczników Grudnia 1970 roku. Stąd też przyjęto, że pomnik wraz z całą kompozycją placu można „rozwinąć” tak, by stworzyć zasugerowaną przez miasto „Drogę do Wolności” – ogólnodostępną promenadę prowadzącą w kierunku ul. Narzędziowców, a docelowo do nabrzeża. Należy zauważyć, że ostatni odcinek tej promenady (tzn. jej wyprowadzenie na nabrzeże) pokrywa się z *key waterfront area* – wyszczególnionym przez zespół Kochanowskiego jako jedno z najważniejszych miejsc w przyszłej strukturze obszaru.

W deklarowanym zamyśle planistów z Sasaki Associates, „Drogę do Wolności” miał przestrzennie wyodrębnić szereg wówczas jeszcze istniejących budynków stoczniowych⁶⁷⁶, włączony do nowo planowanego kompleksu obejmującego muzeum, centrum konferencyjne, hotel i biura. Jeżeli zaś chodzi o krzyżującą się z planowaną „Drogą do Wolności” historyczną ulicę Narzędziowców – charakteryzującą się najbardziej imponującymi w okolicy budynkami przemysłowymi – zaproponowano, by znaczną część z nich zrewaloryzować, a całość przekształcić w tętniącą życiem (przeznaczoną dla pieszych) wielofunkcyjną dzielnicę usługową. *Summa summarum* stały motyw narracji *vision master plan* stanowił postulat „rewaloryzacji i uwzględnienia w planie wielu z istniejących, niezwykłych budynków i konstrukcji tak, by przyczyniły się do stworzenia ducha i *genius loci* nowego miejsca”⁶⁷⁷.

Podobna retoryka towarzyszyła dość ogólnym wnioskom odnośnie dziedzictwa stoczni związanym z projektowaniem przestrzeni Młodego Miasta, które wysunął Piotr Lorens⁶⁷⁸ z zespołu Kochanowskiego z Wydziału Architektury Politechniki Gdańskiej w swojej – stanowiącej podsumowanie konferencji – koncepcji *New Master Plan for the Young City in Gdańsk*:

Tożsamość tej przestrzeni – i poszczególnych jej miejsc – musi być dokładnie zbadana i zachowana. Każdy konkretny projekt, a także wizja dla całego obszaru, powinny podkreślać wyjątkowość miejsca i wartości jego historycznych elementów. Każde z tych miejsc ma swój potencjał i wartość – a zadaniem projektanta jest ich zbadanie i włączenie do projektu. Dlatego też nie zaleca się pasywnego podejścia do ochrony dziedzictwa kulturowego i historycznego. Należy

⁶⁷⁵ Ibidem, s. 240.

⁶⁷⁶ M.in. budynek nieistniejącej stołówki centralnej [505A]; jednoznaczną identyfikację pozostałych budynków uniemożliwia brak podania przez autorów opracowania ich numeracji wg dawnej ewidencji stoczniowej.

⁶⁷⁷ Pieprz D.: op. cit., s. 247.

⁶⁷⁸ Lorens P.: *New Master Plan for the Young City in Gdańsk*. W: *Large Scale...*, op. cit., s. 251–258.

podkreślić konieczność stworzenia *preservation management system*, który pozwoli nie tylko zachować, ale także w pełni wykorzystać historyczne i kulturowe wartości tej przestrzeni.⁶⁷⁹

Co więcej, zdaniem Lorensa podczas planowania Młodego Miasta zarówno planiści, jak i deweloperzy powinni starać się zidentyfikować przestrzenie i miejsca, różniące się nie tylko potencjałem rozwojowym, lecz także związaną z nimi „opowieścią”. W przypadku Młodego Miasta takimi oczywistymi tematami przewodnimi były historia „Solidarności” i ruchów robotniczych, a także historia samej stoczni z czasów Cesarstwa Niemieckiego i okresu międzywojnia.

Ryc. 7. Hala kadłubowni i traserni [3B] z ikonycznym sztydem „Stocznia Gdańska”, obok – z prawej strony żuraw estakadowy, w tle żurawie stoczniowe produkcji firmy Kone (fot. E. Nakonieczna, 2026)

Ilustrujące koncepcję Lorensa plany⁶⁸⁰ wykonane na zlecenie spółki Synergia 99 nie odzwierciedliły jednak tych założeń. Po pierwsze, chociaż Lorens twierdzi, że decyzje dotyczące rodzaju i gęstości zabudowy obejmowały określenie obiektów i budynków wartych zachowania, to na załączonym przez niego planie *Gdańsk – Young City: Development structure* (Fig. 3) oznaczono schematycznie jako „elementy dziedzictwa stoczniowego” zaledwie siedem obiektów / miejsc bez podania w legendzie / tekście ich opisów. Można jedynie wydedukować⁶⁸¹, że urbaniści mieli na myśli: (1) historyczną bramę nr 2; (2) halę obróbki mechanicznej [47A]⁶⁸² przy ul. Narzędziowców – jedną z najstarszych hal dawnej Stoczni Cesarskiej, w której rozpoczął się strajk w grudniu 1970 roku; (3) halę traserni / kadłubowni [3B] z ikonycznym oryginalnym sztydem „Stocznia Gdańska” [Ryc. 7.]; (4) estakadę o długości 278 m z charakterystycznym żurawiem, zlokalizowaną na nabrzeżu stoczniowym przy hali traserni [3B]; (5) żuraw półbramowy z 1937 roku przy nieistniejącym budynku socjalno-warsztatowym wydziału K2 [88A] oraz (6) halę

⁶⁷⁹ Ibidem, s. 252. (tł. własne)

⁶⁸⁰ Ibidem, s. 253–256. Fig. 1–4; Zespół autorski: Mieczysław Kochanowski, Danuta Kochanowska, Lech Michalski, Piotr Lorens.

⁶⁸¹ Istotną pomocą podczas identyfikacji obiektów była mapa *Stocznia Gdańska i jej dziedzictwo*. Red. A. Trzeciak. Gdańsk: Instytut Dziedzictwa Solidarności, 2023. (skala 1:3700)

⁶⁸² Oznaczenia budynków/obiektów wg dawnej ewidencji stoczniowej. Litera „A” oznacza obszar d. Stoczni Cesarskiej, litera „B” obszar d. Stoczni Schichaua. / na podstawie: Ibidem.

wydziału remontowego R3 [48B] i (7) magazyn główny B [90B] przy ul. Elektryków. Należy zauważyć, że obiekty te z pewnymi zmianami zachowały się dotychczas⁶⁸³.

Po drugie, Lorens⁶⁸⁴ twierdzi, że planowana tkanka urbanistyczna bazuje na istniejącej siatce urbanistycznej. Przeczy temu widoczny na załączonych przez niego planach przebieg wielopasmowej arterii komunikacyjnej nazwanej Nową Wałową – zaplanowanej według urbanistów z zespołu Kochanowskiego jako *key area* w planowanym „systemie przestrzeni publicznych”, która w sposób bezwzględny rozcina teren przyszłego Młodego Miasta (a zarazem historyczny teren stoczni), utrudniając publiczny dostęp do nabrzeży od strony historycznego centrum miasta, i nie wykorzystuje istniejącej sieci drogowej. Nowa Wałowa koliduje też z obiektami o charakterze dziedzictwa kulturowego (np. z założeniem willi dyrektora Stoczni Cesarskiej [138A]). Ponadto w przyszłej strukturze zagospodarowania Młodego Miasta w ramach *new master plan* Lorens przewiduje typ zabudowy nazwany „megastrukturą”, który uwidoczniiony jest na załączonych planach w formie monstrualnej galerii handlowej stanowiącej domknięcie od strony wschodniej placu Solidarności, a zajmującej praktycznie cały kwartał wyznaczony planowaną „Drogą do Wolności”, Nową Wałową, przedłużeniem (w kierunku południowym) stoczniowej ulicy Dokowej oraz istniejącą ulicą Wałową. Koncepcja niedopasowanej do otoczenia „megastruktury” przy placu Solidarności stanowiła *novum* w stosunku do pierwszego studium planistycznego dla Młodego Miasta z 1996 roku⁶⁸⁵.

Koncepcje planistów z Politechniki Gdańskiej i Sasaki Associates odzwierciedliły się w znacznym stopniu w dwóch nadal obowiązujących MPZP (nr ewid. 1125 i 1128) opracowanych przez Biuro Rozwoju Gdańska, uzgodnionych z PWKZ⁶⁸⁶, a we wrześniu 2004 roku uchwalonych przez Radę Miasta Gdańska (*wykaz aktów prawa miejscowego w sprawie MPZP – Tabela 5*) [Ryc. 8. / Ryc. 9.]. MPZP obejmują w sumie obszar – w większości terenów postoczniowych i stoczniowych – o powierzchni 130,69 ha⁶⁸⁷, które w momencie uchwalania obu planów należały w przeważającej części do dwóch użytkowników wieczystych – spółki Synergia 99 i ówczesnej Stoczni Północnej⁶⁸⁸. (W roku poprzedzającym przyjęcie MPZP Lorens opracował na zlecenie Synergii 99 projekt podziału nieruchomości będącej w użytkowaniu spółki⁶⁸⁹.) Zamiast zachowania kilkudziesięciu kwartałów zabudowy stoczniowej (łącznie z infrastrukturą techniczną) wraz

⁶⁸³ Estakada z żurawiem została istotnie skrócona (redukcja z jedenastu do dwóch przęseł) i pełni obecnie funkcję instalacji przestrzennej. Więcej o konstrukcji i historii budowlanej obiektu w: Chróścielewski J., Miśkiewicz M., Pyrzowski Ł.: *Historyczny żuraw na przekonstruowanym fragmencie oryginalnej estakady jako pomnik Stoczni Gdańskiej*. „Budownictwo i Architektura”, nr 12(3)2013, s. 247–254.

⁶⁸⁴ Lorens P.: op. cit.

⁶⁸⁵ Lorens P.: *Young City in Gdańsk – A Brief History of Development and Planning Efforts*. W: *Large Scale...*, op. cit., s. 209–220.

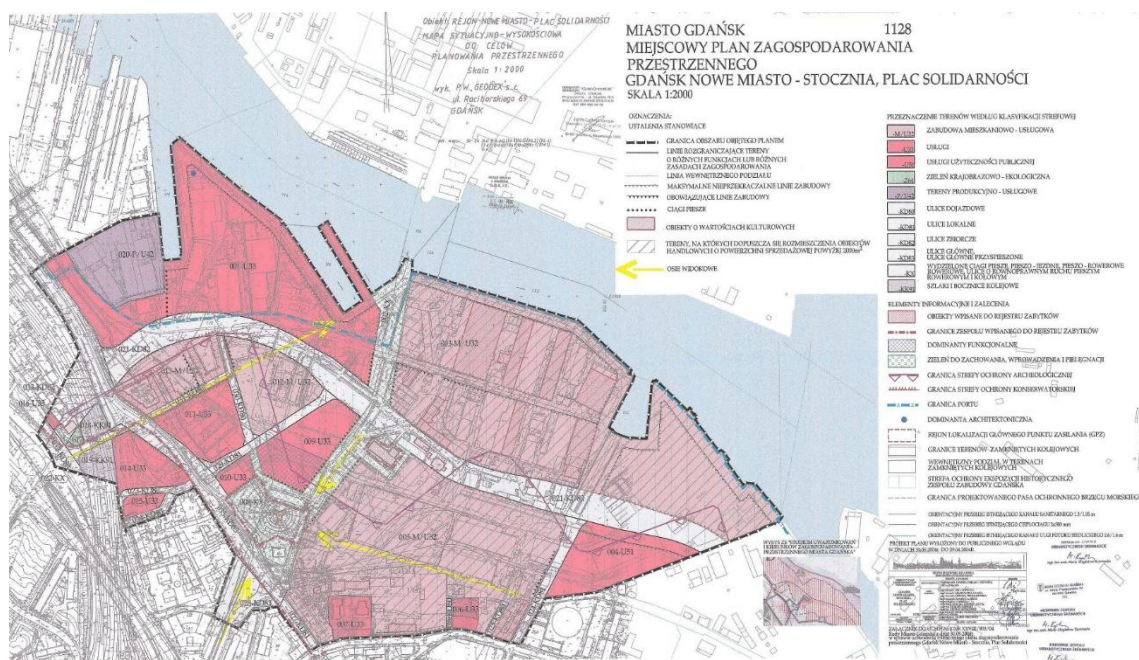
⁶⁸⁶ Informacja o uzgodnieniu przez PWKZ projektów obu MPZP w 2004 r. na podstawie: *Studium wyboru...*, op. cit., s. 22.

⁶⁸⁷ MPZP (1125) – 66,4 ha; MPZP (1128) – 64,29 ha. / Zob. teksty uchwał RMG (*wykaz – Tabela 5*).

⁶⁸⁸ Ibidem.

⁶⁸⁹ Springer F.: op. cit., s. 124.

z wyznaczającą je gęstą siatką ulic i torowisk kolei przemysłowej, w obu MPZP na terenie dawnej Stoczni Gdańskiej wyznaczono pod zabudowę w sumie 11 wielkich obszarów⁶⁹⁰. Zasadniczy szkielet funkcjonalno-kompozycyjny projektowanego zagospodarowania terenu (uwzględniony wyłącznie w MPZP 1128) stanowi plac Solidarności wraz z prowadzącą na tzw. Nowe Pobrzeże⁶⁹¹ promenadą Droga do Wolności (42 m szerokości) – krzyżującą się ze zbiorczą ulicą Nowa Wałowa (36–50 m szerokości) oraz nadwodny bulwar Nowe Pobrzeże⁶⁹² (6 m szerokości, w tym ciąg pieszy i ścieżka rowerowa po 3 m szerokości) wzdłuż lewego brzegu Martwej Wisły. Oba MPZP są aktami prawa miejscowego więcej niż liberalnymi, gdyż praktycznie nie nakładają ograniczeń dotyczących maksymalnej intensywności i wysokości zabudowy na większości położonego na terenie dawnej Stoczni Gdańskiej obszaru przeznaczanego pod zabudowę. Zapisy odnośnie kształtowania form zabudowy także dopuszczają niemalże nieograniczoną dowolność.

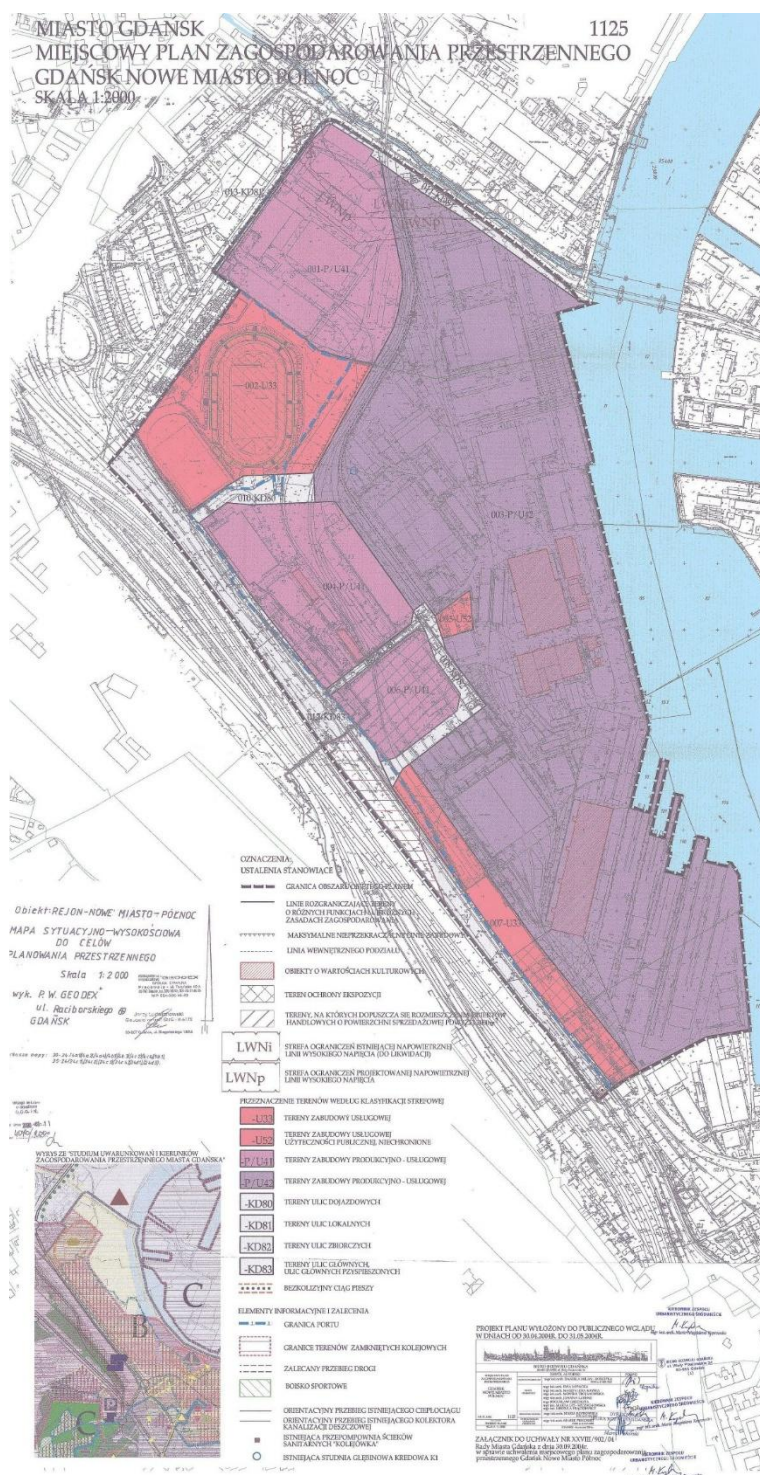

Ryc. 8. Załącznik graficzny do MPZP *Gdańsk Nowe Miasto – Stocznia, Plac Solidarności* (nr ewid. 1128), uchwalonego 30 września 2004 r. / źródło: <https://www.gdansk.pl/zagospodarowanie-przestrzenne-gdanska> 01.07.2026

⁶⁹⁰ Oznaczenia terenów wg MPZP: (1125) – 003-P/U42, 004-P/U41, 006-P/U41, 007-U33; (1128) – 001-U33, 003-M/U32; 004-U51; 005-M/U32; 009-U33; 012-M/U32; 020-P/U42.

⁶⁹¹ Nazwa „Nowe Pobrzeże” stanowi nawiązanie do Długiego Pobrzeża – najpopularniejszej nadwodnej promenady Głównego Miasta (ok. 500 m), położonej na lewym brzegu Motławy na odcinku od Bramy Zielonej do Bramy Straganiarskiej.

⁶⁹² MPZP przewiduje bulwar na wszystkich nabrzeżach d. Stoczni Cesarskiej oraz na nabrzeżach Półwyspu Drewnica na terenie d. Stoczni Schichaua. Jednakże publiczny dostęp do nabrzeży nie został zapewniony poprzez przejęcie tych terenów na własność publiczną.

Ryc. 9. Załącznik graficzny do MPZP *Gdańsk Nowe Miasto Północ* (nr ewid. 1125), uchwalonego 30 września 2004 r. / źródło: <https://www.gdansk.pl/zagospodarowanie-przestrzenne-gdanska> 01.07.2026

W obu MPZP na terenie dawnej Stoczni Gdańskiej wyszczególniono jedynie dziesięć tzw. „obiektów o wartościach kulturowych”, w tym halę traserni / kadłubowni [3B]⁶⁹³ z ikonicznym szyldem „Stocznia Gdańska” na południowej ścianie szczytowej (dla którego w MPZP

⁶⁹³ Oznaczenia budynków wg dawnej ewidencji stoczniowej na podstawie: mapa *Stocznia Gdańska...*, op. cit. (na rysunkach MPZP brakuje tych oznaczeń, co utrudnia identyfikację poszczególnych obiektów)

ustanowiono „strefę ochrony ekspozycji”) oraz dziewięć budynków⁶⁹⁴ z zespołu dawnej Stoczni Cesarskiej (które zostały także przewidziane do wpisania do rejestru zabytków), tj. remizę [150A], budynek dyrekcji Stoczni Gdańskiej [128A], formiarnię [38A], halę obróbki mechanicznej [47A], część zachodnią kotłarni I – hali budowy kotłów ciężkich [34A], kotłarnię II – halę budowy kotłów lekkich [35A], ślusarnię II [42A], warsztat ślusarski [66A] i kuźnię / aneks biurowy [36A/36Aa]. Do czasu budowy projektowanej ulicy Nowa Wałowa, MPZP (1128) przewidywał jeszcze ochronę – jako obiektów o wartościach kulturowych – trzech obecnie już nieistniejących⁶⁹⁵ budynków tworzących dawny zespół rezydencyjny Stoczni Cesarskiej, tj. budynku mieszkalnego dla urzędników [139A], willi dyrektora [138A] i domku ogrodnika [173A]. W przypadku wszystkich trzynastu obiektów, w obu MPZP ustanowiono ochronę wyłącznie ich „detalu architektonicznego” oraz ogólnikowo zdefiniowanego „charakteru”⁶⁹⁶. „Pełną ochronę konserwatorską”⁶⁹⁷ MPZP (1128) przewidywał jedynie dla wpisanych do rejestru zabytków w 1999 roku obiektów bezpośrednio związanych z etosem „Solidarności”⁶⁹⁸, których znaczenie głównie w warstwie niematerialnej podkreślali w studium z 1996 roku urbaniści z Politechniki Gdańskiej. MPZP (1128) zakładał też na obszarze o powierzchni 41,04 ha terenu dawnej Stoczni Gdańskiej – w ramach tzw. „ustaleń dotyczących obszarów rehabilitacji istniejącej zabudowy i infrastruktury technicznej, wymagających przekształceń lub rekultywacji” – „likwidację istniejącego zainwestowania przemysłowego” z wyjątkiem wymienionych wyżej obiektów o wartościach kulturowych. Ponadto, chociaż zapisy MPZP (1128) wymagały każdorazowej zgody właściwego konserwatora zabytków na „demontaż [także uznanych za obiekty o wartościach kulturowych] stoczniowych maszyn i urządzeń technicznych pochodzących sprzed 1945 roku”, to obiektów tych na rysunku planu nie oznaczono.

W 2005 roku, zaraz po wejściu w życie MPZP Lorens kierował zespołem, który opracował na zlecenie spółki Synergia 99 „studium kubaturowe”⁶⁹⁹, mające pozornie zrekompensować mankamenty planów zatwierdzonych przez miasto. W studium uwzględniono bowiem cenne, lecz nie objęte prawną ochroną obiekty wymagające zachowania, a także obszary, które powinny być wyłączone z inwestowania. Wkrótce jednak studium stało się całkowicie bezużytecznym, gdyż w 2006 roku spółka sprzedała większość gruntów kilku deweloperom⁷⁰⁰ i utraciła kontrolę nad przyszłością inwestycyjną całego obszaru. W efekcie przez wiele lat prawną formę ochrony dziedzictwa stoczni stanowiły jedynie MPZP.

⁶⁹⁴ Nazwy budynków na podstawie: Ibidem.

⁶⁹⁵ Rozebrane w 2008 r. jako obiekty kolidujące z projektowaną ul. Nową Wałową. / na podstawie: Ibidem; *Stocznia Szlaga = Shipyards Szlaga*. Red. J. Dominiczak, M. Szlaga. Warszawa: Instytut Fotografii Fort, 2021.

⁶⁹⁶ „Charakter budynku – zespół następujących cech budynku: bryła budynku, rozplanowanie i proporcje otworów okiennych, kolorystyka” (definicja z MPZP o nr ewid. 1125 i 1128).

⁶⁹⁷ Pojęcie użyte, lecz niezdefiniowane w MPZP.

⁶⁹⁸ Wymienionych w MPZP jako „Plac Solidarności, sala BHP, Brama nr 2, Pomnik Trzech Krzyży”.

⁶⁹⁹ Springer F.: op. cit., s. 124–125.

⁷⁰⁰ Kosmala K., Sebastyański R.: op. cit., s. 121.

Tymczasem nieformalny (początkowo także nieświadomy) proces dokumentowania dziedzictwa stoczni rozpoczął się w 1999 roku za sprawą Michała Szlaga – wówczas początkującego studenta fotografii Akademii Sztuk Pięknych w Gdańsku, który „trafia” jako pracownik stoczniowy na niedostępny wtedy dla ogółu teren Stoczni Gdańskiej i zastając następujący obraz: „produkcja wciąż w toku, dziesiątki niesamowitych budynków, zadziwiające urządzenia, kilometry torów, estakad i rurociągów zasilających ten wielki przemysłowy organizm”⁷⁰¹, rozpoczyna swój trwający trzynaście lat fotoreportaż. W 2002 roku Szlaga wraz z kilkudziesięcioma osobami przyjmuje zaproszenie spółki Synergia 99 i osiedla się w Kolonii Artystów, stworzonej za zgodą spółki przez artystów na terenach postoczniowych w celu ich „ożywienia”⁷⁰² (zabieg marketingowy dewelopera). Około 2007–2008 roku, po odegraniu spodziewanej roli w budowaniu medialnego wizerunku miejsca, artyści zaczynają być wypraszani z kolonii w związku z rozpoczęciem masowej akcji rozbiórkowej. Szlaga jednak nie przerywa pracy i staje się dzień po dniu świadkiem systematycznego demontażu tego rejonu miasta.

Szlaga⁷⁰³ wydaje swoją monografię-fotoreportaż poświęconą Stoczni Gdańskiej⁷⁰⁴ w 2013 roku, w momencie określonym przez artystę jako „połowa bezprecedensowej rozprawy z dziedzictwem stoczni”, bo wówczas jego zdaniem istnieje jeszcze szansa na zawrócenie z drogi prowadzącej do pełnej anihilacji dziedzictwa tego miejsca. Na reprodukcji „Planu ogólnego Stoczni Gdańskiej” z 1985 roku zamieszczonej na wyklejkach albumu, oznacza kolorem czerwonym i fioletowym obiekty nieistniejące według stanu na koniec lipca 2013 roku (we wznowieniu książki z 2021 roku aktualizuje ten plan o kolejnych 8 obiektów rozebranych od czasu pierwszego wydania, oznaczając je kolorem szarym). Na planie czytelne są ich oznaczenia według dawnej stoczniowej ewidencji. Zgodnie z szacunkami artysty to mniej więcej połowa zabudowań dawnej stoczni. Szczególnie istotne (i poruszające) są fotografie dokumentujące wyburzenia – głównie z lat 2007–2013 – składające się na rozdział *TO, CZEGO NIE MA*, ale nie mniej ważne są fotografie (choć nie jest to pełna inwentaryzacja) tego, co jeszcze nie zostało zniszczone, zamieszczone w rozdziale *TO, CO JEST*. Zdjęcia w tych rozdziałach opatrzone „prekursorskim” opisem inwentaryzatorskim – tym cenniejszym, że dotąd na terenie stoczni kompleksowych badań zabytkoznawczych (tj. zakończonych pełnym opracowaniem inwentaryzatorskim) nie przeprowadzono. Jak sam to określił, swoją publikacją chciał wesprzeć toczącą się wówczas w Gdańsku debatę publiczną, która była „pierwszym od wielu lat po prostu ludzkim głosem w sprawie stoczni, głosem niestety wciąż bagatelizowanym”⁷⁰⁵.

⁷⁰¹ *Stocznia Szlaga...*, op. cit., s. 9.

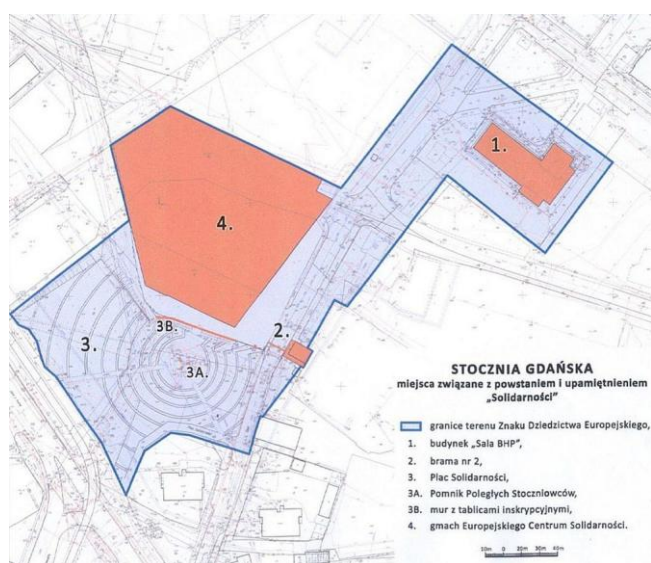
⁷⁰² Springer F.: op. cit., s. 119.

⁷⁰³ *Stocznia Szlaga...*, op. cit., s. 10.

⁷⁰⁴ Szlaga prowadził działalność fotograficzną wyłącznie na dwóch obszarach Stoczni Gdańskiej zlokalizowanych na lewym brzegu Martwej Wisły (teren przyszłego Nowego Miasta): A – dawnej Stoczni Cesarskiej oraz B – dawnej Stoczni Schichaua. Do obszaru C – Wyspy Ostrów nie miał dostępu.

⁷⁰⁵ *Stocznia Szlaga...*, op. cit., s. 10.

W 2013 roku – praktycznie w ślad za publikacją Szlagi⁷⁰⁶ – została zainicjowana pod przewodnictwem PWKZ akcja inwentaryzacyjna⁷⁰⁷, której założeniem była identyfikacja i udokumentowanie stanu zachowania kilkuset stoczniowych obiektów (budynków, urządzeń technicznych i innej infrastruktury) pod kątem włączenia ich do WEZ. W wyniku inwentaryzacji, która objęła teren dawnej Stoczni Gdańskiej położony na lewym brzegu Martwej Wisły, przeprowadzonej na zlecenie Europejskiego Centrum Solidarności (dalej: ECS) w porozumieniu z PWKZ, Miejskim Konserwatorem Zabytków w Gdańsku oraz NID OT Gd⁷⁰⁸, na przełomie lat 2013–2014 zidentyfikowano 290 obiektów, dla których opracowano indywidualne karty ewidencyjne wraz z kompendium wiedzy⁷⁰⁹. Ostatecznie, w kwietniu 2014 roku PWKZ włączył do WEZ tylko 66 z tych obiektów⁷¹⁰.

Ryc. 10. Granice terenu wyróżnionego Znakem Dziedzictwa Europejskiego w 2014 r. / źródło: Studium PKN ICOMOS z 2015 r. (załącznik 6)

⁷⁰⁶ Kossakowski B.: *Stocznia – jeszcze nie wszystko stracone. O książce Michała Szlagi*. 22 września 2013. <https://www.trojmiasto.pl/kultura/Stocznia-jeszcze-nie-wszystko-stracone-O-ksiazce-Michala-Szlagi-n72735.html> (dostęp 27.04.2026)

⁷⁰⁷ Moritz K.: *Stoczniove zabytki doczekają się dokumentacji*. 16 października 2013. <https://www.trojmiasto.pl/wiadomosci/Stoczniove-zabytki-doczekaja-sie-dokumentacji-n73501.html> (dostęp 27.04.2026)

⁷⁰⁸ *Studium wyboru...*, op. cit., s. 23.

⁷⁰⁹ *Ewidencja obiektów dawnej Stoczni Gdańskiej. Zbiór 290 kart ewidencyjnych obiektów dziedzictwa materialnego zespołu zabytkowego*. A. Orchowska-Smolińska, A. Woźniakowski, A. Ditrich. Gdańsk 2014. [w: PWKZ Gdańsk] / za: Orchowska-Smolińska A., Kriegseisen A., Szczepański J.: op. cit.

⁷¹⁰ *Studium wyboru...*, op. cit., s. 24. W marcu 2014 r. PWKZ wpisał do WEZ ponad 240 zidentyfikowanych obiektów [„m.in. stoczniove hale, żurawie, budynki, pochylnie, elementy infrastruktury (np. polery, latarnie, torowiska), a także urządzenia i maszyny (np. suwnice, tokarki, frezarki czy strugarki poprzeczne)”].

Obecnie w WEZ figuruje w sumie 85 obiektów z obszaru Stoczni Gdańskiej, uwzględniając jej teren położony na Wyspie Ostrów (wyciąg z wykazu WEZ dla Gminy Miasta Gdańska: <https://ochronazabytkow.gda.pl/https-www-ochronazabytkow-gda-pl-wp-content-uploads-2023-07-gdansk-wykaz-wez-stan-na-2023-14-07-2-xlsx/> 28.04.2026).

Opracowaniem, w którym po raz pierwszy podjęto próbę całościowego przedstawienia stanu istniejącego oraz postulowanych zmian dotyczących ochrony konserwatorskiej historycznej stoczni (z zakresu wyłączono obszar położony na Wyspie Ostrów), było wykonane w 2015 roku przez Polski Komitet Narodowy ICOMOS (dalej: PKN ICOMOS) na zlecenie władz miasta *Studium wyboru form ochrony konserwatorskiej terenów i obiektów postoczniovych w Gdańsku*⁷¹¹. W kontekście działań mających na celu przygotowanie skutecznej, w długoterminowej perspektywie, nominacji dziedzictwa stoczni do wpisu na listę UNESCO, istotne znaczenie w studium miały w szczególności:

- przedstawione określenie wartości dziedzictwa stoczni w oparciu o kryteria OUV przyjęte w Wytycznych Roboczych⁷¹²;
- rekomendacja wpisania do rejestru zabytków historycznego obszaru stoczni oraz położonych na nim najcenniejszych budynków, budowli, urządzeń i obiektów (w opisie wymieniono 38 budynków, 7 żurawi, 2 suwnice, 3 estakady, 1 poler oraz Basen Dokowy), a także rozszerzenia zakresu przedmiotowego jedynego wówczas wpisu do rejestru zabytków z 1999 roku, dotyczącego obiektów *stricto* związanych z dziedzictwem „Solidarności”, o budynek dawnej portierni zlokalizowanej przy bramie nr 2 i o tereny przyległe (tak by granice skorygowanego obszaru wpisu pokrywały się z granicami ustalonymi dla Znak Diedzictwa Europejskiego – [Ryc. 10.]);
- sugestia przygotowania (po efektywnym przeprowadzeniu procedury rekomendowanego wpisu obszarowego do rejestru zabytków) wniosku o uznanie terenów dawnej stoczni – w granicach zgodnych z granicami obszaru prawomocnie wpisanego do rejestru zabytków wraz z obiektami znajdującymi się na tym obszarze (indywidualnie wpisanymi do rejestru) – za pomnik historii pod nazwą „Stocznia Gdańska – historyczny zespół budowlany – miejsce narodzin Solidarności”;
- postulat zmian zapisów obowiązujących MPZP (1125 i 1128) w celu pełnego uwzględnienia wartości kulturowych dawnej stoczni i jej otoczenia;
- postulat uwzględnienia ochrony terenów dawnej stoczni i jej stref buforowych w zapisach tworzonej w tym czasie nowej wersji *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Gdańska*.

W studium z 2015 roku przywołano także uchwałę Komitetu do spraw Światowego Dziedzictwa Kulturowego w Polsce z 2009 roku, w której wskazano „kierunki postępowania mające na celu doprowadzenie do wpisania Gdańska – wyrażającego idee Solidarności – na listę (...)

⁷¹¹ *Studium wyboru...*, op. cit.

⁷¹² Posłużono się wytycznymi z 2012 r., chociaż w czasie opracowywania studium obowiązywała wersja z 2013 r. Zademonstrowano m.in., że dziedzictwo stoczni można rozpatrywać w oparciu o wszystkie kryteria (i–vi) dotyczące dziedzictwa kulturalnego, zauważając jednak wiodącą rolę kryteriów o charakterze uniwersalnym: (i), (iv) oraz (vi).

UNESCO”⁷¹³. Potwierdzono i uznano zasadność kontynuowania i podjęcia sugerowanych działań, mających na celu przygotowanie tej nominacji, zwłaszcza w zakresie zapewnienia ustawowych form ochrony obszaru i obiektów oraz przyjęcia planu zarządzania miejscem na szczeblach administracji rządowej i samorządowej.

W ramach przedstawionej w studium koncepcji ewaluacji dziedzictwa dawnej Stoczni Gdańskiej według Wytycznych Roboczych – odnośnie „autentyczności” stanowiącej warunek przesądzający o OUV dziedzictwa kulturalnego, za jej niematerialny atrybut uznano niewymienioną w wytycznych⁷¹⁴ „wspólnotowość (...) miejsca”, rozumianą tutaj jako „tożsamość społeczna ewokowana istnieniem zespołu Stoczni Gdańskiej w społecznej i kulturowej pamięci jednostek, grup i społeczności”⁷¹⁵. Zdaniem autorów studium, tę „wspólnotowość” gdańskiej stoczni, miały wyrażać „liczne działania alarmujące mieszkańców Gdańska o niepożądanych społecznie zmianach dokonywanych na terenie postoczniovym – przede wszystkim o kolejnych wyburzeniach właścicielskich lub koncepcjach rewitalizacyjnych nieuwzględniających ochrony wartości kulturowych tego historycznego zasobu”⁷¹⁶.

Medialny prym w tych działaniach wiodła nieformalna Inicjatywa Społeczna „NIE dla burzenia Stoczni Gdańskiej” – powstała pod koniec 2012 roku w serwisie społecznościowym Facebook, która – zainspirowana działalnością Kolonii Artystów – zapraszała wszystkich zainteresowanych do udziału w publicznym procesie ochrony stoczniovego dziedzictwa, zachęcając do działań zarówno w fizycznej, jak i wirtualnej przestrzeni stoczni, z wykorzystaniem wszelkich dostępnych środków komunikacji. Inicjatywa szybko zgromadziła 2 tysiące uczestników i zainicjowała szerszą debatę publiczną na temat ochrony dziedzictwa stoczni.⁷¹⁷

W tym samym roku Prezydent Miasta Gdańska zaprosił przedstawicieli Kolonii Artystów do nowo powołanej Rady Interesariuszy Młodego Miasta (mającej stanowić forum dyskusyjne na temat wizji zagospodarowania nowej dzielnicy planowanej na terenach postoczniovych) w celu wykorzystania wiedzy artystów-aktywistów odnośnie dziedzictwa kulturowego stoczni oraz ich umiejętności pośredniczenia między różnymi grupami zaangażowanymi w proces planowania rewitalizacji miejskiej, a także w celu nawiązania dialogu z szerszą społecznością⁷¹⁸. W 2012 roku

⁷¹³ *Studium wyboru...*, op. cit., s. 22–23. Uchwałę zawarto w załączniku 5.

⁷¹⁴ Od 2005 roku katalog atrybutów autentyczności w wytycznych jest otwarty na nieograniczoną liczbę atrybutów. Por. III rozdział pracy.

⁷¹⁵ *Studium wyboru...*, op. cit., s. 48–49.

⁷¹⁶ Ibidem, s. 49.

⁷¹⁷ Sebastyński R.: *Shipyard of Solidarity: Artists-activists co-creation of public knowledge concerning cultural heritage of the former Gdansk Shipyard*. „Disegnarecon”, nr 12(23)2019, s. 11.1–11.10. doi: <https://doi.org/10.20365/disegnarecon.23.2019.11> Zob. też: <https://www.facebook.com/StoczniaAlive> 14.05.2026; <https://dzwignijgdansk.wordpress.com/> 14.05.2026

⁷¹⁸ Kosmala K., Sebastyński R.: op. cit.

władze miejskie zleciły też badanie ankietowe, które wykazało, że 98% mieszkańców opowiada się za formalną ochroną dziedzictwa stoczni, a w szczególności żurawi stoczniowych⁷¹⁹.

W kwietniu 2013 roku inicjatywa „NIE dla burzenia Stoczni Gdańskiej” wraz z Towarzystwem Opieki nad Zabytkami i Stowarzyszeniem „Nasz Gdańsk” wystosowała do Prezesa Rady Ministrów RP oraz Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego petycję „Ocalmy Gdańskie Dźwigi” – podpisaną przez prawie 5000 osób⁷²⁰ – w celu „doprowadzenia do wpisania do rejestru zabytków gdańskich dźwigów stoczniowych oraz budynków postoczniovych”⁷²¹. Akcja zbierania podpisów pod petycją zbiegła się z informacją o sprzedaży przez Stocznnię Gdańsk S.A. spółce Synergia 99 grupy 7 najbardziej charakterystycznych stoczniowych żurawi produkcji firmy Kone⁷²² [Ryc. 11.]. W październiku 2013 roku władze miejskie „w ramach konserwatorskiego precedensu” zakupiły od spółki Synergia 99 wycofany z eksploatacji żuraw estakadowy zlokalizowany na nabrzeżu stoczniowym przy hali traserni [3B] w celu stworzenia instalacji przestrzennej *in situ*⁷²³. W 2014 roku wyburzenie hali rurowni II [27B], w której pracowała Anna Walentynowicz, w historycznie symbolicznym dniu 13 grudnia, stało się dla inicjatywy impulsem do wznowienia aktywności⁷²⁴ i wystosowania do Prezydenta RP petycji⁷²⁵ – podpisanej przez ponad 4400 osób – z apelem o nadanie terenom dawnej Stoczni Gdańskiej statusu pomnika historii.

⁷¹⁹ Sebastyański R.: op. cit. Zob. też: Wojciechowski P.: *Mieszkańcy chcą zachowania stoczniowych dźwigów*. 8 sierpnia 2012. <https://www.trojmiasto.pl/wiadomosci/Mieszkanczy-chca-zachowania-stoczniowych-dzwigow-n60792.html> (dostęp 18.05.2026)

⁷²⁰ Ibidem.

⁷²¹ <https://dzwignijgdansk.wordpress.com/> op. cit.

⁷²² Kiewlicz R., Kakowska-Mehring W.: *Stocznia Gdańsk sprzedała najsłynniejsze dźwigi*. 18 kwietnia 2013. <https://www.trojmiasto.pl/wiadomosci/Stocznia-Gdansk-sprzedala-najslynniejsze-dzwigi-n68151.html> (dostęp 18.05.2026)

⁷²³ Moritz K.: *Gdańsk kupił jeden ze stoczniowych dźwigów*. 28 października 2013. <https://www.trojmiasto.pl/wiadomosci/Gdansk-kupil-jeden-ze-stoczniowych-dzwigow-n73905.html> (dostęp 25.02.2026)

⁷²⁴ <https://dzwignijgdansk.wordpress.com/> op. cit.

⁷²⁵ Petycja „Stocznia – Pomnik Historii” (17.12.2014): https://www.petycjeonline.com/stocznia_-_pomnik_historii 14.05.2026

Ryc. 11. Żurawie stoczniove produkcji firmy Kone z lat 70. i 80. XX w. (fot. E. Nakonieczna, 2026)

W przedstawionej chronologii wydarzeń trudno nie zauważyć związku działań inicjatywy (prowadzonych głównie w przestrzeni medialnej) z przeprowadzoną na zlecenie ECS na przełomie lat 2013–2014 pierwszą kompleksową inwentaryzacją dziedzictwa Stoczni Gdańskiej oraz zleceniem PKN ICOMOS przez władze miejskie w 2015 roku wykonania pierwszego studium, w którym podjęto próbę całościowego przedstawienia stanu jej ówczesnej ochrony konserwatorskiej i wskazano działania kierunkowe uwzględniające ochronę wartości kulturowych dziedzictwa stoczni, których wprowadzenie umożliwiłoby nominację stoczni do wpisu na listę UNESCO.

Ochrona prawna obszaru *stricto* związanego z dziedzictwem Stoczni Gdańskiej oraz położonych na nim najcenniejszych obiektów stoczniowych została zainicjowana w 2017 roku wraz z wpisaniem do rejestru zabytków części historycznego kompleksu dawnej Stoczni Cesarskiej⁷²⁶. W uzasadnieniu podkreślono społeczny aspekt tego wpisu:

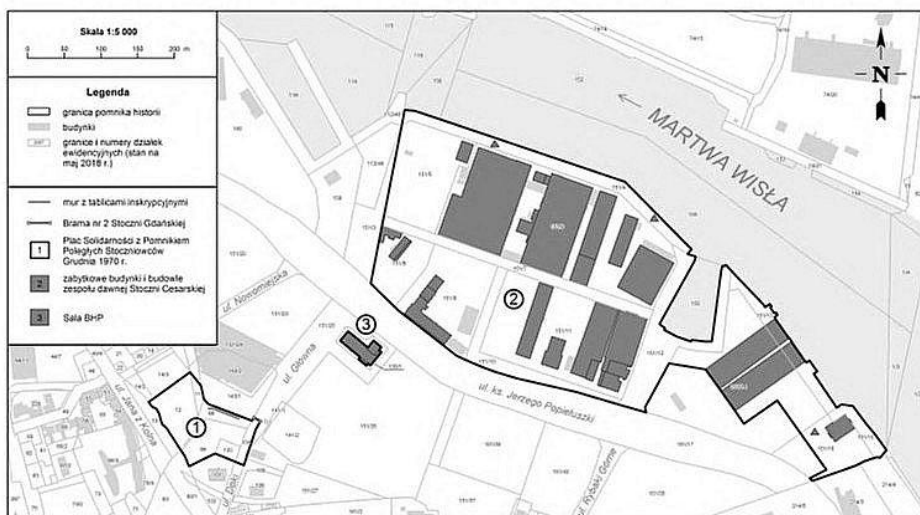
Teren Stoczni Gdańskiej jest *powszechnie postrzegany jako miejsce-symbol*, kolebka NSZZ „Solidarność”. Traktowana jest ona jako tło dla przemian ustrojowych w Polsce. Zabudowania stoczniowe, zarówno najstarsze, jak i z okresu przekształceń zakładu oraz dźwigi stoczniowe stanowią *ważny element tożsamości* zarówno dla społeczności Gdańska, jak również dla wielu postaci życia społecznego, kulturalnego i politycznego kraju. (wyr. wł.)

Istotnym elementem przedmiotowego terenu, mającym wpływ na krajobraz stoczniowy oraz panoramę stoczni, widoczną z wielu punktów Gdańska są żurawie stoczniowe. (...) Jako element charakterystyczny dla przemysłu stoczniowego dźwigi stanowią pewnego rodzaju *symbol*, *postrzegany przez społeczeństwo* jako istotny element pracy stoczni, jak również tło wydarzeń historycznych, które miały miejsce na terenie Stoczni Gdańskiej. (wyr. wł.)

Z uwagi na „ważny interes społeczny”, manifestowany podejmowaniem w okresie poprzedzającym wpis do rejestru szeregu działań mających na celu zademonstrowanie sprzeciwu społecznego, wobec zintensyfikowanej i systematycznej akcji rozbiórkowej (zwłaszcza w sprawie

⁷²⁶ Decyzja PWKZ w sprawie wpisania do rejestru zabytków z dn. 26.09.2017 r. uchylona w części decyzją MKiDN z dn. 14.12.2017 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1936); wydana z urzędu. (poz. 2 – wykaz decyzji w Tabeli 5)

żurawi stoczniowych) prowadzonej na terenie Stoczni Gdańskiej (tj. petycja wystosowana w 2014 roku do Prezydenta RP, całokształt starań Inicjatywy Społecznej „NIE dla burzenia Stoczni Gdańskiej”, otwarte badania ankietowe opinii publicznej przeprowadzone na regionalnym portalu informacyjnym oraz publikacja książki Szlagi w 2013 roku), PWKZ nadał decyzji rygor natychmiastowej wykonalności.

Ryc. 12. Pomnik historii „Gdańsk – Stocznia Gdańska, miejsce narodzin Solidarności” – plan sytuacyjny / źródło: Załącznik do rozporządzenia PRP z dn. 10 grudnia 2018 r. (Dz.U. 2018 poz. 2506)

W 2018 roku wpisana do rejestru zabytków część historycznego kompleksu dawnej Stoczni Cesarskiej oraz zespół ściśle związany z dziedzictwem „Solidarności” wpisany do rejestru zabytków w 1999 roku, zostały uznane przez Prezydenta RP za pomnik historii „Gdańsk – Stocznia Gdańska, miejsce narodzin Solidarności”⁷²⁷ [Ryc. 12.]. Za cel wprowadzenia pomnika uznano:

zachowanie, ze względu na *szczególne wartości historyczne, materialne i niematerialne*, zespołu budowlanego Stoczni Gdańskiej, stanowiącego przykład ponad stuletnich dziejów rozwoju architektury i budownictwa stoczniowego, miejsca walki o prawa pracownicze i narodzin Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego „Solidarność”, który odegrał kluczową rolę w obaleniu systemu komunistycznego w XX w. w Europie. (§ 2. – wyr. wł.)

Obszarowo pomnik historii stanowi nieznaczną część obszaru rekomendowanego do objęcia tą formą ochrony zabytków w studium PKN ICOMOS z 2015 roku⁷²⁸. Już wówczas zwrócono uwagę na niekorzystną dla ustanawiania prawnej ochrony konserwatorskiej strukturę własnościową tego

⁷²⁷ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 10 grudnia 2018 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Gdańsk – Stocznia Gdańska, miejsce narodzin Solidarności” (Dz.U. 2018 poz. 2506).

⁷²⁸ Oprócz placu Solidarności z pomnikiem stoczniowców i bramą nr 2 oraz budynku mieszczącego salę BHP stanowiących zakres rzeczowy wpisu do rejestru zabytków z 1999 r., pomnikiem objęto wyłącznie część obszaru A Stoczni Gdańskiej (dawnej Stoczni Cesarskiej) zajmującą większą część terenu rozciągającego się na północ od pasa drogowego obecnej ul. ks. Popiełuszki (wcześniejsza Nowa Wałowa) do nabrzeży Martwej Wisły. W zakresie pomnika historii przykładowo uwzględniono 3 z 7 rekomendowanych żurawi, a nie uwzględniono Basenu Dokowego.

terenu⁷²⁹. Niemniej jednak uznanie za pomnik historii, które zgodnie z ustawą z 2003 roku stanowi podstawę prawną do przedstawienia Komitetowi Dziedzictwa Światowego wniosku o wpis pomnika na listę UNESCO, otworzyło drogę do formalnych starań o nominację Stoczni Gdańskiej.

W latach 2017–2020 do rejestru zabytków wpisano jeszcze (w kolejności chronologicznej) portiernię / biuro przepustek przy bramie stoczniowej nr 2⁷³⁰, halę elektrowózków [86B]⁷³¹, magazyn główny wydziału A [89A]⁷³², wnętrze Basenu Dokowego⁷³³, fragment zespołu dawnej Stoczni Gdańskiej w rejonie historycznej Stoczni Schichaua⁷³⁴ oraz kiosk z pamiątkami przy bramie stoczniowej nr 2⁷³⁵. W tym samym okresie uzupełniono/rozszerzono także wpisy obszarowe o otoczenia i/lub fragmenty otoczenia już chronionych zespołów dawnej stoczni⁷³⁶.

Kiedy pod koniec 2019 roku Pracownia Realizacji Badań Socjologicznych Uniwersytetu Gdańskiego przeprowadziła na zlecenie władz miejskich badania sondażowe opinii mieszkańców Gdańska na temat zagospodarowania i ochrony terenów postoczniovych⁷³⁷, okazało się, że dla 66% badanych tereny postoczniove są miejscem „osobiście ważnym”. Stocznia Gdańska nieco częściej kojarzyła się współczesnym gdańszczanom „z obszarem przemysłowym i zakładem produkcyjnym (50%) niż z dziedzictwem Solidarności (43%)”⁷³⁸. Z dziedzictwem „Solidarności” najsilniej kojarzono Pomnik Poległych Stoczniovców Grudnia 1970 roku (58%) oraz ECS (54%), w dalszej kolejności wskazywano na bramę stoczniową nr 2 (46%) i salę BHP (43%). Mieszkańcy byli pytani także o ochronę konserwatorską terenów postoczniovych oraz o ewentualność ich

⁷²⁹ *Studium wyboru...*, op. cit., s. 20. „Niemal cały obszar objęty opracowaniem należy do Skarbu Państwa i znajduje się w użytkowaniu wieczystym indywidualnych podmiotów gospodarczych. (...) Teren Placu Solidarności, otoczenie budynku Sali BHP oraz Europejskiego Centrum Solidarności jest własnością Gminy Gdańsk.”

⁷³⁰ Decyzja PWKZ w sprawie wpisania do rejestru zabytków z dn. 27.11.2017 r. uchylona w części decyzją MKiDN z dn. 03.10.2018 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1699); wydana z urzędu. (poz. 3 – wykaz decyzji w Tabeli 5)

⁷³¹ Decyzja PWKZ w sprawie wpisania do rejestru zabytków z dn. 21.01.2019 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1967). Hala była miejscem pracy Lecha Wałęsy. (poz. 4 – wykaz decyzji w Tabeli 5)

⁷³² Decyzja PWKZ w sprawie wpisania do rejestru zabytków z dn. 16.05.2019 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1969). Budynek dawnej hali U-bootów.

⁷³³ Decyzja PWKZ w sprawie wpisania do rejestru zabytków z dn. 29.10.2019 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1936); wydana z urzędu. (poz. 6 – wykaz decyzji w Tabeli 5)

⁷³⁴ Decyzje PWKZ w sprawie wpisania do rejestru zabytków z dn. 30.10.2019 r. i 07.01.2020 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1974); wydane z urzędu. (poz. 7 – wykaz decyzji w Tabeli 5)

⁷³⁵ Decyzja PWKZ w sprawie wpisania do rejestru zabytków z dn. 09.12.2020 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1699). Wydana po złożeniu wniosku nominacyjnego. / na podstawie wykazu decyzji WKZ wpisujących obiekty do rejestru zabytków nieruchomych woj. pomorskiego (stan 17.03.2026): <https://ochronazabytkow.gda.pl/rejestr-zabytkow/rejestr-zabytkow-nieruchomych/> 20.05.2026

⁷³⁶ Decyzja PWKZ, op. cit. (poz. 3 – wykaz decyzji w Tabeli 5); Decyzja PWKZ w sprawie wpisania do rejestru zabytków z dn. 05.09.2019 r. uchylona w części decyzją MKiDN z dn. 18.03.2020 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1699). (poz. 5 – wykaz decyzji w Tabeli 5); Decyzje PWKZ w sprawie wpisania do rejestru zabytków z dn. 16.12.2019 r. i 30.09.2020 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1699). / na podstawie wykazu decyzji WKZ jw.; Ibidem; Decyzje PWKZ w sprawie wpisania do rejestru zabytków z dn. 21.12.2020 r. i 30.12.2020 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1974). Wydane po złożeniu wniosku nominacyjnego.

⁷³⁷ *Stocznia Gdańska...Projekt planu zarządzania...*, op. cit., s. 66–67. (załącznik dokumentacji nominacyjnej)

⁷³⁸ Ibidem, s. 66.

wpisu na listę UNESCO. Większość badanych, bo 67% opowiedziała się za wpisaniem terenów na listę dziedzictwa światowego jako „kolebki Solidarności”, jednocześnie 70% uznało, że „szczególną ochroną nie powinno się obejmować wszystkich znajdujących się tam budynków, lecz tylko niektóre, jedynie te najważniejsze z historycznego punktu widzenia”⁷³⁹. Większość uznała też, że ewentualny wpis terenów postoczniovych na listę przyczyni się do rozwoju Gdańska (66%) oraz samych terenów postoczniovych (54%).

Powyższe wyniki mogą świadczyć o zaistniałej zmianie postaw społecznych wobec dziedzictwa Stoczni Gdańskiej. Z opracowanego w 2019 roku jako obowiązkowy załącznik wniosku nominacyjnego *Projektu planu zarządzania miejscem kandydującym do wpisu na listę światowego dziedzictwa 2020 – 2025* wynikało, że jeszcze kilka lat wcześniej „Stocznia Gdańska nie była postrzegana jako zabytek i powód do dumy oraz wiodący element promocji miasta”⁷⁴⁰.

c. Uzasadnienie nominacji i stanowisko ICOMOS-u – autentyczność i kryterium (vi)

W stanowiącym integralną część uzasadnienia wniosku nominacyjnego *statement of authenticity*⁷⁴¹ (*definicja autentyczności – por. Tabela 5*) dotyczącym *Stoczni Gdańskiej – miejsca narodzin „Solidarności” i symbolu upadku żelaznej kurtyny w Europie* oświadczono, że charakterystyka nominowanego do wpisu fragmentu stoczni w sposób oczywisty, bezpośredni, namacalny i autentyczny oddaje niekwestionowany symboliczny (skojarzeniowy) wymiar „Solidarności”. Autorzy dossier uznali, że odnośnie praw człowieka, demokracji i wolności zgłoszone dziedzictwo stanowi uznane na arenie międzynarodowej miejsce pamięci oraz odgrywa istotną rolę w zrozumieniu wydarzeń o wyjątkowym uniwersalnym znaczeniu. Oświadczono też, że autentyczność związku pomiędzy nominowanym miejscem i „Solidarnością” dokumentują wiarygodne źródła informacji, a „wysoce autentyczny” układ przestrzenny stoczni jako miejsca produkcji, także jej budynki, charakterystyczne elementy i przestrzenie, które stanowiły miejsce codziennej pracy tysięcy stoczniovców, wiernie oddają proponowaną OUV miejsca. Z atrybutów niematerialnych wyrażających autentyczność stoczni przywołano przeznaczenie i funkcję, a niematerialne dziedzictwo stoczni związane z przeznaczeniem i funkcją miało polegać – zdaniem autorów – na byciu największą europejską stoczną podlegającą władzy komunistycznej, której „tradycja budowy statków jest kontynuowana zarówno w zabytkowych, jak i nowocześniejszych obiektach wchodzących w skład zgłoszonego do wpisu dziedzictwa”⁷⁴² (wyr. wł.). Odnośnie ducha i atmosfery stoczni w *dossier* stwierdzono, że Stocznia Gdańska była uważana w świecie jednocześnie za symbol walki i ucisku komunistycznego robotnika oraz za nośnik ducha nadziei i zbiorowego samostanowienia. W sensie *stricte* materialnym uznano

⁷³⁹ Ibidem, s. 66–67.

⁷⁴⁰ Ibidem, s. 62. Wyniki badań przeprowadzonych przez Urząd Miejski w Gdańsku w 2013 r.

⁷⁴¹ *Gdańsk Shipyard...*, op. cit., s. 218–219.

⁷⁴² Ibidem, s. 219.

natomiast, że „zespół zachowanych obiektów, budynków, urządzeń i terenów Stoczni Gdańskiej pozwala prześledzić technologiczny proces produkcji stoczniowej w zakresie budowy statków morskich od lat 50. XIX wieku do lat 80. XX wieku”⁷⁴³.

W kwestii autentyczności (*sic!*), ICOMOS⁷⁴⁴ uznał, że roli „Solidarności” w upadku żelaznej kurtyny, zakończeniu zimnej wojny oraz „zjednoczeniu Europy” nie można bezpośrednio i jednoznacznie odczytać ani zrozumieć w nominowanym miejscu. W opinii ICOMOS-u we wniosku nominacyjnym nie przedstawiono wyraźnych powiązań między wpływem „Solidarności” na bieg historii w skali globalnej a materialnymi aspektami zgłoszonego miejsca, dlatego też trudno jest zrozumieć, w jaki sposób poszczególne atrybuty odzwierciedlają jego proponowaną OUV.

W uzasadnieniu OUV nominowanej części Stoczni Gdańskiej w *dossier*⁷⁴⁵ uznano, że zgłaszane miejsce spełnia (dwa) kryteria (iv) i (vi) [*definicje kryteriów (iv, vi) – por. Tabela 5*]. Kryterium (vi) wybrano na kryterium nadrzędne (autorzy dokumentacji rozważali nawet, czy nie mogłoby stanowić ono jedynego kryterium), ponieważ właśnie ono uprawnia do rozpoznania wyjątkowego uniwersalnego znaczenia wartości idei solidarności i wolności, które stanowiły motyw przewodni nominacji stoczni⁷⁴⁶. Zdaniem autorów dokumentacji *Stocznia Gdańska – miejsce narodzin „Solidarności” i symbol upadku żelaznej kurtyny w Europie* spełniała kryterium (vi), ponieważ:

wraz ze swoimi budynkami i przestrzeniami otwartymi (placami, ulicami, torowiskami, basenami i dokami) – jest bezpośrednio i namacalnie związana z wydarzeniami i ideami o wybitnym znaczeniu uniwersalnym. W pewnym okresie słowo „stocznia” stało się praktycznie synonimem Gdańska. W 1980 roku miały tu miejsce „strajki okupacyjne” oraz związane z nimi negocjacje między „Solidarnością” a komunistycznymi władzami. Te pokojowe wydarzenia doprowadziły w 1989 roku do powstania wolnej Polski i wywołały efekt domina demokratycznych przemian w całej Europie Wschodniej, które doprowadziły do upadku żelaznej kurtyny i zjednoczenia Europy.⁷⁴⁷ (wyr. wł.)

Jest również:

symbolem idei solidarności narodów, która odegrała decydującą rolę w doprowadzeniu do upadku komunizmu. Stanowi „pomnik” idei wolnościowych z drugiej połowy XX wieku. Wydarzenia związane ze Stoczną Gdańską są symbolem obrony idei wolności i braterstwa, nadając temu miejscu uniwersalne znaczenie.⁷⁴⁸ (wyr. wł.)

ICOMOS⁷⁴⁹ wprawdzie uznał, że „Solidarność” (przy wsparciu w szczególności Stanów Zjednoczonych, NATO i Kościoła katolickiego) odegrała kluczową rolę w opozycji wobec reżimu komunistycznego w Polsce, a wydarzenia, które miały miejsce w Stoczni Gdańskiej, były istotnymi

⁷⁴³ Ibidem.

⁷⁴⁴ WHC/21/44.COM/INF.8B1.Add, s. 50.

⁷⁴⁵ *Gdańsk Shipyard...*, op. cit., s. 215–218.

⁷⁴⁶ Ibidem, s. 222.

⁷⁴⁷ Ibidem, s. 216–217.

⁷⁴⁸ Ibidem, s. 217–218.

⁷⁴⁹ WHC/21/44.COM/INF.8B1.Add, s. 43.

czynnikami zmian, jakie zaszły w tym kraju dekadę później. Jednak rozszerzanie roli „Solidarności” do tego stopnia, by uważać ją za główną i bezpośrednią przyczynę upadku żelaznej kurtyny, uznał za problematyczne i zbyt daleko posunięte. Wobec ponowienia przez stronę polską (w ramach uzupełnienia wniosku) argumentów mających na celu wykazanie wpływu „Solidarności” oraz jej roli jako siły kształtującej bieg wydarzeń w XX wieku, ICOMOS skupił się na ocenie zdolności nominowanego miejsca do wykazania bezpośrednich i namacalnych powiązań z tymi wydarzeniami. Wskutek tego uznał, że we wniosku nominacyjnym nie wykazano bezpośredniego i namacalnego związku między zgłoszonym miejscem a upadkiem żelaznej kurtyny, końcem zimnej wojny oraz „zjednoczeniem Europy”. W ocenie ICOMOS-u we wniosku nie wykazano także, w jaki sposób budynki, przestrzenie otwarte oraz „komunistyczne rozplanowanie” nominowanego fragmentu stoczni są bezpośrednio i namacalnie związane z domniemanym globalnym znaczeniem „Solidarności” lub je odzwierciedlają.

Ostatecznie, po przeprowadzeniu oceny wniosku ICOMOS stwierdził, że:

charakter nominacji, związany z upamiętnieniem i powiązaniem z „Solidarnością” jako ruchem wolnościowym, sugeruje, że dla *Stoczni Gdańskiej – miejsca narodzin „Solidarności” i symbolu upadku żelaznej kurtyny w Europie* inne programy mogą być bardziej odpowiednie, niż Konwencja UNESCO i jej lista.⁷⁵⁰ (wyr. wł)

⁷⁵⁰ Ibidem, s. 52.

V. Podsumowanie

1. Weryfikacja tez pracy

Realizacja pierwszego etapu badań, którym była próba zidentyfikowania i scharakteryzowania głównych współistniejących nurtów, tendencji-paradygmatów i wątków obrazujących całokształt teorii konserwatorskiej i filozofii dziedzictwa w XX wieku w celu dokonania syntezy współczesnych poglądów dotyczących konserwatorstwa i dziedzictwa (II rozdział pracy), pozwoliła na postawienie trzech szczegółowych tez badawczych.

Teza (1): W końcu XX wieku podejście do kwestii autentyczności zabytków / dziedzictwa (w tym architektury) zrelatywizowało się. Uwzględnienie niematerialnych przejawów autentyczności zaczęło dopełniać / wypierać jej wyłącznie materialny charakter.

Zgodnie z wynikami analiz międzynarodowych i krajowych norm prawnych (III rozdział pracy):

Istotne potwierdzenie tezy (1) stanowi ewolucja definicji kryterium „autentyczności” w Wytycznych Roboczych. Wytyczne są systematycznie uaktualnianą regulacją wykonawczą służącą praktycznemu wdrażaniu założeń konwencji UNESCO z 1972 roku, a „autentyczność” – od pierwszej wersji wytycznych z 1977 roku – niezmiennie stanowi obligatoryjne kryterium przesądzające o „wyjątkowej powszechnej wartości” (OUV) dziedzictwa kulturalnego. Otóż przed rokiem 2005, w oparciu o wówczas obowiązujące wytyczne, autentyczność dziedzictwa była rozpoznawana przede wszystkim zgodnie z perspektywą zachodnią (europocentryczną) i definiowana w głównej mierze materialnymi (fizycznymi) atrybutami dziedzictwa. Natomiast od 2005 roku lista atrybutów wyrażających autentyczność dziedzictwa w wytycznych, w związku z uwzględnieniem i włączeniem do regulacji tekstu „Dokumentu z Nara o autentyczności” z 1994 roku, została zastąpiona listą rozszerzoną o atrybuty niematerialne i otwartą na nieograniczoną ich liczbę.

Za potwierdzający pierwszą frazę tezy (1), odnoszącą się do zrelatywizowania podejścia do kwestii autentyczności zabytków w końcu XX wieku, można uważać przepis (§ 4. Ust. 2 pkt. 9) *Rozporządzenia Ministra Kultury i Sztuki z dnia 6 września 2000 roku w sprawie warunków wykorzystania zabytków nieruchomych na cele użytkowe oraz zasad i trybu przyznawania dotacji z budżetu państwa przeznaczonych dla użytkowników zabytków, prowadzących prace remontowe i konserwatorskie przy tych zabytkach* (poz. 10 w Tabeli 1) – aktu wykonawczego do nieobowiązującej już ustawy z 1962 roku, który stanowił, iż „rekonstrukcję zniszczonej przynależności zabytku, o ile nie przekracza ona 50% jego oryginalnej substancji” można uznać za jedną z prac (na którą GKZ mógł przyznać dotację) mających na celu zachowanie substancji zabytku oraz utrzymanie lub przywrócenie jego zabytkowego charakteru.

Zgodnie z wnioskami płynącymi z analizy praktyki dziedzictwa – trzech procesów nominacyjnych dotyczących kandydatury Gdańska do wpisu na listę dziedzictwa światowego (IV rozdział pracy): Potwierdzeń tezy (1) można dopatrzeć się w uzasadnieniach spełniania warunku autentyczności zawartych w dokumentacjach nominacyjnych dotyczących wszystkich trzech dotychczasowych nominacji Gdańska na listę UNESCO.

W *dossier* z 1997 roku (nominacja I) autentyczność uzasadniano zgodnie z pierwszą wersją wytycznych z 1977 roku (wówczas formalnie już nieobowiązującą), uznając całkowite spełnienie tego warunku w przypadku Twierdzy Wisłoujście oraz zachowanej części nowożytnych fortyfikacji Optywu Motławy pod względem głównie atrybutów materialnych, takich jak projekt, materiały, wykonawstwo i otoczenie. Natomiast w przypadku Głównego Miasta autorzy uznali za „autentyczne” jego „zrekonstruowane” historyczne formy i „przedłużyli zakres czasowy autentyczności” odnoszący się do Głównego Miasta o okres obejmujący także jego powojenną odbudowę. Co interesujące, *summa summarum* w *dossier* stwierdzono, że Gdańsk spełnia kryterium autentyczności w sensie Dokumentu z Nara z 1994 roku, chociaż wówczas dokument nie stanowił jeszcze integralnej części Wytycznych Roboczych.

W *dossier* z 2005 roku (nominacja II) stwierdzono, że warunek autentyczności zgłoszonych do wpisu dóbr „jest całkowicie spełniony” zarówno w zakresie materialnym, jak i niematerialnym. W sferze materialnej potwierdzenie spełniania kryterium autentyczności miało stanowić wyrażenie wartości kulturowych nominowanego zespołu budowli historycznych Głównego Miasta przez takie atrybuty jak zachowana oryginalna substancja budowli, materialne elementy historycznego wystroju i wyposażenia ich wnętrz, forma i substancja ich wystroju architektonicznego oraz historyczne położenie i otoczenie zabytków (wpisanych w zachowany średniowieczny układ urbanistyczny tej części miasta). Kwestię zachowanej substancji autentycznej budowli podkreślono także w przypadku obu nominowanych miejsc pamięci (fragmentu Stoczni Gdańskiej oraz Westerplatte). Wyraz autentyczności w wymiarze niematerialnym stanowić miały, w przypadku zespołu budowli Głównego Miasta – odzwierciedlenie przez zespół pełnego programu republiki miejskiej z XVI i XVII wieku oraz przesłania ideowe zawarte w jego oryginalnych dziełach sztuki, a w przypadku miejsc pamięci – bezpośrednio i jednoznacznie powiązania z udokumentowanymi wydarzeniami i ponadczasowymi ideami stanowiącymi żywą tradycję o niekwestionowanej wartości uniwersalnej.

Na podstawie *statement of authenticity* zawartego w *dossier* z 2020 roku (nominacja III) można stwierdzić, że *en gros* przeważają w nim argumenty świadczące o autentyczności nominowanej części Stoczni Gdańskiej w sferze niematerialnej, aczkolwiek autorzy dokumentacji nie zastosowali w tej materii wyraźnych rozgraniczeń. Oświadczenie o autentyczności stanowi swoisty konglomerat, w którym silnie zaakcentowaną autentyczność „związku” pomiędzy nominowanym miejscem i „Solidarnością” zestawiono z autentycznością jego „układu

przestrzennego”, „budynków, charakterystycznych elementów i przestrzeni”. W oświadczeniu jest też mowa o autentycznościach: „przeznaczenia i funkcji” stoczni, kontynuowanej w niej „tradycji” budowy statków, „ducha i atmosfery” stanowiących przesłanie stoczni oraz „zespołu zachowanych obiektów, budynków, urządzeń i terenów” stocznioowych dokumentujących ewolucję technologii i architektury stoczniowej na przestrzeni ponad stu lat. Może to wynikać z przyjętej koncepcji trzeciej nominacji, która bazuje na idei „Solidarności”, ale *summa summarum* świadczy o wzajemnym dopełnianiu się argumentów przemawiających za niematerialnymi i materialnymi przejawami autentyczności stoczni.

Teza (2): Zagadnienia autentyczności i możliwości odtwarzania zabytków / dziedzictwa (w tym architektury) są powiązane.⁷⁵¹

Zgodnie z wynikami analiz międzynarodowych i krajowych norm prawnych (III rozdział pracy):

Za potwierdzający tezę (2) można uznać cały paragraf 86 Wytycznych Roboczych, który chociaż formalnie dotyczy kryterium autentyczności dziedzictwa kulturalnego, zawiera zastrzeżenia odnośnie rekonstrukcji (odtworzenia) oraz stanowi jedyny przepis w wytycznych (funkcjonujący w tej regulacji w nieznacznie zmienianej wersji od 1980 roku) wzmiankujący potencjalną możliwość rekonstrukcji, łącząc jednocześnie tę kwestię z zagadnieniem autentyczności. Aktualne pełne brzmienie tego przepisu:

Jeżeli chodzi o autentyczność, rekonstrukcja [odtworzenie] zabytków archeologicznych, budowli historycznych lub dzielnic jest uzasadniona jedynie w wyjątkowych okolicznościach. Rekonstrukcja jest dopuszczalna wyłącznie w oparciu o kompletną i szczegółową dokumentację [inwentaryzację], z całkowitym wykluczeniem domysłu.⁷⁵² (wyr. wł.)

Za potwierdzenie tezy (2) można uznać też przepis (§ 4. Ust. 2 pkt. 9) nieobowiązującego już *Rozporządzenia Ministra Kultury i Sztuki z dnia 6 września 2000 roku w sprawie warunków wykorzystania zabytków nieruchomych na cele użytkowe oraz zasad i trybu przyznawania dotacji z budżetu państwa przeznaczonych dla użytkowników zabytków, prowadzących prace remontowe i konserwatorskie przy tych zabytkach (poz. 10 w Tabeli 1)* – w części potwierdzający również tezę (1) – z którego wynikało, że „rekonstrukcję zniszczonej przynależności zabytku, o ile nie przekracza ona 50% jego oryginalnej substancji” można było uznać za prace „mające na celu zachowanie substancji zabytku oraz utrzymanie lub przywrócenie jego zabytkowego charakteru” – uprawniające do uzyskania dotacji GKZ.

⁷⁵¹ Teza (2) stanowi rozwinięcie tezy (1).

⁷⁵² Ang. *In relation to authenticity, the reconstruction of archaeological remains or historic buildings or districts is justifiable only in exceptional circumstances. Reconstruction is acceptable only on the basis of complete and detailed documentation and to no extent on conjecture.* (§86 wytycznych z 2021 r.)

Zgodnie z wnioskami płynącymi z analizy praktyki dziedzictwa – trzech procesów nominacyjnych dotyczących kandydatury Gdańska do wpisu na listę dziedzictwa światowego (IV rozdział pracy):

Za potwierdzenia tezy (2) można uznać stwierdzenia zawarte w uzasadnieniach spełniania warunku autentyczności z dokumentacjach nominacyjnych oraz w stanowiskach ICOMOS-u w tej kwestii, dotyczących dwóch pierwszych nominacji Gdańska na listę UNESCO.

W *dossier* z 1997 roku (nominacja I), w uzasadnieniu autentyczności nominowanych dóbr napisano, że „w przypadku zrekonstruowanego w historycznych formach Głównego Miasta [jego] autentyczność obejmuje okres od początku istnienia miasta aż do ostatniego etapu transformacji, jakim była jego powojenna odbudowa” (wyr. wł.), powołując się na uniwersalizm definicji autentyczności wynikający z Dokumentu z Nara. Natomiast ICOMOS, oceniając pierwszy wniosek dotyczący kandydatury Gdańska pod względem autentyczności, przywołał przyjęte podczas odbudowy Głównego Miasta „zasady rekonstrukcji” i uznał jego autentyczność za wątpliwą, mimo deklarowanej przez stronę polską zgodności tej „rekonstrukcji” z duchem dokumentu.

Zdaniem autorów *dossier* z 2005 roku (nominacja II) o autentyczności w wymiarze materialnym nominowanego zespołu budowli historycznych Głównego Miasta miało świadczyć „świadome prowadzenie wszystkich prac konserwatorskich oraz w ograniczonym zakresie działań rekonstrukcyjnych w oparciu o wiarygodne interdyscyplinarne badania naukowe, w postaci kompletnej i szczegółowej dokumentacji oryginału” (wyr. wł.). Dokumentacja nominacyjna wzmiankowała przeprowadzenie działań rekonstrukcyjnych i odtworzeniowych jedynie w trzech z dwunastu nominowanych obiektów Głównego Miasta, tj. Żłotej Bramie, Domu Uphagena oraz Żurawiu Portowym. ICOMOS uznał jednak, że nominowane budowle historyczne Głównego Miasta utraciły znaczną część substancji zabytkowej podczas wojny i chociaż rozpoczęte wkrótce po wojnie prace rekonstrukcyjne oparto na udokumentowanym materiale dowodowym, to fizyczną autentyczność budowli ocenił jako nieprzekonującą. W konkluzji ICOMOS podtrzymał swoje stanowisko odnośnie autentyczności z 1998 roku (tj. z czasu pierwszej nominacji).

Teza (3): Pod koniec XX wieku wzrosło i upowszechniło się znaczenie czynnika społecznego w poglądach i normach prawnych dotyczących konserwatorstwa / dziedzictwa oraz praktyce konserwatorskiej/dziedzictwa i jej kontekście, co wiąże się z rozpowszechniającym się także uznaniem niematerialnego wymiaru ochrony zabytków / dziedzictwa.

Zgodnie z wynikami analiz międzynarodowych i krajowych norm prawnych (III rozdział pracy):

Potwierdzenie pierwszej części tezy (3) stanowi zauważalny w kolejnych wersjach Wytycznych Roboczych wzrost ilości – i związanej z tym szczegółowości – przepisów regulujących różne

kwestie społeczne związane ze światowym dziedzictwem, zwłaszcza tj. partycypacja społeczna, inkluzywny rozwój społeczny, upowszechnianie misji konwencji UNESCO, działania edukacyjne. W pierwszych wersjach wytycznych z lat 1977–1978 były to 3 przepisy, ponad 10 w 1994 roku, a po znaczącej zmianie regulacji w 2005 roku – ponad 20 przepisów.

W całości tezę (3) potwierdza *Konwencja ramowa Rady Europy o wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa* z 2005 roku (Konwencja z Faro), którą sporządzono w celu wzmocnienia (i zaktualizowania) istniejących instrumentów prawnych Rady Europy dotyczących bardziej szczegółowych aspektów dziedzictwa kulturowego (w tym *Konwencji o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy* z 1985 roku). W odróżnieniu od wcześniej przyjętych konwencji (przeanalizowanych w ramach tej pracy) społeczny aspekt dziedzictwa kulturowego stanowi główne przesłanie regulacji. Potwierdzenie tezy wynika w szczególności z misji konwencji (preambuła), którą stanowi postulat umiejscowienia człowieka oraz wartości społecznych w centrum poszerzonej interdyscyplinarnej koncepcji dziedzictwa kulturowego, a także przekonanie o konieczności włączenia każdego przedstawiciela społeczeństwa w ciągły proces definiowania dziedzictwa kulturowego i zarządzania nim. Tezę potwierdza też konwencyjna definicja „dziedzictwa kulturowego”, która nie definiuje dziedzictwa klasycznie przez wyszczególnienie jego „materialnych” elementów, lecz zgodnie z podejściem antropocentrycznym poprzez „niematerialne” funkcje, które pełni ono w społeczności i dla społeczności. W ten sposób regulację tę można uznać za instrument prawny ujmujący w ramy prawne ewolucję dokonującą się między tradycyjnym (tzn. zorientowanym na przedmioty) a nowym (tzn. zorientowanym na odbiorców) sposobem konstruowania dziedzictwa, w którym dokonuje się symboliczne zrównanie dziedzictwa materialnego z niematerialnym.

W polskich normach prawnych najwyraźniejsze potwierdzenie tezy (3) wynika z definicji „zabytku” zawartej w obowiązującej *Ustawie z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, zgodnie z którą zabytkami są dobra *stricte* materialne, których „zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną [z natury rzeczy niematerialną] wartość historyczną, artystyczną lub naukową” (wyr. wł.). Zachodzi tu powiązanie czynnika społecznego z niematerialnym wymiarem „zabytku” w jednej ustawowej definicji. Dla porównania pojęcie „dobra kultury”, którym posługiwała się wcześniej obowiązująca *Ustawa z dnia 15 lutego 1962 roku o ochronie dóbr kultury i o muzeach*, takiego związku z czynnikiem społecznym nie posiadało.

Zgodnie z wnioskami płynącymi z analizy praktyki dziedzictwa – trzech procesów nominacyjnych (i ich kontekstu) dotyczących kandydatury Gdańska do wpisu na listę dziedzictwa światowego (IV rozdział pracy):

Rosnące znaczenie czynnika społecznego w kontekście nominacji Gdańska do wpisu na listę UNESCO najadekwatniej odzwierciedla rola odegrana przez społeczeństwo w ponad

dwudziestoletniej „drodze do dziedzictwa” Stoczni Gdańskiej. Od ogłoszenia upadłości stoczni w 1996 roku do pierwszego ważnego „ludzkiego” głosu w sprawie jej dziedzictwa, którym była publikacja Michała Szlagi z 2013 roku oraz działań nieformalnej Inicjatywy Społecznej „NIE dla burzenia Stoczni Gdańskiej”, obszar związany z dziedzictwem przemysłowym Stoczni Gdańskiej wraz z położonymi na nim najcenniejszymi obiektami stocznioowymi nie był praktycznie rozpoznany, pozostawał swoistą *terra 220ncognita*. Generalizując można uznać, że do tego czasu różne uprawnione gremia i autorytety (tj. urbaniści z Politechniki Gdańskiej, władze konserwatorskie i miejskie, eksperci zatrudniani przez dewelopera gruntowego, autorzy MPZP z Biura Rozwoju Gdańska) reprezentowały stanowisko, że istotę aspektu kulturowego i historycznego Stoczni Gdańskiej oddają plac Solidarności z Pomnikiem Poległych Stoczniowców Grudnia 1970 roku, brama stocznioowa nr 2 i sala BHP, czyli obiekty związane z dziedzictwem solidarnościowym. Ten tok myślenia o dziedzictwie stoczni był kontynuowany też w drugiej nominacji Gdańsk na listę UNESCO z lat 2005–2007 (będącej inicjatywą władz miejskich), bo przedmiot wpisu – jako jedno z nominowanych miejsc pamięci – stanowił obszar nazwany w *dossier* fragmentem Stoczni Gdańskiej (1,82 ha) także ograniczony do obiektów związanych z etosem „Solidarności” (obszarowo nieznacznie wykraczający poza zakres wpisu do rejestru z 1999 roku).

Medialne nagłośniecie publikacji Szlagi „zbiegło się” z zainicjowaniem i przeprowadzeniem w latach 2013–2014 pierwszej kompleksowej inwentaryzacji obiektów Stoczni Gdańskiej, zakończonej włączeniem kilkudziesięciu z nich do WEZ. W 2015 roku PKN ICOMOS wykonuje pierwsze studium zawierające całościowe przedstawienie stanu ochrony konserwatorskiej stoczni oraz wskazanie działań kierunkowych, których wprowadzenie umożliwiłoby nominację stoczni do wpisu na listę UNESCO. Równolegle w latach 2013–2014 inicjatywa „NIE dla burzenia Stoczni Gdańskiej” wystosowuje dwie petycje *online* adresowane do najważniejszych osób w państwie, pierwszą – „Ocalmy Gdańskie Dźwigi” – w celu doprowadzenia do wpisania do rejestru zabytków gdańskich żurawi i budynków stocznioowych, drugą – z apelem o nadanie terenom dawnej Stoczni Gdańskiej statusu pomnika historii. Każdą z petycji podpisuje 4400–5000 osób. To najbardziej symptomatyczne wydarzenia z toczącej się wówczas debaty publicznej w sprawie dziedzictwa stoczni.

Ochrona prawna obszaru i obiektów *stricto* związanych z dziedzictwem Stoczni Gdańskiej „rusza” w 2017 roku wraz z wpisaniem do rejestru zabytków części historycznego kompleksu dawnej Stoczni Cesarskiej i jest systematycznie kontynuowana w latach 2017–2020. W 2018 roku wpisana do rejestru zabytków część Stoczni Cesarskiej oraz zespół ściśle związany z dziedzictwem „Solidarności” (wpisany do rejestru zabytków w 1999 roku) zostają uznane za pomnik historii. W 2020 roku Polska składa trzeci wniosek o wpisanie Gdańska na listę UNESCO zatytułowany *Stocznia Gdańska – miejsce narodzin „Solidarności” i symbol upadku żelaznej kurtyny w Europie*.

Najprawdopodobniej bez upomnienia się społeczeństwa i wyraźnego impulsu z jego strony Stocznia Gdańska „nie przeszłaby” swojej „drogi do dziedzictwa”. Wyniki sondażowych badań socjologicznych Uniwersytetu Gdańskiego przeprowadzonych po koniec 2019 roku (tzn. w momencie opracowywania trzeciego wniosku nominacyjnego) pokazały, że dla 66% przebadanych gdańszczan tereny postoczniowe stanowią miejsce „osobiście ważne”. Może to świadczyć zatem o rosnącej roli partycypacji społecznej w praktyce dziedzictwa [vide pierwsza część tezy (3)], w kwestiach związanych z jego definiowaniem, identyfikowaniem i decydowaniem o nim.

Natomiast o rosnącym uznaniu niematerialnego wymiaru dziedzictwa w praktyce – potwierdzającym drugą część tezy (3) – może świadczyć ewolucja koncepcji trzech dotychczasowych nominacji Gdańska do wpisu na listę UNESCO. Od pierwszej z lat 1997–1998, której przedmiot stanowiły klasycznie trzy monumentalne zespoły budowli (Główne Miasto, Opiływ Motławy i Twierdza Wisłoujście); drugiej z lat 2005–2007, w której nominowano jeden zespół (zespół budowli historycznych na Głównym Mieście) oraz dwa miejsca pamięci, w których przeważał niematerialny wymiar dziedzictwa (1. Westerplatte – miejsce, gdzie rozpoczęła się II wojna światowa; 2. Fragment Stoczni Gdańskiej związany z powstaniem „Solidarności”, wraz z Pomnikiem Poległych Stoczniovców); do trzeciej z lat 2020–2021 – opartej na idei solidarności, w której nominowano Stocznnię Gdańską jako symboliczne „miejsce narodzin «Solidarności» i symbol upadku żelaznej kurtyny w Europie”.

Znamienne jest także rosnące z każdą kolejną nominacją Gdańska znaczenie najbardziej „niematerialnego” kryterium (vi) – zastosowanego we wszystkich jak dotychczas nominacjach Gdańska – w zestawach kryteriów OUV przyjętych w ramach kolejnych nominacji. Otóż kryterium to stanowiło 1 z 5 kryteriów w pierwszym wniosku nominacyjnym, 1 z 3 w drugim oraz 1 z 2 w trzecim. Przy czym w trzecim wniosku nominacyjnym kryterium (vi) wybrano na kryterium nadrzędne, a nawet rozważano, czy nie mogłoby stanowić ono jedynego kryterium jako najbardziej adekwatnego do rozpoznania wyjątkowego uniwersalnego znaczenia wartości idei solidarności i wolności, które stanowiły istotę tej nominacji. Wydaje się, że był konsensus społeczny, ale zabrakło gotowości w samym systemie światowego dziedzictwa, po pierwsze z uwagi na niematerialny aspekt tej kandydatury nie mieszczący się w ramach konwencji dotyczącej konkretnych (materialnych) miejsc, a po drugie z uwagi na swoisty brak autonomii kryterium (vi). Od 2005 roku Wytyczne Robocze nadal zawierają zalecenie łączenia tego kryterium z pozostałymi kryteriami, co świadczy o zmarginalizowanej roli niematerialności w tym systemie.

2. Wnioski końcowe

Realizacja badań podstawowych założonych w ramach pracy pozwoliła na ustalenie i wykazanie, że istnieją powiązania między teorią konserwatorską oraz współistniejącą filozofią

dziedzictwa a praktyką światowego dziedzictwa. Zostało to zilustrowane przykładem „Gdańska jako potencjalnego miejsca światowego dziedzictwa”.

W pierwszym etapie pracy badawczej ustalono, że możliwe jest podsumowanie współczesnych poglądów dotyczących konserwatorstwa i dziedzictwa w oparciu o teksty teoretyczne i dokumenty doktrynalne, pod warunkiem uwzględnienia współistnienia klasycznej myśli konserwatorskiej z filozofią dziedzictwa. W wyniku przeprowadzonych analiz zapisów myśli konserwatorskiej oraz koncepcji dziedzictwa (kulturowego), zidentyfikowano i zdefiniowano jako najistotniejsze zagadnienia podstawowe formułowane przez teorię konserwatorską i filozofię dziedzictwa w odniesieniu do zabytków/dziedzictwa (w tym architektury) – zagadnienie ich autentyczności (związane z kwestią odtwarzalności) oraz społeczny aspekt konserwatorstwa/dziedzictwa. Z perspektywy badawczej oba zagadnienia są w sposób interesujący powiązane z tematem niematerialności.

Autentyczność – z jednej strony rozumiana jako prawda historyczna (substancja autentyczna) – stanowi *meritum* klasycznej teorii i doktryny konserwatorskiej, z drugiej zaś jej uniwersalizm jako podstawowej międzynarodowej normy dziedzictwa kulturowego został podważony na konferencji w Nara w 1994 roku i w następstwie dyskusji z nią związanych. Tymczasem badacze uznający dziedzictwo za proces społeczno-kulturowy, którzy (w odróżnieniu od europocentrycznych koncepcji dziedzictwa) zwrócili uwagę na zagadnienie niematerialności dziedzictwa, albo w ogóle kwestii autentyczności nie dostrzegają (lub uznają ją za nieistotną), albo kwestionują nacisk położony na ideę „materialnej” autentyczności. Autentyczność dziedzictwa ich zdaniem bowiem polega na autentyczności znaczeń nadawanych dziedzictwu przez ludzi.

Natomiast społeczny aspekt konserwatorstwa – rozumiany jako związek tej dziedziny działalności architektonicznej z ludźmi i jej znaczenie dla ludzi – w klasycznej teorii i doktrynie konserwatorskiej był pomijany. Dopiero dostrzeżenie idei niematerialności dziedzictwa (powiązane z krytyką dominacji zachodnich wyobrażeń o dziedzictwie) umożliwiło oderwanie się od jego fizycznych aspektów i w konsekwencji pozwoliło zauważyć elementy łączące dziedzictwo z wartościami i znaczeniami społecznymi. W związku z tym można mówić o swoistym przesunięciu akcentu z przedmiotu na podmiot konserwatorstwa, a rozwijając tę myśl z dziedzictwa na wspólnotę, wobec której to dziedzictwo zaczyna pełnić funkcję służebną, co skutkuje demokratyzacją dziedzictwa.

W drugim etapie pracy badawczej na podstawie analiz merytorycznych międzynarodowych i polskich norm prawnych ustalono, że zagadnienie autentyczności zabytków/dziedzictwa (związane z kwestią odtwarzalności) oraz społeczny aspekt konserwatorstwa/dziedzictwa znalazły wyraźne odzwierciedlenie wyłącznie w prawie międzynarodowym. Oba zagadnienia uwzględniają Wytyczne Robocze dotyczące wdrażania *Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego* (UNESCO),

a Konwencja ramowa Rady Europy o wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa (Faro) wyłącznie społeczny aspekt dziedzictwa kulturowego.

W Wytycznych Roboczych – od pierwszej wersji z 1977 roku – autentyczność stanowi jedno z obowiązkowych kryteriów, które przesądza o posiadaniu przez dziedzictwo kulturalne „wyjątkowej powszechnej wartości” (OUV) i warunkuje umieszczenie i pozostanie danego dobra na liście UNESCO. W 2005 roku, w związku z uwzględnieniem w wytycznych tekstu Dokumentu z Nara, określona w regulacji lista atrybutów wyrażających autentyczność dziedzictwa została poszerzona także o atrybuty niematerialne. O powiązaniu kwestii autentyczności i odtwarzalności dziedzictwa w wytycznych świadczy paragraf 86 (funkcjonujący w tej regulacji w nieznacznie zmienianej wersji od 1980 roku), który chociaż formalnie dotyczy kryterium autentyczności dziedzictwa kulturalnego, zawiera zastrzeżenia odnośnie rekonstrukcji (odtworzenia).

Natomiast na uwzględnienie społecznego aspektu światowego dziedzictwa wskazuje rosnąca liczba przepisów dotyczących tej kwestii w Wytycznych Roboczych w miarę kolejnych aktualizacji regulacji. Wytyczne w szczególności kładą nacisk na znaczenie partycypacji społecznej podczas identyfikowania potencjalnych dóbr światowego dziedzictwa oraz opracowywania list informacyjnych (ang. *Tentative Lists*), na wszystkich poziomach procesu nominacyjnego (także w ramach obowiązkowej od 2021 roku procedury wstępnej oceny nominacji – *Preliminary Assessment*) oraz w docelowej ochronie dóbr światowego dziedzictwa. Dotyczy to zarówno udziału lokalnej społeczności (od 1994 roku jako czynnika zapewniającego współodpowiedzialność za utrzymanie nominowanej nieruchomości), zapewnienia udziału szerokiej gamy interesariuszy (od 2005 roku) wraz z wykazaniem np. uzyskania uprzedniej zgody także ludności rdzennej (od 2015 roku), jak i zaangażowania właściwych interesariuszy i uprawnionych podmiotów (od 2021 roku). Ponadto jako *conditio sine qua non* posiadania OUV – zgodnie z wytycznymi od 2005 roku – każde nominowane dobro powinno posiadać odpowiedni plan lub udokumentowany system zarządzania, określający „najlepiej poprzez środki partycypacyjne”, w jaki sposób jego OUV miałyby być zachowana.

Społeczny aspekt dziedzictwa kulturowego stanowi istotę Konwencji z Faro. Konwencja kładzie nacisk na potrzebę umiejscowienia człowieka i wartości społecznych w centrum szeroko rozumianej koncepcji dziedzictwa kulturowego oraz na potrzebę włączenia całego społeczeństwa w ciągły proces definiowania i zarządzania dziedzictwem oraz uczestnictwa wszystkich zarówno w procesie identyfikacji, badania, interpretacji, ochrony, konserwacji i prezentowania dziedzictwa kulturowego, jak i w publicznej refleksji/debacie na temat związanych z nim możliwości i wyzwań. Jednym z głównych celów konwencji jest zaakcentowanie, że podstawową motywacją zachowania dziedzictwa kulturowego i zrównoważonego korzystania z niego jest rozwój człowieka i podniesienie jakości życia. Konwencyjna definicja „dziedzictwa kulturowego” nie definiuje dziedzictwa klasycznie przez wyszczególnienie jego „materialnych” elementów, lecz zgodnie z podejściem antropocentrycznym poprzez podlegające stałej ewolucji „niematerialne” funkcje,

które pełni ono w społeczności i dla społeczności. Konwencja wprowadziła też nowe nośne pojęcie „wspólnoty dziedzictwa kulturowego”. Choć przesłanie Konwencji z Faro jest istotne, to z uwagi na formę ramową tej regulacji wynikającą z jej przeznaczenia (wzmocnienie istniejących instrumentów prawnych Rady Europy dotyczących bardziej szczegółowych aspektów dziedzictwa kulturowego), funkcjonuje ono przede wszystkim w warstwie deklaratywnej. Brakuje przełożenia założeń konwencji na polskie prawodawstwo konserwatorskie oraz szczegółowe międzynarodowe przepisy wykonawcze (np. analogiczne do Wytycznych Roboczych), co skutkuje brakiem możliwości zastosowania postanowień konwencyjnych w sformalizowanej praktyce konserwatorskiej i dziedzictwa.

W związku z powyższymi ustaleniami wynikającymi z pierwszego i drugiego etapu pracy badawczej, celem trzeciego etapu pracy okazało się wykazanie, czy i w jaki sposób najistotniejsze zagadnienia podstawowe formułowane przez teorię konserwatorską i filozofię dziedzictwa, a uwzględnione w Wytycznych Roboczych – czyli zagadnienie autentyczności i społeczny aspekt dziedzictwa – znalazły wyraz i/lub zastosowanie w przypadku Gdańska w praktyce regulowanej przepisami wytycznych, tj. w praktyce związanej ze światowym dziedzictwem.

W ramach trzech procesów dotyczących zgłoszenia kandydatury Gdańska do wpisu na listę UNESCO, uzasadnienie spełniania warunku autentyczności jako obowiązkowego kryterium przesądzającego o OUV dóbr kulturalnych, stanowiło integralną część treści dokumentacji nominacyjnych. W *dossier* z 1997 roku (nominacja I) autentyczność uzasadniano głównie pod względem atrybutów materialnych. Wyjątek stanowiło Głównie Miasto, w którego przypadku uznano – powołując się na uniwersalizm definicji autentyczności wynikający z Dokumentu z Nara – za „autentyczne” także jego „zrekonstruowane” historyczne formy. W *dossier* z 2005 roku (nominacja II) stwierdzono spełnienie warunku autentyczności zgłoszonych do wpisu dóbr zarówno w zakresie materialnym, jak i niematerialnym. Natomiast w *statement of authenticity* z *dossier* z 2020 roku (nominacja III) chociaż przeważają argumenty świadczące o autentyczności Stoczni Gdańskiej w sferze niematerialnej z silnie akcentowaną autentycznością związku stoczni z „Solidarnością”, to generalnie oświadczenie wskazuje na wzajemne dopełnianie się argumentów przemawiających za niematerialnymi i materialnymi przejawami autentyczności tego miejsca. Reasumując, w sposobie uzasadniania spełniania warunku autentyczności w ramach kolejnych nominacji Gdańska do wpisu na listę UNESCO zauważalna jest zbieżność argumentacji uzasadnień z poglądami dotyczącymi autentyczności formułowanymi przez teorię konserwatorską i filozofię dziedzictwa uwzględniającymi ich współistnienie, co świadczy o istnieniu powiązań między teorią konserwatorską i filozofią dziedzictwa a praktyką światowego dziedzictwa w przypadku Gdańska.

Natomiast społeczny aspekt dziedzictwa w kontekście nominacji Gdańska do wpisu na listę UNESCO najadekwatniej odzwierciedla rola odegrana przez społeczeństwo w ponad dwudziestoletniej „drodze do dziedzictwa” Stoczni Gdańskiej. Dziedzictwo przemysłowe stoczni –

zapomniane po jej upadłości i przez lata niedoceniane przez środowisko konserwatorskie, naukowe oraz władze miejskie zostaje zidentyfikowane i częściowo zinwentaryzowane (*vide* fotografie Michała Szlagi) za sprawą oddolnej inicjatywy. Powstała spontanicznie „wspólnota dziedzictwa stoczni”, w której przewodzą artyści z Kolonii Artystów oraz nieformalna Inicjatywa Społeczna „NIE dla burzenia Stoczni Gdańskiej” kategorycznie opowiada się za dziedzictwem stoczni w obliczu zintensyfikowanej akcji rozbiórkowej prowadzonej na jej terenach. Dzięki uzyskanemu rozgłosowi medialnemu „wspólnota” doprowadza do zainicjowania pierwszej w historii stoczni kompleksowej inwentaryzacji obiektów stoczniowych zakończonej włączeniem wielu z nich do WEZ, a następnie do objęcia formalną ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków także obszaru i obiektów związanych z jej dziedzictwem przemysłowym. Wpisanie do rejestru umożliwiło uznanie Stoczni Gdańskiej za pomnik historii, co z kolei stworzyło podstawę prawną do przedstawienia trzeciego wniosku nominacyjnego o wpisanie Stoczni Gdańskiej na listę UNESCO.

Najprawdopodobniej, gdyby stocznia należała do miejsc o oczywistym walorze architektonicznym, oddolna inicjatywa społeczna nie byłaby niezbędna do rozpoznania jej wartości. Tymczasem chociaż fizyczne aspekty dziedzictwa stoczni zostały pominięte, ujawnił się jego wymiar niematerialny będący wyrazem wartości i znaczeń podzielanych przez „wspólnotę” tego dziedzictwa, który „opowiedział się” za jego zachowaniem. Kluczowa rola społeczności, która przypisała wartość dziedzictwu Stoczni Gdańskiej i w ramach działań publicznych zdecydowała chronić je, by przekazać przyszłym pokoleniom, wskazuje na wyraźny związek tego przykładu praktyki dziedzictwa – stanowiącego kontekst nominacji Gdańska do wpisu na listę UNESCO – z poglądami formułowanymi przez filozofię dziedzictwa odnośnie społecznego aspektu dziedzictwa.

Bibliografia

Literatura

Alois Riegl, Georg Dehio i kult zabytków. Przekład i wstęp R. Kasperowicz. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Mówią wieki”, 2006. ISBN 83-86156-27-9

Ars longa – vita brevis. Tradycyjne i nowoczesne metody badania dzieł sztuki. Red. J. Flik. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2003. ISBN 83-231-1623-7

Arszyński M.: *IDEA–PAMIĘĆ–TROSKA. Rola zabytków w przestrzeni społecznej i formy działań na rzecz ich zachowania od starożytności do połowy XX wieku.* Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2007. ISBN 978-83-60518-09-0

Ashworth G.: *Planowanie dziedzictwa.* Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2015. ISBN 978-83-63463-34-2

Barbacci A.: *Konserwacja zabytków we Włoszech.* Warszawa: Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków. Seria B – Tom XVI, [1956] 1966.

Baudrillard J.: *Symulakry i symulacja.* Warszawa: Wydawnictwo Sic!, 2005.

Benjamin W.: *The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction.* London: Penguin Books, [1936] 2013. ISBN 978-0-141-03619-9

Bogdanowska M.: *Słowa, pojęcia i terminy – o zawikłaniach konserwatorskiego słownictwa.* W: *Karta Wenecka 1964-2014.* Red. W. Bukowska, J. Krawczyk. Toruń: Wydział Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2015. ISBN 978-83-943825-1-3, s. 65–73.

Brandi C.: *Teoria restauracji.* Warszawa: Międzyuczelniany Instytut Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki – Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie i Krakowie, 2006. ISBN 978-83-922954-2-6

Brumann C.: *How to be authentic in the UNESCO World Heritage system: copies, replicas, reconstructions, and renovations in a global conservation arena.* W: *The transformative power of the copy: a transcultural and interdisciplinary approach.* Red C. Forberg, P. W. Stockhammer. Heidelberg: Heidelberg University Publishing, 2017, s. 269–287. ISBN 978-3-946054-41-2 <https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/29518> 03.07.2023

Butler B.: *Heritage and the Present Past.* W: *Handbook of Material Culture.* Red. C. Tilley, W. Keane, S. Küchler, M. Rowlands, P. Spyer. London: Sage, 2006, s. 463–479. ISBN 1-4129-0039-5

Cameron C.: *Shifting doctrine for reconstruction at World Heritage sites.* W: *The challenges of World Heritage recovery.* Red. M. Marcinkowska, K. Zalasieńska. Warsaw: Narodowy Instytut Dziedzictwa, 2019, s. 55–63. ISBN 978-83-66160-36-1 <https://ksiegarnia.nid.pl/wpcontent/uploads/2022/08/TheChallengesOfWorldHeritageRecovery.pdf> 03.07.2023

Cameron C.: *The evolution of the concept of Outstanding Universal Value.* W: *Conserving the authentic: essays in honour of Jukka Jokilehto.* Red. N. Stanley-Price, J. King. Rome: ICCROM Conservation Studies 10, 2009. ISBN 978-92-9077-220-0, s. 127–136. https://www.iccrom.org/sites/default/files/publications/2019-11/iccrom_ics10_jukkafestchrift_en.pdf 06.07.2020

Chróścielewski J., Miśkiewicz M., Pyrzowski Ł.: *Historyczny żuraw na przekonstruowanym fragmencie oryginalnej estakady jako pomnik Stoczni Gdańskiej*. „Budownictwo i Architektura”, nr 12(3)2013, s. 247–254.

Czerner O.: *Wartość autentyzmu w zabytkach*. „Ochrona Zabytków”, nr 3/1974, s. 180–183.

Dehio G.: *Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami w XIX stuleciu*. W: Alois Riegl, Georg Dehio i kult zabytków. Przekład i wstęp R. Kasperowicz. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Mówią wieki”, 2006. ISBN 83-86156-27-9, s. 71–87.

Dobosz P.: *Administracyjnoprawne instrumenty kształtowania ochrony zabytków*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Dajwór”, 1997. ISBN 83-902613-1-6

Dobosz P.: *Prawne granice doktryny konserwatorskiej i jej początki na ziemiach polskich*. W: *Doktryny i realizacje konserwatorskie w świetle doświadczeń krakowskich ostatnich 30 lat*. Red. B. Krasnowolski. Kraków: Wydawnictwo WAM – Społeczny Komitet Odnowy Zabytków Krakowa, 2011. ISBN 978-83-7505-793-5, s. 63–104.

Dobosz P., Soldani A.: *Prawo w ochronie zabytków w Polsce (niektóre refleksje nad ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami)*. W: *Kongres Konserwatorów Polskich Warszawa 2005: materiały konferencyjne*. Red. Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków. Wrocław: Dolnośląskie Wydawnictwo Edukacyjne, 2005. ISBN 83-7125-137-8, s. 22–32.

Doktryny i realizacje konserwatorskie w świetle doświadczeń krakowskich ostatnich 30 lat. Red. B. Krasnowolski. Kraków: Wydawnictwo WAM – Społeczny Komitet Odnowy Zabytków Krakowa, 2011. ISBN 978-83-7505-793-5

Gawlicki M.: *Gdańsk na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO – 20 lat starań i niewykorzystanych szans*. „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego”, nr 4/2017, s. 63–72. file:///d:/Downloads/UNESCO_pl.pdf 08.09.2025

Gentry K., Smith L.: *Critical heritage studies and the legacies of the late-twentieth century heritage canon*. „International Journal of Heritage Studies”, nr 25(11)2019, s. 1148–1168. doi: <https://doi.org/10.1080/13527258.2019.1570964>

Gfeller A. É.: *The Authenticity of Heritage: Global Norm-Making at the Crossroads of Cultures*. „The American Historical Review”, nr 122(3)2017, s. 758–791. doi: <https://doi.org/10.1093/ahr/122.3.758>

Glendinning M.: *The Conservation Movement: A History of Architectural Preservation: Antiquity to modernity*. London: Routledge, 2013. ISBN 978-0-415-54322-4

Graham B., Ashworth G. J., Tunbridge J. E.: *A Geography of Heritage: Power, Culture and Economy*. London: Routledge, [2000] 2016. ISBN 978-0-340-67778-0

Harvey D. C.: *Heritage Pasts and Heritage Presents: temporality, meaning and the scope of heritage studies*. „International Journal of Heritage Studies”, nr 7(4)2001, s. 319–338. doi: <https://doi.org/10.1080/13581650120105534>

Heritage for Future: Heritage in Transformation. Cultural Heritage Protection in XXI Century – Problems, Challenges, Predictions. Red. B. Szmygin. Florence: International Scientific Committee for Theory and Philosophy of Conservation and Restoration ICOMOS – Romualdo Del Bianco Foundatione – Polish National Committee of International Council on Monuments and Sites

ICOMOS – Lublin University of Technology, 2016. ISBN 978-83-944481-2-7
<http://bc.pollub.pl/dlibra/publication/13317/edition/12995/content?ref=desc> 08.09.2025

Heritage of Technology – Gdańsk Outlook 4. International Conference, May 4-7, 2005, Gdańsk – Gdynia – Tczew – Malbork – Nowy Dwór Gdański: Proceedings. Red. E. Wittbrodt, W. Affelt. Gdańsk: Gdańsk University of Technology, 2005. ISBN 83-88579-26-6

Jokilehto J.: *A History of Architectural Conservation.* Amsterdam: Elsevier Butterworth-Heinemann, 2011. ISBN 978-0-7506-5511-8

Kadłuczka A.: *Ochrona dziedzictwa architektury i urbanistyki. Doktryny, teoria, praktyka.* Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, 2018. ISBN 977-83-7242-971-1

Karta Ateńska. Urbanistyka C.I.A.M. Tł. K. Szeronos. Warszawa: Koło Naukowe Wydziału Architektury Wnętrz ASP, 1947.

Karta Wenecka 1964-2014. Red. W. Bukowska, J. Krawczyk. Toruń: Wydział Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2015. ISBN 978-83-943825-1-3

Khalaf R. W.: *World Heritage on the move: abandoning the assessment of authenticity to meet the challenges of the twenty-first century.* „Heritage”, nr 4(1)2021, s. 371–386. doi: <https://doi.org/10.3390/heritage4010023>

Kiewlicz R., Kakowska-Mehring W.: *Stocznia Gdańsk sprzedała najsłynniejsze dźwigi.* 18 kwietnia 2013. <https://www.trojmiasto.pl/wiadomosci/Stocznia-Gdansk-sprzedala-najslynniejsze-dzwigi-n68151.html> (dostęp 18.05.2026)

Kochanowska D., Kochanowski M., Lorens P.: *Studium rewitalizacji północnej części śródmieścia Gdańska.* „Urbanistyka: międzyuczelniane zeszyty naukowe”, nr 2/1996, s. 5–18.

Kochanowski M., Kochanowska D., Lorens P.: *Land Use Structure Determinants for the Gdańsk Shipyard Area.* W: *Large Scale Urban Developments.* Red. P. Lorens. Gdańsk: Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej, 2001. ISBN 83-88007-96-3, s. 227–239.

Kongres Konserwatorów Polskich Warszawa 2005: materiały konferencyjne. Red. Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków. Wrocław: Dolnośląskie Wydawnictwo Edukacyjne, 2005. ISBN 83-7125-137-8

Kornecki M.: *Granice interwencji i aranżacji konserwatorskiej.* „Ochrona Zabytków”, nr 4/1976, s. 298–305.

Kosmala K., Sebastyński R.: *The roles of artists' collective in the Gdansk Shipyard's heritage protection.* „Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development”, nr 3(2)2013, s. 116–129. doi: <https://doi.org/10.1108/JCHMSD-10-2012-0050>

Kossakowski B.: *Stocznia – jeszcze nie wszystko stracone. O książce Michała Szlagi.* 22 września 2013. <https://www.trojmiasto.pl/kultura/Stocznia-jeszcze-nie-wszystko-stracone-O-ksiazce-Michala-Szlagi-n72735.html> (dostęp 27.04.2026)

Kowalski K.: *O istocie dziedzictwa europejskiego – rozważania.* Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2013. ISBN 978-83-63463-11-3

Krawczyk J.: *50 lat Karty Weneckiej – idee, kontynuacje, konteksty*. W: *Karta Wenecka 1964-2014*. Red. W. Bukowska, J. Krawczyk. Toruń: Wydział Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2015. ISBN 978-83-943825-1-3, s. 7–13.

Krawczyk J.: *Kompromis i metoda – wybrane aspekty teorii konserwatorskich Aloisa Riegla i Cesare Brandiego*. „Ochrona Zabytków”, nr 2/2009, s. 64-74.

Krawczyk J.: *Nazwać, żeby ocalić. Klasycy myśli konserwatorskiej wobec relikwów przeszłości*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2020. ISBN 978-83-231-4481-6

Kurzątkowski M.: *Mały słownik ochrony zabytków*. Warszawa: Ministerstwo Kultury i Sztuki – Ośrodek Dokumentacji Zabytków, 1989.

Large Scale Urban Developments. Red. P. Lorens. Gdańsk: Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej, 2001. ISBN 83-88007-96-3

Lekson S. H.: *The Past Is a Foreign Country, Revisited. 2nd ed. David Lowenthal. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. 675 pp.* „Museum Anthropology”, nr 40(2)2017, s. 169–170. doi: 10.1111/muan.12149

Lipiński J.: *Redevelopment of the Former Shipyard Area in Gdańsk – from the Owner's Point of View*. W: *Large Scale Urban Developments*. Red. P. Lorens. Gdańsk: Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej, 2001. ISBN 83-88007-96-3, s. 205–208.

Lorens P.: *New Master Plan for the Young City in Gdańsk*. W: *Large Scale Urban Developments*. Red. P. Lorens. Gdańsk: Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej, 2001. ISBN 83-88007-96-3, s. 251–258.

Lorens P.: *Young City in Gdańsk – A Brief History of Development and Planning Efforts*. W: *Large Scale Urban Developments*. Red. P. Lorens. Gdańsk: Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej, 2001. ISBN 83-88007-96-3, s. 209–220.

Lowenthal D.: *The Past Is a Foreign Country – Revisited*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. ISBN 978-0-521-61685-0

Majewski P.: *Ideologia i konserwacja. Architektura zabytkowa w Polsce w czasach socrealizmu*. Warszawa: Wydawnictwo TRIO, 2009. ISBN 978-83-7436-166-8

Malinowski K.: *Co wnosi nowa ustawa o ochronie dóbr kultury i o muzeach?* „Ochrona Zabytków”, nr 2/1962, s. 3-10.

Małachowicz E.: *Konserwacja i rewaloryzacja architektury w środowisku kulturowym*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, 2007. ISBN 978-83-7493-307-0

Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska Kraków 2000: materiały konferencyjne. Red. A. Kadłuczka. Kraków: Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków - Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej, 2000. ISBN 83-7242-174-9

Moritz K.: *Gdańsk kupił jeden ze stoczniowych dźwigów*. 28 października 2013. <https://www.trojmiasto.pl/wiadomosci/Gdansk-kupil-jeden-ze-stoczniowych-dzwigow-n73905.html> (dostęp 25.02.2026)

Moritz K.: *Stoczniowe zabytki doczekają się dokumentacji*. 16 października 2013. <https://www.trojmiasto.pl/wiadomosci/Stoczniowe-zabytki-doczekaja-sie-dokumentacji-n73501.html> (dostęp 27.04.2026)

Muñoz Viñas S.: *Contemporary Theory of Conservation*. Oxford: Elsevier, 2005. ISBN 0-7506-6224-7

Nakonieczna E.: *Węzłowe problemy XX-wiecznego konserwatorstwa*. „Przestrzeń Ekonomia Społeczeństwo”, nr 11/I/2017, s. 33–47.

Nakonieczna E., Szczepański J.: *Authenticity of cultural heritage vis-à-vis heritage reproducibility and intangibility: from conservation philosophy to practice*. „International Journal of Cultural Policy”, nr 30(2)2024, s. 220–237. doi: <https://doi.org/10.1080/10286632.2023.2177642>

Nora P.: *Between memory and history: les lieux des mémoire*. „Representations”, nr 26(Spring)1989, s. 7–24. <https://www.jstor.org/stable/2928520>

Orchowska-Smolińska A., Kriegseisen A., Szczepański J.: *The Interdisciplinary research as a form of monument protection and preparation for the investment process on the example of the former Gdańsk Shipyard complex*. „Architectus”, nr 72(4)2022, s. 103–115. doi: <https://doi.org/10.37190/arc220410>

Pieprz D.: *Vision Master Plan for Gdańsk Shipyard Area*. W: *Large Scale Urban Developments*. Red. P. Lorens. Gdańsk: Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej, 2001. ISBN 83-88007-96-3, s. 240–247.

Preservation of the Industrial Heritage – Gdańsk Outlook. International Seminar – European Workshop, May 11-14, 1993, Gdańsk, Poland: Proceedings. Gdańsk: Technical University of Gdańsk – The Archaeological Museum in Gdańsk, 1993. ISSN 0373-8671

Przyborowska-Klimczak A.: *Ochrona dziedzictwa kulturalnego w dokumentach Rady Europy*. „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio G, Vol. LIV/LV, 2008-2009, s. 115–140. http://dlibra.umcs.lublin.pl/Content/21400/czas4058_54_55_2007_2008_8.pdf 24.01.2019

Riegl A.: *Nowoczesny kult zabytków. Jego istota i powstanie*. W: *Alois Riegl, Georg Dehio i kult zabytków*. Przekład i wstęp R. Kasperowicz. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Mówią wieki”, 2006. ISBN 83-86156-27-9, s. 27–70.

Rouba B. J.: *Autentyczność i integralność zabytków*. „Ochrona Zabytków”, nr 4/2008, s. 37–57.

Rouba B. J.: *Proces ochrony dóbr kultury. Pojęcia, terminologia*. W: *Ars longa – vita brevis. Tradycyjne i nowoczesne metody badania dzieł sztuki*. Red. J. Flik. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2003. ISBN 83-231-1623-7, s. 349–378.

Rouba B. J.: *Teoria w praktyce polskiej ochrony, konserwacji i restauracji dziedzictwa kultury*. W: *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*. Red. B. Szmygin. Warszawa/Lublin: Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, 2008. ISBN 978-83-7497-062-4, s. 101–120. <https://bc.pollub.pl/Content/629/PDF/wspolczesneproblemy.pdf> 24.02.2025

Samól P.: *MŁODE MIASTO (Jungstadt)*, „Gedanopedia”. [https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=M%C5%81ODE_MIASTO_\(Jungstadt\)](https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=M%C5%81ODE_MIASTO_(Jungstadt)) 02.02.2026

Samól P.: *MŁODE MIASTO (współcześnie)*, „Gedanopedia”.

[https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=M%C5%81ODE_MIASTO_\(wsp%C3%B3lC5%82cze%C5%9Bnie\)](https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=M%C5%81ODE_MIASTO_(wsp%C3%B3lC5%82cze%C5%9Bnie)) 02.02.2026

Sebastyanowski R.: *Shipyard of Solidarity: Artists-activists co-creation of public knowledge concerning cultural heritage of the former Gdansk Shipyard*. „Disegnarecon”, nr 12(23)2019, s. 11.1–11.10. doi: <https://doi.org/10.20365/disegnarecon.23.2019.11>

Sieroszewski W.: *Czy Ustawa o ochronie dóbr kultury i o muzeach dojrzała do nowelizacji (artykuł dyskusyjny)*. „Ochrona Zabytków”, nr 3/1971, s. 163–171.

Słownik języka polskiego PWN (online). <http://sjp.pwn.pl/> 01.01.2018

Smith L.: *Uses of Heritage*. London: Routledge, 2006. ISBN 0-203-60226-9

Smith L., Campbell G.: *The Tautology of “Intangible Values” and the Misrecognition of Intangible Cultural Heritage*. „Heritage & Society”, nr 10(1)2017, s. 26–44. doi: <https://doi.org/10.1080/2159032X.2017.1423225>

Springer F.: *Szara godzina. Czas na nową architekturę*. Kraków: Karakter, 2024. ISBN 978-83-68059-29-8

Sroczyńska J.: *Karta Wenecka jako dokument doktrynalny o znaczeniu międzynarodowym, ponadczasowym i uniwersalnym – dylematy środowiska konserwatorskiego*. W: *Karta Wenecka 1964-2014*. Red. W. Bukowska, J. Krawczyk. Toruń: Wydział Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2015. ISBN 978-83-943825-1-3, s. 53–64.

Sroczyńska J.: *Wartość społeczna zabytków architektury w świetle wybranych dokumentów UNESCO, ICOMOS, Rady Europy, kształtujących teorię ochrony dziedzictwa kulturowego*. „Wiadomości Konserwatorskie”, nr 65/2021, s. 7–19.

Stocznia Szlaga = Shipyard Szlaga. Red. J. Dominiczak, M. Szlaga. Warszawa: Instytut Fotografii Fort, 2021. ISBN 978-83-962169-0-8

Stovel H.: *The Riga Charter on Authenticity and Historical Reconstruction in Relationship to Cultural Heritage: Riga, Latvia, October 2000*. „Conservation and Management of Archaeological Sites”, 4(4)2001, s. 241–244. doi: <https://doi.org/10.1179/135050301793138173>

Stovel H.: *Origins and Influence of the Nara Document on Authenticity*. „APT Bulletin: The Journal of Preservation Technology”, nr 39(2/3)2008, s. 9–17.

Studium wyboru form ochrony konserwatorskiej terenów i obiektów postoczniovych w Gdańsku. Red. M. Gawlicki. Zespół autorski: W. Affelt, T. Błyskosz, M. Gawlicki. Konsult. B. Szmygin. Gdańsk: PKN ICOMOS, 2015. <https://mlodemmiasto.files.wordpress.com/2015/08/icomos.pdf> 30.04.2026

Syrkus H.: *Ku idei osiedla społecznego 1925 – 1975*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1976.

Szmelter I.: *Wprowadzenie – Cesare Brandi współcześnie*. W: Brandi C.: *Teoria restauracji*. Warszawa: Międzyuczelniany Instytut Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki – Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie i Krakowie, 2006. ISBN 978-83-922954-2-6, s. 7–12.

Szmelter I. M.: *Współczesna teoria konserwacji i restauracji dóbr kultury. Zarys zagadnień*. „Ochrona Zabytków”, nr 2/2006, s. 5-39.

Szmygin B.: *Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku*. Lublin: Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, 2000. ISBN 83-88110-62-4

Szmygin B.: *Teksty doktrynalne w ochronie dziedzictwa – analiza formalna, zasady tworzenia, dalsze działania*. W: *Vademecum Konserwatora Zabytków. Międzynarodowe Normy Ochrony Dziedzictwa Kultury /edycja 2015/*. Wybór tekstów i opracowanie B. Szmygin. Warszawa: PKN ICOMOS, 2015. ISBN 978-83-940280-4-6, s. 11–24.

Szmygin B.: *Teoria zabytku Aloisa Riegla*. „Ochrona Zabytków”, nr 3-4/2003, s. 148-153.

Szmygin B.: *Światowe dziedzictwo kultury UNESCO – charakterystyka, metodologia, zarządzanie*. Warszawa/Lublin: PKN ICOMOS / Politechnika Lubelska, 2016. ISBN 978-83-940280-0-8

Szmygin B.: *Współczesna doktryna konserwatorska – stan obecny i prognozy rozwoju*. W: *Doktryny i realizacje konserwatorskie w świetle doświadczeń krakowskich ostatnich 30 lat*. Red. B. Krasnowolski. Kraków: Wydawnictwo WAM – Społeczny Komitet Odnowy Zabytków Krakowa, 2011. ISBN 978-83-7505-793-5, s. 105–116.

Tomaszewski A.: *Ku nowej filozofii dziedzictwa*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2012. ISBN 978-83-63463-03-8

Tunbridge J.: *Zmiana warty. Dziedzictwo na przełomie XX i XXI wieku*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2018. ISBN 978-83-63463-77-9

Vademecum Konserwatora Zabytków. Międzynarodowe Normy Ochrony Dziedzictwa Kultury /edycja 2015/. Wybór tekstów i opracowanie B. Szmygin. Warszawa: PKN ICOMOS, 2015. ISBN 978-83-940280-4-6

Viollet-le-Duc E. E.: *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*. T. 1-10. Paryż: A. Morel, Éditeur, 1854-68.

Wells J. C.: *Can Critical Heritage Studies Provide a Workable Theory for the Future of Conservation?* W: *Heritage for Future: Heritage in Transformation. Cultural Heritage Protection in XXI Century – Problems, Challenges, Predictions*. Red. B. Szmygin. Florence: International Scientific Committee for Theory and Philosophy of Conservation and Restoration ICOMOS – Romualdo Del Bianco Foundatione – Polish National Committee of International Council on Monuments and Sites ICOMOS – Lublin University of Technology, 2016. ISBN 978-83-944481-2-7, s. 211–228. <file:///d:/Downloads/heritage-new.pdf> 08.09.2025

Wojciechowski P.: *Mieszkańcy chcą zachowania stoczniowych dźwigów*. 8 sierpnia 2012. <https://www.trojmiasto.pl/wiadomosci/Mieszkancy-chca-zachowania-stoczniowych-dzwigow-n60792.html> (dostęp 18.05.2026)

Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce. Red. B. Szmygin. Warszawa/Lublin: Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, 2008. ISBN 978-83-7497-062-4 <https://bc.pollub.pl/Content/629/PDF/wspolczesneproblemy.pdf> 24.02.2025

Plany / mapy (w tym elektroniczne)

GeoGdańsk. Miejski portal mapowy (wersja 3.0). Oprac. Esri Polska Sp. z o.o. / GIAP Sp. z o.o. Gdańsk: Gmina Miasta Gdańska, 2025. <https://geogdansk.pl> 14.11.2025

Portal mapowy Narodowego Instytutu Dziedzictwa. <https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/> 06.11.2025

Stocznia Gdańska i jej dziedzictwo. Red. A. Trzeciak. Gdańsk: Instytut Dziedzictwa Solidarności, 2023.

Dokumenty / strony/serwisy internetowe

SPAB Manifesto (*Society for the Protection of Ancient Buildings*, William Morris, 1877). <https://www.spab.org.uk/about-us/spab-manifesto> 24.05.2025

Karta Ateńska (I Międzynarodowy Kongres Architektów i Techników Zabytków, 1931); strona internetowa ICOMOS-u.

<http://www.icomos.org/fr/chartes-et-normes/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/425-la-charte-dathenes-pour-la-restauration-des-monuments-historiques-1931> 08.04.2017

Karta Wenecka – wersja polska (II Międzynarodowy Kongres Architektów i Techników Zabytków, 1964); strona internetowa ICOMOS-u Polska.

<http://www.icomos-poland.org/dokumenty-doktrynalne.html> 27.04.2017

Karta Wenecka – wersja francuska (II Międzynarodowy Kongres Architektów i Techników Zabytków, 1964).

https://admin.icomos.org/wp-content/uploads/2025/03/Venice_Charter_FR.pdf 03.06.2025

ICOMOS Polska (strona internetowa). <http://www.icomos-poland.org/o-nas.html> 06.05.2017

European Charter of the Architectural Heritage (Council of Europe, 1975).

<https://rm.coe.int/09000016807aac18> 03.06.2025

Burra Charter – wersje archiwalne (ICOMOS Australia, 1979–1999)

<http://australia.icomos.org/publications/burra-charter-practice-notes/burra-charter-archival-documents/#BCOLDER> 22.07.2017

Burra Charter – druga wersja (ICOMOS Australia, 1981).

https://australia.icomos.org/wp-content/uploads/Burra-Charter_1981.pdf 27.03.2019

Dokument z Nara o autentyczności – wersje angielska i francuska (UNESCO World Heritage Centre/ICCROM/ICOMOS/Agency for Cultural Affairs – Japan, 1994).

<https://publ.icomos.org/publicomos/technica/2F347E381BE10CFAF370B3D3A9453C91> 03.06.2025

Katedra Historii Architektury i Konserwacji Zabytków Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej (strona internetowa). http://a-1.pk.edu.pl/?page_id=142 18.08.2017

Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage (UNESCO, 1972). <https://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf> 06.02.2019

Convention pour la protection du patrimoine mondial, culturel et naturel (UNESCO, 1972). <https://whc.unesco.org/archive/convention-fr.pdf> 21.02.2019

Amsterdam Declaration (Congress on the European Architectural Heritage, 1975).
<https://rm.coe.int/090000168092ae41> 04.06.2025

Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention (World Heritage Committee, 1977–2021). <https://whc.unesco.org/en/guidelines/> 26.06.2023

Policy Document for the Integration of a Sustainable Development Perspective into the Processes of the World Heritage Convention (UNESCO, 2015).
<https://whc.unesco.org/en/sustainabledevelopment/> 27.07.2023

The KIT: World Heritage in Young Hands: <https://whc.unesco.org/en/educationkit/> 04.08.2023

Explanatory Report to the Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society (Council of Europe – CETS 199, 2005). <https://rm.coe.int/16800d3814> 15.11.2024

Yamato Declaration on Integrated Approaches for Safeguarding Tangible and Intangible Cultural Heritage (International Conference on the Safeguarding of Tangible and Intangible Cultural Heritage: Towards an Integrated Approach, Nara, Japan, October 2004)
<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000137634> 12.03.2025

Zabytek.pl. Serwis internetowy Narodowego Instytutu Dziedzictwa <https://zabytek.pl> 06.11.2025

Serwis *Zagospodarowanie przestrzenne Portalu Miasta Gdańska* (MPZP)
<https://www.gdansk.pl/zagospodarowanie-przestrzenne-gdanska> 14.11.2025

Strona internetowa spółki Stocznia Cesarska Development
<https://stoczniacesarska.pl/pl/timeline/polowa-lat-90-tych-pierwsze-proby-rewitalizacji/> 23.01.2026

Wojewódzka ewidencja zabytków Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku (wyciąg z wykazu dla Gminy Miasta Gdańska):
<https://ochronazabytkow.gda.pl/https-www-ochronazabytkow-gda-pl-wp-content-uploads-2023-07-gdansk-wykaz-wez-stan-na-2023-14-07-2-xlsx/> 28.04.2026

Profil na Facebooku Inicjatywy Społecznej „NIE dla burzenia Stoczni Gdańskiej”
<https://www.facebook.com/StoczniaAlive> 14.05.2026

Strona internetowa Inicjatywy Społecznej „NIE dla burzenia Stoczni Gdańskiej”
<https://dzwignijgdansk.wordpress.com/> 14.05.2026

Petycja „Stocznia – Pomnik Historii” (17.12.2014)
<https://www.petycjeonline.com/stocznia-pomnik-historii> 14.05.2026

Wykaz decyzji wydanych przez wojewódzkiego konserwatora zabytków wpisujących obiekty do rejestru zabytków nieruchomych woj. pomorskiego (stan na dzień 17.03.2026):
<https://ochronazabytkow.gda.pl/rejestr-zabytkow/rejestr-zabytkow-nieruchomych/> 20.05.2026

Dokumenty UNESCO

WHC-97/CONF.204/3A. World Heritage Centre. 1997. *Information on tentative lists*.

WHC-97/CONF.208/9 rev. World Heritage Centre. 1997. *Information on tentative lists*.

WHC-98/CONF.201/5B. World Heritage Centre. 1998. *Examination of nominations of natural and cultural properties to the World Heritage List and the List of World Heritage in Danger*.

WHC-98/CONF.202/INF.4. World Heritage Centre. 1998. *Evaluations of Cultural Properties Prepared by the International Council on Monuments and Sites (ICOMOS)*.

WHC-98/CONF.201/9. World Heritage Centre. 1998. *Report of the Rapporteur*.

WHC-98/CONF.203/5. World Heritage Centre. 1998. *Report of the Rapporteur on the twenty-second extraordinary session of the Bureau of the World Heritage Committee (Kyoto, 27-28 November 1998)*.

WHC-98/CONF.203/18. World Heritage Centre. 1999. *Report of the 22nd Session of the World Heritage Committee*.

WHC-06/30.COM/8A. World Heritage Centre. 2006. *Tentative Lists of States Parties submitted as of 20 April 2006 in conformity with the Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*.

WHC-06/30.COM/8B. World Heritage Centre. 2006. *Nominations of properties to the World Heritage List and the List of World Heritage in Danger*.

WHC-07/31.COM/INF.8B.1. World Heritage Centre. 2007. *Evaluations of Cultural Properties Prepared by the International Council on Monuments and Sites (ICOMOS)*.

WHC-07/31.COM/8B. World Heritage Centre. 2007. *Nominations to the World Heritage List*.

WHC-07/31.COM/24. World Heritage Centre. 2007. *Decisions adopted at the 31st Session of the World Heritage Committee (Christchurch, 2007)*.

WHC/19/43.COM/INF.8B3. World Heritage Centre. 2019. *List of nominations received by 1 February 2019 including those for examination by the Committee at its 44th session in 2020*.

WHC/21/44.COM/INF.8B3. World Heritage Centre. 2021. *List of nominations received by 1 February 2020 and 1 February 2021 including those for examination by the World Heritage Committee at its extended 44th session in 2021 and 45th session in 2022*.

WHC/21/44.COM/INF.8B1.Add. World Heritage Centre. 2021. *Addendum Evaluations of Nominations of Cultural and Mixed Properties, ICOMOS Report for the World Heritage Committee, 44th Extended Session, Fuzhou (China) / Online meeting 16–31 July 2021*.

WHC/21/44.COM/INF.8B1. ICOMOS. 2021. *Evaluations of Nominations of Cultural and Mixed Properties, ICOMOS Report for the World Heritage Committee, 44th Extended Session, Fuzhou (China) / Online meeting 16–31 July 2021*.

WHC/21/44.COM/8B.Add. World Heritage Centre. 2021. *Nominations to the World Heritage List*.

WHC/21/44.COM/INF.19. World Heritage Centre. 2021. *Summary Record*.

WHC/21/44.COM/18. World Heritage Centre. 2021. *Decisions adopted during the extended 44th session of the World Heritage Committee (Fuzhou (China) / Online meeting, 2021)*.

Poprawka do projektu decyzji Komitetu Dziedzictwa Światowego (sygn. 44 COM 8B.43) zgłoszona przez Węgry w dn. 27.07.2021 r. <https://whc.unesco.org/document/188815> 08.06.2026

Normy prawne

Międzynarodowe normy prawne

Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 roku (Dz.U. 1976 nr 32 poz. 190).

Konwencja o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy, sporządzona w Grenadzie dnia 3 października 1985 roku (Dz.U. 2012 poz. 210).

Konwencja ramowa Rady Europy o wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa, sporządzona w Faro dnia 27 października 2005 r. (Dz.U. 2023 poz. 396).

Polskie normy prawne

Akty podstawowe

Ustawa z dnia 15 lutego 1962 roku o ochronie dóbr kultury i o muzeach (Dz.U. 1962 nr 10 poz. 48).

Ustawa z dnia 19 lipca 1990 roku o zmianie ustawy o ochronie dóbr kultury i o muzeach (Dz.U. 1990 nr 56 poz. 322).

Ustawa z dnia 15 lutego 1962 roku o ochronie dóbr kultury (Dz.U. 1999 nr 98 poz. 1150, ze zm.).

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 nr 162 poz. 1568).

Obwieszczenia Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 23 marca 2022 roku w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2022 poz. 840).

Przepisy wykonawcze

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 23 kwietnia 1963 roku w sprawie prowadzenia rejestru zabytków i centralnej ewidencji zabytków (Dz.U. 1963 nr 19 poz. 101).

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 24 listopada 1986 roku zmieniające rozporządzenie w sprawie prowadzenia rejestru zabytków i centralnej ewidencji zabytków (Dz.U. 1986 nr 42 poz. 204).

Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 6 września 2000 roku w sprawie prowadzenia rejestru zabytków i centralnej ewidencji dóbr kultury (Dz.U. 2000 nr 86 poz. 965).

Rozporządzenie Ministra Kultury i Sztuki z dnia 24 sierpnia 1964 roku w sprawie zezwoleń na prowadzenie prac konserwatorskich przy zabytkach i archeologicznych prac wykopaliskowych (Dz.U. 1964 nr 31 poz. 197).

Rozporządzenie Ministra Kultury i Sztuki z dnia 11 stycznia 1994 roku o zasadach i trybie udzielania zezwoleń na prowadzenie prac konserwatorskich przy zabytkach oraz prac archeologicznych i wykopaliskowych, warunkach ich prowadzenia i kwalifikacjach osób, które mają prawo prowadzenia tej działalności (Dz.U. 1994 nr 16 poz. 55).

Rozporządzenie Ministra Kultury i Sztuki z dnia 18 października 2000 roku w sprawie zasad i trybu udzielania i cofania zezwoleń na prowadzenie prac konserwatorskich, archeologicznych i wykopaliskowych oraz warunków ich prowadzenia i kwalifikacji osób uprawnionych do wykonywania tych prac (Dz.U. 2000 nr 93 poz. 1033).

Uchwała Nr 102 Rady Ministrów z dnia 21 marca 1957 roku w sprawie lokalizacji inwestycji w nieruchomościach zabytkowych (M.P. 1957 nr 27 poz. 182).

Uchwała Nr 418 Rady Ministrów z dnia 8 grudnia 1960 roku o zasadach wykorzystania obiektów zabytkowych na cele użytkowe (M.P. 1961 nr 1 poz. 6).

Uchwała Nr 179 Rady Ministrów z dnia 8 grudnia 1978 roku w sprawie wykorzystania zabytków nieruchomych na cele użytkowe (M.P. 1978 nr 37 poz. 142).

Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 6 września 2000 roku w sprawie warunków wykorzystania zabytków nieruchomych na cele użytkowe oraz zasad i trybu przyznawania dotacji z budżetu państwa przeznaczonych dla użytkowników zabytków, prowadzących prace remontowe i konserwatorskie przy tych zabytkach (Dz.U. 2000 nr 86 poz. 964).

Zarządzenie Ministra Kultury i Sztuki z dnia 26 stycznia 1963 roku w sprawie społecznej opieki nad zabytkami (M.P. 1963 nr 17 poz. 97).

Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 8 kwietnia 2002 roku w sprawie społecznej opieki nad zabytkami (Dz.U. 2002 nr 56 poz. 508).

Zarządzenie Ministra Kultury i Sztuki z dnia 22 października 1963 roku w sprawie ustalenia wzoru odznaki „Za opiekę nad zabytkami”, trybu jej nadawania oraz sposobu wręczania i noszenia (M.P. 1963 nr 90 poz. 425).

Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 maja 2001 roku w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami” (Dz.U. 2001 nr 70 poz. 728).

Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 14 maja 2004 roku w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz.U. 2004 nr 124 poz. 1305).

Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 roku w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz.U. 2011 nr 113 poz. 661).

Obwieszczenie Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu z dnia 20 listopada 2020 roku w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz.U. 2021 poz. 56).

Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 czerwca 2004 roku w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich, robót budowlanych, badań konserwatorskich i architektonicznych, a także innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków oraz badań archeologicznych i poszukiwań ukrytych lub porzuconych zabytków ruchomych (Dz.U. 2004 nr 150 poz. 1579).

Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 27 lipca 2011 roku w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich, robót budowlanych, badań konserwatorskich, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków oraz badań archeologicznych (Dz.U. 2011 nr 165 poz. 987).

Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 14 października 2015 roku w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich, robót budowlanych, badań konserwatorskich, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków oraz badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (Dz.U. 2015 poz. 1789).

Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 22 czerwca 2017 roku w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (Dz.U. 2017 poz. 1265).

Obwieszczenie Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu z dnia 26 listopada 2020 roku w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (Dz.U. 2021 poz. 81).

Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 10 maja 2004 roku w sprawie udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (Dz.U. 2004 nr 124 poz. 1303).

Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 6 czerwca 2005 roku w sprawie udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (Dz.U. 2005 nr 112 poz. 940).

Obwieszczenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 30 października 2013 roku w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Kultury w sprawie udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (Dz.U. 2014 poz. 399).

Obwieszczenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 7 czerwca 2022 roku w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (Dz.U. 2022 poz. 1388).

Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 29 września 2022 roku zmieniające rozporządzenie w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (Dz.U. 2022 poz. 2053).

Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 25 marca 2010 roku w sprawie udzielania dotacji na badania archeologiczne (Dz.U. 2010 nr 64 poz. 396).

Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 stycznia 2014 roku w sprawie dotacji na badania archeologiczne (Dz.U. 2014 poz. 110).

Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 roku w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (Dz.U. 2004 nr 212 poz. 2153).

Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 10 maja 2004 roku w sprawie rzeczoznawców Ministra Kultury w zakresie opieki nad zabytkami (Dz.U. 2004 nr 124 poz. 1302).

Obwieszczenie Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu z dnia 13 października 2020 roku w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Kultury w sprawie rzeczoznawców ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego w zakresie opieki nad zabytkami (Dz.U. 2020 poz. 1901).

Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 12 maja 2004 roku w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami” (Dz.U. 2004 nr 124 poz. 1304).

Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 3 lutego 2006 roku zmieniające rozporządzenie w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami” (Dz.U. 2006 nr 24 poz. 181).

Inne polskie akty prawne

Oświadczenie rządowe z dnia 14 września 1976 r. w sprawie ratyfikacji przez Polską Rzeczpospolitą Ludową Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjętej w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. przez Konferencję Generalną Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury na jej siedemnastej sesji (Dz.U. 1976 nr 32 poz. 191).

Ustawa z dnia 18 kwietnia 1985 r. o Narodowym Funduszu Rewaloryzacji Zabytków Krakowa (Dz.U. 1985 nr 21 poz. 90).

Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 8 września 1994 r. w sprawie uznania za pomnik historii (M.P. 1994 nr 50 poz. 415).

Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 8 września 1994 r. w sprawie uznania za pomnik historii (M.P. 1994 nr 50 poz. 423).

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 sierpnia 2003 r. w sprawie uznania za pomnik historii (Dz.U. 2003 nr 148 poz. 1448).

Oświadczenie rządowe z dnia 30 listopada 2011 r. w sprawie mocy obowiązującej Konwencji o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy, sporządzonej w Grenadzie dnia 3 października 1985 r. (Dz.U. 2012 poz. 211).

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 10 grudnia 2018 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Gdańsk – Stocznia Gdańska, miejsce narodzin Solidarności” (Dz.U. 2018 poz. 2506).

Akty prawa miejscowego

Uchwała Nr 44/69 Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Gdańsku z dnia 5 marca 1969 r. w sprawie zatwierdzenia miejscowego planu szczegółowego zagospodarowania przestrzennego części dzielnicy Gdańsk-Śródmieście (Dz. Urz. WRN w Gdańsku nr 7, poz. 45).

Uchwała nr III/29/2002 Rady Miasta Gdańska z dnia 5 grudnia 2002 roku w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Westerplatte – Twierdza Wisłoujście w Gdańsku (nr ewid. planu: 1303).

Uchwała nr XI/266/2003 Rady Miasta Gdańska z dnia 10 lipca 2003 roku w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Śródmieście – rejon Głównego Miasta w mieście Gdańsku (nr ewid. planu: 1110).

Uchwała nr XXVIII/902/2004 Rady Miasta Gdańska z dnia 30 września 2004 roku w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Gdańsk Nowe Miasto Północ (nr ewid. planu: 1125).

Uchwała nr XXVIII/903/2004 Rady Miasta Gdańska z dnia 30 września 2004 roku w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Gdańsk Nowe Miasto – Stocznia, Plac Solidarności (nr ewid. planu: 1128).

Uchwała nr XXXVII/1242/05 Rady Miasta Gdańska z dnia 28 kwietnia 2005 roku w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Śródmieście rejon Targu Węglowego w mieście Gdańsku (nr ewid. planu: 1120).

Źródła archiwalne

Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa (Oddział Terenowy w Gdańsku)

Gdańsk: the Main Town, the Motława Side Channel, and the Vistula Mouth Fortress. Autorzy dokumentacji: W. Anders, W. Gruszkowski, R. Hirsch, J. Kiernikiewicz-Wieczorkiewicz, J. Labenz, A. Piwek, R. Ruczyński, R. Stefańczyk. Gdańsk: Technical University of Gdańsk (Department of the History of Architecture and Restoration of Historical Monuments/ Department of Town Planning), 1997. [bez sygnatury]

Gdańsk Miasto Pamięci i Wolności. Zabytek kultury Rzeczypospolitej Polskiej kierowany do wpisu na Listę światowego dziedzictwa. Zespół autorski: A. Kostarczyk, K. Babnis, T. Błyskosz, M. Borowski, B. Dygulska, M. Gawlicki (pkt 2.c., 2.d.), T. Gruda, D. Hryszkiewicz, Z. Maciakowska (pkt 2.b.), P. Najmayer, J. Wiensak. Warszawa: KOBiDZ w Warszawie / ROBiDZ w Gdańsku, 2005. [bez sygnatury]

Gdańsk Shipyard – the birthplace of ‘Solidarity’ and the symbol of the Fall of the Iron Curtain in Europe. Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa, 2020. Załącznik: *Stocznia Gdańska – miejsce narodzin Solidarności i symbol upadku żelaznej kurtyny w Europie. Projekt planu zarządzania miejscem kandydującym do wpisu na listę światowego dziedzictwa 2020 - 2025.* Zespół autorski: A. Gołębicka, K. Piotrowska, T. Błyskosz, B. Skaldawski, X. Modrzejewska-Mrozowska, P. Gerber, A. Nawrocki, A. Orchowska-Smolińska, A. Trzeciak. Warszawa-Gdańsk: Narodowy Instytut Dziedzictwa, 2019. [bez sygnatury]

Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku

Decyzja z dn. 11.10.1947 r. o uznaniu za zabytek terytorium Miasta Gdańska w granicach fortyfikacji XVII-wiecznych (nr rej. zabytków: 8/N; nr obecny: A-0015).

Orzeczenie o uznaniu za zabytek z dn. 18.12.1959 r. (nr rej. zabytków: 89/N; nr obecny: A-1707). /Twierdza Wisłoujście/

Decyzja PWKZ w Gdańsku w sprawie wpisania dóbr kultury do rejestru zabytków z dn. 06.12.1999 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1206; nr obecny: A-1699). /pl. Solidarności, brama; sala BHP/

Decyzja PWKZ w Gdańsku w sprawie wpisania dobra kultury do rejestru zabytków z dn. 17.05.2001 r. uchylona w części decyzją PWKZ w Gdańsku z dn. 08.08.2001 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1219; nr obecny: A-1724). /Westerplatte/

Decyzja PWKZ w sprawie wpisania do rejestru zabytków z dn. 26.09.2017 r. uchylona w części decyzją MKiDN z dn. 14.12.2017 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1936). /Stocznia Cesarska/

Decyzja PWKZ w sprawie wpisania do rejestru zabytków z dn. 27.11.2017 r. uchylona w części decyzją MKiDN z dn. 03.10.2018 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1699). /portiernia/biuro przepustek/

Decyzja PWKZ w sprawie wpisania do rejestru zabytków z dn. 21.01.2019 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1967). /hala elektrowózków/

Decyzja PWKZ w sprawie wpisania do rejestru zabytków z dn. 16.05.2019 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1969). /hali U-bootów/

Decyzja PWKZ w sprawie wpisania do rejestru zabytków z dn. 05.09.2019 r. uchylona w części decyzją MKiDN z dn. 18.03.2020 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1699). /otoczenia – stocznia/

Decyzja PWKZ w sprawie wpisania do rejestru zabytków z dn. 29.10.2019 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1936). /Basen Dokowy/

Decyzja PWKZ w sprawie wpisania do rejestru zabytków z dn. 30.10.2019 r. i 07.01.2020 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1974). /Stocznia Schichaua/

Decyzja PWKZ w sprawie wpisania do rejestru zabytków z dn. 16.12.2019 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1699). /otoczenie – stocznia/

Decyzja PWKZ w sprawie wpisania do rejestru zabytków z dn. 07.01.2020 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1974). /Stocznia Schichaua/

Decyzja PWKZ w sprawie wpisania do rejestru zabytków z dn. 30.09.2020 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1699). /otoczenie – stocznia/

Decyzja PWKZ w sprawie wpisania do rejestru zabytków z dn. 09.12.2020 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1699). /kiosk z pamiątkami/

Decyzja PWKZ w sprawie wpisania do rejestru zabytków z dn. 21.12.2020 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1974). /otoczenie – stocznia/

Decyzja PWKZ w sprawie wpisania do rejestru zabytków z dn. 30.12.2020 r. (nr rej. zabytków woj. pomorskiego: A-1974). /otoczenie – stocznia/

Archiwum Wydziału Architektury i Urbanistyki Urzędu Miejskiego w Gdańsku

Miejscowy plan szczegółowego zagospodarowania przestrzennego części dzielnicy Gdańsk-Śródmieście uchwalony przez PMRN w Gdańsku w 1969 r., ze zmianami (wersja elektroniczna: Odpis ustaleń realizacyjnych do planu zagospodarowania przestrzennego dzielnicy Śródmieście z marca 1970 r. – pdf; część graficzna – jpg; zmiany tekst i grafika – pdf). [bez sygnatur]

Spis ilustracji

Ryc. 1. Schemat metody badawczej w kontekście struktury pracy

Ryc. 2. Twierdza Wisłoujście. Fort carré / źródło: WHC-98/CONF.202/INF.4

Ryc. 3. Główne Miasto (A), Opływ Motławy (B) i Twierdza Wisłoujście (C) – obszary wpisu (czerwony) i strefy ochrony konserwatorskiej (żółty) / źródło: Dok. nominacyjna z 1997 r., Archiwum NID OT Gd

Ryc. 4. Fragment Stoczni Gdańskiej związany z powstaniem „Solidarności” (a – Pomnik Poległych Stoczniovców; b – mur z tablicami inskrypcyjnymi; c – d. brama stoczniowa nr 2; d – budynek administracyjny mieszczący salę BHP) / źródło: Dok. nominacyjna z 2005 r., Archiwum NID OT Gd

Ryc. 5. Zespół budowli historycznych na Głównym Mieście: (od góry do dołu) z lewej strony Kościół Mariacki, Dom Uphagena, Żuraw Portowy, Dwór Bractwa św. Jerzego; w środku Kaplica Królewska, Brama Zielona, Fontanna Neptuna, Brama Wyżynna; z prawej strony Zespół Przedbramia ul. Długiej, Złota Brama, Ratusz Głównego Miasta, Dwór Artusa (fot. E. Nakonieczna, 2026)

Ryc. 6. Stocznia Gdańska – miejsce narodzin „Solidarności” i symbol upadku żelaznej kurtyny w Europie, granice wpisu (czerwony) i strefy buforowej (żółty) / źródło: Dok. nominacyjna z 2020 r., Archiwum NID OT Gd

Ryc. 7. Hala kadłubowni i traserni [3B] z ikonicznym sztyldem „Stocznia Gdańska”, z prawej strony żuraw estakadowy, w tle żurawie stoczniove produkcji firmy Kone (fot. E. Nakonieczna, 2026)

Ryc. 8. Załącznik graficzny do MPZP *Gdańsk Nowe Miasto – Stocznia, Plac Solidarności* (nr ewid. 1128) uchwalonego dn. 30 września 2004 r. / źródło: <https://www.gdansk.pl/zagospodarowanie-przestrzenne-gdanska> 01.07.2026

Ryc. 9. Załącznik graficzny do MPZP *Gdańsk Nowe Miasto Północ* (nr ewid. 1125) uchwalonego dn. 30 września 2004 r. / źródło: <https://www.gdansk.pl/zagospodarowanie-przestrzenne-gdanska> 01.07.2026

Ryc. 10. Granice terenu wyróżnionego Znakem Dziedzictwa Europejskiego w 2014 r. / źródło: *Studium PKN ICOMOS z 2015 r. (załącznik 6)*

Ryc. 11. Żurawie stoczniove produkcji firmy Kone z lat 70. i 80. XX w. (fot. E. Nakonieczna, 2026)

Ryc. 12. Pomnik historii „Gdańsk – Stocznia Gdańska, miejsce narodzin Solidarności” – plan sytuacyjny / źródło: Załącznik do rozporządzenia PRP z dn. 10 grudnia 2018 r. (Dz.U. 2018 poz. 2506)

Spis tabel

Tabela 1 – Wykaz przeanalizowanych przepisów wykonawczych dot. Ustawy z dnia 15 lutego 1962 roku o ochronie dóbr kultury i o muzeach

Tabela 2 – Wykaz przeanalizowanych przepisów wykonawczych dot. Ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

Tabela 3 – I nominacja Gdańska na listę dziedzictwa światowego UNESCO • Wniosek • Gdańsk: Główne Miasto, Opływ Motławy i Twierdza Wisłoujście

Tabela 4 – II nominacja Gdańska na listę dziedzictwa światowego UNESCO • Wniosek • Gdańsk – Miasto (Miejsce) Pamięci i Wolności

Tabela 5 – III nominacja Gdańska na listę dziedzictwa światowego UNESCO • Wniosek • Stocznia Gdańska – miejsce narodzin „Solidarności” i symbol upadku żelaznej kurtyny w Europie